

*Адиб ва
жалият*

ОТАУЛИ

**Отабек ва Кумуш
ДОСТОНИ**

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ
«ИЖОД» ЖАМОАТ ФОНДИ

*Адиб ва
жамият*

ОТАУЛИ

Отабек ва Кумуш ДОСТОНИ

*“Ўткан кунлар” романини янгича уқиш
ёхуд қодирийхонлик*

(Бадиа)

ТОШКЕНТ
«MASHHUR-PRESS»
2019

Ўзбекистон Давлат сан'ат
ва маданият институти
APM inv № 198261

УЎК 398.2(=512.133)
КБК 84 (5Ў)6

Отаули

Отабек ва Кумуш достони [Матн]: *Бадиа / Отаули.*

– Т.: «MASHHUR-PRESS» нашриёти, 2019. – 384 б.

ISBN 978-9943-5672-7-6

ТАҚРИЗЧИЛАР:

Ҳ. БОЛТАБОЕВ, *филология фанлари доктори*

М. МАҲМУДОВ, *филология фанлари номзоди*

Ўзбек адабиётида романчилик мактабининг тамал тошини қўйган улуғ адибимиз Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи ҳар жиҳатдан етуклик касб этгани боис, хоҳ адабиёт аҳли бўлсин, хоҳ оддий китобхон бўлсин, ҳар биримизнинг қалбимиздан чуқур жой олган.

Қодирийхонлик йўналишидаги мазкур китобни мутолаа қилар экансиз, “Ўткан кунлар”га ёзувчи назари билан қараб, янада теранроқ уқиш мумкинлигига амин бўласиз. Зеро, “Қуш тилини қуш билар” деб бежиз айтилмаган.

*Китоб Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси
«Ижод» жамоат фонди ҳомийлигида чоп этилди.*

ISBN 978-9943-5672-7-6

СЎЗБОШИ ЎРНИДА

Элимизда узоқ ўтмишдан дostonхонлик, қиссахонлик, яссавийхонлик, рабғузийхонлик, навоийхонлик, бобурхонлик, машрабхонлик каби шеърхонлик ва насрхонлик анъанаси бор. Камина кейинги ўттиз беш йил ичида шу анъанага хос ва мос бир неча бадиалар ёздим. Жумладан, “Бир асар таҳлили” рукнидаги “Ҳикматлар карвони” (О. Ёқубов, “Кўҳна дунё” романи, 1983), “Буюк учлик” (О. Ёқубов, “Оққушлар, оппоқ кушлар” романи, 1987), “Тонг юлдузи шуълалари” (Чўлпон, “Кеча ва кундуз” романи, 1988), “Тасаввур зиёси” (Чўлпон, “Ёрқиной” драмаси, 1989), “Халқнинг ўлмас руҳи” (“Алпомиш” достони, 1999), “Тақдир тақозоси” (Ч. Айтматов, “Тоғлар қулаганда (Мангу қайлиқ)” романи, 2008) бадиаларимда номлари кўрсатилган асарлар эстетик таҳлил қилинган. Ва ниҳоят, “Шарқ юлдузи” журналининг 2016 йил 11–12-сонлари ҳамда 2017 йил 1-сонида чоп этилган “Қиссалардан ҳиссалар (Миркарим Осим китоблари мутолааси ёхуд қиссахонлик)” бадиамда тарихнавис адиб Миркарим Осимнинг бадий жиҳатдан етук олтита тарихий қиссасини (“Элчилар”, “Ўтрор”, “Зулмат ичра нур”, “Жайхун устида булутлар”, “Ибн Сино қиссаси” ва “Алжабрнинг туғилиши”) эстетик таҳлил этиб қиссахонлик қилдим. Деярли қирқ йил тўплаган ижодий тажрибамга таяниб, мана энди етмиш ёш остонасида қодирийхонлик қилишга ботиндим.

Абдулла Қодирийнинг шоҳ асари “Ўткан кунлар” романи яратилганидан кейинги тўқсон йиллик даврда “Ўткан кунлар” номли танқидий китобча ёзган шўро мунаққиди Сотти Ҳусайндан бошлаб, то, дейлик, “Қатлнома” хужжатли қиссасини ёзган журна-

лист Набижон Боқийга қадар кўпгина олим, ёзувчи ва журналистлар бу адиб ижоди ҳақида ёзганлар. Улар орасида, табиийки, устозга яраша шогирд Ойбекнинг “Абдулла Қодирийнинг ижодий йўли” тадқиқоти билан отага яраша ўғил Ҳабибулла Қодирийнинг “Отам ҳақида” ва “Қодирийнинг сўнгги кунлари” ёдномасарлари ажралиб туради. Етакчи қодирийшунос олимимиз Матёқуб Қўшжоновнинг “Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати” рисоласи (1966) билан “Ўзбекнинг ўзлиги” китобида (1994) адиб асарларининг бадиияти теран таҳлил қилинган. Олимнинг “Қодирий – эрксизлик қурбони” китобида (1992) эса, Сотти Ҳусайн, Миёнбузрук Солиҳов, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Собир Мирвалиев, Ҳафиз Абдусаматов, Бердиали Имомов каби кўпгина мунаққидлар томонидан Қодирий ижодига ёндашишдаги бирёқламаликлар тўла очиб кўрсатилган. Яна бир қодирийшунос олим Умарали Норматовнинг “Қодирий боғи (Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди ҳақида)” (1995), “Ўткан кунлар” ҳайрати” (1996), “Қодирий мўъжизаси” (2010) китобларида адиб ҳаёти ва ижодининг турли томонлари кенг ёритилган. Бу икки устозга яраша шогирд Баҳодир Каримнинг “Абдулла Қодирий: танқид, таҳлил ва талқин” (“Фан”, 2006) китоби, “Абдулла Қодирий ижодининг янгича талқинлари” (2013) мақоласи ва бошқа бир қатор тадқиқотларида юқорида исмлари тилга олинган олимлардан ташқари, Матёқуб Қўшжонов, Аҳмад Алиев, Исроил Мирзаев, Умарали Норматов китоблари, Хайридин Султонов, Тоҳир Малик, Абдуғафур Расулов, Азим Раҳимов, Муртазо Қаршибой сингари кўпгина ёзувчи ва олимларнинг мақолалари, шунингдек, чет эллик қодирийшуносларнинг илмий тадқиқотлари, умуман олганда, қодирийшуносликдаги қарашлар кенг кўламда ёзиб кўрсатилган... Бизнинг ниятимиз

қодирийшунослик эмас, қодирийхонлик: бир ўқувчи ва ёзувчи сифатида бадиий матннинг мағзини чақиб ўқиш завқи ва уқиш шавқини туйиш, адибнинг бош асаридаги ҳар бир бўлим ва боб, жумла ва ҳатто гап билан сўзнинг салмоғини ақл тарозисига қўйиб ўлчаш, шу орқали ёзувчининг маҳорат сирларини англашга уринишдир.

Авалло шуни уқтириб айтиш керакки, жаҳон романчилигидаги янги бир мактабнинг булоқбошида турувчи бу илк тарихий роман, айтиб чоғда, ўзбек давлатчилигига бағишланган дастлабки йирик асар эди! Диққатни асардаги бу ўринга қаратиш шўро даврида мумкин эмас эди, зотан, мустамлака давлатда мустақил давлат борасида ошкора сўзлаш таъқиқланган эди! Шунинг учун ҳам кўпгина мухлислар ҳамда издош ёзувчилар тўнғич романда айтилган гапларнинг теран тағмаёналарини яхши англари эдилар-у, бироқ уларни очик айта олмасдилар! Зотан, шўро давлати таркибидаги ўн бешта республика номигагина республика, аслида, улкан империянинг мустамлакалари эдики, уларда мустақил давлат тўғрисида кўнгилларда тотли тилаклар бор, лекин тилак айтадиган тил-забон йўқ эди-да! Ўзбекистон давлати том маънода мустақил бўлгачгина XX аср адабиёти “Янги ўзбек адабиёти” деб аталгани ҳолда бу адабиётга ҳар қандай таъқиқ ва чекловларсиз, эркин қараш шаклланмоқда. Бу ҳол ўз-ўзидан янги бир романчилик мактабининг илк намунасига ҳам янгича қараш – асарни давлат мустақиллиги йўлидаги курашлар нуқтаи назаридан янгича уқишни қатъий буюрмоқда.

Янги ўзбек адабиёти, хусусан, драматургияси Маҳмудхўжа Бехбудийнинг 1913 йилда нашр этилган “Падаркуш” драмасидан бошлангани барчага аён. Бу асар таъсирида яратилган бир қатор драмалар орасида, менимча, икки асар ажралиб туради. Булардан

биринчиси Абдулла Қодирийнинг 1915 йилда битилган “Бахтсиз куёв” драмаси, иккинчиси Абдулҳамид Чўлпоннинг 1920 йилда яратилган “Ёрқиной” драмаси. Олдинги икки драма (“Падаркуш” билан “Бахтсиз куёв”) турмуш мавзуида эди, лекин “Ёрқиной”!.. Ўзбек адабиётида, давлатчилигимиз бўлмаса-да, эски давлатни асраб қолиш ва янги давлат қуриш йўлидаги Ўлмас ботир ва Пўлат ботир ўртасида ҳокимият талашлари тасвирланган ижтимоий-сиёсий мавзудаги илк асар эди бу! Қолаверса, халқ ривояти асосида яратилган бу драма янги ўзбек адабиётидаги халқ оғзаки ижодига таяниб яратилган биринчи йирик асар ҳам эди! Агар Қодирий “Бахтсиз куёв” драмасини “Падаркуш” драмаси таъсирида ёзган, лекин, афсуски, бу асар бадииятини биринчи ўзбек драмасидан оширолмаган бўлса-да, биринчи ўзбек романи айнан мана шу “Ёрқиной” драмаси таъсирида дунёга келди ва бу асар ўз бадиияти, мавзу кўлами ва халқ оғзаки ижодидан руҳланиш кучига кўра наинки мазкур драма, балки биринчи араб романлари (масалан, Жўржи Зайдоннинг тарихий асарлари!), биринчи усмонли турк романлари (масалан, Рашод Нури Гунтекиннинг “Чолиқуши” асари), биринчи татар романлари (масалан, Исмоилбек Гаспиралининг “Дорулроҳат мусулмонлари” асари)дан ҳам устун бўлиб чиқди! Бу асар, мана, тўқсон йилдирки, ўзининг бадиий жиҳатдан етуклигини бутун жаҳонга кўз-кўз қилмоқда. Жаҳон адабиётидаги кўпгина адиблар бу асардан ижодий руҳланганлари бежиз эмас! Масалан, қозоқ адиби Мухтор Аvezов, қирғиз адиби Чингиз Айтматов, қорақалпоқ адиби Тўлепберген Қаипбергенов, туркман адиблари Берди Кербобоев ва Хидир Деряев, тожик адиби Жалол Икромий... Бу қон-қардош халқлар адибларининг барчаларига нисбатан, табиийки, ўз адибларимиз мазкур шоҳ асардан яна-да кўпроқ ижодий таъсирлан-

ганлар. Масалан, буюк Абдулхамид Чўлпоннинг айна шу ўзбек давлатчилиги ҳақидаги бош асарлар (“Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” тарихий романлари)га ўзига хос жавоб ҳам издошлик истагида битган “Кеча ва кундуз” роман-диалогиясида давлат тузиш ва уни тутиб туришдек ҳар бир халқнинг ҳаёт-мамонт масаласини оламшумул миқёсларга кўтариб, башариятнинг тарихий тақдирида мустамлакачи давлат, яъни империянинг қудратию инқирозининг туб сабаблари (жаҳондаги энг қудратли инглиз, француз, португал, испан, немис ва рус империялари бирин-кетин тугаб, жаҳон мустамлака тизими ёппасига емирилишидан неча ўн йиллар аввал!) санъаткорона очиб кўрсатилди. Буюк Ойбек эса бу империялардан бирига қарши миллий озодлик курашига жонини фидо қилган чинакам миллий қаҳрамон Йўлчи (Иккинчи турк хоқонлигини тузган Қутлуғ Элтариш хоқон ва бу давлатни жон-жаҳдлари билан сақлаган Тўнжук, Билга хоқон ва Қултегинларнинг шарафли ишларини муносиб давом эттириб, шу йўлда жонини фидо қилган Йўллуғ тегиндек шарафли кураш йўли, шаҳидлик йўлини танлаган Йўлчи!) сиймоси яратилган “Қутлуғ қон” романини ёзди. Ойбек бу романда тўплаган ижодий тажрибасига таяниб, аввало “Ёрқиной” драмаси, сўнгра “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён”, “Кеча ва кундуз” романлари қаторида барқарор тура оладиган “Навой” тарихий романини яратиб, унда теурий шаҳзода Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлик қилган Хуросон давлати ва унинг тарихий тақдирида буюк мутафаккир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг тутган беқиёс ўрнини ҳарёқлама кўрсатди. Шу маънода бу қаҳрамон “Ёрқиной” драмасида отаси Ўлмас ботир ва севгилис Пўлат ботир ўртасидаги ҳокимият талашларида, уларни келиштиролмайд қийналган санъаткор Ёрқинойга ўхшаб кетади. Айна чоғда, бу қаҳрамон халқ

ривояти асосида яратилган романтик асар қаҳрамонига нисбатан реалистик тарихий роман қаҳрамони, қолаверса, тўқима қаҳрамон эмас, аниқ тарихий шахс, буюк сиймо сифатида ҳаққоний ва ёрқин қиёфага эга. Иккинчи жаҳон урушининг чўққисидида – 1943 йилда битилган-битказилган бу тарихий романдан кейинги чамаси йигирма йилга чўзилган жимжитлик (сокинлик, турғунлик, танаффус...)дан сўнг, ўтган асрнинг олтишинчи йиллари бошларида, тарихий романчилик бўлмаса-да, ҳарқалай, тарихий қиссачиликда янги булоқ кўз очди: ўзбек тарихий қиссачилигининг асосчиси Миркарим Осимнинг “Элчилар” ва “Ўтрор” асарлари, худди “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари каби, кутиб-кутилмаган бир тарзда бирин-кетин дунёга келди. Ўзбек адабиёти тарихида “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романлари қанчалик улкан бурилиш нуқтаси бўлса, мазкур икки тарихий қисса ҳам худди шундай улкан бурилиш нуқтаси бўлди. Биринчи қиссада ўзини “Иккинчи соҳибқирон Амир Темур” деб билган ҳукмдор Абдуллахоннинг Бухоро давлати билан Иван Грозний ва Борис Годунов даврида оламшумул куч-қудрат касб этиб бошлаган Россия давлати (Россия империяси) ўртасидаги тарихий муносабатлар, иккинчи қиссада ўзини Бағдод халифаларидан ҳам қудратлироқ деб ўйлаган Муҳаммад Хоразмшоҳ билан унинг ўғли Жалолиддин Мангуберди давлати, хусусан, Ўтрор ҳокими Инолчиқнинг босқинчи мўғуллар давлатига қарши кураши ёрқин бадий бўёқларда кўрсатиб берилди. Айни шу икки тарихий қисса ўзбек тарихий романчилигидаги янги бир қудратли тўлқиннинг ўзига хос даракчилари бўлиб қолди, дейиш мумкин. Кейинги қирқ йил ичида Мирмуҳсин (ўзбек адабиётида энг кўп тарихий роман ёза олган заҳматкаш!), Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Мақсуд Қориев, Эркин Самандар, Саъдулла

Сиёев, Асад Дилмурод, Гулом Каримий, Рисолат Ҳайдарова, Шаҳодат Исахонова, Тўлқин Ҳайит каби тарихий романнависларимиз эришган ижодий ютуқлар шу кеча-кундузларда Муҳаммад Алининг темурийлар давлати кенг миқёсларда бадиий тадқиқ этилган “Улуғ салтанат” тарихий эпопеяси билан Нурали Қобулнинг Соҳибқирон Амир Темур ҳаёти атроғлича қаламга олинаётган туркум тарихий романларида, айтиш мумкинки, ўзининг ҳадди аълосига чиқди ва чиқмоқда! Худди “Ўткан кунлар” романи каби, биз тилга олган ва тилга олмаган жамики тарихий романларимиз хусусида кўплаб мақолалар, китоблар, хотиралар, бадиалар ва бошқа асарлар яратилган. Зотан, чинакам бадииятнинг бемисл сир-синоати шундаки, зўр бадиий асар замиридаги тилсимларни наинки бир-икки тарихий шахс ва давр, ҳаттоки бир-икки авлод билан бир-икки аср ҳам очиб беролмайди. Бинобарин, “Ўткан кунлар” романининг 1926 йилги илк нашрига муаллиф ёзган “Ёзувчидан” деб аталган уч жумла сўзбошининг учинчи жумласидаги бир гапни тағин такрорлаш керак бўлади: “Мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик дейдилар”.

Шояд, бизнинг ушбу “мозийга қайтиб иш кўришимиз” ҳам хайрлик бўлса!

“Ўткан кунлар” романини текширишда, ўйлашимча, романда тасвирланган халқнинг, юқорида айтиб ўтганимдек, давлатчилик хусусидаги сиёсий қарашлари билан бирга диний эътиқодини ҳам ҳисобга олиш ўта муҳимдир. Худосиз шўро тузуми даврида ҳар қандай диний ақидаларга қатъий чеклов қўйилгани, ҳатто диннинг ўзини афюн деб жамият ҳаётидан бутунлай сиқиб чиқаришга турли йўллар билан уринилгани барчага аён. Модомики, “Ўткан кунлар” романи айнан шўро тузумининг энг таҳликали бошланғич йилларида яратилган экан, бу роман ҳам диний қа-

рашлар юзасидан муайян босимларга учрамаган бўлиши мумкин эмас. Биргина мисол: роман сўнгида бош қаҳрамон Отабекнинг Авлиёотада шаҳид кетгани ҳақидаги жумлага тузумнинг сиёсий қоровуллари кескин қаршилик кўрсатишган. Муаллиф бу қаршиликка жавобан бутун бошли асарни айни шу жумла учун ёзганини айтиб қаттиқ турган ва уни эълон қилишга эришган! Саволлар туғилади: қандай қилиб муаллиф бу қаршиликни енгиб ўтди, яъни нега сиёсий посбонлар асарнинг чоп қилинишига ва ўша жумланинг сақлаб қолинишига йўл бердилар? Мафкура тарғиботчилари кўзлари билан қараганда романдаги кўпгина сиёсий ва диний қарашлар бузиб талқин қилинганидир балки бунинг сабаби? Дейлик, асарда, муаллиф таъбири билан айтганда, “тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги “хон замонлари” тасвирлангани, яъни бу халқнинг ички низолардан боши чиқмаслиги ёки кўпхотинлиликнинг, турли диний ва ижтимоий хурофотларнинг фожиавий оқибатлари шўро мафкураси ва тузуми учун қулай имконият эмасмиди? Ахир, жамият онгига таъсир ўтказиш йўллари излаётган шўро мафкураси бундан усталик билан фойдаланиши мумкин-ку! Яъни шўро тузуми ўзини халқ халоскори дея атаб, бу каби муаммоларга чек қўйсин-да, ўзини халқнинг тинчлиги-фаровонлиги, бахт-саодати йўлида курашчи қиёфасида кўрсата олсин! “Ҳар жойнинг тулкисини ўша жойнинг тозиси билан овлаш керак” деганларидек ёки француз хукмдори Наполеон Бонапарт “Душманним хато қилаётганида унга халақит бермайман” деганидек, эҳтимол, бу романни чоп қилишга изн беришида шўро тузумининг ўз ғаразли мақсадлари бўлгандир? Балки муаллиф тузум посбонларининг кўзларини шамғалат қилиш ҳамда улар билан имкони борича муросага келиш учун зарурий ва шартли усулларни қўллаган-

иккинчи қанот (бадийлик) кўкка кўтариладиган бўлиб қолди. Гўёки чинакам бадий асар коммунистик ғоядангина эмас, ҳар қандай ғоядан холи, ҳеч бир ғоясиз (мафкурасиз, тайинсиз, мақсад-маслаксиз...), енгилтак, тутуриқсиз (абсурд) бўлмоғи керакдек! Гўёки жаҳонда тенгсиз ўзбек халқ оғзаки ижоди ва мумтоз ёзма адабиётимиз, масалан, дейлик, ўзбек халқ қаҳрамонлик эпоси “Алпомиш” достонининг бош қаҳрамонлари Ҳакимбек билан Барчиной, ўзбек халқи бадий тафаккурининг ёзма адабиётдаги чўққиси бўлмиш “Ҳамса” асари марказида турувчи “Фарҳод ва Ширин” қаҳрамонлик достонидаги Фарҳод ва Шириндек қаҳрамонлар миллий ғоя, миллий мафкура, миллий ўзликка эга эмасдек! Ҳолбуки, улар шунинг учун ҳам халқнинг истак-иродасини ўзида ифодалаган тўлақонли миллий қаҳрамон саналадики, буюк мутафаккир Алишер Навоий “Одами эрсанг демагил одами, Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами” деб ёзганидек, бу қаҳрамонлар халқнинг ёруғлиги (эркинлиги, қўр-қути, тўкин-сочинлиги, бирлиги, тотувлиги, яратувчилиги...) йўлидаги аёвсиз курашларда ўзликларини кўрсатадилар. Бу йўлдаги ҳар қандай заҳмат-машаққатлар, қийноқлару тўсиқларни мардонавор енгиб ўтиб, охир-оқибат ютуққа эришадилар ва айна шу энг олий мурод-мақсадларига етадилар. Бу улуғ йўлда “бир бошга бир ўлим” дея ўлимдан қўрқмай, ана ўша энг олий мурод-мақсад манзилига жон-жаҳдлари билан интилиб-талпиниб яшайдилар, керак бўлса, шу йўлда жон берадилар. Нафақат Ҳакимбек ва Фарҳоддек ўлмас адабий қаҳрамонлар, балки Яссавий, Навоий ва Машрабдек эл-юрт дея яшаб ўтган фидойи зотларнинг бутун ҳаёт йўллари ҳам мана шундан яққол далолат бериб турибди. Яссавий ҳазратларининг ҳикматли сатрларидан бири “Бу йўлларда жон бермасдан имкони йўқ!” экани бежиз эмас, албатта. Агар бу адабиёт ва ҳаёт қаҳрамонлари “Менинг

эл-юрт билан нима ишим бор?! Нега мен эл-юрт ҳақида жон куйдиришим керак, эркин шахс эканман, кўнглим тусаган ишни қилаверишга ҳақли эмасманми?!” қабалида ўйлаб, шунга яраша ўзбошимча хатти-ҳаракатлар қилганларида... “қаҳрамон” дея улуғланишга лойиқ топиларми эдилар? Ё “адабий қаҳрамон” билан “адабиёт қаҳрамони” ва “ҳаёт қаҳрамони” бутунлай бошқа-бошқа зотларми? Ҳақиқий “замонамиз қаҳрамони”-чи? Ким, айнан қандай сифатларга эга у? Табиатан мард-танги ва енгилмас бўлолмаган, аксинча, ярамас ва енгилган одамни асл қаҳрамон, халқ қаҳрамони деса бўладими?! Шу сингари саволларга тайинлироқ жавоб топиш учун ҳам алпомишхонлик билан қиссахонликдан кейин қодирийхонлик қилиш керакдек, токи “Кейинги қарийб бир асрлик адабиётимиз қай манзилдан қай тарзда чиқиб, қай йўллардан ўтиб, энди қай манзилга қараб кетмоқда?” янглиғ кўшимча саволларга ҳам тўғри жавоб топилса зора!

Мустақил Ўзбекистон республикасининг биринчи президенти Ислон Каримов томонидан 2001 йилда ёзувчиларимиз олдига замонамиз қаҳрамони сиймосини яратиш энг муҳим вазифа қилиб кўйилган эди. Ўшанда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси Абдулла Орипов бошчилигида ўтказилган бир кенгашда Ўзбекистон халқ ёзувчиси Шукур Холмирзаев “Бир ойдан кейин замонамиз қаҳрамони ҳақидаги йирик насрий асар столингиз устида бўлади, Абдуллажон!” дея ўз қалбидаги кучли ижодий иштиёқни билдирган эди. Шундан кейин ёзган “Динозавр” романи (аниқроғи, романнинг иккинчи китоби!)да адиб ўзи сўз берганидек замонамиз қаҳрамони сиймосини анча ҳаётий ва ҳаққоний яратиб берган эди.

Биринчи президентимизнинг муносиб вориси, мустақил Ўзбекистон давлатининг оламшумул доврўғига янги доврўқ кўшиш кўйида ибратомуз

ғайрат-шижоат ва ташаббускорлик намуналарини амалда кўрсатаётган президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 3 августдаги ижодкор зиёлилар билан чинакамига тарихий аҳамиятга эга учрашувида аввало адибларнинг олдига қўйилган улкан вазифа замонамиз қаҳрамони сиймосини яратиш бўлди. Шундан буён ўтган бир неча ой ичида кўпгина ёзувчиларимиз бу анча оғир ва масъулиятли вазифани шараф билан удалашга сўз бермоқдалар. Бу сўзларнинг устидан қанчалик чиқилади – ҳамиша одил ҳакам бўлган вақт кўрсатади, албатта. Зотан, замонамиз қаҳрамони сиймосини яратиш йўлида қарийб бир асрлик интилиш-талпинишлар ниҳоясидаги энг қутлуғ мурод-мақсад манзилига бир неча ой, ҳаттоки бир неча йил ичида етиб олиш ўта қийин! Биринчи ўзбек романи – “Ўткан кунлар”дан бақувватроқ ва шу сабаб халқ меҳрини қозона оладиган, кўзларга тўтиёдек суртиб, қўлма-қўл қилиб ўқиладиган, ёд олса арзийдиган, ҳар қандай чекловларга қарамай ўқилаврадиган асарни яратиш... осонми?! Осон бўлса, тўқсон йилдан буён нега яратилмаяпти?! Шу тўқсон йил мобайнида дунёга келган жами тўққиз юзга яқин романлар... биринчи ўзбек романидан ошиб ўтиш тугул, унга яқинроқ келолдими ўзи?! Ўттиз ёшнинг нари-берисида битилган биринчи ўзбек романидан бақувватроқ асарни қирқ-эллик йиллик ижодий тажрибага эга, жаҳон адабиётини яхши билган, қалами обдон ўткирланган, ижодий етуклик чўққисида турган етмиш яшар адиблар ҳам нега амалда яратолмаяптилар?! Нега улар ёзган асарлар қаҳрамонларини Отабек билан Кумушнинг ёнига қўйиб, “XX аср адабиётининг энг машхур қаҳрамонлари улар эди, биз яшаб турган XXI аср адабиётининг энг машхур қаҳрамонлари эса, мана, булар!” дейишга қийналиб турибмиз ҳали-ҳануз?!

Айниқса, бугунги кунда замонамиз қаҳрамони сиймосини яратишдан аввал “Замонамиз қаҳрамони ким ўзи?” деган саволга атрофлича жавоб топиб, замон қаҳрамонининг белги ва мезонларини кўз олдимизга келтириб олиш керак бўлади, албатта. Бундан ҳам олдин “Замонамиз қаҳрамони сиймосини яратиш вазифаси кейинги ўн етти йилдагина ёзувчилар олди-га кўндаланг қўйилиб бошландими ё бунинг ҳам ўзига хос ўтмиши борми?” деган саволга тайинли жавоб топишимиз лозим.

Шўро тузумининг етмиш тўрт йиллик кечмишида замона қаҳрамонини яратиш адибларнинг олди-га энг долзарб вазифа сифатида ўқтин-ўқтин қўйилиб турилган эди. Масалан, хотин-қизлар озодлиги ва паранжи ташлаш, босмачиларга қарши кураш, коллективлаштириш-колхозлаштириш сиёсати, Улуғ Ватан уруши, ишчи-хизматчилар ҳаёти, чўлқуварлар жасорати... сингари энг долзарб мавзулардаги “давлат буюртмаси” асосида озмунча асарлар яратилганми! Бу ишни ҳам дастлаб Абдулла Қодирий ўзининг “Обид кетмон” қиссаси билан бошлаб берган ва барча адибларга ўзига хос ўрнатқан эди. (Қодирийнинг икки романи ҳам замон талаби, ҳам муаллифнинг қалб даъвати билан, айни шу қисса асосан расмий буюртмага биноан ёзилгани кўпчиликка маълум!) Айниқса, Иккинчи жаҳон уруши йилларида дунёга келган Ойбекнинг “Навой” тарихий романи, Ҳамид Олимжоннинг “Муқанна”, Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин Мангуберди” тарихий драмалари, Ғафур Ғуломнинг “Сен етим эмассан”, “Кузатиш”, “Соғиниш” каби энг гўзал фалсафий шеърлари, аслида, давлат буюртмаси ва ҳукмрон сиёсат талаби билан дунёга келгани ҳам барчага аён! Кейинчалик яна Ойбекнинг “Қуёш қораймас” ва “Олтин водийдан шабадалар” романлари, Абдулла Қаҳҳорнинг “Шоҳи сўзана” драмаси, “Синча-

лак” қиссаси ва “Қўшчинор чироқлари” романи, Шароф Рашидовнинг “Ғолиблар” ва “Қудратли тўлқин” романлари, шунингдек, Иброҳим Раҳимнинг “Ихлос” (чорвадорлар ҳаёти) ва “Тақдир” (Газлидаги газчилар ҳаёти), “Генерал Равшанов” (Генерал Собир Раҳимов жасорати ҳақида), Ҳамид Ғуломнинг “Машғал” (босмачиларга қарши кураш қаҳрамонлари ҳақида) романлари сингари не бир асарлар ғоявий талабларга “лаббай” деб жавоб берилган асарлар сифатида дунёга келди. Бугунги кунда бадиий савияси турлича бўлган бу асарларга ўткинчи коммунистик ғоялар нуқтаи назаридан эмас, умрибоқий ва умумбашарий ғояларнинг бадиий талқини, ғоявийлик ва бадиийликнинг ўзаро мутаносиблиги нуқтаи назаридан ёндашиб, уларни қайта англаб етишга бурчлимиз. Аввало, бу асарларнинг қаҳрамонлари бугунги кунда “қаҳрамон” деган таърифга қанчалик мос келади, бу қаҳрамоннинг жонсиз шиор ёхуд кўрғазмали қурол эмас, жонли одам тарзидаги қиёфаси қанчалик ҳаққоний ва бадиий гавдалантирилганини аниқлаб, яшашга лойиқларини саралаб-сайлаб олмоғимиз керак бўлади. Шўро тузуми даврида у ёки бу ғоя, сиёсий талабларга кўра долзарб мавзуда шошилиш ёзиб ташланган кўплаб вазни енгил асарларнинг ғоя ташувчи жонсиз-руҳсиз шиорбоз қаҳрамонлари, жони бўлмагач, аллақачон тарих ахлатхонасига итқитиб ташланди ва тўғри қилинди. Ҳаттоки “Она”, “Пўлат қандай тобланди”, “Ҳамза” романлари сингари кимсан Максим Горкий, Николай Островский, Комил Яшиндек улкан адиблар яратган ва ўз пайтида байроқ қилиб кўтарилган не бир асарлар ҳам аллақачон унутилишга юз тутди. Лекин чалажонроқ бўлса-да, ҳарқалай, жони бор адабий асарлар ва уларнинг қаҳрамонлари, яъни, “замонамиз қаҳрамонлари сиймоси”ни яратиш бобида адабиётимиз тўплаган ижодий тажриба намуналари биз учун ўзи-

га хос мактаб вазифасини ўтамоғи мумкин ва керак! Нафақат адабий қаҳрамонлар, балки ҳаёт қаҳрамонлари ва адабиёт қаҳрамонлари, хусусан, “Социалистик меҳнат қаҳрамони” деган унвон соҳиблари бўлган адиблар ҳам қанчалик қаҳрамон эди, аслида ҳам чин қаҳрамонми ё сохта қаҳрамонми – аниқлаб олишимиз керак бўлади. Масалан, дейлик, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийдек мураккаб тарихий шахс ҳам ўз вақтида замон қаҳрамони сифатида роса идеаллаштирилиб, “ўзбек совет адабиётининг асосчиси”, “инкилоб чавандози”, “инкилоб куйчиси” дея талқин этилди. Хусусан, “Ҳамза” романи билан “Оловли йўллар” киноопеяси бўйлаб саъй-ҳаракатларнинг чўккилари бўлиб қолди. Бундай тарихий шахслар ва адабиёт ҳам кино ва театр санъати қаҳрамонларининг қанчалик сохта-лаштирилгани бутунги кунда барчага маълум! Масалан “Яша, Турон, яша Турон, Сен яшайтурсон замон!” шеърин сатрлари “Яша, Шўро, яша Шўро, сен яшайтурсон замон!” дея сиёсий тузум томонидан ўзининг фарзли ғоввий мақсадлари йўлида ўзгартирилганини эсланг! Гўё Ҳамзадек улкан шоир “Шўро” сўзи билан “замон” сўзини кофиялаш мумкин эмаслигини билмайдигандек! Гўё “Турон” сўзи “шўро” сўзи билан алмаштирилса, “Турон” сўзи халқнинг ёдидан буткул ўчиб кетадигандек ва асл ҳаётини ҳақиқат ҳеч қачон тикланмайдигандек! Афсуски, сохта қаҳрамонларни кўпайтириш билан бирта ҳақиқий қаҳрамонларни йўқотиш ва сохталаштириш ҳам авж олдирилди. Биргина мисол: меҳнатқаш ва жафоқаш халқ минг азоб-уқубатлар билан ўзлари истаган экинларни эмас, марказ кўрсатмасига биноат фақат пахта етиштиришга жон-жаҳди билан ҳаракат қилса-ю, оқибатда раҳмат эшитишнинг ўрнига “пахта иши”, яъни кўшиб ёзишда, ишқемасликда, фирромликда айбланса, бу қандай ноҳақлик, бу қандай бедодлик? Ахир, бу халқ ҳамма

замонларда деҳқончилик, чорвачилик, хунармандлик, савдогарлик, илм-фан, косиблик, муҳофаа, халқ таълими, қўйинг-чи, жамият ҳаётининг барча тармоқларида етакчи бўлиб келган. “Алпомиш” халқ достонида алп ва ҳаким Алпомишнинг касби шоҳлик, сипоҳилик, яъни давлат бошқаруви экани, гўзал ва оқила Барчинойнинг касби чорвадорлик бўлгани бежиз эмас, албатта. Бу халқ жаҳонда тан олинган озмунча олим, руҳоний, ҳукмдор зотларни етиштириб бердими? Қаҳрамон қилиб кўрсатса арзийдиган сиймолар бу халқда топилмайдими, истаганча топилади. Лекин мустамлакачи шўро тузуми мустамлака халқнинг ўзлигини, ўз қудратини, ўз қаҳрамонларини кўриб, таниб, ҳавас қилиб, фахрланиб, уларга интилиб, улардан ўзишга ҳаракат қилишига йўл бермай, халқнинг кўзини очирмай келди. Шўро тузуми оқни қора, қорани оқ қилиб кўрсатишга, халқ қаҳрамонини халқ душмани, халқ душманини халқ қаҳрамони дея хаспўшлашга ҳар боб билан уринди. Халқ душмани дея қораланган зиёлиларимиз, радикал диндор дея қораланган уламоларимиз, золим дея қораланган ҳукмдорларимиз, унуттирилган олиму фузалоларимизни, хайрият, бугунги эркинлик замонида оқлаб, уларни чинакам халқ қаҳрамонлари, ҳамма замонларнинг қаҳрамонлари дея баралла айтяпмиз...

Биринчи ўзбек романи “Ўткан кунлар” фақатгина муаллифнинг қалб даъвати билан эмас, энг аввало, бу жаҳон айвонида эндигина қад ростлаб келаётган янги давлатнинг ёзувчилар олдига қўйган энг долзарб вазифаларига жавоб сифатида дунёга келганини ҳам бугунги кунда рўй-рост айтишга бурчлимиз. Давлат буюртмаси билан ижодий ният, талаб ва таклиф ўртасидаги бу қадар тўғри келиш-тўғри келтириш-келиштириш, мақолда айтилганидек, қаловини топиб қорни ҳам ёндириш бутун башарият тарихида ҳам кам-

дан-кам бўлади! Асар бундан қарийб бир аср муқаддам – ўтган аср бошларидаги замон қаҳрамони қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги тасаввурларни очиқ-ойдин кўрсатиб турибди, дейишимиз мумкин. Асарнинг 1926 йилги биринчи нашрига “Ёзувчидан” деб битилган уч жумланинг биринчи жумласиёқ бундан яққол далолат: “Модомики биз янги даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашишимиз ва шунга ўхшаш дostonчилик, романчилик ва ҳикоячиликларда ҳам янги асарлар яратишга, халқимизни шу замоннинг “Тоҳир ва Зухра”лари, “Чор дарвиш”лари, “Фарҳод ва Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан таништиришга ўзимизда мажбурият ҳис этамиз”.

Ўтган тўқсон йил мобайнида, бутун асар каби, шу илк жумла ҳам турлича талқин қилиб келинди, лекин, афсуски, сатрлар замиридаги тағмаънолар тушунилмади ёхуд тушунилса-да, атайин хаспўшлаб келинди. Ибрат намунаси сифатида келтирилган тўрт асар номининг мағзини яхшироқ чақишга уриниб кўрайлик. Бу тўрт асардан дастлабки иккитаси халқ достони, кейинги иккитаси эса, буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий “Хамса”сида ўзбек тилидаги ёзма адабиёт мулкига айлантирган халқ достони! Яна шуниси ҳам борки, тўртала асар қаҳрамонлари, аслида, ҳаёт қаҳрамонлари, ҳаётда яшаб ўтган қаҳрамонлар, тарихий шахслар бўлиб, кейинчалик халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт қаҳрамонига, яъни, адабий қаҳрамонга – барча даврлар учун “замона қаҳрамони”га айланиб кетган! Бошқачароқ айтганда, муайян бир замоннинг қаҳрамони аввало ўлмас бадий асар дунёга келган замоннинг, қолаверса, келгуси барча замонларнинг қаҳрамонига айланиб қолган!

Янги давр ўзбек насрида яратилган энг ёрқин замонамиз қаҳрамонлари, ўз даврининг ҳам, асар яра-

тиглан даврнинг ҳам, бутунги кунимизнинг ҳам энг нурули ва энг тўлақонли адабий қаҳрамонлари “Ўткан кунлар” романидаги Отабек билан Кумуш экани барчага аён. Ундан кейин яратилган “Меҳробдан Чаён” романи бош қаҳрамонлари Анвар билан Раъно, Абдулла Қаҳҳорнинг “Сароб” романидаги Раҳимжон Саидий билан Мунисхон, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги Зеби билан Ўлмас, Ойбекнинг “Кутлуғ кон” романидаги Йўлчи билан Гулнор, кейинроқ яратилган Навоий, Улуғбек, Бобур, Ҳумоюн билан Акбар, Ясавий, Торобий, Жағолиддин Мангуберди, Отаҳий, Амир Темур... кўйинг-чи, жамики романларнинг бош қаҳрамонлари бу биринчи ўзбек романининг бош қаҳрамонларига соя ташлаёлмайди, аксинча, уларнинг ана-да ёрқинроқ кўзга ташланишига хизмат қилади, дейиш мумкин. Аксарият асарларда эса, Ҳакимбек билан Барчिनрой, Фарҳод билан Ширин, Отабек билан Кумуш, Анвар билан Раъно, Йўлчи билан Гулнор сингари жуфт қаҳрамонлар – қаҳрамонлар жуфтлиги ҳам йўқ, бор бўлса, улар, дейлик, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги Ўлмасдек асар марказида ярқ этиб кўзга ташланмайдиган ва Зебининг тақдирيدا ўзининг тайинли ўрнига эга бўлмаган “Ўткинчи-иккиламчи” қаҳрамонлар! Бинобарин, Отабек билан Кумушдан ҳам ёрқинроқ замонамиз қаҳрамонлари сиймосини яратиш учун бу қаҳрамонларнинг нурули, хира ва нурсиз жиҳатларини нисбатан аниқроқ тасаввур қилиб, қарийб бир аср аввалги “янги давр”га нисбатан минг карра янгироқ хозирги даврнинг етакчи хусусиятларини янги замонамиз қаҳрамонларида (қаҳрамонлар жуфтлигида!) кўрсатиш керак бўлади.

Бунинг учун аввал куйидаги саволларга қоникарли жавоб топишимиз лозим: хўш, бундан қарийб бир аср муқаддам “Мана, замонамиз қаҳрамонлари!” дея

тақдим этилган асарнинг бош қаҳрамонлари бизнинг бугунги кунимиз – замонамиз қаҳрамонлари ҳам бўла оладиларми? Бизнинг замондошимиз бу адабий қаҳрамонларнинг қай бир хатти-ҳаракатини оқлаб, қай бир хатти-ҳаракатини қоралайди? Қай бир гапини тўғри, қай бир гапини нотўғри деб билади? Умуман, мазкур адабий қаҳрамонлар замонамиз қаҳрамони бўлишга қанчалик ҳақли ва яроқли?.. Бундай саволларга тугал жавоб топмай туриб, адабиётимиз, хусусан, бадиий насримиз яна тўқсон йилми-тўққиз юз йил “Ўткан кунлар” романи атрофида баайни шам теvaraгидаги парвонадек беҳуда айланавериши, том маънодаги замонамиз қаҳрамонлари сиймоларини яратолмай қийналиб қолиши мумкин! Бас, шундай экан, келинг, “Ўткан кунлар” романини янгича ўқиш ва янгича ўқишга ҳаракат қилайлик!

БИРИНЧИ БЎЛИМ

“Ўткан кунлар” романи уч бўлимдан таркиб топган бўлиб, уларни шартли равишда шундай икки параллел (уйқаш) мавзуга ажратиш мумкин: бош қаҳрамон Отабекнинг шахсий ҳаётида: 1) ота-она розилигини олмай Кумушга уйланиши ва ичкучёв бўлиши, 2) ота-она хоҳиши билан Зайнабга уйланиши, 3) кундошлар можароси; жамият ҳаётида: 1) Тошкент ҳокими Азизбекнинг Қўқон хонига қарши исёни ва Тошкентнинг қамал қилиниши, 2) Азизбек ўрнига Қўқондан Нормухаммад ҳоким этиб тайинланиши, 3) қипчоқ қирғини. Руҳий уйқашлик (психологик параллелизм) санъатидан моҳирона фойдаланиб, оила ва жамиятнинг бундай ўзаро мутаносиблиги-уйғунлигини ўта табиий ҳам аниқ тасвирлаган муаллифнинг юксак маҳоратига қойил қолади киши. “Ёзувчи – инсон ва жамият руҳияти муҳандиси” экан, Абдулла Қодирий ушбу асарида инсон руҳини табиат ҳодисасига, оила ҳаётини жамият ҳаётига параллел қўйиш усулидан кўп ва хўп фойдаланади. Асардаги биринчи бўлимнинг етти бетлик биринчи боби шундай аталади: “Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли”. Илк бобда муаллиф ўқувчига ўз қаҳрамони Отабекнинг оти ва зоти билан бирга унинг маънавий олами ва бош ғанимини ҳам таништиради. Айтиш мумкинки, мазкур боб буюк достонимиз “Алпомиш”нинг бош қаҳрамони Ҳакимбекнинг ота-боболари, пушти-палаги ҳақидаги илк жумлага ҳамоҳанг! Бобдаги ҳар бир жумлада ортиқча чўзмай, тўғридан-тўғри мақсад ва ғоя томон илдам қадам ташланган. Чунончи, Юсуфбек ҳожи халқ эпосидаги Бойбўри ва Бойсари каби шоҳ ва бой бўлма-

са-да, ҳарқалай, ҳам “Тошкентнинг машҳур аъёнларидан”, ҳам ҳожилик унвонига эга олий мартабали зот. Унинг халқ эпосидаги каби ёлғиз ўғли Отабекни худодан тилаб олгани, “Авалло бобосига муносиб набира, қолаверса, Одам ота, Ёфас ота ва Турк отадан сўн яшаб ўтган Авлиё ота, Яссавий ота, Олма ота, Чўпон ота, Чўлпон ота ва бошқа кўплаб азиз-авлиёлардек асл Ота бўлсин” деган қутлуғ ниятда унга “Отабек” деб от қўйгани сингари кўпдан-кўп тафсилотлар тилга олинмайди. Чунки муаллиф ишонадики, зукко ўқувчи бу гапларни айтмаса ҳам англай олади! Илк жумлалардаёқ мазкур бош қаҳрамон яшаб турган замон ва макон аниқ қайд этилади: “1264 ҳижрий, далв (январ) ойининг ўн еттинчиси, қишки кунларнинг бири... қуёш ботқан, теваракдан шом азони эшитиладир... Дарбозаси шарқи-жанубийга қаратиб қурилган бу донгдор саройни Тошканд, Самарқанд ва Бухоро савдогарлари эгаллаганлар...” Шу бир дастлабки қисқагина жумлаларда муаллиф ўқувчини қуёшдан мосуво, шом азони айтилаётган қоронғу кеча қаърига бошлаб киради! Бу оқшомда худди Зухра юлдузи каби Кумуш Мирзакарим қутидорнинг қизи сифатида йилт этиб кўриниш беради. Бугина эмас, айна шу жумлада кейинчалик мазкур асар таъсирида дунёга келган бир қатор мумтоз романларимиз, аввало Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” роман-диалогиясининг ўзига хос хамиртуруши бор, дейиш мумкин.

Иккинчи жумлада бош қаҳрамон қўним топган карвонсарой, учинчисида эса, “Саройнинг тўрида бошқаларга қарағанда кўркавроқ бир ҳужра”, бу ҳужранинг жиҳозларию соҳибининг уст-боши, афт-ангори, руҳий ҳолати ва ниҳоят, кимлиги тилга олинади. Тасвир шу қадар аниқ-тиниқки, ҳар икки жумлада бирон ортиқча гап, ҳаттоки сўз йўқ! Ўзбек адабиётидаги илк романнинг илк боби, ҳаттоки илк жумлалари шу

қадар пишиқ-пухта! Муаллиф сўзбошисида ўз замонининг Тоҳир ва Зухраси билан таништиришни мақсад қилганини таъкидлар экан, Отабекни “оғир табиатли, улуғ гавдали, кўркам ва оқ юзлик, келишган қора кўзлик, мутаносиб қора қошлик ва эндигина мурти сабз урган бир йигит” дея, Ҳомидни эса “узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувоқ соқол, ўттуз беш ёшларда бўлган кўримсиз бир киши” дея таърифлаб, Отабекни Тоҳирга (арабча “таҳорат” сўзига ўзақдош бу сўз “тоза”, “соф” деган маънони англатади), яъни Оқботирга ва Ҳомидни Қоработирга менгзайди. Дарҳақиқат, муаллиф айни шом палласида – кун билан тун туташган пайтда икки ботирни учраштиради. Атиги уч жумладан сўнг ҳолат тасвиридан ҳаракат тасвирига ўта табиий равишда ўтилади: Отабекнинг ота қадрдони – марғилонлик Зиё шоҳичининг ўғли Раҳмат тоғаси Ҳомид хотинбозни эргаштириб келиб, хужра соҳибига уни юзма-юз қиладди. Мазкур тасвир ва ундаги исмлар, ҳатто лақаб замиридаги маъноларни шарҳлайдиган бўлсак, қоронғу кеча бағрида ота қадрдони Зиё шоҳичининг ўғли Раҳмат баайни тавқи лаънатдек бир Ҳомидни (хомутни!) бош қаҳрамоннинг бўйнига ўзи билиб-билмай осади! Қани энди бу хомутми-бўйинтуруқдан тириклайин қутулиб бўлса – ё ўлиб, ё ўлдирибгина қутулиш мумкин, холос! Ота қадрдонининг “Зиё шоҳичи” деб аталиши ҳам бежиз эмас, албатта. Зотан, зулмат ичидаги зиё-да бу! “Шоҳичи” лақаби ҳам камида уч маънони ташийди: ҳам чинакам зиёли, ҳам шоҳи билан иш кўрадиган савдогар, ҳам шоҳ билан муомала қила олувчи саройнинг хос кишиси! Сирасини айтганда, “шоҳи” (“шойи”) сўзининг туб луғавий маъноси “шоҳлар кийими”, “шоҳона либос” бўлиб (қадимда шойи матолардан либос кийиш фақатгина шоҳ ва шоҳзодаларга насиб қилган), шунинг учун ҳам Абдул-

ла Қаҳҳорнинг “Шоҳи сўзана” драмасида кудратли бунёдкор қўллар томонидан боғ-бўстонга айлантирилган чўл, хиёбонга айланган биёбон шунчаки шойи матодан тикилган сўзана эмас, аввало шоҳона сўзанага менгзалади!.. Хуллас, ота қадрдон Зиё шоҳичининг ўғли Раҳмат бош қаҳрамон Отабекка бош рақибини таништиргач, эътибор беринг, ҳужрага Отабекнинг бош ҳомийси, ота ўрнидаги отаси, “Алпомиш” достонидаги Қултойга ўхшаган донишманд кул, айтиш мумкинки, Кул Ҳожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари қадар улугвор, нуроний бир авлиёсифат зот, тутинган ота Ҳасанали кириб келади. Отабекнинг отаси “Юсуфбек ҳожи”, тутинган отаси “Ҳасанали” деб номланиши-ю, бу номларнинг келиб чиқишида ҳам, табиийки, теран тағмаънолар бор! Булар ўзига хос тимсоллар бўлиб, тарихни яхши билган муаллиф ўз қаҳрамонлари орқали нозик ишоралар қилмоқда. Отабек Марказий Осиёда яшовчи халқнинг тимсоли бўлса, Юсуфбек ҳожи туркий, Ҳасанали форс-тожик элларининг тимсолларидир. Муаллиф Ҳасаналини болалик чоғида Эрондан ўғирланиб келиб Отабекнинг бобосига сотилганини айтади. Маълумки, қадимдан Эрон билан Турон ён қўшни-жон қўшни бўлиб яшаб келганлар, ҳозирги кунда ҳам Ўзбекистондек кўпмиллатли мамлакат аҳолисининг катта қисмини туркий ўзбеклар билан форсий тожиклар ташкил этиши бунга яққол далолатдир. Одатда азиз меҳмонни “Ҳуш келибсиз, қадмингизга ҳасанот!” дея олқишланади. Отабекнинг тутинган отаси “Ҳасанали” бежиз бундай аталмаган, сабаби бу сўзга ўзакдош “ҳасанот”, “эҳсон”, “таҳсин” сўзлари “элга эл қўшилса – давлат”, “элга эл қўшилса, эл кўнаяр” деган ақида билан яшовчи туркий халқнинг, ҳозирги атамалар билан айтганда, менталитетини ва толерантлигини ифодалайди. Бу ҳам, муаллифнинг арабча сўзлар, айниқса, исмлар маъносини қанчалик

чукур билгани ва уларга қанчалик теран тағмаънолар юклай олганини аён кўрсатиб турибди. Бундай асли арабча исмлар қаторида Кумуш, Зайнаб, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Мирзакарим қутидор сингари бир қатор туркий ва арабий исмлар, ҳаттоки “қутидор” деган бир қарашда оддийгина лақаб замирига чукур сингдирилган маъноларни ўйлаб ҳам теранроқ бўйлаб қарасангиз, муаллифнинг чинакам сўз санъаткори сифатидаги ёзувчилик маҳоратига тасанно айтмасдан иложингиз йўқ! Чунончи, кўпмаъноли туркий, арабий ва форсий сўзларни ўзида жамлаган она тилимиз кумушдек ялтироқ ва жарангдор, уни гўзал қилган кучлар эса, буюк Ойбек ташбеҳи билан айтганда, “қуёш ҳам кўрмаса соғиниб қоладиган” шу азиз Ватаннинг офтоби билан ойи (Офтоб ойим!), қолаверса, “Каримнинг Мирзаси”, яъни, худо берган илоҳий қалам соҳиби, тағин денг, бу илоҳий қалам соҳибининг лақабига кўра “қутидор” лиги!.. “Тангриқут”, “Кўркут ота”, “Қутадғу билиг” сингари не бир қадим туркий сўзларнинг ўзаги бўлмиш “қут” сўзидан ясалган бу сўзнинг тағмаънолари атторнинг қутисидаям йўқ! Кумушбибининг айнан Мирзакарим қутидор ва Офтоб ойимнинг ягона қизи, нуридийдаси, топган-тутгани, бор бисоти, бутун хазинаси, дафинасию ганжинаси эканидан ташқари, унинг асли марғилонлик экани ҳам бежиз эмас, албатта. Зотан, Марғилон ўзбек тилининг бутун бойлигини ўзида сақлаган ва ҳозирги ўзбек адабий тилига таянч бўлган шевагина эмас, ўзбекона тикувчилик ҳунари ва тўқимачилик саноатининг маркази ҳамдир! Туркий тилдаги “Кумуш” сўзи “қимматбаҳо маъдан” маъносинигина эмас, аввало “кўмилган хазина” маъносини англатувчи сўз ҳисобланади. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида “кумуш” сўзи “кўмўш” тарзида берилган! “Кўм” ўзагидан ясалган “кўмач” (кўмоч, иссиқ

кулга кўмиб пишириладиган нон), “кўмир” (ёғочни кўмиб ёндириш усули билан тайёрланган ёқилғи, ердан қазиб олинадиган қаттиқ ёнилғи), “кўмма” (кўмилган нарса), “кўмик” (одам ва кўпгина умуртқали ҳайвонларнинг суяк бўшлиғини тўлдириб турадиган тўқима) сўзлари каби яна девонда кўрамизки, “кўмчў” сўзи “ҳазина, кўмилган мол ва йиғилган нарса” дея изоҳланган. Хуллас, “кўмўш (кўмиш, кўмош)” сўзи ҳам “кумуш” деган қимматбаҳо металлни, ҳам “бойлик” маъносини англатади. Қолаверса, арабча “Зайнаб” исми “зийнат”, “зеб”, “безак”, “кўрк” деган маъноларни англатиб, ёзувчи “Кумуш” чинакам бойлик, “Зайнаб” шунчаки безак эканини таъкидламоқда! Бундай ўзак маънолари баайни булбулдек сайраб турган сўзлар қадим туркий тилимизда беҳад-беҳисоб! Шунинг учун, дейлик, Отабек асарнинг бир ўрнида Кумушбибининг ўзини “Тупроқбиби” атаб, киноя, пичинг, истехзо ва сўз ўйинларига тўла мактубига жавобан йўллаган мактубида уни “Кумушбиби” эмас, “Олтинбиби” деб атайди! Зотан, ўзбек тилидаги ҳар бир сўз ўйини асл тиллога тенг ва сўз ўйинига қурилган аскиянинг асл ватани ҳам, худди тикувчилик ҳунари ва тўқимачилик саноати каби, Марғилон ҳисобланади! Дастлабки суҳбат тасвиридаёқ муаллиф ҳали Кумушни учратмаган бош қаҳрамон тилидан шундай бир таърифни келтиради: “Марғилон Туркистонимизнинг тўқуғучилиқ ҳунарида биринчи шаҳардир”. Яна бир ўринда Кумуш ўз бошига кундош балосини орттирган Отабекка шундай бир тагдор гапни айтади: “Иккиюзламалигингиз ва тил тагида тил сақлаганингиз...” Бу гапдаги “иккиюзламалик”ни “икки хотинга эрлик” деб тушунса бўлади, бироқ “тил тагида тил сақлаш”ни қандай тушуниш керак?.. Бундай имо-ишоралар, гап тагидаги гап, коса тагидаги ним-косаларни англаганингиз сайин ёв томондан олинган

тутқун одамнинг ҳам, рус тилида қўшиннинг орқа томони ҳам нима учун “тил” деб аталганини англаган-дек бўласиз. Хуллас, Марғилон шаҳри ўзбек тилининг бутун бойлигини ўзида мужассамлаштирган, ундаги сўз ўйини ва аския санъатини дунёга келтирган қутлуғ макон эканига бутун асар давомида кўпдан-кўп ва бири-биридан нозик имо-ишоралар қилинади. Бу тағмаъноларга асар мутолааси мобайнида мавриди билан ҳали яна тўхталамиз, албатта. Умуман олганда, Қодирий “Ўткан кунлар” романида қаҳрамонлари Отабек ва Кумуш орқали ўзига хос тимсолларни яратди. Юқорида айтганимиздек, Отабек бу ёруғ оламда ва Туркистон ерида яшаб ўтган Одам Отадан бошлаб, Ёфас Ота, Турк Ота, Авлиё Ота, Яссавий Ота, Олма Ота каби кўпдан-кўп Оталарнинг издошидир. Элнинг “Оталар сўзи – ақлнинг кўзи”, “Ота рози – худо рози”, “Ота бўлиш осон, оталик қилиш қийин”, “Ота бўлиш осон, одоб бериш қийин”, “Болага ота – қўрғон”, “Ота-она – олтин қанот”, “Ота қарғиши – ўқ, она қарғиши – дўқ”, “Ота олдидан ўтма, Одоб олдидан кетма”, “Ота олқиши – олтин”, “Ота-онанинг дуоси ўтга-сувга ботирмас”, “Ота-онасин танимаган – Тангрисин танимас”, “Ота-она қадрини ота-она бўлганда биласан”, “Ота молига ишонма, ота сўзига ишон”, “Отанинг юввоши – боланинг роҳати”, “Оталар сўзи хитоб бўлур, Ани йиғсанг китоб бўлур” каби ота-онага боғлиқ ўнлаб-юзлаб ҳикматли ибора ва гапларидан кўринадики, ота ва она ўғил-қизига одоб-ахлоқ, тўғри сўзни ўргатувчи зотлардир. Шундай экан, Отабек – Адабиёт, яъни Миллий Адабиёт, Кумуш эса – Тил, яъни Она Тили, Миллий Тил тимсолларидир. Қолаверса, Отабекнинг рақиблари Комилбек ва Ҳомид – Ўзга Адабиёт, Чет Эл Адабиёти, Кумушнинг кундоши Зайнаб эса – Ўзга Тил, яъни Ўзлашма Тил, Чет Тилининг тимсолларидир. Отабекнинг Кумушга кўнгил қўйиши, ўзига

ёр қилиб Кумушни танлаши, Зайнабга эса, кўнгилсиз бўлса-да, муҳтожлик ва мажбурият юзасидан уйланиши остида ҳам теран маънолар бор.

Икки меҳмон ва бир мезбон, аниқроғи, аксинча, икки мезбон ва бир меҳмоннинг суҳбати тасвирланган дастлабки бобда, аслида, суҳбат, “бир боғдан, бир тоғдан” деганларидек, об-ҳаво, нарх-наво ва ҳоказо мавзуларда бўлганлиги табиий, албатта. Лекин муаллиф ортиқча тафсилотларга берилиб кетмай, диққатни асосий мурод-мақсадга қаратади: китобхоннинг кўз ўнгида уйланиш оstonасида турган балоғат ёшидаги бош қаҳрамоннинг оти-зотигина эмас, дунёқараши, чунончи, оила қуриш бобидаги ўйларини ҳам ёзиб кўрсатади. Маълумки, оила жамиятнинг негизи ҳисобланади. Ҳамма халқларда оила муқаддас, оилавий ришталар юксак қадрланади. Сабаби, халқнинг тинчлиги, фаровонлиги ва ўсиб-униши аввало оилаларнинг тинчлиги, фаровонлиги ва ўзларидан кўпайишига боғлиқ. Худди мана шу нозик масалада Отабек, Раҳмат ва Ҳомиднинг ўзаро баҳси орқали уларнинг қарашлари ёритилиб, қай бири бунёдкору, қай бири бузғунчи экани яққол кўрсатилади. Бу уч қаҳрамонни ўзбек халқ эртагидаги уч йўл – борса келмас, борса хатар ва борса келар йўловчиларига қиёслаш мумкин. Отабек кенжа ботирдек борса келмас йўлида, сабаби, у тўғри йўлни танлаган ва ортига қайтмайди – охири бахайр! Раҳмат тўнғич ботирдек борса хатар йўлида, сабаби, у тўғри йўлни ё топади, ё топмайди – охири ё бахайр, ё вой. Ҳомид эса, борса келар йўлида, сабаби, у нотўғри, боши берк йўлда адашиб кетяпти, шунинг учун у ортига қайтиб тўғри йўлга тушишга мажбур, қайтмаса – охири вой! Бу ҳаёт ҳақиқатини муаллиф шундай қисқа суҳбат асносида санъаткорона тасвирлаб кўрсатади. Дарҳақиқат, Раҳмат ота-онаси танлаган қизга уйланиб, хотинининг ўзига мувофиқ

эмаслигидан ўртанади. Отабек Раҳматнинг фикрини тўлдириб, нафақат хотин эрга, балки эр ҳам хотинга мувофиқ бўлиши кераклигини айтади. Бу билан оиланинг устунлари бўлмиш эр ва хотин бир-бирларининг ҳақларини адо қилишлари зарурлигини ёқлайди. Буларга жавобан Ҳомид оилада хотин кишининг ҳақларини адо қилиш шарт эмаслигини, хотин учун “эр” деган исмнинг ўзи кифоя эканини айтади. “Ақл ёшда эмас, бошда” деганларидек, йигирма тўрт ёшли, бўйдоқ Отабек ўзидан бир ёш катта, уйланган Раҳмат билан ўн бир ёш катта, кўшхотинли Ҳомидга тўғри йўлни кўрсатяпти-ю, бунга Раҳмат оқилона, Ҳомид жоҳилона муносабат билдирыпти. Ҳатто Ҳомид Раҳматга хотини кўнглига мувофиқ келмаса, иккинчисини, учинчисини олишни маслаҳат беради. Юқорида айтганимиздек, муаллиф шўро тузуми даврида диний ақидаларни эркин ёза олмаган, бироқ у шарқ адабиётига хос услубни қўллаб, гап тагида гапга нозик ишора қилади. Аввало, нега Отабекнинг ёши айнан йигирма тўрт ёш қилиб олинган? Ҳойнаҳой, бу билан ҳожи ўғли Отабек суннатга амал қилаётганига, уйланишга ҳали бирор йил борлигига нозик ишора қилинмоқда. Буни зукко ўқувчи пайқай олади, албатта. “Ўткан кунлар” романида ҳам, бу асар таъсирида дунёга келган “Кеча ва кундуз” романида ҳам кўпхотинлиликнинг фожиавий оқибатлари моҳирона тасвирланган. Турли даврларда, турли халқларда кўпникоҳлилик (полигамия) ва якникоҳлилик (моногамия) амал қилган. Буни диний ва дунёвий шарт-шароитлар тақозо қилган. Маълумки, ислом дини таълимотига кўра, агарда бунинг шартлари, яъни ислом шарияти талаблари тўла бажарилса, эркак киши тўрттагача хотинлик бўлишига изн берилган. Бу шартларга эрнинг бир неча хотинни моддий таъминлашга қодир бўлиши, хотинларининг розилигини олиши ва бошқалар киради. Бу шартлардан

биронтасига риюя қилмаган эр хотинларига ҳам, ўзига ҳам зулм қилган бўлади. Демак, Ҳомид икки хотинининг ҳақларини адо қилмай, учинчи хотин олмоқчи бўлган, Ҳомид исмининг “сабр-тоқат, қаноат қилувчи” деган маъноларига зид равишда яшовчи, яъни исми жисмига тескари бўлган золим эр. Минг афсуски, оқил Отабек ҳам охир-оқибат ўзи истамаган ҳолда золим эрга айланади ва ҳаёти фожиавий тугайди. Модомики, гап уйланиш борасида кетган экан ва Отабекнинг кўнглига ёқадиган қиз топилмаётган экан, Раҳмат “Бизнинг Марғилонда бир қиз бор, шундоғ кўҳликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас” дея Марғилон гўзалини таърифлаб мақтайди ҳам тавсия қилади-да, у гўзалнинг отаси Мирзакаримбойнинг савдогарлигини, Тошкентда қутидорлик қилганини, уйи пойафзал растасининг бурчагида эканини батафсил тушунтира кетади. Бу гапларни эшитган тоғаси Ҳомиднинг тоқатсизланишидан икки нарсани уқса бўлади: ҳам унинг ана ўша Марғилон гўзалига кўз тикканини, ҳам у гўзални Отабекдан қизғанаётганини. Севги – кўнгил иши, кўнгилга эса буюриб бўлмайди, уни фақат Худо одамнинг кўнглига солиши мумкин. Худо Раҳмат орқали Отабекка ўз раҳмат-марҳаматини кўрсатиб, унинг кўнглига севги муждасини соляпти. Кейинчалик, ўн биринчи – “Кутилмаган бахт” бобида маълум бўладики, Отабек Марғилонга келганининг иккинчи кунда пойабзал бозорига борган, аср намозига таҳорат олиш мақсадида тасодифан қутидорнинг ҳовлисига кирган, тасодифан ўша гўзални бир кўргану ошиқи беқарор бўлган. Ўқувчи “Бу тасодифми ё қонуният?” дея ўйлаб қолса, ажабмас. Аслида, ҳар иккиси: “Сендан ҳаракат, мендан баракат” деганларидек, ҳам Худо унинг дилига солган, ҳам ўзи қизиқиб ўша қизнинг кўйида айтилган жойга борган. Суҳбат якунида Раҳмат ўз ташрифининг сабабини айтади: отасининг топши-

ригига кўра, Отабекни ўз уйига чорлаш ва ўтиришга бегона, бироқ яқин ва аҳил кишиларни чақириб мумкинми-йўқми – билиш. Мирказарим қутидорнинг ҳам бу ўтиришга чақирилиши ҳақидаги гапга Отабекнинг яна бир бор тебрангани бежиз эмас. Буни, юқорида айтганимиздек, Худонинг қудрати ва кўнгилнинг ориқиши, дейиш мумкин.

“Хон қизига лойиқ бир йигит” деб номланган иккинчи бобда ҳам ёзувчи ижобий ва салбий бош қаҳрамонларни қарама-қарши қўйиб тасвирлаш (контраст) усулини қўллайди. Бу галги йиғинда аввалги суҳбатдошлар қаторига тагин уч киши – Раҳматнинг отаси Зиё шоҳичи, биринчи бобда қисқагина таърифлаб ўтилган, Отабекнинг отаси Юсуфбек ҳожининг яқин дўсти Мирзакарим қутидор, андижонлик катта савдогар Акрам ҳожи қўшилади. Суҳбат чоғида Мирзакарим қутидорнинг Отабекдан “Мени эслай оласизми, бек?” дея сўраши, сўнг “Мен Тошкандда қутидорлик қилган вақтимда тахминан, сиз беш-олти ёшлиқ бола эдингиз... Гўёки, мен Тошкандда кечагина тургандек ва кечагина сизнинг ҳавлингизда меҳмон бўлгандекман... Ул вақтда бобонгиз ҳам ҳаётда эдилар” дейишидан англашиладики, Отабекнинг ўтган бобда айтилган кўнгил сезимлари, эҳтимол, ўзининг болаликдаги қадрдонини эслаганидан бўлган. Бунга қўшимча Ҳасанали Отабекка “Амакингиз сизни саройларга олиб ҳам тушар эдилар!” дея қутидор билан уни яна яқинлаштиради. Мана шундай ҳолатларга асосланиб донишманд халқ “ўхшатмасдан учратмас” деган-да. Гапга Акрам ҳожи араллашиб, Отабекдан унинг ҳожи отаси бу кунда нима иш қилишини сўрайди. Ўтган бобда Юсуфбек ҳожи Тошкентнинг машҳур аъёни дейилган бўлса, энди унинг мартабаси аниқлаштирилади: “Тошкент беги ёнида мушовур (маслаҳатчи)”. Бу билан Отабек Юсуфбек ҳожининг, яъни шунчаки

аъён эмас, балки энг катта аъённинг ўғли экани яна бир бор ўқувчига таништирилади. Ўтган бобдаги учрашувдаёқ кўнглида ғайирлик ҳисси туғилган Ҳомиднинг Отабекнинг бундай улуғ мартабали одамнинг ўғли эканига ғаши келади, албатта. Шунинг учун Азизбекнинг Тошкент ҳокими экани айтилиши билан у шундай луқма ташлайди, тўғрироғи, ўт ёқади: “Сотқи бек кетсин, Азиз бачча, денг. Яқиндағина Мукулмон чўлоқнинг базими шу Азиз бачча билан қизир эди”. Бу билан у Азизбекнинг маслаҳатчиси Юсуфбек ҳожини ҳам, унинг ўғли Отабекнинг ҳам попугини пасайтириб, обрўсизлантиришга ҳаракат қиляпти. Бундай томдан тараша тушгандек гапга йиғин иштирокчилари ҳайрон бўлиб бир оз жим қолишади. Сўнг Акрам ҳожи Тошкент ҳокими Азизбекнинг жуда золимлиги, нега маслаҳатчиси Юсуфбек ҳожи уни тўғри йўлга солмаслиги ё нега аҳоли унинг устидан хонга арз қилмаслиги ҳақида сўрайди. Отабек унинг гапини тасдиқлаб, аҳоли Азизбекнинг зулмидан тўйганини, Азизбек Юсуфбек ҳожининг маслаҳатини писанд қилмаслигини, жафокаш одамлар билан бирга хонга ўнта шикоят ёзганларини, бироқ ҳеч бир наф бўлмаганини айтади. Биринчи бобда Отабекнинг оила хусусидаги қарашлари айтилган бўлса, бу бобда энди унинг жамият, иқтисод ва сиёсат ҳақидаги қарашлари ёрқин тасвирланади. Биринчи бобда Отабек икки шеригидан бамаънироқ ва ўқимишлироқ бўлса, иккинчи бобдаги янги танишлари бу борада Отабекка устозликка ярайдилар. “Зар қадрини заргар билар” деганларидек, улар Отабекни яхшигина синаб, уни хон қизига, ҳатто хон бўлишга лойиқ деб топадилар. Эътибор беринг, Отабек эл-юрт учун қайғуриб, халқ манфаати йўлида ҳақ сўзини дангал айтмоқда. Ҳатто мажлис аъзолари унинг бундай тўғрисўз ва дангалчи эканига таажжубланишади. Бу лавҳада ҳам муаллиф Отабек ва Ҳомид

қиёфаларида ўқувчининг кўзига ҳаёт ҳақиқатини кўрсатиб, ҳаётда оқ ва қора, яхши ва ёмон, эзгулик ва ёвузлик ёнма-ён бўлишини уқтирмоқда. Бир томонда Отабек халқ манфаати кўйида ўртаниб, унинг юксалиши учун курашмоқда. Иккинчи томонда Ҳомид ўзининг шахсий манфаати ва бузғунчи феълидан келиб чиқиб ҳукмдорларни ҳеч бир асоссиз бўралатиб сўкиб, бузғунчилик, айирмачилик қилиб, халқнинг аҳволини баттар оғирлаштирмоқда...

Иккинчи бобданоқ асарнинг ўзбек давлатчилиги тарихи бўйича илк бадиий асар экани яққол кўрина бошлайди. Сухбат мавзуси давлатнинг ички ишларидан ташқи ишларига ўтиб, Отабек савдо важдан кўп шаҳарлар, жумладан, русларнинг Шамай (турк ва рус савдо маркази ҳисобланган) шаҳрига борганини, у ерда русларнинг идора ишларини, “сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётларини” кўриб қойил қолганини айтади: “Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукуматдорлиғимизни кўриб, бошқалар ҳам шундайдир деб ўйлар эдим, лекин Шамай маним бу фикримни ост-уст қилиб, ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади. Мен ўруснинг идора ишларини кўриб, ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлиғини иқрор этишка мажбур бўлдим. Бизнинг идорамиз букунги тартибсизлиги билан кетаберса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қанотим бўлса, ватанимга учсам, тўппа-тўғри хон ўрдасига тушсам-да, ўруснинг ҳукумат қонунларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам арзимни тингласа-да, барча элга ёрлиғ ёзиб ўруснинг идора тартибини дастуриламал этишка буюрса, мен ҳам бир ой ичида ўз элимни ўрусники билан бир қаторда кўрсам...”

Бугунги кунда бу гапларни ҳам ижобий, ҳам салбий талқин қилиш мумкин, албатта. Масалан, XVIII–XIX асрларда ғарб давлатларида ижтимоий-иқтисо-

дий инқилоблар, саноат инқилоби рўй бериб, улар билан яқиндан алоқа қилган рус империяси ҳам бундан тўла-тўқис фойдаланган. Шунинг учун ўша даврда рус давлати Ўрта Осиёдаги хонликларга қараганда кўп соҳаларда етакчилик қилган. Рус давлатида илм-фан, адабиёт, санъат ва бошқа соҳаларда кўплаб буюк кашфиётчилар ва жаҳоншумул сиймолар етишиб чиқди. Ломоносов, Менделеев, Мечников, Павлов, Боткин каби олимлар, Пушкин, Толстой, Лермонтов, Гогол каби адиблар, Репин, Крамской каби рассомлар рус фани ва маданиятини жаҳонга олиб чиқдилар. Айниқса, Карамзиннинг “Россия давлати тарихи” номли кўп жилдли асари улкан жаҳоншумул воқеа бўлди. Худди Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Бобур каби ҳукмдорлар даврида юртимизда илм-фан, адабиёт, санъат, меъморчилик, кўйинг-чи, жамият ҳаётининг барча соҳалари жадал ривожлангани каби, рус халқининг бундай ютуқлари, албатта, рус ҳукуматининг идора усулига бевосита боғлиқ эди. Қодирий ўз қаҳрамони тилидан ана шу идора усулига, бу идора усулининг унумдорлигию юксак кўрсаткичларига ишора қилмоқда. Отабекнинг “Бизнинг идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан кетаберса, ҳолимизнинг нима бўлишига ақлим етмай қолди...” ва юртбошилиқ қилаётган Мусулмонқул ҳақидаги куйиб-ёниб айтган “Мусулмонқулни ким холис одам деб ўйлайдир? Унинг юрт учун қон тўкишдан бошқа нимага фойдаси тегди?..” каби гаплари ҳам хон замонининг аянчли ҳолати ҳақида, ҳам чор Россиясининг Ўрта Осиёга бостириб келишининг туб асослари ҳақида дарак бераётгандек. Айтиш мумкинки, Отабек қўйган бу оғир саволларга ёзувчи бутун асарда тўла жавоб беради. Юртда тартибсизлик, қонунсизлик, бошбошдоқлик, ҳокимиятсизлик, режасизлик давом этаверса, ё халқ исён қилади, ё четдан ғаним бостириб келиб ўз тарти-

бини ўрнатади. Чиндан-да, асарда ёритилишича, ҳам халқ исён қилиб, Азизбек ва Мусулмонқул каби “ўзи хон, кўланкаси майдон” ҳоким ва бекларни ўринларидан ағдаради, ҳам четдан рус аскарлари бостириб келади. Ҳар икки ёвга қарши эса, Юсуфбек ҳожи ва Отабекдек қаҳрамонлар мардларча курашадилар... Аммо масаланинг бошқа томони ҳам бор. Истиқлол даврида ўз тарихимизни ҳаққоний ўрганиб, ўзбек давлатчилиги анъаналари уч хонликдан аввал шайбонийлар давлати, temuрийлар салтанати, ундан аввал қорахонийлар, сомонийлар, ғазнавийлар, хоразмшоҳлар, улардан ҳам аввалроқ Буюк Турк хоқонлиги ва ҳатто эрамиздан аввалги Хун империяси, Алп Эр Тўнга – Афросиёб ва Ўғизхон давлатларидан бошланганини, ривожланиб келганини англамоқдамиз, ўша давлатларнинг энг қутлуғ ва яшовчан анъаналарини қайта тикламоқдамиз. Хўш, бу тарихий ҳақиқатларни Қодирий билмаганми, ўз замонасининг илғори ва зиёлиси бўлган қаҳрамони Отабек билмаслиги мумкинмиди? Нега унда ўзбек давлатчилиги тажрибалари қаттиқ камситилиб, аксинча, рус давлатчилиги (“ўруснинг идора ишлари”) ибрат намунаси сифатида мақталиб турибди? Худди Фурқатнинг “илғор рус фани ва техникаси”ни улуғловчи шеърлари каби, бу гаплар ҳам муаллифнинг ҳукмрон сиёсат талабларига мослашиш намунасига ўхшамайдими? Юсуфбек ҳожидек дунё кўрган, юртпарвар ва миллий давлатчилигимиз намояндаси бўлган инсоннинг тарбиясини олган ўқимишли йигит Россия империясининг боққинчилик сиёсати, аслида, ҳавас қилса арзигулик даражада ибратли эмаслигини яхшигина тушуниши керак эди. Худди Қодирий хонлик замонини “тарихимизнинг энг кир, қора кунлари” деб атаганидек, қадимги русда ҳам чоризм (царизм, шоҳлик) замони рус халқи тарихининг топ-тоза, оппоқ кунлари бўлмаган, балки муста-

бид тузум ҳисоблангани маълум. XX аср бошида чор Россияси тугатилиб, ўрнига “кўпчилик”лар (“большевик”лар) тузуми ўрнатилгани ҳам бежиз эмас... Шундай экан, муаллифнинг, бир томондан, ўзбек давлатчилиги ютуқларини яшириб, камчиликларини ошириб, бошқа томондан, рус давлатчилиги ютуқларини ошириб, камчиликларини яшириб кўрсатишини мутлақ ҳақиқат деб ҳисоблаш қийин. Шундай бўлса-да, таъкидлаш лозимки, муаллиф қаҳрамонлар тилидан ўзбек давлатчилиги камчиликлари ва муаммоларининг туб илдизларини ҳамда унинг ечимларини жуда тўғри очиб кўрсатади. Зиё шоҳичининг “Бизнинг бу ҳолга тушишимиз ўз феъли бадимиздан!” деган фикрини Акрам хожи “Тўғри!” дея маъқуллайди. “Сезиги бор секиради” деганларидек, Ҳомиднинг “Худо кофирнинг бу дунёсини берган!” деган луқмаси ҳам шоҳичи айтган бадфеълни, ҳам бузғунчиликни кўрсатади. Бунга жавобан Отабек: “Манимча, ўруснинг биздан юқоридалиғи унинг иттифоқидан бўлса керак, аммо бизнинг кундан-кунга орқага кетишимизга ўзаро низоъимиз сабаб бўлмоқда... Бу кунги қорачопон ва қипчоқ низоъларини сизга бир тимсол ўрнида кўрсатайин”, – деб бу икки халқ орасига низо ва адоват уруғини сочиб юргувчи ифвогар ва айирмачи кимсаларни қаттиқ қоралайди. Ёзувчи бу ўринда ҳам қаршилаш (контраст) усулини қўллаб, ўқувчига яхши на ёмон, оқил ва жоҳил, эзгу ва ёвуз, тузғунчи ва бузғунчини аниқ кўрсатиб турибди. Афсуски, ҳамма замонларда ҳам диний ақидапараст, хурофотчи, жоҳил кимсалар ўзларини чин художўй кўрсатиб, ўзгаларни худосиз кофирга чиқариб келганлар. Бугунги кунда дунёнинг бир қанча давлатларида рўй бераётган уруш-жанжалларнинг туб сабаби ана шундай ола қарашга бориб тақалади. АҚШ, Англия, Германия, Франция ва бошқа ғарб давлатларининг илм-фан, саноат,

иқтисод, телеалоқа ва бошқа соҳалардаги ютуқларига ҳавас қилиб ўрганишнинг, ўрнак олишнинг ўрнига уларни кўролмай, кофирдан олиб золимга солганлар жоҳил кимсалардир. Шу маънода Отабекнинг гаплари “Илми Чиндан бориб бўлса ҳам ўрган” деган ҳадиси шарифга тўла мос келганини англаб, унинг нечоғлик оқил ва ҳақим эканини кўрамиз. Асарда “қорачопон” сўзига берилган изоҳда “Қипчоқларнинг бой ва амалдорлари ўзбекларни қорачопон деб атаганлар” дейилади. Аслида, худди ўтмишда ўзбекларни чет элликлар “сарт” дея таҳқирлаганларидек, бу ерда ҳам ўзбекларни “қорачопон” дея таҳқирлаб турилибди. Шундай экан, Юсуфбек ҳожи, Отабек ва бошқа ижобий қаҳрамонларнинг “ўзбек” сўзи ўрнига “қорачопон” сўзини кўллашлари мантиқан мумкин эмас эди. Бунда шўро сиёсатининг “ўзбек”ларни имкон қадар чеклаб таҳқирлаш, ўзбекнинг ўзлигини англаб тирмасликка уриниш кўриниб турибди. Қолаверса, халқлар орасига ким адоват уруғини сочаётгани, ким халқларни бир-бирларига гижгижлаб, айирмачилик қилаётгани англашилиб турибди. Отабек ўз сўзида давом этиб, шундай оқилона ва чинакам билга хонларга мос ечимини билдиради: “Модомики ўз ғарази йўлида истибдод орқали эл устига ҳукмрон бўлғунчилар йўқотилмас эканлар, бизга нажот йўқдир, магар шундай ғаразчиларни, улар ким бўлсалар ҳам, иш бошидан қувлаш ва улар ўрнига яхши ва холис одамларни ўтқузиш нажотимизнинг ягона йўлидир!” Бу гапдаги “ғараз” сўзини шахсий манфаат, порахўрлик, маҳаллийчилик, миллатчилик, шовинизм, айирмачилик, талончилик каби кўплаб иллат ва қусурлар маъносида кенг тушунмоқ керак, албатта. Отабек тилидан айтилган бу гаплар улуғ билга Форобийнинг “Фозил шаҳар одамлари” асарида билдирилган фикрларга қанчалик уйқаш-а!..

Кези келганда шуни айтиб ўтишимиз керакки, ҳар қандай бадий асарни таҳлил қилишда бирёқламлиликка йўл қўйиб бўлмайди. Шўро тузуми даврида адабий танқидчилигимиз бир ёзувчини мақтаб кўкларга кўтариш ва аксинча, бошқа ёзувчини ёмонлаб ерга уриш бобида жуда кўп “тажрибалар” тўплагани маълум. Ёзувчига муносабатда холислик ва меъёрни сақлаб, унинг ижодидаги ютуқ ва ютқизиқларни тенг ва тўғри англаш кўникмасини орттириш ҳозирги адабий синчиларимизнинг энг муҳим юмушларидандир. Зотан, давлатдаги каби, адабиётда ҳам шахсга сиғиниш ҳеч қачон яхши оқибатларга олиб келмаган, олиб келмайди ҳам!

Араб тилидаги “акрам” сўзи билан “мирзакарим” кўшма сўзининг ўзаги битта: бу сўзлар каримнинг карамию кароматини англатади! Шу маънода Акрам ҳожи Мирзакарим қутидордан ҳам мукаррамроқ ва кароматлироқ инсон, чунки у Юсуфбек ҳожига ўхшаб, ҳожилик шарафига эришган зот! Инсоний табиати ҳам, албатта, шунга яраша. Отабекнинг иқтисодий ва сиёсий қарашларини билган Акрам ҳожи, у ташқарига чиқиб, ўзлари холи қолганларида таассуротини билдиради: “Йигитларимиз ичида энг ақллиги экан... Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қилиб Отабекни кўтарар эдим!” Қаранг, бу гапда халқимизнинг кўҳна ва қутлуғ удумларидан бири тилга олинмоқда. Қадимда ҳукмдор “бахт қушини учирини”, сулолавийлик сингари ўткинчи ва нодемократик сабабларга эмас, айна ўша “хон кўтариш”га асосланган ҳолда тахтга ўтирган. Бунда эл ишонган, кўпни кўрган билга оқсоқолларнинг тавсияларига кўра юртдаги энг ақлли, мард, юртпарвар, ғайратчан, том маънодаги элчи-элсуяр-элпарвар инсон танлаб олиниб, унинг номзоди қурултойда очик овозга қўйилган, голиб номзод оқ кигизга ўтқазилиб, тегишли маро-

симу удумлардан сўнг “хон” деб эълон қилинган. Бу сайлов “хон кўтариш” деб юритилган. Демократик ва холис сайлов бўлган бу! Зотан, бу ерда, сулолавийликдаги нобоп шахзодаларнинг ва ё уларнинг “ҳомий”ларининг ашаддий тож-тахт талашишлари, эл-юртни эзишдек ярамас ишларга йўл берилмаган ва у, айтиш мумкинки, ҳозирги “президент сайлови”нинг ўзига хос андазаси бўлган... Хуллас, ўз эл-юртининг келажагини ўйлаб, унинг истиқболи ҳақида қайғуриб, юрт тақдирини зиммасига олишга қодир инсонларни қидириб юрган чинакам юртпарвар ҳожининг сидқидил гаплари бу “хон кўтариш” ҳақидаги гаплар! Ёзувчи Отабек тилидан “ўз идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлганлиги” хусусида ўта нозик, тагдор ишора ҳам қилади. Сирасини айтганда, “ўзбекча идора усули” айнан ўзини “Иккинчи Соҳибқирон Амир Темур” деб билган Бухоро амири Абдуллахон билан Россия давлати ҳукмдори (Иван Грознийнинг ўғли!)нинг отабеги Борис Годунов давридан орқага кета бошлади. Нега? Нима учун, айнан қандай сабабларга кўра бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрни ўзининг қудратли қўллари остида бирлаштирган Абдуллахон давлати емирилиб, бир бутун ўзбек давлати уч хонликка бўлиниб кетди? Ким, қай бир куч бўлди уни?! Худди ўз вақтида бу жаҳон айвонидаги маккор кучлар аввалига Тўхтамиш билан Боязидни Амир Темурга қарши зимдан гижгижлаб, кейин бу уч қудратли ҳукмдорни уриштириб томошасини кўрганлари ва мурод-мақсадларига етганларидек, айти шундай маккорона кучлар бус-бутун ўзбек давлатини аввалига уч хонликка ажратиб ташлаб, кейин уларни бир-бирларига зимдан гижгижлаб, ниҳоят, вақти-соати билан учаласини бирин-кетин ўз империясига қўшиб олмадиларми?! “Қўшиб олишми-босиб олиш”, аслида, Петр I замонидан ҳам аввалроқ, Иван Грозний билан Борис

Годунов давридаёқ бошланган эди! Бу аччиқ тарихий ҳақиқатни Абдулла Қодирий билмасмиди? Абдулла-хондан мерос қолган Бухоро амирлиги, қолаверса, Хива ва Қўқон хонликлари, айниқса, 1924 йилда эндигина ташкил топган “озод” Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, аслида, империя қўлида шунчаки бир ўйинчоқ бўлганини билмасми эди? Билар эди, албатта. Шунинг учун ҳам ёзувчи “ўйинчоқ” сўзига камида икки маънони юклайди: “империянинг ўзига хос вассали” ва “ўйинчоқдек жиддий ишларга яроқсиз”. Боб Мирзакарим қутидорнинг Отабекни ўз уйига меҳмонга чақириши билан яқунланади. Бунинг сиртқи сабаби қутидорнинг Отабекни болалик чоғларидан билиши, уйларига кўп боргани, Отабекнинг бобосини танигани бўлса, ички сабаби “Киройи куёвинг шундоқ бўлса” бобида батафсил ёритилади.

Биринчи бобда китобхонни “Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли” билан таништириб, иккинчи бобда бу бош қаҳрамоннинг “Хон қизига лойиқ бир йигит” эканини аён кўрсатган ёзувчи “Бек ошиқ” деб номланган учинчи бобда энди унинг кўнглига қўл солади. Бунда аввалги икки бобдан бошқачароқ тасвир усулини қўллайди. Аввалги бобларда етакчи усул муайян даврадаги суҳбат, гурунг тасвири бўлса, энди китобхон тутинган ота Ҳасаналининг боқиши орқали қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини сездирмай синчков кузатади. Ҳасанали Отабекнинг ўйитарқоқ ва тушкун аҳволини кўриб савдодаги бирон хатоликдан қайғуриятими, ё бирор ери оғрияптими деб турли тахминлар қилади. Бобда илк бор Отабекнинг ота-онасининг гаплари келтирилади. Отаси Юсуфбек ҳожининг “Ўғлим ёш, сен дунёнинг иссиқ-совуғини татиған ва маним ишонган кишимсан. Ўғлимнинг ҳар бир ҳолидан хабар олиб туриш сенинг вазифангдир!” дея Ҳасаналига тайинлаши, кўзи ёшли онаси Ўзбек

ойимнинг “Сени худога, Отамни сенга топширдим!” дея Ҳасаналига ёлвориши, зорланиши орқали улар ўқувчига меҳрибон ва жонкуяр ота-она сифатида таништириладилар. Ҳам Отабекка оталиқлик бурчи, ҳам Юсуфбек ҳожи билан Ўзбек ойимнинг омонатини сақлаш бурчи Ҳасаналига тинчлик бермайди ва алаҳсираб ётган Отабекнинг хужрасига пойлоқчилик қилиб бўлса-да, унинг дардини топади. “Қора кўзлари, камон қошлари... Ой каби юзлар, кулиб боқишлар, чўчиб қочишлар... Уфф!” сингари астойдил оҳ-зорини эшитган Ҳасанали ўзича “Бек ошиқ!” деб тусмол қилади-ю, лекин худди ўқувчи каби қаттиқ таажжубланади: Марғилонга келганларига беш-олти кун бўлган бўлса, қачон қаерда кимни кўриб ошиқ бўла қолди экан? Муаллиф мана шу сирни то ўн биринчи бобгача – Отабек билан Кумушнинг тўйи ўтиб, чимилдиқда кўришгунларича сақлаб, ўқувчини ширин орзиқтиради. Дарҳақиқат, аввалги икки бобда Отабек маънан ва жисмонан комил инсон сифатида тасвирланиб ўқувчининг меҳри ва ихлоси қозонилгач, ўқувчи севимли қахрамонининг тезроқ ўз бахтини топиб, орзусига етишишига тилакдош бўлади. Отабекнинг кўнгил оғриқларини билган ўқувчи кўнгил ишининг жуда нозик эканини, севги одамни телба-девонага айлантириб, уни ақл ва мантиқ билан эмас, кўр-кўрона кўнгил тусагани билан иш тутишга мойил қилиб қўйишини ич-ичдан ҳис қилади. Ҳатто туйғу ақлдан устун келади. Зеро, дунёга келтириб, вояга етказган ота-онага билдирмай, гарчи бунга узрли сабаблар бўлса ҳам, уларнинг розилигисиз уйланиш мантиқдан кўра кўнгил буйруғи эканини англатади. Ўт кетаётгани йўқ эмас, кетаяпти, Отабекнинг аҳволи оғирлашиб бораяпти, тезроқ севгилисининг висолига етмаса, ҳоли сўлғин! Муаллиф инсон руҳиятидаги бундай эврилишларга ўқувчини ишонтиради.

“Марғилон ҳавоси ёқмади” деб аталган тўртинчи бобда Ҳасанали Отабекни бошлаб синайди! Эрталабки нонушта пайтида Ҳасанали “Бир неча кундан бери хомушроқ кўринасизми?” дея ундан сўрайди. Отабек “савол ташлагувчи”дан ўзининг хомушлиги сабабини яшириб, сир бой бермай, “хомушлигим сизга ҳам сезилдими, билмадим... Марғилон ҳавоси мижозимга тўғри келмаганга ўхшайди” дея гапни чалғитмоқчи бўлади. “Савол бермоқ”қа нисбатан “савол ташламоқ” ибораси кўққисдан берилган, одамни довдира-тиб кўядиган савол моҳиятини аниқроқ ифода-лайди. Ҳасанали ўз сўзининг босимини кучайтириб атайин “Марғилондан тез жўнамасақ, мен ҳам ишдан чиқарилган ўхшайман” деб Отабекни синайди. Марғилонда кўнгли боғланган ошиқнинг кўнгил узиб Тошкентга қайтиши осонми?! Нима дейишни билмай боши қотади, ниҳоят, шундай баҳонани рўкач қилади: “мол баҳолари тўғрисида битишолмай турамиз – олғувчилар арзон сўрайдилар. Шунинг учун тагин бир неча кун қолишимизга тўғри келармикан... Билмадим...” Ҳасанали ўз синовидан Отабекнинг сирини билгандек бўлади, лекин бу сирни унинг оғзидан эшитиш учун энди бошқа томондан келади. Ёзувчи қаҳрамон кўнглидаги бу ниятни шундай очиб кўрсатади: “Ҳасанали, бекнинг ҳар бир сирига ўзини маҳрам ҳисоблаганликдан, дарҳақиқат, Отабекка маҳрам бўлишга лойиқ бир меҳрибонликқа эга бўлганликдан, бек билан очиқ сўзлашиш фикрига келди”. Бу гапдаги “маҳрам” сўзи кўп маънони англатади! Маълумки, қадим замонлардан буён бойларнинг қуллари икки тоифали бўлган: маҳрам ва мулозим! Маҳрам – ишончли қул, мулозим – шунчаки хизматкор, малай. Мулозимга кўп ҳолларда сир бой берилмайди, лозим топилганида мулозимат кўрсатилади, холос. Лекин маҳрам – бу сирдош, дардқаш демакдир. Қолаверса,

“маҳрам” инсоннинг энг яқин қариндошларини англатади. Ҳасанали “Ўғлим, Отабек! Айтингиз-чи, мен сизнинг кимингиз?” деб очик сўрайди. Ана шунда Отабек “Отам бўлмасангиз ҳам, мени оталиқ муҳаббати билан суйган содиқ ва меҳрибон бир кишимсиз, яъни маънавий отам” дея маҳрамига ҳурмат-эҳтиром (арабча бу сўзлар бир ўзакка эга) кўрсатади. Ўзининг маҳрам эканини тан олдирган Ҳасанали энди “сизнинг менга сақлаған ишончингиз тугалганга ўхшаб, ўзимдан қандоғ камчилик ўтканига ҳайратдаман!” дея ўпкалайди. Отабек унинг “хайрихоҳона кенгашлари”га муҳтож эканини айтади. Ана шунда Ҳасанали унинг тили бошқа, кўнгли бошқа эканини, ўзидан яширган сири борлигини, “Марғилон ҳавоси ёқмади” дея баҳона қилса-да, сир сақлаш билан бирор натижага эришиб бўлмаслигини айтади. Бу гаплардан “Отабек қип-қизил қизариб гуноҳқорлардек ерга қараған эди”. Отабек ўз кўнглидаги яширган сирини очик айтмаса-да, маҳрами, тутинган отаси Ҳасанали буни яхшигина тушунади ва меҳрибон-сирдошларча ўғит қилади: “Айби йўқ, ўғлим, муҳаббат жуда оз йигитларга муяссар бўладиған юрак жавҳаридир. Шунинг билан бирга кўб вақтлар кишига зарарлик ҳам бўлиб чиқадир. Шунинг учун куч сарф қилиб бўлса ҳам унутиш, кўп ўйламаслик керакдир”. Бу гаплар айтишгагина осон! Зотан, чинакам ошиқ маъшуқаси ҳақида ўйламай тура оладими, уни унута оладими?! Бу бобдаги тасвирда Ҳасанали Отабекнинг ошиқлигини сезиб, унинг кўнглини ўқий олганини уққан китобхон кейинги бобларда очик айтилмаса-да, у Отабекнинг қайси дилбарга ошиқ бўлгани, қаерда яшаши-ю кимнинг қизи эканини аниқлай олганига ишонади.

Агар бешинчи бобда бош қаҳрамонга тутинган ота кўзлари билан қаралган бўлса, “Киройи куявинг шундоғ бўлса” деб номланган олтинчи бобда бош қаҳра-

монга бўлажак қайнотанинг кўзлари билан боқилади. Бу боқишда, айтиш мумкинки, туғдирган ота ва ҳатто тутинган ота меҳридан ҳам кучлироқ меҳр нури байни куёшдек балқиб туради. Зотан, ўғил тарбиялаб ўстириш бахтидан бенасиб ота учун ёлғиз қизининг бўлажак эри ўз ўғлидек ардоқли туюлиши ғоят табиийдир.

Боб уч мўъжаз бўлақдан тузилган. (Айни шу бобдан бошлаб айрим, айтиш мумкинки, ҳал қилувчи ва энг қизғин боблар муайян бўлақ, парча, синиқларга ажратиладики, бу хусусда ҳали кўп мулоҳаза юритамиз!) Мирзакарим қутидорнинг кўнгил қаъридаги энг эзгу тилаги, астойдил орзиқиши (“Киройи қуявинг шундоғ бўлса”) ва умуман, бўлажак куёвига муносабати билан узвий боғлиқ тасвир, айтиш мумкинки, хонадон соҳибининг остонасидан бошланади. Биринчи бўлақда “шарти кетиб, парти қолган” дарвоза, остона ҳатлаб ичкарига кирилганида, Бухоро зиндонларидан бирига ўхшатиш қоронғу йўлақдан бошланган жонли тасвир ўта табиий равишда ташқи ва ички ҳовлилар, уй эгалари – қутидорнинг хотини Офтоб ойим, қайнонаси Ойша буви, чўри Тўйбека ва ниҳоят, бу тўрттовлоннинг, бу уйнинг, Марғилон кентининг, борингики, бутун ўзбек элининг бебаҳо ва тенгсиз бойлиги, кўмўши-ю ганжинаси деса дегудек Кумушбибининг ҳар бир қилиғи ва сўзи мароқли тасвирланади. “Онасини кўриб, қизини ол” деганларидек, она сиймоси шундай улуғланади: “Юзидан мулойимлик, эрига итоат, тўғрилиқ маънолари томиб турган бу хотин қутидорнинг рафиқаси – Офтоб ойим”. Ўзи мулойим бўлса, эрига итоаткор бўлса, ўйи, сўзи ва иши тўғри бўлса, исми жисмига мос Офтоб бўлса, унинг қизи Кумуш ойпари бўлади-да, шундай эмасми? Бунинг устига, “қариси бор уйнинг париси бор” деганларидек, “Офтоб ойимнинг онаси – етмишлардан ўтган Ойша

буви” лигига нима дейсиз?! Ёзувчи Кумушойни уста рассомдек гўзал чизиб кўрсатади: “...тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликга айланган-да, кимдандир уялган каби... Шу вақт кўрпани қайириб ушлаган оқ қўллари билан латиф бурнининг ўнг томонида, табиъатнинг ниҳоятда уста қўли билан кўндирилган қора холини қашиди ва бошини ёстикдан олиб ўлтурди. Сарик рупоҳ атлас кўйнакнинг устидан унинг ўртача кўкраги бир оз кўтарилиб турмоқда эди. Туриб ўтургач, бошини бир силкитди-да, ижирғаниб қўйди. Силкиниш орқасида унинг юзини тўзғиған соч толалари ўраб олиб жонсўз бир суратга киргизди. Бу қиз суратида кўринган малак қутидорнинг қизи – Кумушбиби эди!” Ойнинг ҳам доғи бор, лекин Кумушойнинг оқ юзи ғуборсиз, уятчан қиз юзининг қизиллиги-ю қора холи чиройига яна чирой кўшган. Бу гўзал санам “хон қизига лойиқ Отабек”ни ўзига ошиқи шайдо қилиб бўлган! Гарчи ёзувчи буни ўн биринчи – “Кутилмаган бахт” бобигача ўқувчига билдирмай, сир сақласа-да, Кумушбибининг бу бобдаги тасвири худди Отабекнинг ўтган “Бек ошиқ” ва “Марғилон ҳавоси ёқмади” бобларидаги тасвирига уйғун, сабаби Отабек ва Кумуш бир-бирларини кўрган чоғидаёқ бир-бирларига кўнгил қўйиб бўлишган. Кейинги жумла Кумушбибидаги ана шу руҳий ўзгаришга ишора қилади: “Кумушбиби бир неча кундан бери совуқ ҳаво тегдириб, бош оғриғи ва кўз тинишка ўхшаш оғриғлардан шикоят қилиб юрар, шунинг учун онаси “тинч ухласин, ортиқ уринмасин!” деб бугун номозга ҳам уйғоттирмаган эди”. Айвондаги оила аъзоларининг Кумушбиби соғлиғи ҳақидаги ҳол-аҳвол сўрашувларидан ва Ойша бувининг “Нах кечаси билмапсиз, нах мени кўрқитиб энка-тенкамни чиқарди. Иситмаси аралаш алланучка сўзларни айтиб чиқди...” дейишидан зийрак ўқувчи, “Бек ошиқ” бўлганидек, “Бекачим ошиқ”

эканини англайди. Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и ўзбек адабиётининг энг нодир асарларидан бири ҳисобланади. Уни бир марта ўқиб, бутун гўзаллиги ва маъно қатламларини уқиб бўлмайди. Бу бадиияти юксак асарни қайта-қайта ўқиш керак, ана шунда ўқувчи асардаги сўзлар бағрига кўмилган маънавий бойликни топа олади. “Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади” деганларидек, ўқувчи Кумушбибининг иситмаси ёки унга ҳам “Марғилон ҳавоси ёқмагани”нинг туб сабабини, яъни у ҳам Отабекка ошиқ бўлганини, асарни биринчи бор ўқиганда бироз иккиланса ҳам, иккинчи бор ўқиганда тўла ишонч билан англай олади. Чунончи, Ойша бувисининг гапини эшитган Кумушнинг ялт этиб унга қараб қўйишидан “сиримни билибдилар”, “сирим очилмаса эди” деган маъноларни уқиш мумкин. Қизининг сирини, ҳойнаҳой, ота ҳам, она ҳам, буви ҳам аллақачон англаган бўлса керакки, шу боис қутидор “Ўша ҳарорати ғаризаники (табиий ҳарорат), букун бирар ҳақимдан сўраб қарай-чи...” деб гапни чалғитади. Сўнг ўрнидан турар экан, “Мен сенга айтиб қўяй, Кумуш” дея гапини бошлайди, кейин Офтоб ойимга қараб “бу кунга бир меҳмон айткан эдим. Чўрингни чиқариб меҳмонхонани тозалат...” дея кўрсатма беради. Ҳар бир отанинг бурчи бўй етган қизини тезроқ тенгига узатиб, бахтини очиш. Шундай экан, Мирзакарим қутидор тошкентлик Отабекни ўз уйига чақирришдан кўзлаган қутлуғ ниятларидан бири – уни ўзига куёв қилишдир. Зеро, ота яхши биладики, қизининг ҳақими – Отабек, қолаверса, “яхши ният – ярим давлат” деб эл бежиз айтмаган. Ёзувчининг сўз усталигини кўрингки, у ёқда тутинган отаси Отабекни, бу ёқда ота Кумушни бир-бирлари билан топиштириш кўйида. Икки ота ўғил-қизларининг бахтларини очиш учун баравар ҳаракат қилмоқда. Кумушбибининг “хомушлиги”, “на-

мозшомгулга ўхшаб ёпиқлиги”, “бувисининг ҳикояларига эринибгина қулоқ бериши ва қизиқ сўзларига илжайиши”, “ошхонадаги онасининг юмишига бир оз қараб тургани” каби тасвирлар унинг кўнгли нотинч эканини кўрсатувчи аломатлардир. Шундан кейинги тасвир унинг кўнглини яна-да ёрқинроқ кўрсатади: “... айвоннинг ўрта устунига келиб суянди. Энди бояғига қарағанда бир оз енгиллангансумон, жон олғучи қора кўзлари ҳаракатлана бошлаган, буғриққан қизил юзлари очилинқираган эдилар. Айвон устунига суянгач, қора қийиғ қошларини чимириб кўча йўлак томонга қаради, бир оз қараб турди-да, айвондан ерга тушиб йўлак томонга, ариқ бўйига кетди...” Кумушбиби кўча йўлак томонга нега қаради? Нега бу ерда у ўзини енгилроқ туйди, нега чиройи очилди? Ошиғи йўлига кўз тикканидан-да, албатта. Бўлак ички ҳовли ўртасидаги ариқда юз-кўлини юваётган Кумушбиби хатти-ҳаракатининг чиройли шоирона тасвири билан, айтиш мумкинки, ўзининг чўққисига етади. Буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг туркигўй устозларидан бири Отойининг “Ул санамким, сув ёқосида паритек ўлтурур, Ғояти нозуклигидин сув била ютса бўлур” деб бошланувчи машҳур ғазали ёдингиздадир? Буюк мутафаккир ўзининг “Мажолис ул нафоис” асарида мазкур матлани келтирган ушбу гўзал ғазалдаги, айниқса, “қўлни сувда эмас, сувни қўлда ювар” қабалидаги нафис шоирона муболаға ва сўз ўйинларини эсланг! Романдаги тасвир Отойи қаламига мансуб гўзал тасвирдан сира қолишмайди десак, муболаға қилмаган, балки айни ҳақиқатни айтган бўламиз. Зотан, шоир ғазалида сув ёқасида ўтирган санамнинг тасвири бор, лекин бу “соҳиранинг сеҳрига мусаҳҳар” сувнинг тасвири йўқ! “Унинг кўзлари мулойимгина сув устига оғдилар, ариқнинг мусаффо тиниқ суви ювошгина оқиб келар,

Кумушбибининг қаршисиға етканда гўёки унинг таъзими учун секингина бир чарх уриб қўяр, ўз устида ўлтурган соҳиранинг (сеҳрчи қиз) сихрига мусаххар (таслим бўлган, бўйсунган) бўлган каби тағин бир каттароқ доирада айлангач, оҳистагина кўприк остиға оқиб кетар эди”. Ушбу тасвирдаги, айниқса, “соҳиранинг сеҳрига мусаххар” сўз бирикмасига хос гўзалликни, айтиш чоғда, араб тилининг беқиёс ифода қудратини ҳис қилинг! Биринчидан, ёзувчи “сеҳр” сўзини уч карра қайтариш орқали санамнинг сеҳрини кучайтириб кўрсатяпти. Иккинчидан, унинг сеҳри шу қадар кучлики, худди авлиёлар сувни тескарисига оқизиш сингари каромат кўрсата олганларидек, Кумушбиби қаршисида сув ҳам унинг гўзаллигига тан бергандек ва гўё боши айлангандек, сеҳр таъсирида терс оққандек бўлади. Қолаверса, агар “сеҳргарнинг сеҳридан сеҳрланган” деб ёзилса, шунчаки қайтариқ ва ифода ғализлиги бўлар эди, бу ерда эса, баайни шоҳбайтдек ўйноқи, ёқимли, кўркем, жозибадор сўзлар, шундай эмасми? Сув тасвирики, шундай гўзал, юз-қўлини сувда юваётган сув парисининг тасвири... ҳар қандай шоирнинг ҳам ҳавасини келтиргудек! “Унинг юзини ўпиб тушкан сув томчилари билан ариқ ҳаракатка келиб чайқалди. Гўёки сув ичида бир фитна юз берган эди... Иккинчи, учинчи қайталаб юз ювишда бу фитна тағи ҳам кучайди...” Навоийнинг “Оразин ёпқач кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш, Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш” шоҳбайти билан ҳам бадиият, ҳам мазмун жиҳатидан бемалол бўйлаша олади бу насрий шоҳбайт. Навоийда “ораз” ва “қуёш”, Қодирийда “юз”, Навоийда “ёпғоч”, Қодирийда “тушган”, Навоийда “кўздан сочилган ёш”, Қодирийда “сув томчилари”, “чайқалиш” ва “фитна”... Халқимизда “сувдек чайқалди” ибораси “безовта, беҳаловат бўлди” маъносини англатиб, сув парисининг

юзини ўпиб тушган сув томчилари ариқдаги сувни ҳам тўғри, ҳам кўчма маъноларда чайқалтирди, яъни безовта, беҳаловат қилди. Арабча “фитна” сўзи “қутқу”, “ғулғула”, “макр-ҳийла”, “исён”, “жанжал”, “бузғунчилик”, унга ўзакдош “мафтун” сўзи “жалб қилмоқ”, “маҳлиё қилмоқ”, “йўлдан урмоқ (оздирмоқ)”, “сеҳрламоқ” каби маъноларни англатади. Бинобарин, сув ёқасида ўтирган пари ҳам фитна, ҳам мафтун қилляпти! Яъни, сув ичида кўзғалган фитна ҳам пари учун жанжал, ҳам маҳлиёликдир. Юқорида айтганимиздек, ёзувчи бу ерда ҳам “юз ювиш”ни уч карра қайтариш орқали санам фитнасини кучайтириб кўрсатмоқда. Қолаверса, халқимизда “Умр – оқар сув” деган нақл бор. Бу “оқар сув”даги нафақат жамики фитна-фужур, балки ҳар қандай мардлик-қаҳрамонлик ва номардлик-ғирромлик ўртасидаги мурасасиз курашлар, уларга боғлиқ жамики можаролар ана ўша гўзал ғазал билан мана шу гўзал бобда тасвирланган санамдек соҳибжамол пари-пайкар, ҳаттоки унинг “фаттон” кўзлари атрофида рўй беради! Чунки шоири замон Асқад Мухтор ёзганидек, “Сенинг кўзларингда ором яширин, Шундан атрофингда барча беором”.

Кезикелганда муаллиф тасвиридаги ному таносибликни ҳам айтиш жоиз. Ушбу бобни кўшиб ҳисоблаганда жами беш бобда муаллиф Отабекни ўта мард, танти, оқил, фозил, оққўнгил, барно, илғор ва ҳоказо сифатлар билан осмону фалакка олиб чиқиб кўяди ва бунга кўпдан-кўп мисоллар келтиради. Унинг хон қизига лойиқ эканини ҳар боб билан далиллайди. Бироқ ўқувчини Кумуш билан таништирувга келганда, унинг ҳуснини маҳорат билан таърифлайди, Зиё шоҳичининг ўғлига “Бизнинг Марғилонда бир қиз бор, шундай кўҳликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман” деб мақтатадию, бироқ қизнинг ички оламини, таълим-тарбиясини, дунёқарашини,

у ҳам хон ўғлига мос ёки йўқлигини таърифлаб-тавсифламайди. Ҳатто, биринчи танишувда қизнинг боши оғриши, хомушлиги, намозшомгул каби ёпиқлиги, намозга ҳам турмаслиги, бувисининг ўтган-кетгандан қилган ҳикояларига эринибгина қулоқ бериши ва кўнглини очиш учун айтилган қизиқ сўзларига илжайиш билан жавобланиши, ошхона юмуши билан қоришиб ётган онасига бироз қараб тургандан кейин ташқари томонга кетиши ва бошқа хатти-ҳаракатлари ўқувчининг меҳрини қозониш эмас, аксинча, ихлосини қайтаришга хизмат қиладигандек. Гарчи, ўн биринчи – “Кутилмаган бахт” бобидан сўнг ўқувчи унинг бу ҳолати Отабек билан ногаҳон учрашиб, бир кўришда бир-бирларига ошиқи беқарор бўлгани билан боғлиқлигини англаса-да, моҳият ўзгармайди. Аслида, севган-севилган одам қувноқ ва яшовчан бўлиб, бошқаларни ҳам ўз меҳри ва қувончидан баҳраманд қилади. Ҳатто, севиб-севилмаган одам ҳам одамийлик фазилатларини қадрлаши, миллий қадриятларга содиқ қолиши керак эмасми, айниқса, асарнинг Кумушдек ижобий қаҳрамони? Ишонаманки, Отабек билан Кумушнинг бўйи бўйига, ўйи ўйига мос келишини, Отабекдаги фазилатларни кўрсатган муаллиф Кумушбибининг ҳам фазилатларини очиброқ кўрсатса яхшироқ бўларди. Қолаверса, асарнинг боблари номларини кузатар эканмиз, унда Отабек, Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойим, Зайнаб, Ҳасаналидан сўнг Кумушбибининг исми учинчи бўлимнинг ўн биринчи – “Кумушбибининг сўз ўйини” боби номида тилга олинганини кўрамиз. Ўйлашимча, асарнинг биринчи тўртта (“Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли”, “Хон қизига лойиқ йигит”, “Бек ошиқ”, “Марғилон ҳавоси ёқмади”) бобларидан кейинги бешинчи – “Киройи куёвинг шундоғ бўлса” бобини икки қисмга ажратиб, биринчи қисминини “Кумуш Мирзакарим қутидор қизи” дея, иккинчи

қисмини “Киройи куёвинг шундоғ бўлса” дея номлаб, биринчи қисмида Кумушнинг ҳам жисмонан, ҳам маънан гўзаллиги яна-да аниқроқ таъриф-тасвир қилинса, иккинчи қисмида киройи келин-куёвлар шундай бўлиши айтилса, асар яна-да гўзал бўлар эди...

Бобнинг иккинчи бўлакчасида ҳам бевосита кутидорнинг мезбон сифатидаги саъй-ҳаракатлари тасвири йўқ, балки меҳмондорчилик асносида ташқи ва ички ҳовлилар ўртасида зув қатнаб турган чўри Тўйбеканинг азиз меҳмон ҳақидаги оғзидан бол томиб гапирганлари келтирилади: “Нах сиз ёш меҳмонни кўрмабсиз, дунёга келмабсиз, бир чиройли, бир ақлли, тагин ўзи ҳаммадан юқорида ўлтурадир; ҳали йигирма ҳам бормағандир, мўйлаби ҳам энди гина чиқа бошлаған... Нах бизга куяв бўладиган йигит экан”. Бунга жавобан Офтоб ойим “Ана, Кумуш, эшитдингми, опангнинг сўзини! Тўйбека сенга эр топган, сен бўлсанг бошим оғрийдир, деб ётасан” дея қизининг дарди севги дарди эканини сезганини англатади ҳамда уни синайди. Кумуш аввалига “сезилар-сезилмас кулимсирайди”, бироқ зум ўтмай “тундлашади”. Яъни, Кумуш аввалига сирли ошиғини хаёл қилиб кулимсирайди, сўнг уни бегона одам дея ўйлаб тундлашади. Унинг “менга эр топишдан бошқа ишингиз йўқми”, “ўзингиз тегиб олаверинг” каби кесатиқларига жавобан Тўйбеканинг “Кошки эди тегалсам, мен унинг бир тукига ҳам арзимайман. Аммо сен бўлсанг унинг билан тенглашар эдинг. “Тенг тенги билан, тезак қопи билан” ха-ха-ха” каби муқотишлари келтирилади. Кумушбибининг шоирона тасвири ва бу таъриф ёнма-ён қўйилганида бир-бирига қанчалик ярашиб турибди! Зотан, бу оламда ҳеч бир гўзаллик бир-бирларига ҳар жиҳатдан тенг ва узукка кўз қўйгандек муносиб қиз билан йигит, бир-бирини чинакамига бахтли қилиб турган келин-куёв қадар

кўзларимизни астойдил қувнатолмайдик, бу ҳам бизнинг ҳайвоний эмас, асл инсоний табиатимиздан энг ёрқин далолат, дейиш мумкин. Қўрқут (қўрли-қутли) ота қалбидаги асл инсоний туйғуларнинг эса, айтгулиги йўқ! “Тенгини топсанг текин бер” деган мақолни Мирзакарим қутидордек чинакам Оталар яратган бўлсалар, не ажаб! Иккинчи бўлак якунида Тўйбеканинг қоронғида гилос дарахти остида яшириниб турган “аллаким балога” туртиниб кетиши, уни “қора Ҳомид”га ўхшатганидан Ҳомид бу галги меҳмондорчиликка чақирилмагани, шунга қарамай ҳасад ўтида ўртанган бу Қоработир айғоқчилик қилиш учун ўғринча келгани тушунилади. Аввалги бобларда Ҳомиднинг қора экани асосан тасвир орқали уқтирилган бўлса, бу бобда энди Тўйбека тилидан (Отабек оқ, Ҳомид қора қилиб таърифланяпти. Отабек чақирилган меҳмон бўлиб уй ичкарасида, ҳаммадан юқорида – тўрда қўр тўкиб ўтирибди, Ҳомид чақирилмаган меҳмон бўлиб уй ташқарасида, ҳаммадан пастда қўрқа-писа турибди!

Шундай қилиб, бобда уй эгаси, оила бошлиғи, Кумушбибининг отаси Мирзакарим қутидорнинг ота сифатидаги беором-безовта қалби, орзу-тилаги ҳам билвосита, ҳам бевосита, баайни уста мусаввирнинг мўйқалами билан жонли чизиб кўрсатилади. Шунда ҳам фақатгина учинчи – энг қисқа ва лўнда! – бўлакчада, меҳмондорчиликдан кейин ётиш олдидан қутидорнинг умр йўлдоши билан “икки оғизгина” суҳбати чоғида бош қаҳрамон мақтови келтирилади, холос. Бу суҳбатдаги, айниқса, икки орзиқиш (“худо кишига ўғил берса, шундайини берсин-да” ва “киройи қуявинг шундоғ бўлса”) нафақат бош қаҳрамон тасвирига янги бир мақом, ўта юксак мавқе-мартаба бағишлайди, балки ота кўнглининг тиниқ сурати ҳам бўла олади. Бобдаги уй остонасидан бошланган тасвир мана

шундай уй эгасининг дил қаърига кириб борадики, муаллифнинг тасвир маҳоратига қойил қолмасдан иложингиз йўқ. Эски дарвозадан кирганда зиндондек қоронғу ва кўримсиз, лекин йўлақдан ўтилганида ҳар икки ҳовлиси ёруғ бу уйда хотини, қайнонаси, чўриси ва ниҳоят, қизи – жами тўрт нафар ожиза қуршовида, ўзидек бир елкадош эркак, ўғил бўлмаса-да, ўғилдек куёвлик бўлишга тилакчи ҳолда яшаб турган кутидорнинг руҳий ҳолати ва ёруғ ўйларини бундан-да таъсирчан тасвирлаш мумкин эмасдек!

“Тошкент устида қонли булутлар” деб номланган олтинчи бобда уруш арафасида турган Тошкентнинг таҳликали кунлари тасвирланади. Бунга Тошкент ҳокими Азизбекнинг Кўқон хонига солиқ тўлашдан бош тортиши сабаб бўлади. Халқ урушларни кўра-кўра кўса бўлган, шунинг учун кўпчилик бу уруш хабарини ажабсинмай, совуққонлик билан қаршилайди. Бироқ Отабек “бундай ўзбошимчалик орқасидан ўзининг очиқ кўзи, ўткир зеҳни орқалиқ мудҳиш, фалокатлик манзаралар кўрар, миллатини – халқини – мусулмонини кўркунч жар, тегсиз жаҳаннам ёқасида, йиқилиш олдида топар эди-да, сесканиб “ўзинг сақла, тангрим!” дер эди”. Бу жумладаги “ўзбошимчалик” дея ҳоким Азизбекнинг исёни назарда тутиляпти. Одатда халқ бошига ёғиладиган кулли балолар мана шундай ҳукмдорнинг ўзбошимча қарорлари оқибатидир. Бундай вазиятларда халқ тинчлиги ва осойишталигини донишманд маслаҳатчилар таъминлаши, яъни ҳукмдорга тўғри йўлни кўрсатиб, урушнинг олдини олишлари зарур. Бироқ зукко ўқувчи Азизбекнинг ўзбошимчилигини, Юсуфбек ҳожи каби маслаҳатчиларининг гапларига қулоқ солмаслигини фаҳмлайди. Шунинг учун Юсуфбек ҳожи ўз муносабатия маслаҳатларини Марғилондаги ўғли Отабекка мактубида йўллайди. Хатдаги “мунда Азизбек қандоғдир кучка таяниб

Кўқонға исён этди... Фуқаронинг тағин қандоғ кўргуликлари бор экан, ўғлим” деган жумлалари Юсуфбек ҳожининг изтиробларини яққол кўрсатиб турибди. Айниқса, қуйидаги гаплар нафақат Юсуфбек ҳожи ва унинг ёлғиз ўғли, балки шаҳар аҳли, бутун бир халқнинг аҳволи нақадар танглигини яққол кўрсатиб турибди: “Кечагина қонлиқ қиличини фуқаро устида юргузиб турған Азизбекка, унинг тиғи зулми билан қора қониға беланган ўғлининг, отасининг, онасининг, отасининг мазлум гавдаси тупроқ остида ҳали чириб битмай туриб букун халқ яна Азизбекка, ўша қонхўрға ўз қони билан ямин этди; Азизбекни то ўзининг бир томчи қони қолғунчалиқ ҳимоя қилмоққа онд ичди... Ана, ўғлим, бизнинг халқнинг ҳолига йиғлашни ҳам билмайсан, кулишни ҳам!” Ҳокимият ва ҳақ-ҳуқуқ таллашиб турган икки қонхўрнинг ўртасидаги бечора халқ ва унга руҳий йўлбошчилик қилиш азмидаги билга оқсоқол – ҳожининг аҳвол-руҳиясини бундан-да ёрқинроқ чизиб кўрсатиш мумкинми?! “Уёққа қараса отаси, буёққа қараса бўтаси ўлади” дейди кўпни кўрган халқ! Йўқ, бунга нисбатан халқнинг бошқа бир ҳикматли гапи айни ҳолатни яна-да ёрқинроқ ифодалай оладигандек: “Тошни тухумга урсанг ҳам тухум синади, тухумни тошга урсанг ҳам тухум синади”. Худди шундай, икки қонхўр “тош”дан қай бири зўр чиқса ҳам, икки ўртада бечора халққа жабр! Ҳар икки ҳолатда таёқ халқнинг бошида синаверади! Бошига яна бир марта уруш балоси ёғилиб турган тинчликсуяр халқнинг аҳволи бу! Оғир аҳволни тушунтиргач, куюнчак ота ўғлига ўғит беради: “сиёсат тўғриларида ўйланиброқ сўзла! Арзимаган сабаблар билан талаф бўлган жонларни ҳамиша кўз олдинда тут! ... Фарғонада мени Азизбекнинг шерикидир, деб ўйлашлари ва сени бир фитначининг ўғли деб танишлари эҳтимолдан йироқ эмасдир, шу жиҳатларни мулоҳаза қилиб оёғ бос!

... бу тинчсизлик босилмағунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир”. Иккинчи бобда Отабек Зиё шоҳичининг уйидаги мажлисда қонхўр Азизбек ва Муслмонқулларнинг кирдикорлари ҳақида гапирганида ўқувчи унинг эҳтиётсизлиги, ҳали синашта бўлмаган одамларга кўнглидаги ҳақ гапларини рўй-рост айтаётганига хавотирланган бўлса, эҳтимол. Бу ерда сиёсий пишиқ-пухта ота ҳали нисбатан пишмаган-содда ўғлига сиёсий ўғит бериши билан ўқувчидаги ана ўша хавотир кетказилади. Шундай бўлса-да, келгуси – ўн иккинчи (“Чақимчилик”) бобда ўша мажлис қатнашчиси қора Ҳомид Отабекнинг устидан чақимчилик қилиши Отабекнинг сиёсий бўшлигини кўрсатиб, ўқувчининг хавотири ўринли эканини тасдиқлайди. Отабек отасининг хатини қайта-қайта ўқиб, Азизбекни “тулки” деб юборишига сабаб унинг ўзи зулм ўтказган халқдан энди ўзини ҳимоя қилишни сўраб турганига ишора қилинмоқда. Отасининг “бу тинчсизлик босилмағунча Тошкандга келмаслигинг маслаҳатдир” гапини ўқиганида Отабек “ундоғ бўлса, сира тинчимангиз!” дейди-да, “ёвошгина илжайиб” кўяди. Бу билан Отабек ҳам бироз тулкилик қилади. Зийрак ўқувчи Отабекнинг халқпарвар ва тинчликпарвар эканини яхши билгани учун бу ерда унинг маъшуқасидан узоқлашишни истамаётганини сезади. Қолаверса, бу ерда гап шунчаки ишқ-муҳаббатнинг ўзидагина кетаётгани йўқ! Юқорида кўриб ўтганимиздек, модомики Кумуш тилга тимсол экан, тилга шайдо тил-адабиётчи, айниқса, ёзувчи, яъни, сўз санъаткоридан “Тил бирламчими, элми?” деб сўрасангиз, “Тил бирламчи, чунки эл тил билан тирик, тилидан мосуво эл киройи эл эмас, шунчаки омма, оломон, фуқаро!” дейиши аниқ! Яна шуниси ҳам борки, элнинг ўзлигини кўрсатувчи шоҳ асар кўпинча элнинг тинчлиги-тотувлиги даврида эмас, аксинча, эл қаттиқ безовта-беҳаловат бўлиб турганида ўз муаллифининг

уч юз олтмиш томирларини тебратиб, тўрт юз қирқ тўрт суякларини сирқиратиб дунёга келади. Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари, Аҳмад Яссавийнинг “Девони ҳикмат” асари, Алишер Навоийнинг “Хамса” асари, Бобурнинг “Бобурнома” асари, Абдулла Қодирийнинг мазкур “Ўткан кунлар” романи, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” роман-дилогияси, Ойбекнинг “Қутлуғ қон” ва “Навоий” романлари тил ва элнинг тарихий тақдири, уларнинг бутун ҳаёт-мамоти ҳал бўлаётган “Ё ўлиш, ё қолиш!” палласида худди шундай дунёга келгани барчага маълум. Бадиий асарни фарзандга қиёслашлари бежиз эмас, албатта. У нафақат ўз муаллифи, балки бутун бир халқнинг “тинчсизлиги” – қаттиқ безовта-беҳаловатлиги, ҳаёт-мамот тўлғоқларининг қонуний ҳосиласидир.

Буни “Мажбурият” деб номланган навбатдаги, еттинчи боб ҳам аён кўрсатиб турибди. Унда тилга олинган “гўшанишинлик” шунчаки айрилиқ қийноғидаги ошиқнинг кўксини захга бериб ётиши эмас, балки бу сўз изоҳланганидек, “хилватда яшовчи дарвиш”лик демақдир. Унда ота ўрнида оталик ва оғирини енгил, мушкулини осон қилиш кўйидаги Ҳасанали ёнига киргани айтилганидан кейинги “Отабек “Бобурнома” мутолааси билан машғул эди” деган гап ҳам бежиз ёзилмаган. Нега энди айнан “Бобурнома” танланган? Биринчидан, қайғураётган одам юрагини ўртаётган оғриқларини кўнгил ёриб бировга тўкиб солгиси келади. Шунинг учун инсоният “кундалик, эсдалик, хотира” каби ижод турларини яратган. Маълумки, “Бобурнома” эсдалик (мемуар) асар бўлиб, у кундалик шаклида ёзилган, унда буюк Бобур кўрган-боққанларини, ҳис-туйғуларини батафсил ёзган. Муаллиф бу ерда ҳам Отабекнинг ҳолатини Бобурнинг ҳолатига параллел қўйиб турибди. Отабек ўзига Бобурни

дардкаш билиб, ўз дардларини унга дoston қияпти. Бу муаллифнинг “қизим сенга айтаман, келиним сен эшит” қабилидаги адабий усулидир. Иккинчидан, ўзбек тили ва адабиётида мисли кўрилмаган янги бир асарни яратиш азмидаги гўшанишин дарвиш айни шу ўзбек бадий насрининг энг гўзал намунасида ўзига куч олмоқчи, гап мана шунда!

Бобнинг “Мажбурият” деб аталишида ҳам теран тағмаънолар бор! Зотан, бу ерда нафақат Отабек, балки унинг отаси, тутинган отаси, отасининг бир қадрдони уйига совчи бўлиб боришга чоғланиб турган иккинчи қадрдони – барча-барчаларининг зиммасига бехос тушиб қолган мажбурият ҳақида гап кетмоқда! Отабек “Бобурнома”дек шоҳ асардан кўмак олишга мажбур. Юсуфбек ҳожи юртнинг осойишталиги йўлида ёлғиз ўғлини “Тошкандга келмай тур!” деб, тақдир ҳукмига топшириб қўйишга мажбур. Тутинган ота Ҳасанали ўзининг қуллик ҳаддини билмай, туғдирган ота зиммасидаги мажбуриятни (ўғил уйлантириш мажбуриятини!) ўз зиммасига олишга мажбур! Юсуфбек ҳожининг эски қадрдони Зиё шоҳичи, ҳар қалай, Мирзакарим қутидорнинг уйига совчи бўлиб боришга мажбур эмас, ихтиёри ўзида, албатта. Лекин у, модомики Зиё шоҳичи экан, бу одам ҳам танг аҳволда қолган қадрдон дўстининг мушкулини осон қилиб, унинг номидан Мирзакарим қутидор хонадонига совчи бўлиб боришга мажбур – буниси энди ихтиёрий мажбурият!

Шу ерда савол туғилади: ўғил туғиб-туғдириб, ўстириб-ундириб, камолотга етказган ота-она Тошкентда – бир чеккада қолса-да, аллақандай Ҳасанали деган қул билан Зиё шоҳичи деган дўст ёлғиз ўғилни уйлантириб қўйса – бу ўзбекчиликка, умуман, одамийликка қанчалик тўғри келади, айниқса, агар ота қул билан дўстга бундай ваколатни бермаган бўлса?! Хусусан, ўғилга ёзган мактубида “Марғилонда уйланиб

тура қол” демаган, балки “Тошкент тинчигунича келмай тур!” деган бўлса! Буниси қандоқ бўлди? Ўзбекона урф-одатлар ва асрий таомиллар ҳар боб билан бузилаётган шўро тузуми даврида халқнинг совчилик ва ўғил уйлантириш бобидаги асрий удумини ҳам бузиб кўрсатиш ва тескари талқин қилиш намунаси эмасми бу?! Жиддийроқ ўйлаб қарасангиз англашиладики, Қодирийнинг чинакам сўз санъаткори экани айти шу бўлиши мумкин бўлмаган ишни бўлиши мумкин бўлган иш сифатида кўрсатиб, бунга ўқувчини ишонтириш маҳоратида яққол кўзга ташланади. Аввало бобда Ҳасанали билан Зиё шоҳичининг бу хусусдаги гаплари келтирилади. “ – Нозик гап, – дейди Зиё шоҳичи. – Агар биз Отабекни бу ердан уйлантириб қўйсак, хожи биздан хафа бўлмасмикан?” “Кўп яшанг, бой ака! – дейди Ҳасанали. – Қулингиз ҳам бу тўғрида кўп ўйлади. Хафа бўлса нима чораким, биз шу ишга мажбур бўлган бўлсак. Шунинг билан бирга Юсуфбек хожи ҳам унчалик ақлсиз кишилардан эмаски, бу гапга хафа бўлса”. Дарҳақиқат, қай бир ота ёлғиз ўғлининг севиб қолиши, севганига уйланиши ва бахтли бўлишини истамайди? Қолаверса, қай бир ота ўз ўғлининг халқ кўнглини ёриштирувчи шоҳ асарни яратишидан хафа бўлади?! Алишер Навоийнинг отаси Гиёсиддин кичкина баҳодир билан Абдулла Қодирийнинг отаси Қодир бобо дилидаги энг муқаддас орзу эмасми эди бу?! Ўзи алғов-далғов бир замонда эл ташвишида юрганида қули билан дўсти шундай савоб ишга қўл уриб, ўғлининг бахтини очиб, мурод-мақсадига етказган бўлса, бунинг нимасига хафа бўлиш керак, аксинча, икки карра (ҳам ўғлининг бахтини топганига, ҳам қули билан дўсти қўллаб-қувватлагани, савоб иш қилганига!) суюниши-суюнчи бериши керак эмасми?!. Ҳасаналининг мантиқан асосли гаплари нафақат Зиё шоҳичи, балки ўқувчининг ҳам кўнглидаги иккилланишлар-у

иштибоҳларни кетказа олади. “Бир болага етти маҳалла ота-она” дейди болажон-болапарвар халқимиз. Мутлақо бегона етти маҳалла аҳлики, боланинг комил инсон бўлиб улғайиши ва ўз тенги – ўз бахтини топишига масъул экан, тутинган ота билан қадрдон дўст ота ўрнида оталик қилишса нима бўпти, бу иш масъулиятгина эмас, мажбурият ҳам-ку! Қолаверса, бу ерда, тагин таъкидлаймиз, асосий гап шунчаки ошиқ-маъшуқнинг бахтини топиши ҳақида эмас, тил деб аталувчи тенгсиз мўъжизага чинакамига эгалик-эгаманлик бўлиш устида кетмоқда! “Устоз отангдек улуғ” деганларидек, чинакам сўз санъаткорига кўпинча ўз отаси эмас, айнан тутинган ота мақомидаги пири комил ва қадрдон дўст-ёрлар ҳаёт ва адабиёт тугунини ечувчи – кўр-қутга элтувчи ёрдам қўлини чўзсалар, не ажаб! Боб сўнггидаги Ҳасанали билан Зиё шоҳичининг савол-жавоби замирида ҳам теран тағмаънолар бор. Ҳасанали савол сўрайди: “Маним ҳам бирга борганим маъқулми, ёки ёлғиз ўзингиз?” Зиё шоҳичи жавоб қайтаради: “Сизнинг боришингиздан зарар йўқ”. Ҳа, шундай. Кўпинча у ёки бу сўз санъаткорининг тарихий тақдирида ва мурод-мақсадга етишида ота-она эмас, зиёли замондошлар ҳал қилувчи ўрин тутади, бу сўз санъаткори алоҳида ихлос қўйган (“Бобурнома” муаллифидек!) ғойибона пири муршиддан эса, табиийки, фойда бўлса бор, лекин зарар йўқ! Ҳасаналининг андишасини тушунса бўлади: ичдан қараганда Ҳасанали Отабекнинг тутинган отаси, лекин сиртдан қараганда у бор-йўғи бир кул. Одатда хўжайин қулнинг тақдирини белгилайди, аксинча эмас. Зиё шоҳичининг жавобидан эса икки маънони уқиш мумкин: Отабекнинг айнан Мирзакарим қутидорнинг қизига ошиқлигини аниқлаганлик масъулияти Ҳасаналида эканини ҳамда унинг Отабекнинг маънавий отаси эканини ўзи ҳам, Мирзакарим қутидор ҳам яхши билгани учун.

Шундайликка шундай, бироқ барибир, муаллиф тагмаънони деб юза маънога путур етказиб, ўзбекнинг миллий ўзига хослиги ва асрий қадриятларига зид йўл тутаётгани йўқми? Юсуфбек ҳожи “Бу қанақа гап бўлди? “Ўроқда йўқ, машоқда йўқ, хирмонда ҳозир” дегани-ку бу, ўғилни тарбиялаб вояга етказган мен билан онаси бир четда қолиб, сизнинг уйлантиришга қандай ҳаққингиз бор? Менга хушхабарини етказсангиз, биргалашиб ҳаракат қилардик-ку!” сингари гапларни айтиб, Ҳасанали билан Зиё шоҳичидан ростдан ҳам аччиқланишга ҳақли-ку? Қолаверса, модомики, инсон жамият аъзоси экан, унинг жамият фикри билан келишмасликка ҳаққи ҳам, ҳуқуқи ҳам йўқ. Шундай экан, муаммо фақатгина ота-она ризолигида эмас, балки эл-юртнинг, жамиятнинг бундай ноанъанавий ҳолатга қандай қарашида. Зеро, “кенгашли тўй тарқамас” деганларидек, отаси Юсуфбек ҳожи ҳам, онаси Ўзбек ойим ҳам юрт олдида қандай бош кўтариб юрадилар, “халққа ақл ўргатиб, тўғри йўл кўрсатишдан аввал ўғлингни эплаштириб ол!” деган иснод-маломатга қолмайдиларми?! Ҳар қанча оғир бўлмасин, ишқ кўзини кўр қилиб қўйган Отабек ҳам, унинг ишқ ўтида ёниб телба-демона бўлиб қолганини кўрган Ҳасанали, Зиё шоҳичи, Мирзакарим қутидор ва бошқа тегишли кишилар ҳам кўпам ҳиссиётларига берилмай, ақл ва мантиқ билан иш тутишлари зарур эмасмиди, келгусидаги фожиалар мана шу ҳиссиётга берилиш, ўзбилармонлик ва шошқалоқлик оқибатида келиб чиқмадимикан? Бу ерда, худди буюк эпосимиз “Алпомиш” достонидагидек, ўзбекнинг ўзлиги яққол бўй кўрсатиб турибди, дейиш мумкин. Маълумки, “ўз” ўзагидан “ўзбек” сўзидан ташқари яна бир қатор сўзлар ҳам ясалган. Масалан, ўзак, ўзан, ўзлуғ, ўзар-ўзғир-ўзағон, ўзибўлар, ўзбилармон, ўзбошимча. Шунга яраша анчагина халқона иборалар ҳам бор. Ма-

салан, “Алпомиш” достонидаги “Бўшалса ўзади ўзбекнинг оти” сатридаги “ўзар, ўзғир, ўзағон от”, “Ўзи хон, кўланкаси майдон”, “Ўзи ўзига хон, ўзи ўзига бек”... Биз истаймизми-йўқми, ўзбекнинг табиатида ўзғирлик, ўзакдошлик (туркий халқларни ўзида бирлаштириш, марказлаштириш, ўртоқлаштириш) каби фазилатлар билан бирга ўзбилармонлик, ўзбошимчаликдек “кўндокда теккан касаллик” ҳам бор ва бу дарди бедаво бу халққа ҳамиша қаттиқ панд бериб келган. Табиийки, бу қизиқ феъл энг буюк ва яшовчан халқ қаҳрамони – халқона қаҳрамон Насриддин Афандида аниқ кўзга ташланади. Латифаларда Афандининг ўзбилармонлиги гоҳ унга қўл келиб, оқибатда ўзи ҳам, бошқалар ҳам тилакларига етсалар, гоҳ нокулай келиб, оқибатда ўзи ҳам, бошқалар ҳам кулги-масхарага қоладилар... Агар “Алпомиш” достонидаги “китоб ўқиб ўтирган” (бу ўринда муқаддас китоб ҳақида гап кетаётгани айтилмаса-да, англашилиб туради!) Ҳакимбекдан закот ҳақида эшитган отаси, юртбоши Бойбўри ўзбошимчалик қилмай, укаси Бойсари ва юрт аҳли билан кенгашганида, кейин Бойсари ҳам ўзбошимчалик билан қайсарлик қилишнинг ўрнига акаси билан муносабатларини аниқлаштирганида, бутун бир эпосда тилларда дoston қилинган кўргиликлар юз бермаслиги мумкин эди, албатта. Худди шундай, тутинган ота Ҳасанали ҳам, дўст Зиё шоҳичи ҳам, Мирзакарим қутидор ҳам, ҳаттоки бош қаҳрамон Отабек ҳам ўзбошимча табиати ва “ўзини кўрсатиб қўйиш иштиёқи”га асосан иш кўрадилар ва бунинг жабрини етарли даражада тортадилар ҳам! Хуллас, Отабек ота-она розилигини олмай, уларга нисбатан ноҳақлик-зулм қилди, дейиш мумкин. Ҳойнаҳой, ўғилнинг мана шу кенгашсиз иши учун кейинчалик Юсуфбек ҳожи билан Ўзбек ойим урфодатга кўра тўла-тўқис, эл қатори тўй қилиш истагида бўладилар. Яъни, йўл қўйилган хатони ўзларича туза-

тишга уринадилар. Лекин афсуски, “қош қўяман деб, кўз чиқарди” деганларидек, энди хатолик ота-онадан ўтади. Чунки улар ўғлининг кўнглига қарши бориб, у ва бўлажак келини Зайнабга нисбатан зулм қиладилар. Бунинг фожиавий оқибати маълум. Бунга қуйида ҳали батафсил тўхталамиз.

“Қутлуғ бўлсин” деб аталган саккизинчи бобда қутидорнинг уйида совчи бўлиб ўтирган Ҳасанали билан Зиё шоҳичи ўзлари холи қолганларида униси “Тақдир битган бўлсин-да” деб орзиқади, буниси “Иншоолло битар, шундоқ йигитни куёвликка қабул қилмаган бир кишини биз одамга санамаймиз” дейди. Бу гаплардан биринчиси тақдир, яъни, умр савдоси бандасининг эмас, Яратганнинг иродаси эканини, иккинчиси эса, кимсан Юсуфбек ҳожининг ёлғиз ўғли Отабекка қайнота бўлиш ҳам ўзича бир улкан бахт эканини уқтириб турибди. Бахт бўлганда ҳам қутидор чин юракдан тилаган бахт, севишганлардан ҳам олдинроқ қутидорга қутилмаганда кулиб боққан бахт! Зиё шоҳичи Мирказарим қутидорга асл мақсадини шундай назокат ва андиша билан тушунтирадики, худди эпчил дорбоз дордан мувозанатни усталик билан сақлаб ўтганидек, ўқувчи Зиё шоҳичининг ҳам, демакки муаллифнинг ҳам чинакам сўз устаси эканига тан беради: “Муҳаббат деган нарса жуда оз кишиларга насиб бўладирған бир дурри бебаҳодир. Қадрдонингиз Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек бир неча кунлардан буён бениҳоя бир дард билан оғрир эди. Кўринишда унинг қули, аммо ҳақиқатда Отабекнинг маънавий надариди бўлган Ҳасанали ота унинг махфий дардининг асли омилини излайдир, бекнинг ўзи бўлса ўз холи тўғрисида ҳеч нарса сездирмай дардин яширадир. Шундоғ қилиб, хўжасига ихлосли Ҳасаналининг тажрибали кузатишидан бекнинг махфий дарди узоққа қочолмай, натижада сир очиладир. Шарифат ишига

шарм йўқ, дейдирлар, ўртоқ, агарчи сиз билан менга бирмунча оғирроқ бўлса ҳам яна сўзлаб ўтишга ҳожат бор: кунлардан бир кун тақдир шамоли юрадир-да, бир кимсанинг иффат пардаси остида ўлтурган қизининг юзидаги ниқобини кўтариб, иккинчи томондан бизнинг Отабекни шу афифага рўбарў қиладир...” Гап учинчи шахсда айтилганига эътибор беринг: қадрдо-ни Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабек ишқ дардига ча-линган, буни унинг маънавий падари Ҳасанали ота аниқлаб совчи бўлиб келган ва тақдир Отабекка “бир кимса”нинг қизини кўрсатган. Етарлича имо-ишора-лардан туппа-тузук тушуниб турган бўлса-да, қутидор у кимнинг қизи эканини сўрайди ва Зиё шоҳичи “Сиз-нинг каримангиз” деб хулоса ясайди. Гарчи қутидор Отабекни куёв ўрнида ўғил қилиб олишни қаттиқ ис-таб турган бўлса-да, таомилга кўра онаси билан кен-гашиш кераклигини айтади. Ўйлаб қарасангиз, уларда нафақат очиккўнгиллик ва кўнгилчанлик, балки юк-сак бир ички маданият, оқиллик, фаҳм-фаросатлилик, умр йўлдошига иззат-икром сингари юксак инсоний қадриятлар ҳам бўй кўрсатиб турибди. Бироқ шундай фаросатли одамнинг “Отабекнинг ота-онаси розими, оқ фотиҳаларини берганми?” деб “бир оғиз” сўрама-ганини қандай тушуниш мумкин? Отадан изн олмай дабдурустдан ўғилга ота бўлиш иштиёқими, нима ўзи бу? Ўзбекона андиша ва мулоҳазакорликдан далолат бўла оладими бу?

Қутидор билан Офтоб оймнинг совчиларга боғ-лиқ маслаҳати шунчалик табиий ва жонли чизиб кўрсатилганки, ундан Офтоб оймнинг қутидордек маданиятли, оқил ва меҳрибон инсонга муносиб умр йўлдоши эканини яққол туя оласиз. Айниқса, “Марғи-лондан олиб кетмаслик шарти билан рози бўлинг” деган талаби ва Отабекнинг мусофирлигига боғлиқ сўзлари бу аёлнинг ўйчанлигини кўрсатиб турибди.

Лекин у ҳам “Бундай ўзбошимчаликни Юсуфбек ҳожи ва айниқса, Ўзбек ойим қандай қабул қилар экан?” дея зиғирча иккиланмагани, бу хусусда ўйлаб ҳам кўрмаганини оқлаб бўладими? Боб сўнгидаги мезбон тилидан айтилган “Тўйлар муборак бўлсин!”, унга жавобан айтилган “Сизга куёв ўғил муборак бўлсин!” ва ниҳоят, сўнги тилак – “Қутлуғ бўлсин!” – булар яхши тилаклар, яхшиликдан нишоналар, албатта. Лекин бу ўзбошимчалик ва шошма-шошарлик билан қилинган яхшиликлар (ота-онасиз унашув!)нинг охири ростдан ҳам қутлуғ бўлармикан, охири вой бўлмасми экан, ота-она бу унашувга унармикан, ақалли кўнармикан? Қутидорнинг иши қутлуғми ёки қутқуми? Бунисини энди олий синчи бўлган вақт кўрсатади.

Уч ярим саҳифа ва икки бўлакдан иборат тўққизинчи боб шунинг учун ҳам “Қаршилаш” деб аталадики, унда аввало тўй қаҳрамонлари – бўлажак куёв билан келин ўз тақдирларига боғлиқ хушxabарни қарши олади, қолаверса, икки бош қаҳрамоннинг руҳий ҳолатлари бир-бирларига қарши қўйилади. Гап шундаки, бобнинг биринчи бўлаги Отабек, иккинчи бўлаги эса, Кумуш теварагида айланиб-ўргилади. Унаштирув, тўй хушxabарини етказиш олдидан тутинган ота – Ҳасаналининг орзу-ҳавасларини ўқиган китобхон таъсирланмай қолмайди: “Бечора! Суйганинг тўғрисида ўйлай-ўйлай бошларинг оғриб, оҳлар тортиб ётадиргандирсан... Ёрдамчинг йўқлиғидан умидинг кесилиб, ҳасратингни кимга айтишни билмайдиргандирсан! Қайғирма, бегим! Ҳасанали отанг у тўғрида ҳам сени ёдидан чиқармади... Бу кеча сенинг қайғулиқ кечаларингнинг энг кейингиси ва ойдинлиқ ҳам шеъриятлик тунларингнинг арафасидир, бегим! Ёшим олтмиш тўртка етди, ўғлим-қизим бўлмади... Дунёдан чароғчисиз бораман... Дарвоқиб Отабек менга ўғуллик қилмасми, хотини менга қиз бўлмасми,

уларнинг болалари мени “бобо” деб кетимдан югурмасмикинлар? Тупроқ остларида унутилиб ётқан кезларимда: “Бир вақт Ҳасанали отамиз ҳам бор эди” деб ёдласалар, яхшилиқ билан эсласалар етар менга шу”. Халқ “Тушунган одамнинг садағаси кетсанг арзийди” деб билиб айтган. Тутинган ота Ҳасаналининг бу тушуниши-ю сидқидил тилаклари туғдирган ота Юсуфбек ҳожининг тушуниши-ю тилаklarидан ортиқ бўлса ортиқки, сира қолишмайди. Ҳатто, айтиш мумкинки, бутун асар давомида Юсуфбек ҳожи ўғлининг ошиқ кўнглини Ҳасаналичалик тушунолмади. Ёзувчи Ҳасаналининг руҳий ҳолатини кейинги гапда яна-да ёрқинроқ чизиб кўрсатади: “Отабекдаги сукут, хаёл, фикр каби ҳолатларни юлиб-юлқиб олиб, улар ўрнига чечак доналари экиб, умид сувлари сепмакчи бўлган Ҳасанали: “Энди муборак бўлсин, сизга” – деди”. Бу гапдаги “Ҳасанали”ни Хизр алайҳиссаломга, “умид сувлари”ни “тириклик суви”га ўхшатса бўладигандек. Отабекнинг сўлғин ҳолатини гуллатиб-яшнатадиган тириклик суви-да улар. Отабекнинг “Нима муборак бўлсин?!” деган саволига Ҳасаналининг “Сизга ифбатлик ва севимлик рафиқа билан қутидордек қайин ота, Ҳасаналига келин”, деган жавоби Отабекни баттар довдиратиб кўяди. Ҳасаналидан ўзини қутидорнинг қизига унаштириб келишганини эшитганида Отабек “Қайси қизиға унашиб келдингиз?” деган биргина саволдан нарига ўтмайди. Аввалги бобда Мирзакарим қутидор била туриб “У кимнинг қизи эмиш?” деб сўраганидек, бу ерда энди Отабек қутидорнинг ёлғиз қизи борлигини билса-да, содда-муғомбирлик билан сўраб турибди. Гарчи ичида қарши кучлар жунбушга келган бўлса-да, у Ҳасаналига “яхши қилибсизлар” ҳам, “чакки қилибсизлар” ҳам демайди, деёлмайди. Ҳаммасидан кўра сукут сақлашни, тақдир измига бўйсуннишни, андиша ва истиҳола қилишни маъқул

кўради. Мирзакарим қутидор ич-ичидан Отабекни кўёв қилишга юлқиниб турган бўлса-да, совчиларга хотини билан кенгашиб олиши кераклигини айтганидек, Отабек ҳам ғишт қолипдан кўчганини фаҳмлаб, аслида қутидорнинг қизига уйланишга жон-жон деб турган бўлса-да, эҳтимол, бунинг оқибатларини чуқурроқ ва ҳар томонлама ўйлаб кўрмоқчи бўлгандир. Ҳасанали эса, унинг сукутини кўниши деб билиб, Зиё шоҳичи билан тўй кенгашларини қилишни айтди. Шундан кейин ҳам, кейинги бобларда ҳам ана ўша “кенгаш” тилга олинмайди – бутунлай четлаб ўтилади, бош қаҳрамон руҳиятидаги мажҳул бир ҳолатни қайд этиш билан бобнинг биринчи бўлаги тугайди: “Отабекнинг устида хурсанд ва хафалиги мажҳул бир ҳолат бор эди. Унашиш масаласига қарши тушмаганидек, севинчини ҳам ошкор қилмади”. Нега севинчини сездирмаяпти, севинмаяптими ё? Наҳот биттагина саволдан бошқа саволи бўлмаса? Ўғил уйлантиришдек ҳар бир ота-онанинг қонуний ҳаққи-ҳуқуқидан кўра-била туриб кўз юмиш, балки, тутинган ота Ҳасанали, қадрдон дўст Зиё шоҳичи, бўлажак қуда Мирзакарим қутидор ва бўлажак қудагай Офтоб ойимлар учун мумкин бўлса мумкиндир, бироқ муаллиф ҳам, барча қаҳрамонлар ҳам суйиб-ҳавасланиб қарайдиган, ҳар томонлама етук ва баркамол бош қаҳрамон Отабекнинг Ҳасаналига “Сизни отамдек қадрлайман, бироқ туққан ота-онамнинг розилигисиз, улардан бемаслаҳат уйланишга ботинолмайман. Бу ишимизга отам Юсуфбек ҳожи билан онам Ўзбек ойим, қолаверса, кўни-кўшни, эл-юрт қандай қарайди? Мен ҳам эрта бир кун уларнинг юзларига қандай қарайман?” қабилидаги саволларни бермагани унинг нафақат ошиқи беқарорлиги, айти чоғда, ҳаммадан ҳам кўпроқ ўзбошимчаликка мойиллигини кўрсатиб турибди. Муаллифнинг Отабек руҳиятида содир бўлаётган қара-

ма-қарши туйғуларни, ўй-хаёлларини, теварагидаги воқеаларга муносабатини етарлича очиб кўрсатмагани ўқувчи кўнглини ҳам бир қадар синиқми-ғаш қилади.

Бу ерда бошқа жиҳат ҳам йўқ эмас. Маълумки, шўро тузумининг сиёсатида “озодлик”, “тенглик”, “ота-онага қарамликдан озод бўлиш”, “шахс эрки”, “эркин муҳаббат” сингари талай шиор-чақириқлар, аслида – туб моҳияти бузғунчилик бўлиб, ҳали оқ-қорани таниб улгурмаган ёш-ёш йигит-қизларни “Ёши улуғлар билан ўйлашиб-кенгашиб ўтирмасдан ўйинга келганини қилавер, ана ўшанда бахтли бўласан!” қабиллидаги қутқуларга солар, натижада нафақат “синфий курашдаги қарама-қарши кучлар”ни, балки ўғил-қизни ота-онага, кичикни каттага зимдан қайраб, не бир мустаҳкам оилани ҳам хонавайрон қилиб, шу орқали ўзининг ғаразли ниятларига етишга уринар эди. Мана шундай бир пайтда бош қаҳрамон, замона қаҳрамони сифатида мақталаётган ва ҳамманинг кўзини қувна-тиб турган Отабекнинг ота-онасидан бемаслаҳат уйланиши, худди унинг Шамай сафари таассуротлари сифатида “ўриснинг идора усули”ни мақташи каби, ҳукмрон сиёсат тегирмонига кўра-била туриб сув қуяётганга ўхшайди.

Бобнинг иккинчи бўлагида қутидорнинг уйидаги тўй тараддуди ва бу “хушxabар”га Кумушнинг муносабати шунақанги жонли чизиб кўрсатилганки, ўқувчи Кумушнинг безовта қалбини юракдан сезиб туради, шу билан бирга, унинг айнан нима учун безовта-беҳаловат ва тажанглигини билолмайди. Аввалига Кумуш ўзидан бесўроқ уни узатмоқчи бўлганларига ажабланади. Сўнг Тўйбекадан ўзини айнан кимга узатишмоқчилигини билгач, баттар хуноби ошади. Тўйбеканинг куёвни кўкка кўтариб мақтаганига ҳатто “Оҳ, ўламан, кўп сўзлама!” деб ҳайқиради. Офтоб ойим буни қизи-

нинг уятчанлигига йўяди. Бироқ аввалги боблардаги воқеаларни хаёлидан ўтказган ўқувчи «ё Кумушнинг кўнгли Отабекда эмас, ё у ҳали Отабекка ошиқлигини ўзи билмайди» деган гумонга боради. Бу қандай дардки, ариқ бўйида ўтириб, сувгагина айтилса? “Тушингни сувга айт” деган гап бор. Сирдош-махрами йўқ одам боласи тушини ҳам, хафалигини ҳам, хурсандлигини ҳам сувга айтиб, у билан хаёлан сирлашиши мумкин, албатта. Кумушнинг дарди нима ўзи? Боб шундай бир сир-синоатли имо-ишора билан ўзининг ҳадди аълосига етади: “Кумушнинг дардини ҳеч ким билмас, унинг хаёлига ҳеч ким тушунмас, магар шу ариқ бўйи тушунгандек, билгандек... Сирли ариқ бўйи унга нималарнидир сўзлар, ундан нималарнидир тинглар, бунга четдан ҳеч ким воқиф бўла олмайдир-да, бўлмоғи ҳам мумкин эмас”.

“Тўй, қизлар мажлиси” деб номланган ўнинчи боб баайни икки табақали эшикдек (арабча “боб” сўзи “эшик, дарвоза” деган маънони англатади) икки бўлакдан ясалган. Биринчи бўлакда қутидорнинг ташқи ва ички ҳовлисида ўтаётган тўй манзаралари, шунингдек, ёлғиз қизини узатиб, ўн саккиз йиллик орзуси ушалаётган она Офтоб ойимнинг аҳвол-руҳияси уста санъаткор қалами билан ёрқин рангларда чиқиб кўрсатилади. Унаштирилганидан буён ўтган етти кун (етишган кун, етилган кун, етказган кун!) бўйи чиройи очилмаган, қаршинча, тўхтовсиз йиғлаб-сиқтаган қизининг аҳволи ва бунинг асл сабабини билолмай куйиб турган Офтоб ойимнинг кўпни кўрган кайвони хотин билан суҳбати ва бош-оёқ сарпо ваъдаси билан келишуви, нима деса бўлади, “Қассобга мол қайғуси, эчкига жон қайғуси” деган аччиқ истеҳзоли мақолни беихтиёр ёдга солади. Начора, Кумушнинг дардини онаси Офтоб ойим, онаизорнинг дардини кайвони эгачи ҳис қилиш ва тушунишдан ожиз!

Икки бўлакдан иборат бобнинг “Тўй” бўлагига нисбатан “Қизлар мажлиси” бўлагининг ўлчами уч баравар катта-ёв! Бу табиий. Модомики, тўйнинг бош сабабчиси Кумуш экан, модомики, у “лолалар ичидаги бир гул ва ё юлдузлар орасидаги тўлган ой”дек мажлиснинг ўзига хос ўзаги бўлиб ўтирган экан, “гуллар, лолалар, тўтилар, кумрилар мажлиси”нинг қоқ ўртасида гул-гул ёниб ўтирган ана ўша бош қаҳрамонга асосий диққат-эътибор қаратилиши табиий-да!

Агар “Қизлар мажлиси” асарнинг энг гўзал боби, бу мажлисда ўтирган Кумуш мажлис аҳлининг энг гўзал малаги бўлса, унда келтирилган “Йиғларман” ғазали ҳам ошиқона ғазалларнинг энг гўзали десак, орттирган-бўрттирган бўлмаймиз. Умуман, “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларида келтирилган ғазалларни буюк Носируддин Бурҳонуддин Рабғузийнинг ўлмас “Қисасул анбиё” асарида, хусусан, асарнинг энг гўзал қисми – “Юсуф алайҳиссалом қиссаси”да келтирилган ғазалларга чоғиштириш мумкин. Гап мазкур ғазалларни, аслида, асарлар муаллифлари, яъни, носирларнинг ўзлари ёзганидагина эмас, балки уларнинг ўзбек ғазалчилигининг энг мумтоз, энг содда, энг тўкис намуналаридан эканлигида ҳамдир.

Келинг, ушбу ғазални яна бир карра тўла ҳолда ўқиб-уқайлик!

*Ўртоқларим, қўлга олсам торимни,
Беихтиёр ёдлайдурман ёримни!
Бир кўриниб яғмо қилган кўнглимни,
Қайтиб яна кўролмадим ёримни.
Агар кўрсам эди яна ёримни,
Бағишлардим унга йўғу боримни!
Билурмикан, билмасмикан у золим:
Кунлар, тунлар тортган оҳу зоримни!*

*Чинни айтинг, ўртоқларим, менга сиз,
Қайта бошдан кўрарманми ёримни?
Кетди тоқат, кетди сабрим... кетдилар...
Синдирарман уриб ерга торимни!*

Агар Рабғузий ҳазратлари насрни қўйиб, фақатгина шеър ёзиш билан машғул бўлганида, дейлик, “Юсуф алайҳиссалом қиссаси”даги наврўзга бағишланган ўзбек шеърлятидаги энг гўзал ғазални ёза олган бу шоир буюк мутафаккиримиз Алишер Навоидан қолишмайдиган улуғ шоир бўлиши муқаррар эди. Худди шундай, агар Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларининг ўрнига мазкур ғазал ва ё Анвар билан Раънонинг баҳри байти сингари мумтоз ғазаллар ёзиш билан машғул бўлганида, бу улуғ носир Отойи, Лутфий, Навоий, Бобур ва Машраблар қаторида тура оладиган улуғ шоир бўлиши муқаррар эди! Начора, Қодирий, худди Рабғузийга ўхшаб, насрни шеърлятдан ортиқ кўрди ва айни чоғда, насрга бетакрор бир шоирона руҳ бағишлади. Келтирилган ғазалнинг ўта соддалиги, қўймалиги, пишиқлиги, тўкислиги, энг муҳими, айни қизлар мажлисида ўтирган Кумушбиби қалбининг ўзига хос тиниқ кўзгуси эканини шарҳлаб кўпдан-кўп бетларни тўлдириш мумкин! Бу ўринда икки ҳолатга эътибор беринг! Кумуш мўлтайиб ўйга чўмиб ўтирган бўлиб, қўшиқчи қизлар ғазалнинг илк байтини куйлаганларида у бир сесканиб тушади-да, уларга қизиқсиниб қарайди. Байтдан-байтга унинг қароғи кучайиб, ҳатто жиққа ёшга тўлади. Унинг бу қарашида орзиқиш, хавотир, армон, илтижо, нажот, умид, хотирлаш, кўмсаш ва яна кўпгина ҳис-туйғулар бирваракайига зухур кўрсатади. Кейинги “Кутилмаган бахт” бобидан сўнг ўқувчи бу қарашнинг асл моҳиятини англаб етади, бир кўришда ошиқ бўлиб, кўнглини олдирган Кумушнинг аҳвол-руҳияси-

ни ҳис қила олади. Ғазалдаги “тор” ва “ёр” радифлари камида икки маънони ўзида ташийдди: ҳам кўнглини изҳор қилиш, кўнглини “ёр”иш воситаси бўлган “тор” асбоби, ҳам “ёр” фироқида асаблари-ю сабр-бардоши таранг “тор”тилганини. Ғазал торни қўлига олишдан бошланиб, ёр кўйида ҳасратга тўла куйдан сўнг торни ерга уриб синдириш билан тугалланадики, гўё Кумушнинг кўнгли чил-чил бўлиб сингандек. Кумушнинг ёнида ўтирган қизга осилиб йиғлашга тушиши бош қаҳрамон кўнглида кечаётган туғён-эврилишларнинг гўзал бадиий ифодаси!.. Қизлар мажлисининг якунида қизларнинг янгаларга “йўқ, биз Кумушбибини сизларга бермаймиз!” деб ўйнаб айтган сўзлари бош қаҳрамонга чиндек бўлиб туюлиши, маъсуманинг “янгалар билан уйдан чиқар экан, кўмак сўрагандек қизларга термулиб қараши” тасвирланган гап эса, айтиш мумкинки, ўз бадииятига кўра бу оламдаги ҳеч бир шоҳбайт ва шоҳона фарддан қолишмайдиган гўзал тасвир! “Чўкаётган одам чўпга ёпишади” деганларидек, ўзини тақдир ҳукмига топшириб турган маъшуқанинг қизлар ўйнаб айтган сохта манзиратни рост деб ўйлаши ва улардан нажот кутиши! Қанчалик табиий, қанчалик маъсумона, қанчалик гўзал! Сирасини айтганда, “оға-ини адиблар” (Қодирий ва Чўлпон)нинг “оға-ини романлар”и (“Ўткан кунлар” ва “Кеча ва кундуз”)даги “опа-сингил”лардан Кумушбибининг ҳозирги руҳий ҳолати Зебинисанинг ҳолатига нақадар ўхшаш! Ҳар иккови ҳам табиий, ҳам гўзал, ҳам маъсума. Ҳар иккови ҳам ўз севган ёрига эмас (Кумушбибининг хаёлида, Зебинисанинг ўнгида), ўзгага зўрлик билан узатилаяпти. Ҳатто ҳар икковининг ҳаётлари фожиавий тугаши... Аммо бу романлар – ишқ достонларининг якунлари бир-биридан кескин фарқланади: биринчисида Кумушбиби ўз жонини қурбон қилиб бўлса-да, ёрига етишиб қўрли-қутли бўлди, иккинчи-

сида эса, Зебиниса ёрига етишолмай кўрсиз-қутсиз бўлди; Кумушбибининг севгилиси Отабек уни зўравонларнинг чангалидан қутқариб олиб чиқа оладиган бирламчи қахрамон, Зебинисанинг севгилиси Ўлмас уни зўравонларнинг чангалидан қутқариб олиб чиқа олмайдиган иккиламчи қахрамон...

Кейинги, ўн биринчи боб “Кутилмаган бахт” деб аталади. Унда шу пайтгача қахрамонларни ҳам, ўқувчини ҳам ўйлантириб келаётган бир неча тугунлар бирваракайига ечилиб, сирлар очилади. Ўзбекнинг “тўйга етказсин”, “ўғил-қизингизнинг тўйини, роҳатини кўринг”, “тўйингизда хизмат қилай”, “тўйгача битиб кетади”, “Тўй устига тўй бўлсин, бало-қазо йўқ бўлсин” каби қутлуғ тилаклари, “Тўйнинг “бўлди-бўлди”си қизиқ, Келиннинг “келди-келди”си қизик”, “Тўйнинг овозаси карнайидан маълум”, “Тўйинг бўлса, томошагўй топилар”, “Тўйганга – тўй, тўймаганга – томоша”, “Мақтанганнинг уйига бор, керилганнинг тўйига бор” каби мақоллари кўрсатиб турибдики, халқимиз учун тўй энг улуғ ва энг қадрли маросим. Чунки “тўй” ўзи емай едириб, ўзи ичмай ичириб, минг машаққат билан ўғил-қиз ўстириб, тарбиялаб балоғатга етказган ҳар бир ота-она учун узоқ кутилган, орзу-ҳавас қилинган, унум-ҳосилини кўрадиган, ўғил-қизнинг бахтини тўйиб-тўйиб туядиган кундир! Ота-она билан бир қаторда ўғил-қизни ўстириб, тарбиялаб, тўйга етказишда ўзининг катта улушини қўшган эл ҳам нафақат еб-ичиб, балки шу эл болаларининг қадди-камолини, эл қаторига қўшилганини кўриб тўядиган кун бу! “Бу ҳаётдан армон билан кетма, бутун умр орзу қилган ниятингга етгин, қилган эзгу амалларингга совға сифатида берган неъматларимга тўйгин, тўй, бандам!” дея Тангри ҳам ёрлақаётгандек. Демак, барча учун кутилмаган бахтларга тўла боб бу! Рус киноси усталари яратган “Ду-

шанбагача бир гап бўлар” бадий филмининг қахрамонларидан бири, ўрта мактабни битириш арафасида турган бўлажак шоир биргина гапли иншо ёзади: “Сени тушунсалар – шунинг ўзи бахт!” Дарҳақиқат, одам боласи учун бу оламдаги энг катта бахт мана шу! Мазкур бобдан яна англашиладики, ошиқ билан маъшуқанинг хоҳиш-иродаси уларни қуршаб турган мардум (чунончи, тутинган ота, қадрдон дўст, бўлажак қайнота ва қайнона), хуллас, ота ва онадан бошқа ҳамманинг хоҳиш-иродасига тасодифан мос келиб қолгани ҳам бахт, ҳатто айтиш мумкинки, кутилмаган бахтнинг энг каттаси мана шу! Зотан, Тоҳир билан Зухра, Фарҳод билан Ширин, Вомиқ билан Узро ва бошқа севишганлар яшаб ўтган олис тарихларда ҳам, яқин ўтмишимизда ҳам, бугунги кунда ҳам улар ўртасида баайни Қоработирдек “оқ гул билан қизил гул ўртасидаги чақиртиканак”, ўтиб бўлмас ғов ва тўсиқ бўлиб турганлар озмунчами! Юзаки қараганда ҳамма бир-бирига узукка кўз кўйгандек ярашиқли икки севишганининг бир-бирларига етишиб, қовушиб, бахтли-саодатли бўлишини астойдил истайдигандек, лекин, аслида, ҳар ким ўз кўмочига кул тортганидек, севишганлар атрофидаги мардум кўпинча ўзининг шахсий манфаати йўлида уларнинг шахсий ҳаётига дахл қилиб, керак бўлса, шахсий бахти-саодатига чанг солишдан ҳам қайтмайди! Шу нуқтаи назардан қараб, бир кўришдаёқ бир-бирларини илоҳий муҳаббат билан севиб қолган икки ошиқ кўнгилнинг висол оқшоми қойилмақом тасвирланган бобнинг ўзи ҳам ўқувчи томонидан кутилмаган бахт сифатида қабул қилинса, эҳтимол. Зотан, бутун бир роман бошдан то охир мисли кўрилмаган бир завқ-шавқ билан мутолаа этилади, лекин айни шу “Кутилмаган бахт” бобини ўқиш чоғида китобхон бошидан ва кўнгилдан кечирган туйғуларни фақатгина завқ-шавқ дея таърифлаш

камлик қилади, бу руҳий ҳолатни “қизиқиш-ёқтириш, мафтунлик-маҳлиёлик, ошиқлик-шайдолик” дея таърифлаш тўғрироқ бўлади.

Боб Кумушбидан ваколат олишнинг қийин бўлганини айтиш билан бошланади. Унинг амакиси Муҳаммадраҳим Йўлдошга ўз ваколатини беришга аранг ризолик билдиргани унинг нозини эмас, аслида, норизолигини, ўз севгилисига эмас, ўзгага ёр бўлаётганидан сиқилаётганини кўрсатади. Бунинг сабаби эса, куёв ва келин тўйгача бир-бирларини расман кўрмаганликларидир (гарчи улар бир-бирларини яширинча кўрган бўлсалар-да, гарчи йигит қизни билса-да, қиз йигитнинг айнан ўша ўзи кўрган йигит эканини билмайди), яъни улар бир-бирларига расман юзлаштирилмаганликларидир. Бугунги ўқувчига бу ҳолат ғалати туюлса, эҳтимол. Чунки “ҳар ким суйган ошини ичади” деганларидек, бугунги куннинг одатига кўра ёш йигит ва қиз ўз яқинлари, масалан, амма-холалари ҳамроҳлигида бир-бирлари билан юзлашиб гаплашадилар, токи улар бир-бирларини кўрсинлар ва синасинлар. “Кечки соат бешларда қутидорнинг ҳовлиси тўрт кўз билан куёв келишини кутади. Куёв учун паловлар, қуюқ-суюқ ошлар, неча турли неъматлар ҳозирланиб, булар ҳам куёвнинг интизориди турадилар”. Бу тайёргарликлар куёвнинг келиб келини олиб кетиши учун эмас, балки тўй қутидорнинг уйида ўтказилмоқчилигини билдиради. Бунинг сабаби – Отабек Марғилонда карвонсаройда яшайди, ўз уйи йўқ, ўша замонларда ҳозиргидек тўйхонаю ресторанлар, табиийки, бўлмаган, шунинг учун тўйни қайнотасининг уйида ўтказишга мажбур. “Ошларини еб бўлсалар ҳам, жўрттага, куёв кўриш учун ўтирган маҳалла кишилари бир-бирларини туртишиб: “Тузук-тузук, куёвликка арзигундек, чаки-чаккига тушмабди; олма-ю анор!” – дейишдилар”. Юқорида айтганимиздек, тўйчилар-

нинг бош мақсади ош ейиш эмас, балки куёв-келинни кўриш, уларнинг нақадар бир-бирларига мос эканини, бахтини кўриб қаноатланиш, яъни тўйиш ва уларнинг қўша қаришлари, ували-жували бўлишларини тилаб дуои-фотиҳа қилишдир. “Кўп тортишқандан сўнг, куйидаги маблағлар маҳр қилиб белгуланадирлар: уч юз олтин пул, бундан кейин олиб бериш ваъдаси билан Марғилондан ўрдадек бир ҳавли, соғиш учун сигир, асбоби рўзгор...” Асарда “маҳр” сўзига шундай изоҳ берилган: “эски одат бўйича куяв томонидан келинга тўланадирған пул, мол-ашё бўлиб, бир қисми нақд, қолгани кейинчалик тўланиб келинган”. Бу гапдаги “эски одат” иборасини шўролар замонида “эскирган одат, истеъмолдан чиққан одат, эскилик сарқити” деб талқин қилинган. Аслида, ёзувчи буни “кўхна, кўп вақтдан бери турган, қадимдан сақланиб қолган” деган маънода қўллаган, албатта. Араб тилидаги “маҳр” ўзбекча “қалин”га бирмунча мос келади. Гарчи “маҳр” келинга, “қалин” келиннинг ота-онасига бериладиган мулк бўлса-да, ҳар иккиси, моҳиятан олиб қараганда, янги рўзгорнинг бисотини қалинлаштиришга, оиланинг “қаловини топиш”га, мулк устига мулкни қалаштиришга қаратилган. Қалин ўз номи билан қалин-да, ахир!.. Домла “Сизким, Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли, Кумушбиби Мирзакарим қизини ўзингизга шаърий хотинликка қабул қиласизми?” дея Отабекдан қайта-қайта сўрайди. Аслида Отабек биринчи сўроқдан кейиноқ розилигини билдирар эди, бироқ халқнинг “ўлиб турган экан!” деб ўйлашидан чўчийди. Таомилга кўра, уч бор сўралгандан кейин розилик бериш кераклигини яхши билса-да, у учинчисигача сабри етмайди. Тўғрироғи “энди олмас экан” деб ўйлашларидан чўчиб, иккинчи саволдан сўнг “қабул қилдик!” дея барала айтади. Шундан сўнг бир неча соатлик тўй зиёфати, Отабек таъбири билан

айтганда, “томоқ мажлиси” ниҳоясида куёвни чимилдиққа киргадилар. Илк висол онлари ҳаяжонининг тасвири нақадар шоирона! “Уйнинг тўрида ёнини Отабекка бериб, рўмолининг учини тугибми, йиртибми Кумушбиби турадир ва ким келди, деб ёнига қарамайдир. Рўмол тугиш билан машғул латиф қўлларни чет қўл келиб сиқди:

– Жоним!

Кумушбиби бегона қўлдан сесканди ва қўлларини қутқазмоққа тиришиб:

– Ушламангиз! – деди ҳам сиқувчи қўлдан қутулиш учун орқага тисланди.

Титраган ва қовжираган бир товушда:

– Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?! – деди бек, Кумушбиби шу чоққача қарамаган ва қарашни ҳам тиламаган эди. Мажбурият остида, ёв қараш билан секингина душманига қаради... Шу қарашда бирмунча вақт қотиб қолди. Шундан кейин бир неча қадам босиб Отабекнинг пинжига яқин келди ва эсанкираган, ҳаяжонланган бир товуш билан сўради:

– Сиз ўшами?

– Мен ўша! – деди бек. Иккиси ҳам бир-бирисига беихтиёр термулишиб қолдилар”.

Шундан сўнг келтирилган “икки лаб ўз-ўзидан бир-бирисига қовишди”, “Кумушбиби Отабекнинг юзига узоқ тикилиб турди-да: – Кутилмаган бир бахт! – деди ва ўзининг исмидек бир нарсанинг товуши каби қилиб кулиб юборди. Бу кулиш ҳовлиларгача эшитилди” деган гаплар кўпдан кутилган висол ва кутилмаган бахт тасвирининг ўзига хос чўққиси! Кумуш “Сиз бўлганинғизни билганимда бошқача қаршилар эдим” ва Отабек унинг билагига узук таққач, “Мен сизга ҳеч нарса ҳам ҳозирламаган эдим...” дея узр сўрагандек бўлади. Отабек Кумушбибининг лаблари устидаги қора холидан ўпиш беришини сўрайди ва

Кумушбиби қизаринади... Парнографияга оғиб кетмаган ҳолда висол онларини бундай назокат-у нафосат билан шоирона тасвирлаш камдан-кам ёзувчига муяссар бўлади, албатта. Шу билан бобнинг биринчи бўлаги яқунланиб, иккинчи қисқа бўлагида Отабек ва Кумушнинг илк тасодифий учрашувлари Отабекнинг Марғилонга келганининг иккинчи куни содир бўлганининг тафсилотлари айтилади. “Шундай қилиб, икки ёшнинг ҳам соф муҳаббатлари қовишиш билан натижаланади”.

Кези келганда икки муаммони айтиб ўтиш лозим. Халқ эртак ва дostonларида ошиқ маъшуқаси васлига етишиш учун минг бир тўсиқларни енгиб, йўлида тоғ чиқса кемириб, сув чиқса симириб, арслон, дев, аждар ва бошқа махлуқларни йўқ қилади-да, шунинг эвазига ёрига эришиб орзу-тилагига етади. Шу нуқтадан қараганда, роман қаҳрамонлари Отабек ва Кумуш қандай каромат кўрсатдилар, бир ёқда Отабек, иккинчи ёқда Кумуш оҳ-воҳ қилишдан бошқа қандай амалий ҳаракат қилишди, фаоллик эмас, сустлик қилишмадими, деган саволлар туғилиши табиий. Эҳтимол, уйлангач, ўз уйини, оиласини сақлаш учун жонбозлик кўрсатиб, курашишганини айтиш мумкин. Бироқ унда ҳам ютуққа тўла эриша олишмайди-ку. Бас, шундай экан, Отабек билан Кумуш эртагу дostonларда мақталган қаҳрамонлар билан нечоғлиқ бўйлаша олади? Буни синчи ўқувчининг ҳукмига қолдириб, иккинчи муаммога ўтамыз. Отабекнинг ўзбек йигитларига хос орият, ғурур, нафсоният сингари қадриятларга тескари, ўзига ва умуман, “бош қаҳрамон”, “замонамиз қаҳрамони” деган улуғ номга доғ туширадиган бир “қилмиши” ҳам китобхоннинг беихтиёр ёшланган кўзларига кўринмай қолади чоғи. Унинг масалага бошқачароқ (сергакроқ, туйғунроқ, ўйчанроқ...) қарашига имкон бермайди. Масалан, шундай ўйларга: “Ие, кимсан

Юсуфбек ҳожининг ёлғиз ўғли, катта савдогар, ориятли эр йигит, ота-онасидан бекенгаш уйлангани етмагандек, худди ўзининг шахсий манфаати йўлида ҳар қандай ишдан тап тортмайдиган етимча-етти кулчадек, қайнотаси Мирзакарим қутидорнинг уйига ичкуёв-кучуқкуёв бўлиб кириб бордим, нима бало?! Ё Марғилондан бир данғиллама уй сотиб олиб, бўлажак умр йўлдошини шу уйга туширди, яъни, том маънода “уйланди”ми? Уйсиз қандай уйланиш бўлади, ахир?!” Тўғри, маҳрга турли мол-мулк қаторида Марғилондан ўрдадек бир ҳовли олиб бериш ваъдаси билан уйланыпти, бироқ бу моҳиятни ўзгартирадимиз? Унинг қайнота уйида ичкуёвлигини тўртта ожизанинг қуршовида бир елкадош эркакка зор Мирзакарим қутидор суюна-суюна кутиб олса, кутиб олгандир, лекин... ориятли ўзбек йигити ҳақида аниқ қарашга эга қайнона Офтоб ойим-чи? Қандай кутиб олди экан? Ичкуёвлик жаҳон айвонидаги баъзи бир халқларда одатий ҳол, ҳатто ўзига хос шараф, агар қайнота-қайнонанинг мартабаси юқорироқ бўлса, унча-мунча йигит етиша олмайдиган юксаклик, орзу, кутилган ва кутилмаган бахт. Шунинг учун ҳам уларда қайнона-келин эмас, аксинча, қайнона-куёв муносабатлари теварагида кўплаб латифалар тўқилган, лекин ичкуёвликни ўзининг йигитлик шаънига ҳақорат, кечириб бўлмас уят деб қаровчи ўзбек йигити ҳам... қайнотасининг уйига ичкуёв бўлиб кириб борса!.. Бундай йигит ҳавас қилса арзигулик бош қаҳрамон ва замонамиз қаҳрамони бўла оладими?! Бу қанақаси?!.

Агар Отабек қайнотасининг уйига ичкуёв сифатида кириб борган бўлса, бундай тақдирда, масалан, кейинги бобда тасвирланган Ҳомиднинг чақимчилиги, аслида, чақимчилик эмас, балки ўч олиш ва адолатни тиклаш дея тушунилиши ҳам мумкин! Ўзингиз ўйлаб кўринг! “Тошкентдан бир олғир йигит келиб,

бутун Марғилон аҳлини мафтун-маҳлиё этган шаҳарнинг энг гўзал қизини бир кўришдаёқ ўзига ром қилса, буниси етмагандек, унинг уйига ичкүёв сифатида кириб талтайиб ўтириб олса, бу қандай олғирлик, устомонлик, ярамаслик, ноҳақлик, ҳатто, айтиш мумкинки, жиноят бўлди?! Наҳот жиноят жазосиз қолиб кетаверса?!” Агар Кумушбибига ошиқи беқарор бир уйланмаган йигит Ҳомид қилган чақимчиликни қилса ва ўз қилмишининг асл сабабини юқоридаги саволлар билан изоҳласа, бундай тақдирда Отабекми ё ўша йигит – ким ҳақроқлигини жиддийроқ ўйлаб кўриш керак бўлади. Афтидан, шунинг учун ҳам муаллиф Отабекнинг ашаддий рақиби – икки ўртадаги “чақиртиканак” – тўсиқ, ғов сифатида икки хотини устига учинчисини олиш кўйида юрган хотинбоз Ҳомидни танлайди. Бу ерда ҳам, чамаси, ҳукмрон сиёсатнинг талаби ва муаллифнинг бу сиёсатга мослашгани яхшигина кўриниб турибди. “Ўткан кунлар” романидан олдин ва кейин яратилган “Бой ила хизматчи”, “Кеча ва кундуз”, “Қутлуғ қон” сингари бир қатор асарларда кўпхотинлиликни кескин қоралаш ҳукмрон сиёсат талабига кўра ўзига хос одат тусини олган эди. Шу сабабдан ҳам, агар “Бой ила хизматчи” драмасида Солиҳбой Ғафурнинг хотини Жамилани иккинчи хотин сифатида олмоқчи бўлса, “Қутлуғ қон”да Мирзакаримбой жияни Йўлчи уйланмоқчи бўлган Гулнорни учинчи хотин қилиб олади. “Кеча ва кундуз”да эса, Акбарали мингбоши Зебинисани тўртинчи хотин қилиб олади. “Нима учун дини исломда “Агар эркак ҳамма хотинларига адолат кўзи билан қарай олса, тўрттагача шаръий хотин олиши мумкин” деган қоида жорий этилган? Бу, аслида, яхшими ё ёмонми? Жамият учун хотинбозлик-фоҳишабозлик кўпроқ фожиа келтириб чиқарадими, ё кўпхотинлилик? Масалан, “Кеча ва кундуз” романидаги мустамлакачи Ноиб тўранинг “Акбарали

аҳмоқ! Тўртта хотин олиб, бошини ғалвага қўйгунча битта хотин олиб, бемалол тараллабедод қилиб айшингни суравермайсанми!" қабалидаги ўйларида у ҳақми-ноҳақми? Бундай қараш турфа хил бузуқликларга кенг йўл очиб бермайдими?!" Шундай саволларни ўртага кўндаланг қўйиб, масалага ҳар қандай сиёсатдан холи, холис кўз билан қараш қарийб бир аср муқаддам мумкин эмас эди, албатта. Хўш, бугун, асар яратилганига тўқсон йил бўлганида жиддийроқ ўйлаб кўриш керак эмасми?!

"Чақимчилик" деб номланган ўн иккинчи бобда қора Ҳомид Отабекнинг қутидор қизига уйланганидан қаттиқ ғазаблангани, шунинг учун кўрбошига Отабек ва Мирзакарим қутидор устидан чақимчилик қилгани тасвирланади. Бу орқали у бир ўқ билан икки қушни урмоқчи! Бошқача айтганда, икки тўсиқни бирийўла ошиб ўтмоқчи! Яъни Кумушнинг ҳам эрини, ҳам отасини ўртадан кўтариб ташлаб, унга эга чиқмоқчи! Ҳомид Кўқонда юргани учун Отабекнинг Кумушга уйланганини орадан етти кун ўтибгина эшитади. Алами келганидан икки хотинини яхшигина калтаклайди. Унинг бу қилиғи ҳам хотин зотига бағритошлигини, ҳам хотинлари қиёфасида Кумушдан ўч олаётгандек бўлишини кўрсатади. Золим эридан куйган хотинлари ҳам унга ич-ичдан ўлим тилайдилар. Қора Ҳомид ўйлай-ўйлай бир шумликни топади. У кўрбошига "қорачопонлиқлар ҳануз тинч ётмай, юртни қипчоқ оғаларга қарши оёғландирмоқчи бўладирлар... Биз бундай бузуқилар ёлғиз Тошканддаги Азизбек билан унинг йўлбошчиси бўлган Юсуфбек ҳожи деб билган эдик. Бироқ уларнинг уруғи бизнинг Марғилонга ҳам сочилган экан" дея Отабек ва Мирзакарим қутидор устидан чақимчилик қилади. Қаранг, Ҳомид юртдаги сиёсий аҳволнинг танглигидан усталик билан фойдаланяпти, яъни у томонда Тошкент ҳокими Азизбек ва

унинг кенгашчиси Юсуфбек ҳожи Қўқонга қарши исён қилган, бу томонда ҳожининг ўғли Отабек Марғилондаги мажлисларда ҳукуматдан норози эканини очиқ айтяпти! Бироқ қора Ҳомиднинг чақимчилиги шунчаки чақимчилик эмас, балки тухмат, сабаби у “Мажлиснинг бошлуғи бўлган Отабек қипчоқларнинг зулм ва таъаддисини... сўзлаб, Марғилоннинг ҳам мундан сўнг оёққа қалқиши кераклигини айтди... Мажлис аҳли, айниқса, Мирзакарим унинг сўзини кучлаб тушди” дея Отабекни исёнга ундовчидек кўрсатиб ўзидан кўшиб-чатади. Эл “сув балоси, ўт балоси, тухмат балосидан Ўзинг сақла” дея бежизга айтмаган. Қора Ҳомиднинг тухмати шунақанги балоки, нафақат Отабек билан Мирзакарим қутидорни дорга остириши, балки қипчоқ ва қорачопоннинг бир-бирига адоватини янада кучайтириши, натижада эл аҳволини баттар оғирлаштириши мумкин эди. Қўрбошининг мажлис кимникида бўлгани ҳақидаги саволига Ҳомид довдирайди. Чунки у поччаси билан жиянини бу можарога аралаштирмасликни истайди. Шунинг учун у қўрбошига “нозик бир жой эди” дея ўнтача олтин пора беради. Бу билан ҳам қариндошларини, ҳам ўзини қутқармоқчи, сабаби улар Отабекка ён босишлари, яъни унинг исёнга тарғиб қилмаганига гувоҳлик беришлари орқали Ҳомид тухматчига чиқиб қолиши мумкин эди-да. Иккинчи бобда Отабек “Фақат бундан фойдаланувчилар икки халқ орасига адоват уруғини сочиб юргувчи бир неча иғвогар бошлиқларгинадир” деб айни мана шу сотқин қўрбошига ўхшаган бошлиқларни айтганини кўриш мумкин.

Биз кўпинча ёзувчини ошириб мақтаб бошласак, қўл етмас (танқид қилиб бўлмас) юсакликларга кўтариб қўямиз-да, унинг ёзганини истисносиз бир ибрат намунасига айлантириб ташлаймиз. Бу билан издош ёзувчининг олдига ошиб ўтиш ўта қийин бир ясама

гов, бузилмас тўсиқ қўяётганимизни ўзимиз ҳам англаб етавермаймиз. Ҳомиднинг ўйга чўмган ҳолатига нима бир бор эътибор қилинг: “Шу чоқда унинг тусидан йиртқичлик, бир гуноҳсизнинг устига ҳужумга ҳозирланган ваҳшийлик белгулари кўрилуру эди. Ҳар ҳолда, ул яхшилиққа эмас, қандоғ ҳам бўлса бир ваҳшийликка йўллар, режалар излар эди. Охири унинг юзида истеҳзолик бир илжайиш кўрилди-да, бир нарсага қарор қўйгандек бир ҳаракат ясади ва ўрнидан сакраб туриб қозикдағи кирлаб кеткан салласини қўлига олди ва ҳовлига чиқди”. Агар келтирилган жумлага ақл кўзи билан қараб, уни холис текширсангиз, кўрасизки, Абдулла Қодирий ҳам, тўғри, маҳорати беназир ёзувчи, лекин уни бенуқсон, беками-кўст, деб айтолмаймиз! Бир гапда деярли ёнма-ён такрорланган учта “бир” ва иккита “ва” сўзлари, шулар каби имловий-услубий тағйирликларни қўя турайлик, қаҳрамонни “йиртқич”дан олиб “ваҳший”га солиш... муаллифнинг унга холислиги ва ҳақгўйлигидан далолат бера оладими? Майли, Ҳомид хотинбоз, модомики, хотинбоз экан, ўзининг шахсий манфаати ва айш-ишрати йўлида ҳар қандай йиртқичлик ва ваҳшийликдан қайтмайдиган бир нокас дейлик, лекин у... аслида, қўлидан иш келадиган уста-ҳунарманд, ақлли, бой, икки хотиннинг эри эмасми?.. Бинобарин, “Нима қиляпман ўзи? Бу ошкора тухматим нафақат яқин қариндошларим Зиё шоҳичи билан Раҳматга, балки ўз бошимга ҳам бало бўлиб ёғилмайдими мабодо?” дея зиғирча ўйлаб кўриши керак эмасми? Тўғри, қўрбошининг Ҳомид учун кутилмаган “Мажлис кимникида эди?” деган саволидан (Нега энди “кутилмаган”, ахир, бу ўта табиий савол эмасми? Ҳомид қўрбоши олдида келаётганида режасини пухта ўйлаб олмаганми?) у тараддудланиб “мажлис ўрнини айтса, поччаси билан жияни Раҳматнинг ҳам қўлга тушишлари аниқ ва бунинг билан у

ўз оёғига болта қўйган бўлар эди” дея ўйлаб мажлис жойи ва ўз қариндошларини яширади-да, бунинг эвазига қўрбошига олтинлар беради. Лекин, тергов чоғида барибир мажлис жойи билан унинг барча иштирокчилари фош бўлишини Ҳомид англамасмиди? Яна шу ҳолга эътибор берингки, Солиҳбойнинг Жамилага, Мирзакаримбойнинг Гулнорга, Акбарали мингбошининг Зебинисага уйланиш режаси орқа-олдини ва оқибат-натижани бойларга хос ақл билан ўйлаб пишитилган, ўзини оқлайдиган, ишончли асосларга эга бўлган пишиқ-пухта режа эди. Ахир, уларнинг қўллари шу қадар узун, анави хотинларнинг эри билан отаси-ю севганининг эса, аксинча, қўллари шу қадар қисқа хизматчи, қарол, сўфи, аравакашки, оқибати ўзи учун ҳам, ўзи уйланаётган қиз билан унинг ота-онаси учун ҳам хайрли бўлишига шак-шубҳа йўқ! Лекин Ҳомиднинг икки хотин устига учинчи хотин қилиб айнан Мирзакарим қутидордек бойнинг қизи, бунинг устига, кимсан Юсуфбек ҳожидек давлат одамининг ёлғиз ўғлига куни кечагина шаръий хотин бўлган Кумушбибини олиш йўлида йиртқичлик ва ваҳшийлик қилишдан қайтмаслигини нима билан изоҳлаш мумкин? Анави бойларнинг қудрати билан ўзининг қудратини чоғиштириб, қилаётган ишининг оқибатини жиддийроқ ўйлаб кўриши керакми-йўқми? У, гарчи ўзини ошиқи беқарор қилиб кўрсатишга уринса-да, аслида, Кумушни севмаслиги аниқ, кўнглида “Марғилоннинг энг гўзал қизи”ни учинчи хотин қилиб олиш иштиёқидан бошқа нарса йўқ, бас шундай экан, бу бой ўзи ва бошқа бойларнинг ҳолларини чамалаб кўриб, қалтис йўлга юриш ўрнига, тақдирга тан бериб, замонавий қўшиқда айтилганидек, “Сен бўлмасанг, бошқаси!” дея, ўзига учинчи хотинликка бошқа бир гўзални – қўли қисқароқ бир йўқсулнинг қизини мўлжал қилиши ҳаётий ҳақиқатга яқинроқ. Қуйидаги гаплар

замирида ётган фикрларни салмоқлаб кўриб, уларни ақлли одам айтаётганига ишонмайсиз: “Жаноби падари аруси шоҳаншоҳи Мусулмонкул баҳодир замони адолатларида ҳам қорачопонлиқлар ҳануз тинч ётмай, юртни қипчоқ оғалариға қарши оёғландирмоқчи бўладирлар, ишни яна тадбирсиз қорачопонлар қўлига олиб, мамлакатни бузғунлиққа солмоқчи бўладирлар... Биз бундай бузуқилар ёлғиз Тошканддаги Азизбек билан унинг йўлбошчиси бўлган Юсуфбек ҳожи деб билар эдик. Бироқ уларнинг уруғи бизнинг Марғилонға ҳам сочилган экан. Биттаси – машҳур булуқи тошкандлик Юсуфбекнинг ҳозирда Марғилонда тургучи ўғли – Отабек исмлиқ бир йигит, иккинчиси – унинг ҳаммаслаки ва қайин отаси бўлган Мирзакарим қутидор!”

Тагин такрорлаймиз: бу гаплар шунчаки чақимчилик эмас, ижтимоий мавқеи ўзидан баландроқ иккига беғуноҳ жонни мавжуд ҳокимиятга қарши исён уюштиришда айблаш, ўтакетган туҳмат, учига чиққан бўҳтон! Ҳомид жуда яхши билиши керакки, аввало бўлажак қайнотаси Мирзакарим қутидор устидан туҳмат қилиш ғоят табиий равишда унинг қизига уйланиш имконини йўққа чиқариши аниқ! Қолаверса, ҳамма замон ва маконда амалдаги ҳокимиятга қарши исён ҳаминша ана ўша ҳокимият томонидан ўта шафқатсизлик билан бостирилган. Нафақат исёнчилар, мавжуд ҳокимиятга қарши норозилик кайфиятида юрганлар, ҳатто бу норозиларга яқинроқ юрган мутлақо беғуноҳлар – жонли гувоҳлар ҳам аёвсиз қириб ташланган! Буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий “Ўлтирур маҳрамни султон ганж пинҳон айлагач” шоҳ сатрини бежиз ёзмаган! “Урушда туриш йўқ” деганларидек, ниҳояти ганжина (бойлик)ни яшириш эмас, ҳокимият талашлари ва ҳокимиятни қўлда маҳкам тутиб туришда раҳмдиллик-кўнғилчанликка ўрин

йўқ, шафқатсизликка эса, чек-чегара йўқ! Масалан, Сталиннинг номига боғлиқ қатлу қирғинлар “аксинқилобий ҳаракат, совет ҳокимиятига қарши кураш иштирокчиси” сингари айбловлар билан амалга оширилгани барчага маълум. Бундай ишларда, “Ўрмонга ўт кетса, ҳўл-у куруқ баравар ёнади” деганларидек, ҳамиша бегуноҳлар ҳам гуноҳкорларга қўшилиб ёппасига жазоланаверган. Ҳомид ошкора тухмати оқибатида ўзи ҳам жабр кўриб, бировга қазиган чуқурга ўзи ҳам йиқилиши мумкинлигини билмайдиган даражада гўлми ё? Гўл бўлса, қандай бойиб, кўш хотинни қандай тутиб турибди?!

Хуллас, демоқчимизки, бу ўринда бўлиши эҳтимолдан йироқ ҳодисалар ҳукмрон сиёсат талаби ва муаллифнинг хоҳиш-иродасига кўра “бўлиши мумкин бўлган ҳодиса” сифатида бериляптики, ёзувчи га хос беқиёс тасвир маҳоратининг шарофати билан аксарият ўқувчи бундай ғоявий-бадий жиҳатдан заифроқ ўринларни сезмай, бу ҳақда ўйлаб ҳам ўтирмай, шиддатли воқеаларнинг қизиқарли тасвирига мафтун-маҳлиё бўлганча ўтиб кетаверади.

Ҳомиднинг оқибатини жиддийроқ ўйлаб кўрмай қилган ошкора тухмати ва берган олтинларининг кучи билан “Қамоқ” деб номланган ўн учинчи бобнинг биринчи бўлагида Ҳолиқбек кўрбоши Марғилон ҳокими Ўтаббой қушбегига “Давлатлари ёри берса, ҳукуматимиз учун кўрқинч бўлган бузуқилар уясини топгандекман... дунёда қорачопонликлардан ҳам кучлироқ бузуқилар бўладими?..” қабилидаги ваҳимали гаплар билан бу “бузуқилар” – “бузғунчилар” рўйхатини беради. Қушбеги уларни дарҳол тутиб келтиришга буюради. Иккинчи бўлакда эса, қушбеги Отабек билан қутидорни, аниқроғи, асосан Отабекни тергов қилади. Отабек ўзининг ҳам, отасининг ҳам бир-бирларини қириб-йўйиб турган уришқоқлардан на қорачопонлар,

на қипчоқларга тарафдор эмаслигини, “бу икки томон бир-бирисидан мумтоз, идора ишида бири-биридан ортиқроқ халқлар эмас”лигини таъкидлаб, ўзларини “ҳар икки томоннинг иш бошига интилганлардан” на “фақат эл таламак, бойлик орттирмоққагина бўлган ғараз”ли тоифага, на “кўркли хотинлар, юқори турмушлар учун бўлган мақсад”ли тоифага, балки “элни тинчитай, эл ҳам роҳат тирикчилик қилсин” деган учинчи бир олий мақсадли тоифага мансублигини уқтиради, лекин бундай куйиб-ёниб, юраги ўртаниб уқтиришлар Ўтаббой қушбегидек нисбатан адолатпарвар ҳокимга ҳам кор қилмайди. Натижа шу бўладики, ўлим жазоси кейинга қолдирилиб, қамоқ жазоси тайинланади. “Ҳар ҳолда, сизнинг яхши ниятли кишилар бўлмаганлигингиз кўзимиз ўнгидадир, – дейди қушбеги. – Шунинг учун то ҳақиқат ошкор бўлгунчаллик ҳар иккинги зиндонда қоларсиз!”

Мазкур бобни ўқиб, ўзаро қарама-қарши икки уришқоқ тарафдан на унисига, на бунисига ён босмай, ҳар қандай тўқнашувларда холис туриш, ҳамиша тинчлик-тотувлик йўлини тутиш нечоғлик қийинлигини теран туясиз. Айниқса, қандайдир бир кўзга кўринмас кучларнинг қутқуси билан бутун бир халқ “қорачопон” ва “қипчоқ”қа, “сарт” ва “келгинди”га, “шаҳарлик” ва “қишлоқи”га, “бой” ва “камбағал”га, шуларга ўхшаш ғаразли ниятларда қоқ икки тарафга бўлиб-айириб ташланган, ҳар икки томоннинг оловига ёғ сепиб турилган бўлса! “Орачига олти таёқ” деганларидек, бу икки томоннинг орасига тушиб, уларни муросага келтирмоқчи бўлган тинчликпарварнинг бошида таёқ синавериши тайин! Одатда олти таёқдан атиги иккитаси бир-бирлари билан савашаётган икки “душман”га, ундан икки баравар кўпроқ – тўрттаси эса, уларни бир-бирларига зимдан тижгишлаб турган “бошлиқ”ларга тегишли бўлади!

Мана шу бобдаги воқеалардан сўнг ўқувчи Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабекка ёзган хатидаги “сиёсат тўғрилирида ўйланиброқ сўзла!”, “мулоҳаза қилиб оёғ бос!” дея уқтиргани нақадар ўринли ва ҳаётий эканига амин бўлади. Айниқса, халқ тақдирига масъул кишилар нима деб, нима қўяётганларини аввалдан яхшилаб ўйлаб кўришлари шарт. Токи Ҳомидга ўхшаган бузғунчилар, айирмачилар, хуфялар, балохўрлар бундан қинғир ишларида фойдаланолмасинлар. Хўш, энди, бундай вазиятда ким қаердан қандай нажот қидириши керак бўлади?

Нажот ҳамиша ақли бутун, донишманд, тадбиркор инсондан! “Нажот истаб Тошкандга” деб аталган ўн тўртинчи боб, айтиш мумкинки, асарнинг энг қисқа бобларидан биридир. Бу табиий. Кунни кечагина обод ва гавжум уйдаги икки эркак бараварига қамалиб, қолган тўртта ожиза йиғига зўр беришдан бошқага ярамай турганида, нажот йўлини қидириб топиш, гарчи кекса қул бўлса-да, ягона эркак Ҳасаналининг зиммасига тушиши, бундай танг вазиятда кўп гапга ўрин йўқлиги табиий-да! Яқиндагина “Ўғлингизни уйлантираверайми, тақсир?” деб бир оғиз сўрашни ўйламаган Ҳасанали энди ўзи нима қилишни билмай боши қотганида асл отага – тегирмондан ҳам бутун чиқишга қодир тадбиркор инсонга “Ана, қамоқдаги ўғлингизни ўзингиз кутқаринг!” дейишга мажбур! Бобдаги Ҳасанали тилидан айтилган халқ мақолига айланаёзган “Ажалингнинг етиши қилган ёзиғингдан эмас – бек акангнинг қонсираши!” деган гапи нафақат Ўтаббой қушбегига, балки ўша даврдаги Азизбек, Мукулмонқул ва бошқа каттаю-кичик золим бекларга, ҳатто айтиш мумкинки, барча даврларга тегишли. Бу гапни “Ўйнашмагин арбоб билан, арбоб урар ҳар боб билан” деган ҳикматли гапга қиёслаш мумкиндек. Бунда арбоб, яъни халқ томонидан сайланган расмий,

давлат одами ҳам ўз манфаати йўлида ваколатини суистеъмол қилиши ҳеч гап эмаслигига ишора бор.

Навбатдаги ўн бешинчи боб (“Тошканд қамалда”) аввалги бобдан атиги бир жумлага кўп! Чунки Тошкентдаги аҳвол Марғилондагидан ҳам тангроқ, зотан, қамал балоси қамоқ балосидан ҳам кўрқинчлироқ! Унда тасвирланган манзаралар эса, ҳар қандай зиндондан минг карра даҳшатлироқ. Тошкент қамалининг эллик биринчи кунда эрталабдан бошланган қонли тўқнашув натижасида “Камолон дарбозаси билан Самарқанд дарбозасиғача бўлган кўрғон остлари бошсиз ва иштондан бошқаси туналган инсон гавдалари билан тўлибдир! Бу очиқ мазористонни кўрғон кунгиралари устида мудофаадан сўнг чарчаб, қуёшда жилиниб ўлтурган саллалик, қалпоқлик ва попоқлик Тошканд мудофиълари минг турлик шодлиқлар ичида томоша қиладирлар”. Тасаввур қиялпсизми: пастда – бошсиз инсонларнинг қарийб яланғоч майитлари, тепада эса, уларни минг турли шодлиқлар (!) ичида томоша қилаётганлар! Буниси ҳали ҳолва! Кўрғон ичкарасида манзара баттар қуюқлашади: “Биз яна эллик-олтмиш одим юриб ҳалиги сўзлашиб турган беклар яқинига борсак, кўрғон ташқарисида кўрган даҳшатларимизни ўзининг кўланкасида қолдиратурган яна бир “даҳшатлар тепаси”га кўзимиз тушадир-да, кўркувимиздан соатлаб ҳушимизни йўқотиб қўйишга мажбур бўламиз. Уч-тўрт юз инсон бошидан турғизилган бир тепа!” деб ёзилади бобда! Давомида бу танасидан жудо этилган жонсиз каллаларнинг жонли тасвири, табиийки, янада ёмонроқ! Истар-истамас ўйлаб қоласиз: мана бунинчаинакамига ваҳшийлик, йиртқичлик, даррандалигу газандалик деса бўлади! Ростдан ҳам тарихда – бундан қарийб икки аср муқаддам азим Тошкентимизда шундай даҳшатли воқеа ҳаётда содир бўлганми экан, ё муаллиф муболаға қиялптими? Бир пайтлар шўро

тузуми сиёсатдонлари Соҳибқирон бобомиз Амир Те-мур ҳазратларини минглаб инсон каллаларидан баланд-баланд “хирмон”лар тиклаган ашаддий қонхўр, ёвуз бир кимса сифатида таърифлаб, ҳатто Верешагин каби рассомлар чизиб, Бородин каби ёзувчилар ёзиб кўрсатиб, халқни ишонтиришга ўзларича роса уринган эдилар. Бу “Россия империяси Туркистонни ўзига қўшиб олиб, ваҳшийликларга чек қўйди ва ҳақни қарор топтириб, адолатни тиклади” дея ўз босқинчилигини оқлаш ва асл ҳақиқатни хаспўшлаш учун жуда-жуда керак эди! Юқорида келтирилган тасвирларда ҳам ҳукмрон сиёсат талабларига жавоб бериш, шу йўл билан халқ дарди ва аҳвол-руҳияси ҳаққоний акс эттирилган шоҳ асарини тезроқ ёруғликка олиб чиқиш мўлжали йўқми экан? Бир муғомбир одам “Ҳақиқатни паст овозда айтсанг, ҳеч ким ишонмайди, ёлғонни баланд овозда айтсанг, ҳамма ишонади” деганидек, асарнинг ишончлилик, таъсир кучини ошириш мақсади йўқми экан бу ўринда? Одам боласи бошсиз ва ҳатто қарийб яланғоч танани кўриб шодланиши, шунингдек, юзлаб танасиз бошлардан тепа ҳосил қилиши учун нақадар ёвуз бўлмоғи керак?! Наҳотки атиги икки аср муқаддам икки минг йиллик тарихга эга Тошкентда мана шундай ёввойилар, ваҳшийлар яшаган бўлсалар?! Бир пайтлар Шўро сиёсати “пешволари” ўзларича жаҳон меъморчилик маданиятининг беқиёс намуналари бўлмиш осмонўпар минораларимизни азон айтилиб муслмонларни беш вақт намозга чорлаш, қолаверса, тинчлик-осойишталикни сақлаш учун ташқаридан келаётган душмандан огоҳ бўлишдек энг олижаноб мақсадларда бунёд этилган бу ноёб қурилмаларни бегуноҳ одамлар ерга ташлаб ўлдириладиган қатлгоҳлар сифатида талқин қилган эдилар. Бундай ёвуз усуллар бошқа империяларга ҳам хос бўлган! Масалан, қадимги Майя тамаддунининг Миср эҳромларидан қолишмай-

диган эҳромлари ҳам, гарчи йил-ой ҳисоби учун қурилган бўлсалар-да, империячилар тарафидан улар қатлгоҳ сифатида талқин этилган! Юқорида келтирилган тасвирлар асл ҳақиқатга зид, лекин мавжуд сиёсатга керак бўлгани учун ҳам муаллиф уларни имкон қадар қисқароқ қилишга урингандир? Бобнинг қисқалигига сабаб балки мана шундадир?..

Худди шу ўн тўрт ва ўн бешинчи бобларнинг қисқалиги каби, “Азизбек” деб номланган ўн олтинчи боб билан “Юсуфбек ҳожи” деб номланган ўн еттинчи бобнинг ёнма-ён келтирилгани ҳам бежиз эмас, албатта. Гап ҳоким билан унинг отабегининг ҳаммиша ёнма-ён юришидагина эмас, асосий гап бу икки одамнинг қанчалик бошқа-бошқа олам, бир-бирининг тамомила зидди эканини, улар ўртасида ер билан осмонча фарқ борлигини кўрсатишда. Масалан, униси каллалар хирмонини кўриб қанчалик суюнса, буниси шунчалик изтироб билан юзини четга буради. Униси дарвозани ташқаридан тақиллатиб отини ногоҳ чўчитиб юборган Ҳасаналини ўлимга ҳукм қилишга шайланса, буниси “Бизнинг кишимиз эди” дея хокисорланиб-эланиб унинг жонини сўраб олади. Айниқса, Юсуфбек ҳожининг Ҳасанали билан қилган савол-жавоби бу одамнинг қанчалик билга-билгамиш, соқчи-кўриқчи, авлиёсифат зотлигини кўрсатиб турибди! Марғилонда катта-ю кичик адолат кўриқчилари асл ҳақиқатни ойлаб тафтиш қилиб билолмай турганларида бу одам атиги икки-уч дақиқада Ҳасаналидан сўраб-суриштириб, гап нимада – нима гаплигини, балонинг боши қайдалигини аниқ-тиниқ билади-кўяди! Лекин шундай одам ҳам “ўғлига ҳужум қилган бу фалокатнинг тадбиридан ожиз қолди, мияси ишлашдан тўхтади ва шундан сўнг “Парвардигор! Кексайган кунларимда доғини кўрсатма!” деди ва кўз ёшлари билан соқолини ювди”. Шундай ҳолатда ҳам (“мияси ишлашдан тўхтаганида”, яъни

боши қотганида ҳам!) Ҳасаналига тайинлайди: “Ҳасанали, унинг қамалғанини зинҳор онаси билмасин!” Юсуфбек ҳожининг айнаи шу гапи, айтиш мумкинки, ўзбек ҳикоячилиги устаси Абдулла Қаҳҳорнинг бадиий жиҳатдан энг зўр асарларидан бири “Асрор бобо” ҳикоясидаги ёлғиз ўғлидан қорахат олганини кампирига билдирмай, ўз ёғига ўзи қоврилиб юрган қаҳрамон, адиб ижодидаги энг донишманд инсон қиёфасини ёритишда ҳал қилувчи ижодий туртки берган бўлса, эҳтимол!

Тошкентда Юсуфбек ҳожи нима қилишини билмай ва дилидаги дардини энг яқин танмаҳрамига ҳам айтолмай чора излаб юрган бир пайтда – ўн саккизинчи бобда тасвир тағин Марғилонга кўчади-да, боб олдидан шундай бир хабар (табиийки, хушхабар эмас, шумхабар!) келтирилади: “... Бу кун соат ўн иккида Отабек ила Мирзакарим қутидорнинг исёнчилик гуноҳи билан дорға осилишларини жарчи шаҳарга хабарлаб юрар ва халқ оғзида Отабекларнинг эмиш-мемиш ҳикоялари эди”. Лекин “Жар” деб номланган бобнинг ўзида жарчининг фаолияти, яъни, жар солиш билан боғлиқ тафсилотлар эмас, бутунлай бошқа маънодаги жар (жарлик!) тасвирланади. Бинобарин, бобга қўйилган “Жар” атови бир неча маъноларни англатади: жарчининг жар солишини, тухматга қолган Отабек ва Мирказарим қутидорларнинг жарга қулашлари, яъни ўлимга маҳкум бўлганларини, тухматчилар Ҳомид ва қўрбошиларнинг ўзлари виждон азоби-ю гуноҳи кабиралар жарига яна-да чуқурроқ ботишлари ва ҳатто Отабекнинг қатл этилиши Тошкент билан хонлик ўртасидаги жарликнинг яна-да катталашишига сабабчи бўлишини! Бобда икки тухматчи ҳамтовоқ ўртасидаги “қуюқ” суҳбат, аниқроғи, ҳисоб-китоб қаламга олинади. Ҳомиднинг ёлғонини қушбегига ҳақ-рост каби топширган қўрбоши, табиийки, ҳамтовоғидан бу

“хизмати” учун қўшимча ҳақ тама қилади. Бу тамаси, табиийки, ошкора эмас, “ўзингни юз ёққа урсанг ҳам, тирикликнинг яна бир бошқа ямоғи чиқиб туриши...” дан зорланиш, яъни, аслида, эланиш, тиланиш шаклида бўлади. “Кўр кўрни қоронғида танийди” деганларидек, Ҳомид бу имо-ишорани яхшигина тушуниб, ўзининг “беғараз” кўмагини кўрсатади. Бунга жавобан кўрбоши “ҳукумат хизматида турғанингдан кейин юз ёқнинг мулоҳазасини қилар экансан...” деб ўз ҳадигини хўжакўрсинга ошкор қилади-ю, лекин Ҳомид ёнчиғидан чиқариб санаган олтинларни кўргач, бад нафсига қул бўлади. Муаллиф бу ўринда “тили бошқа, дили бошқа” кўрбошининг қиёфасини жонли тасвирлайди. Кўрбоши, яъни давлат кўриқчиларининг, миршабларнинг бошлиғи бўлган ҳукумат ходимининг энг асосий бурчи юртнинг ички тартиб-интизомини, тинчлигини сақлаш, ҳар қандай хавф-хатарнинг олдини олиш ҳисобланади. Бироқ, Ҳолиқбек кўрбоши шу қадар худбин, нафси бузук, танбалки, Ҳомид ўғрини қўллаб-қувватлаб, икки бегуноҳ тўғрини бадном қилаётганини ўйлаб ҳам кўрмайди. Муаллиф кўрбошига “Ҳолиқ” деб бежизга от қўймаган, сабаби арабча “ҳалақа” (кесмоқ, қирмоқ, тарашламоқ) ўзагидан ясалган бу сўз кўрбошини ҳам, у бажараётган ишни ҳам характерлайди. Бироқ кескир пичоқни эзгу мақсадда ҳам, ёвуз мақсадда ҳам ишлатиш мумкин бўлганидек, кўп нарса кўрбоши лавозимидаги одамнинг асл ниятига, феълига, амалига боғлиқ. Ҳомид узатган олтинларни титраб-қақшаб жойлаштирган кўрбошининг балойи нафси, табиийки, уларга ҳам қонмайди-қоникмайди. “Поччангиз ила жиянингизнинг бу ишка оралашиб қолганлари ёмон бўлди-да!” дея “афсусланади”, яъни, қўшимча ҳақ талаб қилади. Шунга боғлиқ тортишишлар сўнгида бир тиниқ ва тагдор ҳолат чизмаси келтирилади: “Ҳоин ила сотилган кўзлар

тўқнашдилар-да, бир-бирисидан маъно олишдилар ва орага бир неча дақиқа сўзсизлик, жимжитлик кирди". Айни лаҳзалардагина қўрбоши Ҳомид берган олтинлар, аслида, қариндошларни қутқариш йўлидаги чойчақалар эмас, балки "Отабек ила қутидорнинг қон баҳолари экан"ини сезиб қолади, яъни, хоин кўзлардан шу маънони уқиб олади! "Лекин қўрбоши "икки кишининг хун баҳолари!" деб қичқирмоқда бўлган виждон садосини эшитиб ўтирмади". Шу аснода Ҳомид қўрбошининг зиммасига яна икки ишни усталик билан юклайди. Бири – қариндошларига ҳукм чоғида нима дейишлари кераклигини тушунтириб қўйиш, иккинчиси – ҳукм чоғида Ҳомидни иштирок эттирмаслик, токи қотил мақтулларга юзма-юз келиб, сир очилмасин! "Еган оғиз уялар" деганларидек, қўрбоши бу ҳар икки жиноий ишни ўз елкасига олишга мажбур! Шундай қилиб, Ҳомид ўзи бошлаган жиноий ишининг бутун масъулиятини адолат посбонининг бўйнига усталик билан осиб, ўзи сувдан қуруқ, тегирмондан бутун чиқиб келади! Ўзини, ўзининг асл башарасини нафақат мақтуллари, ҳаттоки қариндошларига ҳам кўрсатмай, бир чеккада "холис" томошабин бўлиб қолаверади. Шу қадар устомон – устаси фаранг! Бундай устомонликни кўриб, "Балки муаллиф Ҳомид қиёфасини чизиб кўрсатишда, аслида, муболаға қилмагандир – у Кумушни қўлга киритиш йўлида ўзининг мана шу чексиз устомонлигига ишониб, қутидордек бой ва Юсуфбек ҳожидек давлат одамидан ҳам зўрроқ чиқмоқчи бўлгандир?" деган ўйга борасиз беихтиёр.

Ўн саккизинчи боб – "Ҳукмнома" асарнинг китобхон қалбини қаттиқ тўлқинлантирадиган, энг серҳаяжон бобларидан биридир. Негаки шу бобда Кумуш-биби чинакам қаҳрамонлик кўрсатиб, ўз оталарини, яъни Отабеги билан отасини жар ёқасидан қайтариб, дор балосидан қутқаради-да! Унинг бу қаҳрамонли-

гига нафақат ҳукмбардор Ўтаббой қушбеги, балки барча дўсту-душман ҳам, бу ишқ достонини ўқиётган китобхон ҳам қойил қолиб, тан беради-да! Мана буни ёрга ошиқлик, ҳаққа ошиқлик, кичигу катта жиҳод, эртагу достонлардаги қаҳрамонлик деса дегудек! Умуман, Абдулла Қодирийнинг воқеаларни қаловини топиб ва кифтини келтириб ўта мароқли тасвирлаш, қаҳрамонларининг руҳий ҳолатларини жонли чизиб кўрсатиш маҳорати хусусида адабиётшунослигимизда кўп ёзилган. Дарҳақиқат, тенгсиз-беназир маҳорат бу! Масалан, мазкур бобда Марғилон шаҳри ҳокими Ўтаббой қушбеги “хоқон ибн хоқон жаноби олий Худоёрхон исми шарифларидан” битилган ўз ҳукмнома-сини ўқиб эшиттиради. Бунга қарши Отабек “Ҳақсиз жазо!” дея “кулимсираб” кўяди, қутидор эса, “чин ўлик тусига” киради. “Кулимсираб” сўзини бир неча маънода талқин қилиш мумкин: тафтишнинг ҳам, ҳукмнинг ҳам юзаки, ноқақ, адолатсиз бўлганига заҳарханда кулиш, ўзларининг айбсиз айбдорга чиқаётганига, “ҳақ бошни қилич кесмас” дея мағрурона-исёнкорона кулиш, ўзининг ҳақ эканини исботлай олмагач, тақдирга тан бериб аччиқ-ғазабнок кулиш. Кўрбоши гап-сўз чувалашиб, бирон сир фош бўлиб қолишидан безовтабеҳаловат, шунинг учун у ҳукми тезроқ ижро этиш илинжида аъёнларга қандайдир узун ҳикояни айтиб ўтирган қушбегининг гапини бўлиб, “Дор остига бориб ҳукм ижроси вақтида ҳозир туришимга ижозатлари бўладирми?” – дея рухсат сўрайди. Бироқ, айти шу пайт қушбеги қабулига бир хотиннинг бемаврид келишини кўрган кўрбоши, гарчи ўзининг кетишига рухсат берилган бўлса-да, хотиндан гумонсираб-хавфсираб даҳлизга чиқиб гап пойлайди. Хотин олиб келиб берган хатни унинг қистови билан тезроқ ўқиб чиққан қушбеги ўрда қоровули Пирматга гуноҳкорларни дор остидан бўлса-да, зудлик билан қайтариб

келишга буюради ва “Буйруғимни қўрбошига айтсанг унар!” деб қўшиб қўяди. Ана шунда Пирмат даҳлиз томонга қараб, “Қўрбоши ҳам шу ердалар” дейди. Қушбеги уни чақиртириб, буйруғини унга ҳам такрорлайди. Аммо қўрбоши хотинга қараб олиб, қушбегидан “Сабаб, тақсир?” дея ҳукмнинг ўзгартирилиш сабабини ўзича билмоқчи бўлади. Яхшиямки, қушбеги “Сабабини суриштирадиган вақт эмас, чоп дедим, чоп!” дея чўрт кесади. Йўқса, дорга осиб ҳукмини тезроқ бажармоқчи бўлган сотқин қўрбошидан ҳар балони кутиш мумкин!

Тасаввур қилинг, Отабек билан қутидорнинг жонлари қил устида турибди, ҳар бир сония ҳал қилувчи аҳамиятга эга, бир томонда қушбеги билан қўрбоши азроил каби қонсираб туришибди, бошқа томонда Кумушбиби “нажот фариштаси” каби жон қўриш-сақлаш учун шошяпти, бир томонда қора Ҳомиднинг туҳмат ва айбловга тўла қора(лов) хати, бошқа томонда Юсуфбек ҳожининг тушунтириш ва сақловга тўла оқ(лов) хати. “Вақт – олий ҳакам” деганларидек, барча қаҳрамонлар олий ҳакам ҳукмига бўйсундилар. Аввал хат олиб келган хотин тергов қилинади. У “қутидорнинг қизи, Отабекнинг хотини” эканини, хатни “шу бугун қўрганини”, хат Отабекнинг “эски камзулининг чўнтагида эканини”, “хатни ўқиганини”, отаси билан эри гуноҳсиз эканини, ҳақсиз жазоланаётганларини, хат эрини ўлимдан қутқаришини биров ўргатмаганини, балки ўзи билганини айтади. Қушбеги Кумушга руҳсатсиз гапирмаслигини тайинлаб, дор остидан қайтариб келинган Отабекни энди обдон тергайди. Натижада айбланувчилар оқланиб, ҳақиқат қарор топгандек бўлади. Бироқ энди Отабек ҳақиқатни тўла қарор топтириш мақсадида ҳокимнинг олдида шундай талаб қўяди: “Ҳозир сизнинг адолатлик ҳукмингиздан бир нарсани сўраймиз; ул шулдирким, бизнинг тўғри-

мизда ёмон мақсад билан сизга чақимчилик қилғу-чи иғвогар ва ғаразгўлар бу мажлисга ҳозирлансинлар-да, ўзларининг машъум кашфларини ва кўрган-эшитганларини исбот қилиб, бизни қайта бошдан дор остига юборсинлар! Билъакс қилолмас эканлар, бизга қазиган чуқурларига ўзлари йиқитилсинлар! Адолатингиздан бизнинг талабимиз шу!” Буни қушбеги маъқуллаб, сўнг Кумушга “Қизим, сизнинг бунчалик заковат ва жасоратингизга отангиз билан эрингиз ҳар қанча ташаккур айтсалар ва ўзларининг мундан сўнги умрларини сизнинг бахшишингиз деб билсалар, арзир. Мен ҳам сизнинг бу хизматингиз эвазига эрингиз билан отангизни ҳозирдан бошлаб озод қилдим” дейиши ҳақиқий ҳокимнинг одилона ҳукми ва Кумуш-бибининг энг аъло таърифи деса бўлади.

Кейинчалик, айниқса, “Бир ғариби бечора” номли йигирма иккинчи бобда аён бўладики, Ҳомид усталик билан “тўқиб чиқарган” бир маккорона режа сабаб, нафақат ушбу ҳақли талаб қондирилмай қолиб кетади, балки Отабек билан қутидор яна (бу гал шахсан Худоёрхон ҳузурида!) дорга осилишга ҳукм қилинади. Табиийки, бу ҳукм атрофидаги тасвир янада қизиқроқ!

Қадим ровийларимиз-қиссагўйларимизда “Бу қаҳрамонимиз шу ерда тура турсин, энди гапни нариги қаҳрамондан эшитинг!” қабалидаги бадий тасвир усули кўп учрайди. Қодирий айни гапни ёзмаган ҳолда айни усулдан ўқтин-ўқтин фойдаланади. Марғилонда Отабек билан қутидор дор остидан қайтиб омон қолганларидан кейин тасвир энди Тошкентга кўчади. “Истиқлол дарди” деб номланган йигирманчи бобда етмиш кунлик қамалдан сўнг бир томонда халқнинг чинакам истиқлол дарди, бошқа томонда ҳоким Азизбекнинг “истиқлол дарди” тасвирланади. Муаллиф қамал даврида Тошкент халқининг экин далаларию қишлоқлардан узилиб қолиши натижасида нонсиз,

сувсиз ва бошқа “сиз, сиз” бўлиб қолганини ёзар экан, ўқувчига кўп ўтмай Чор Россияси ҳам Тошкентни худди шундай сувсиз қўйиб забт этганига ишора қилаётгандек гўё. “Ҳар ернинг тулкисини ўша ернинг тозиси билан овлаш керак” деганларидек, Тошкентни сувсиз қолдириш усули янги эмас эди, бу усул аввал ҳам қўлланган, шундан Чор қўшини усталик билан фойдаланган, демокчидек гўё. Бир томонда халқ қамалдаги қийноқларини ғалаба куйи билан кетказиб, ўзининг кундалик тирикчилигига уннаса, бошқа томонда ғалаба куйидан маст бўлган Азизбек хомхаёлларга берилади: “Азизбек, мундан кейинги Тошканднинг мустақил ҳукмдори Азизбек! Қипчоқларга чалган ғалабаси учун ул терисига сиғмайдир... Ул энди “қипчоқлар Тошкандни олиб қолсалар...” деган мудҳиш хавфдан қутилган, у энди Тошканд ва атрофнинг хони, хоқони! Энди духоба ва атласлар устида ўлтурмоққа қаноатланмай, ўз шаънига, ўз қудратига мувофиқ тожлар, тахтлар ясатмоқчи, ўзининг эски маҳрамига кўнгли тўлмай, бошқа бир ўйинчи, ашулачи, ҳусндор бир маҳрам топмоқчи ва ўзининг бу машҳур маҳрами билан ер юзига донғ, шуҳрат чиқармоқчи”. Нақадар таниш ва кўптармоқли хомхаёллар бу! Қачонлардир яхлит бир бутун бўлиб, ер юзидаги энг қудратли давлатларни ташкил этган қутлуғ она юрт ва ота маконни икки, ўн, юз, минг бўлақларга парчалаб, уни емирган ва ўз халқини қон қақшатган не бир “хоқон ибн хоқон”ларнинг қонли қилмишлари аввал-бошда мана шундай хомхаёллардан бошланмаганми?! “Ўзи хон, кўланкаси майдон”, “Камбағал бой бўлсам, бой худой бўлсам дейди”, “Бўлинганни бўри ер, айрилганни айиқ ер”, “Ўз қадрини билмаган, эл қадрини билмас”, “Қирол ўлди, яшасин янги қирол!”... Буларга ўхшаш аччиқ-тизиқ, кесатиқли гаплар бу жаҳон айвонида (Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам!) озмунча айтилганми! Янги

пайдо бўлган “хоқон”чаларнинг майл-истакларини қондиришнинг ўзи бўладими?! Бу истак-хоҳишларини жиловлаб тўғри йўлга солмоқчи бўлган Юсуфбек ҳожидек не бир авлиёсифат зотлар таҳқирланиб хор-зор қилинмаган дейсиз! Азизбек энди етмиш кунлик қамалдан сўнг “ғалаба” анчагина қимматга тушгани учун бўшаб қолган хазинани қайта тўлдириш ва ўзининг хом хаёлларини юзага чиқариш учун халққа ўттиз икки танга солиқ солмоқчи! Бу ўта қалтис ишни Юсуфбек ҳожидек халқ ишонган ва ихлос қўйган одамнинг зиммасига юклаб, сопини ўзидан чиқармоқчи, яъни агар бу ҳақгўй бўйин товласа – ҳокимнинг, кўнса – халқнинг ёзғиришига қолади. Азизбекнинг “Сизни ўрдаға чақирганим сабабини, албатта, билмагандирсиз?” деган саволига Юсуфбек ҳожининг жавоби бу авлиёсифат зотнинг юртсеварлигини аён кўрсатувчи ўзига хос кўнгил кўзгуси, деса бўлади: “Тақсир... чақиришингиз, албатта, фуқаронинг тинчлиги, раоёнинг (райятнинг) роҳати, ҳукуматнинг барқарор турмоғи учундир!” Азизбекнинг “Қарорим шундан иборатдирким, эртадан бошлаб юртга ўттиз икки тангадан солиқ сочасиз!” деган гапига жавобан энди нима десин? “У ёққа қарасанг – отаси, бу ёққа қарасанг – бўтаси ўляпти” деганларидек, Юсуфбек ҳожи ўзи ўғлининг ёзуғига куйиб турганида энди халқи бошига келаётган балою-офат! Ичида уни “аблаҳ” ва “золим” дейди. Халқнинг яхшилигига ёмонлик билан жавоб қайтариш аблаҳлик, урушда азият чеккан халқни баттар эзиш зулм, ғалаба келтирган халқни сийлаш ўрнига ундан ҳақ талаб қилиш ҳам аблаҳлик, ҳам зулм-да! Ташида “Қарор беришдан аввал биров билан маслаҳат қилдингизми, бу қарорингизнинг аянчли оқибатини ўйлаб кўрдингизми, бу қарорингиз халққа “ўлганни устига чиқиб тепган” эканлигини англаяпсизми?” десинми? Юсуфбек ҳожидек чи-

накам юртпарвар кенгашчи ўз ўйини “ётиғи билан” юмшоқроқ қилиб айтади, албатта: “... шунисини бироз ўйламак керакки, юрт етмиш кун қамал кечирди. Онадан туғма азоблар, очликлар ўткарди ва ўткармакда. Менга қолса бу кунларда ўттиз икки танга эмас, ўттуз икки қора пул солиш ҳам оғирдир. Юрт беш-ўн кун орқа-олдини олсин, сўнгра...”

Бу ҳақ гап жоҳил Азизбекка чивин чаққанчалик таъсир қилмайди, албатта, аксинча, унинг жинини қўзғайди. Қарори қатъийлигини ва топшириқни ўзи бўлмаса, бошқа мулозимига қилдираверишини англаган Юсуфбек ҳожи дарров мураса йўлини тутиб, Азизбекнинг тор кўнглига хуш ёқадиган гапларга ўтади: “Тақсир, сиз йиғ, дер экансиз эртага эмас, бу кунданоқ йиға бошлаймиз. Юрт қани бермасин-чи? Фақат менга сизнинг буйруғингиз кифоядир!” Боб ниҳоясида айни шу гаплари сабаб “эгнида кимхоб чопон билан ўрдадан чиққан” Юсуфбек ҳожининг ўйлари келтирилади: “Ўттиз икки тангадан солиқ йиғ, эмиш... Бир ҳафтадан кейинга қолмасин эмиш... Солиқ йиғишда қаршилик қилганни даррага ётқизиш, мувофиқ кўрилганда остириш ҳаққи ҳам менга берилган эмиш... Мен қонхўрлик учун худонинг фарз қилган ҳажини адо қилмадим, олдимда ўғлим бор, менда бошқаларнинг ўғлини даррага ётқизиш чоғида кўндаланг келадиган виждон бор, дин бор, диёнат бор. Бизнинг халқ Азизбекнинг тулкилигига учди-да, унинг кечаги қилмишларини унутди, етмиш кунлар бир замон жон бериб, жон олиб, ниҳоят хизмат ҳақи учун ўттиз икки танга мукофот, энг кейинги бурда нонингни ҳам бер!” Юсуфбек ҳожининг мана шу дилидан кечирган фикрлари давлатчилик ҳақидаги қимматли маълумотлар, давлат арбобининг ҳаётий хулосалари, дейиш мумкин. Маълумки, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” дидактик асари ўзбек ёзма адабиётининг илк намунаси ҳисобланади.

Унда давлатчилик асослари, хусусан, хукмдор, унинг назири ва бошқа мулозимлару давлат арбоблари қандай сифат ва фазилатларга эга бўлишлари шартлиги ҳақида батафсил маълумот берилган. Абдулла Қодирий, ҳойнаҳой, ўз қаҳрамонига “Юсуфбек ҳожи” деб ном кўяр экан, айнаи ўша Юсуф Хос Ҳожибга ишора қилмоқда. Эл-юртнинг келажаги мана шундай билгамиш ва оқил кишиларнинг кенгашлари-ўғитлари билан улуг ва ёруғ бўлиши айтилмоқда. Қолаверса, Юсуфбек ҳожининг қудаси Мирзакаримга “қутидор” атовининг танланиши ҳам бежиз эмас. Бу “қут” ўзагидан ясалган “қут-барака сақловчи” маъносини англатувчи сўзда Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарига ишора бор! Ўзбек адабиётшунослигида ҳам, сиёсатшунослигида ҳам Соҳибқирон Амир Темурнинг “Куч – адолатдадир” деган шиор остида яратган “Темур тузуклари”ни адолатли ҳукумат тузишда асосий манба қилиб кўрсатиш кенг тус олган. Ўйлашимча, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асари кўп жиҳатдан “Темур тузуклари”ни тўлдира олади, ундан-да қадимийроқ, тўлақонлироқ ва ишончлироқ манба бўла олади... Қани энди бир адабиётшунос олим “Темур тузуклари” асари билан “Қутадғу билиг” достонини қиёсий таҳлил қилиб бир тадқиқот яратса!..

Одатда ҳар қандай исён кўнгилни бездирадиган, огритадиган, бузадиган ўйлардан – кучли норозилик кайфиятидан бошланади-да, пишиб етилгач, ёрилиб тугайди. Ҳар бир инсон, ҳар бир халқ турмушнинг турли қийинчиликларига сабр-бардош қилади, ҳатто ноҳақлик ва хўрликларга ҳам имкон қадар чидайдди, бироқ кўнгилларда дард-алам ўти йиғила бориб, бир кунмас, бир кун вулқон каби отилиши, инсонни ё халқни исён қилишга ундаши тайин. “Исён” деб номланган навбатдаги йигирма биринчи бобда Юсуфбек ҳожи кўнглида ҳам, халқ кўнглида ҳам “пишиб етил-

ган” ана шу исён туйғуси тасвирланади. Юсуфбек ҳожи ҳоким топшириғини “бажариш” учун халққа юзланар экан, шундай кесатиқли хитоб қилади: “...муслмонлар! Яхши деб йўлида жон берганинг Азизбек бу кун сизларға яхшилиғингизни ўттуз икки танга солиқ билан қайтармоқчи бўлди. Ҳозир сизларга икки йўл: ўғул, қизингни сотиб бўлса ҳам ўттуз икки тангани Азизбек хазинасига тўлаш, ёки эс борида этакни ёпиб, Азизбекни орадан кўтариш...” Бу шумхабарни эшитган халқ, табиийки, кучли тўлқинланиб қўзғалади ва Юсуфбек ҳожи кўрсатган иккинчи йўлни – золим ҳокимни тахтдан кулатишни танлайди-да, зудлик билан кўчаларга тўсиқлар ўрнатиб, ҳукумат кўшини билан урушга тай-ёргарлик кўради. Чўлпоннинг “Халқ тўлқиндир, халқ денгиздир, халқ кучдир” сатри ва умуман, “Халқ” шеъри романнинг мана шу лавҳаси таъсирида ёзилгандир, балки. Қонли тўқнашувларда оғир аҳволда қолган халққа ёрдамчи куч бўлиши учун Юсуфбек ҳожи Тошкентни ололмай қайтган Нормухаммад қушбегига чопар жўнатади. Натижада золим ҳоким ўз ўрдасига қочиб кириб қамалади. Барча замон ва маконларда ҳукумат, яъни ҳукмдорлару давлат арбоблари халқ иродаси билан сайланади. Агар ҳукумат халқ манфаатини ўйламай, унга таҳдид қилса, халқ катта кучга айланиб, ҳукуматни алмаштира олади. Шу ўринда саволлар туғилади: нега халқ бошида Азизбекнинг қутқусига учиб, Қўқон хонига қарши чиқди? Нега Юсуфбек ҳожи бошидаёқ халқни бу фалокатлардан огоҳлантирмади? Ахир, қўл билан ечиш мумкин бўлган тугун тиш билан ечилмадимми?.. Ўйлашимча, бунинг асосий сабабини бир ривоят орқали тушунтириш мумкин.

Бир ҳукмдор бир юртни босиб олгач, эзилган халқ олдига чиққан экан, халқ уни олқишламабди. Шунда ўша ҳукмдор: “Ахир, мен сизларни қонхўр ҳукмдорларингиздан қутқардим-ку, нега қувонмайсизлар?” –

деб сўрабди. Шунда билгамишлардан бири: “Сиз ниҳояти халқ қонини сўриб ётган нисбатан тўқ пашшаларни учуриб юбордингиз. Энди уларнинг ўрнига оч пашшалар қўниб, халқнинг қолган қонини кучлироқ сўради”, – дебди. Аввалига оч пашшадан тўқ пашша яхшироқ деб ўйлаган халқ ана ўша тўқ пашшанинг оч пашшадан минг карра очкўзроқлигини кўриб-билиб тургач, нима қилсин, исён қилади-да!..

Хуллас, Юсуфбек ҳожининг халққа кўрсатган қутадғу йўли туфайли ҳам эл-улус Азизбек деган балойи азим-у унинг ўта танг вазиятда бошга солган ўттиз икки танга солиқ балосидан бараварига қутулади, ҳам Юсуфбек ҳожининг ўзи ўринсиз солиқ орқасида эл-улус кўзига совуқ кўринмайди, ҳам Марғилонда қамокда ётган ёлғиз ўғлига нажот йўли очилади, энг муҳими – Юсуфбек ҳожи чинакам элсуяр йўлбошчи сифатида ўзига хос миллий қаҳрамон бўлиб қолади. Ўрдасида қамалда қолган Азизбекнинг “чиқмаган жондан умид” дея ўйлаб, ўрда томида туриб, ўз қилмишлари учун кечирим сўраб халқни яна аврай бошлаши унинг ҳақиқатдан ҳам тулки эканини яна бир карра аён кўрсатади. Бироқ ўлим талвасасида қилинган бу тавба-тазарруни на халқ, на Халлоқ қабул қилади. “Сендек итдан бизга қипчоқ яхши!” деган халқ, юқоридаги ривоятга асосан, “оқ ит, қора ит, барибир ит” дегандек, қипчоқ бошқарувини афзал кўради. Натижада ҳалигина ўзининг ширин, лекин хомхаёллари осмонида учиб юрган Азизбек тезда ерга тушиб, отнинг орқа оёқлари остида судралади. Қамалда қоқ ярим кучини йўқотган Нормухаммад қушбеги бирдан голиб сифатида Кўқонга ёруғ юз билан қайтади. Ҳам бутун шаҳар аҳли, ҳам қушбегининг мушкулини осон қилган Юсуфбек ҳожининг ўзи қушбегининг “Тиланг тилагингизни” қабилидаги ҳимматига жавобан айтадики, “Менинг биринчи холис тилагим, албатта,

мазлум халқ тилидан бўладир: мундан сўнг Тошканд ҳокимлиғига ҳар қандай бўлмағир одам қўйилмасин!" Сўнгра, табиийки, ўзининг шахсий дардига ўтади: "...менга энг манзур бўлган мукофот – ўғлимнинг озод қилинишидир. Дунё можаросидан қўл ювмоқчи бўлган бир отаға кексайган кунларида фарзанд доғини кўрмасликнинг ўзи ҳам улуғ мукофотдир!"

Шундай қилиб, Ҳомиднинг туҳмати гўё чинга айланади: Юсуфбек ҳожи ростдан ҳам катта бир исённинг асосий ташкилотчиси бўлиб чиқади! Фақат бу исён, Ҳомид даъво қилганидек, Худоёрхон билан Мукулмонқулга қарши эмас, аксинча, Азизбекка қарши исён эди! Бу исённинг охири бахайр бўлиб, Нормуҳаммад қушбеги ва Юсуфбек ҳожининг кўрсатмасига кўра тутинган ота Ҳасаналининг қамоқдаги ўғилни озод қилиш йўлида Тошкентдан Қўқонга от чоптириши билан боб ўзининг қонуний якунига етади.

Лекин "Ўлаётган хўкиз болтадан қайтмас", "Урушда туриш йўқ", "Ётиб қолгунча, отиб қол" деган мақолларни халқ бежизга айтмаган. Ўн тўққизинчи бобда дор тагидан омон қайтган Отабекнинг ҳаққоний талабидан кейин Марғилон ҳокимининг "Зиё ака билан ўғли Раҳматни бўшатингиз, сўнгра анови ни қўлга олингиз!" деган амрини олган кўрбоши ва унинг ҳамтовоғи Ҳомиднинг жон бериши осонми?! "Анови" деётгани кўрбошининг ҳамтовоғи Ҳомид-да, ахир! Ким кимни қўлга олади? Аксинча, Ҳомид кўрбошини аллақачон қўлга олиб бўлган-ку, ахир!.. "Бир ғариби бечора" номли йигирма иккинчи бобда бу икки ҳамтовоқ ҳамкорликда "ишлаб чиққан" навбатдаги "тадбир" пухталиғига кўра Юсуфбек ҳожи чинакам давлат арбоби сифатида қўллаган исён тадбиридан ошса ошадик, зинҳор қолишмайди! Натижада энди воқеалар оқими Марғилон билан Тошкентдан ошиб, давлат таянчи, мамлакат пойтахти Қўқонга ўтади!

Бобда хон саройи, тахтда ўтирган ўн саккиз яшар Худоёрхон ва унинг қайнотаси Мусулмонқул қиёфалари батафсил тасвирлангач, Мусулмонқул ўқиб, мазмунини Худоёрхонга билдирган икки мактуб келтирилади. Биринчиси Ўшдаги аҳвол ҳақида, иккинчиси “Бир ғариби бечора” тилидан битилган мактуб бўлиб, у шунчаки оғзаки тергов чоғида айтилмаган гапни айтилди деб туҳмат қилишгина эмас, Отабекка қўшиб Марғилон ҳокимини ҳам исёнкорларга ҳамтовоқ, бир халта олтинга сотилган хоин деб айблаш... шунчаки “Қўрқоқ олдин мушт кўтарар” қабилидаги иш ҳам эмас, ғаразгўйлик ва туҳматчилик-балохўрликнинг давлат миқёсида кенг тармоқ отиши, қолаверса, оғзаки эмас, ёзма равишдаги туҳмат бу! “Хатга тушдинг – ўтга тушдинг” деганларидек, бу мактуб Отабек билан қутидорга қўшиб ўзига тегишли шаҳарда адолатни қарор топтирмақчи бўлиб турган ҳокимни ҳам ўтдек куйдиришга қодир! Қуйидаги гапларнинг ёзилиш оҳангига қаранг! “Холис шаҳодатим сўнгида Отабек билан қайин отаси Мирзакаримни кушбеги осиб ўлдиришга буюрди. Аммо Ўтаббойнинг кисаи хиёнатига Мирзакаримнинг ҳовлисида келиб тушкан бир халта олтинлар баробарига дор остига еткан эъвогарларни ўлимдан озод қилди, давлатнинг содиқ кулларида бўлган камина холисни муттаҳамлар ерига зиндон қилмоқ ва осиб ўлдирмоқ бўлди. Чунки камина қулингизнинг сизга шикоят қилишимдан бениҳоят кўрқар эрди. Аммо давлатлари ёри бериб, садоқатлик хизматкорингиздан бўлган Марғилон кўрбошисининг ёрдами билан Ўтаббойнинг чангалдан аранг қутулишга муваффақ бўлдим...” Ҳомиддек “бир ғариби бечора” қўли билан адолатпарвар ҳоким Ўтаббойни орадан кўтариб ташлаб, ўрнига ўзи ўтиришни режалаштирган “адолат посбони” кўрбошининг ҳамтовоғи билан ҳамкорликда пишитган бу

“теша тегмаган режа”си ҳар иккисининг юз фоизлик ютқизиғини юз фоизлик ютуққа айлантира олади! Мазкур гаплар кетида Отабек билан Ўтаббой шаънига битилган тухматларни яна-да қуюқлаштириб, бу тухматларни “содик бир қулнинг холис садоқатидан бир намуна” сифатида тақдим этиш ва бунга кимсан Мукулмонқул билан Худоёрхонни ишонтириш!.. Мана буни маккорлик деса бўлади! Айниқса, мактубнинг сўнги жумласидаги ҳар бир сўзни нишонга аниқ тегадиган ўқ, дейиш мумкин: “Ўзимнинг бу хизматим эвазига бир мукофот олиш муддаосида бўлмаганимдан ва нимаики жаноблари йўлида машаққат чеккан бўлсам, ўзимнинг бир виждон вазифам деб билиб, бу мактубда ўз отимни ёзишга ҳам тиламадим. Ёш хонимизга тинч ва шавкатлик давр, давлат хоинларига ўлим тилаб – бир ғариби бечора”. Агар сўнги гапдаги “хонимизга” сўзининг ўрнига “давлатимизга” сўзини қўйиб, “давлат хоинларига” сўзларининг қошига эса, “халқ душманларига” сўз бирикмасини қўшиб ўқиғудек бўлсангиз, кўп нарсалар ойдинлашади. Масалан, Ҳомиддек ашаддий тухматчининг “бир ғариби бечора” тилидан ёзган ушбу мактуби қатағон йилларида “халқ душманлари”ни бадному қатли ом (қатли омма, оммавий қирғин) қилиш, урушдан кейинги йилларда эса, не-не тўғрисиўз-адолатқўрларни ёмонотлиқ ва гумдон қилишда роса қўл келган “аноним (номсиз, имзосиз) хат”, яъни, “юмалоқ хат” асосчиларига ўзига хос ўрнатилган, қўлланма-дастуруламал бўлиб хизмат қилган бўлса, не ажаб!

Ҳомиднинг хатига Мукулмонқулнинг қизиққон, куёви Худоёрхоннинг совуққон муносабатларига қаранг: Мукулмонқул “кўзларида ўтлар ёнмоқда”, “ниҳоятда тутаққан”, “аламини тамакидан оладигандек чилимга ёпишди”; “Худоёрхоннинг мутаассир бўлганлиги белгисиз, у бу гапни эшитмасдан илгари қан-

дай бўлса, ҳозирда ҳам шу ҳолда ўзгаришсиз эди”. Бу билан юртни аслида Мусулмонкул бошқараётганига, Худоёрхон шунчаки қўғирчоқ эканига ишора қилинмоқда. Мана шу ҳолат хонлик, подшоҳлик, қироллик, императорлик ва бошқа ҳар қандай салтанатни сулолавий бошқарув тузумининг нақадар нотўғри ва адолатсиз эканини, ҳукмдор ҳар томонлама етук бўлиши, халқнинг ишончини қозонган бўлиши муҳимлигини яққол кўрсатади. Мана шу каби хонлик тузумининг қора-кир авра-астарини кўрсатувчи ҳолатлар бўлгани сабабли ҳам шўро тузumi “Ўткан кунлар” романининг чоп этилишидан манфаатдор бўлган. Сабаби, шўро тузumi нафақат Ўрта Осиёдаги хонликларга, балки Россия империясидаги чор ҳукуматига қарши курашган. Айтиш мумкинки, XVIII аср охири, XIX аср бошларида Европада, хусусан, Францияда бошланган монархияга қарши кураш ва натижада халқ сайлови билан тузилган республикавий бошқарув тузумини жорий қилиш анъанаси Россия империясига, у орқали Ўрта Осиё давлатларига ҳам ўз таъсирини ўтказди. “Ўткан кунлар” романида Худоёрхон ҳукмронлик қилган 1845–75 йиллар тасвирланади. Тарихдан маълумки, Худоёрхон 1868 йили Қўқон хонлигини Чор Россиясининг вассали деб эълон қилади ва 1873–76 йиллардаги Қўқон қўзғолони натижасида тахтдан ағдарилади. Роман воқеалари тасвирланган даврларда ҳали қулдорликка тўла барҳам берилмаган, масалан, Ҳасаналининг Юсуфбек ҳожи оиласида қул экани шуни кўрсатади. 1861 йилда Чор Россиясида “крепостнойлик ҳуқуқи” бекор қилинган, АҚШда фуқаролик уруши даврида 1863 йили қулдорликка расман барҳам берилган, лекин амалда барҳам беришга яна бир асрга яқин вақт талаб қилинган. Яна тарихдан маълумки, ғарб давлатлари, хусусан, АҚШ феодализм тузумидан капитализм тузумига ўтган бўлса, шарқ

давлатлари, хусусан, шўро иттифоқи социализм тузумига ўтади... Хуллас, айтмоқчимизки, Абдулла Қодирийнинг мазкур романи дунёда рўй берган тарихий воқеаларга уйғун ва шунинг учун ҳам бу роман ўша воқеаларни ўрганишда жуда қимматли манба бўлиб хизмат қилади.

“Кўлимда сўнгги тош қолди, ёвимга отмоқ истайман” деб ёзган эди буюк ҳақгўйларимиздан бири Абдулҳамид Чўлпон. Мазкур асарнинг биринчи бўлимидаги йигирма учинчи боб – “Мусулмонқул” ҳам нишонга беҳато урилган сўнгги тош, дейиш мумкин. Зотан, асарда ёзилишича, “Мусулмонқул хон бўлмаса ҳам хонликдан-да юқорироқ бир кучка молик бўлган сиёсат курсисига ўлтирган эди”. Куёви Худоёрхон номидан Кўқон давлатини амалда бошқараётган ҳукмдор, уқтириб айтиш керакки, замонавий ўзбек адабиётида ёзиб кўрсатилган биринчи давлатнинг амалдаги эгаси эди! Худоёрхоннинг оталиғи бўлган бу одам Азизбекнинг оталиғи бўлган Юсуфбек ҳожига нисбатан ҳам, табиийки, кучлироқ сиёсатчи, давлат арбоби, тадбиркорлик ва ҳатто таваккалчиликда ҳам беназир бир инсон сифатида кўз олдимизда гавдаланади. Эътибор беринг, ўзи қатл эттириш учун Марғилондан Кўқонга чақиртирган Ўтаббой кушбегига сир бой бермай, асл муддаосини яшириб, унга Худоёрхоннинг ўйига ҳам келмаган бир тадбирни таклиф қилдики, бу одамнинг топқирлигига қойил қоласиз. Гўёки кушбеги билан Отабекни ўз олдига чақиришдан мақсади уларни ўлдириш эмас, балки ҳаддидан ошиб мустақиллик даъво қилган Азизбекни Отабекнинг қўли билан заҳар берибми-бир амаллаб ўлдиртириш! Бировнинг қўли билан биров ўлдирилса, вақти-соати билан унисини ҳам ўлдириш қочиб кетмас-да! Ўтаббой кушбеги текширув-терговни бошдан-оёқ тушунтиради: шикоятчининг (Ҳомиднинг) шаҳодати билан

Отабек ва Мирказарим қутидорни қатл қилмоқчи бўлганини, бир хотиннинг (Кумушнинг) бир (Юсуфбек ҳожининг) мактуб олиб келиб берганини, сўнг уларни шикоятчига юзлаштирмоқчи бўлганини, бироқ у қочиб қолганини, бу унинг шахсий адовати бўлганини англатишини айтади. Мактубни олиб ўқиғач, Мусулмонқул антиқа фикр билдиради: “Юсуфбек ҳожининг қурған ҳийлаларига тушунмагучи, эҳтимол, Марғилондан топилғандур! У тулки ўз ўғлини Марғилонда тўполон чиқариш учун, деб юборишдаёқ, ҳар бир эҳтимолга қарши бу мактубни ёзиб берган, бунга Марғилон калваклари тушунмасалар ҳам, биз тушуна оламиз!” Бу гапи билан Юсуфбек ҳожи шохида юрса, ўзининг баргида юра оладиган даражадаги устомонлиги, уддабурролиги, қувлиги, тулкилигини кўрсатиб қўймоқчи бўлади. Аслида, иккови ўртасида ер билан осмонча фарқ бор: Юсуфбек ҳожи Ҳасаналидан вазиятни сўрагандаёқ балоҳўр қора Ҳомид эканини англаган эди. Марғилон қушбегиси Ўтаббой мактубни ўқиб, Ҳомиднинг қочганидан сўнггина унинг балоҳўрлигини фаҳмлайди. Мусулмонқул эса, ўзига келган шикоят хатининг имзосиз эканига, Ўтаббой унинг ўрдасига ҳадиксиз кириб келиб, бўлиб ўтган можарони ҳаққоний, батафсил сўзлаб беришига, Ўтаббой берган мактубни ўқишига қарамай, ким ҳақу, ким ноҳақлигини ажрата олмайди. “Алининг аламини Валидан олди” деганларидек, Мусулмонқул Тошкент кўрғонида қурбон бўлган сипоҳларнинг хунини Азизбекнинг ўнг қўли бўлган Юсуфбек ҳожининг ўғлидан олмоқчи. Шундай ният билан Отабекни ўз ҳузурига чорлаб, уни ҳар боб билан таҳқирламоқчи бўлади. Бунга жавобан Отабек “...сиз тилаган тарафингизга ҳукм қилингиз-да, буйруғингизни бераверингиз!” дея унинг кўзларига-ю ҳақ ўлимнинг юзига тик боқадди. Мусулмонқул беихтиёр – “Дов юрагинг бор экан,

йигит..." деб тан берса-да, ўз билганидан қолмайди: аввалига, "Хайфки, гуноҳинг бўйнингда" дейди, сўнг "Жаллод!" дея ҳайқиради.

Айни гаплар тагида муаллифнинг шундай бир изоҳи келтирилади: "Мусулмонқулнинг ўзи ҳам фавқуллодда юраклик эди. 1853 милодий тарихида Мусулмонқул қўқонликларга асир тушиб уни тўпдан отиб ўлдириш учун дордек бир нарсанинг устига ўтқизирлар. Иккинчи томондан тўпга ўт бериш кутилади. Шу вақтда кишилар Мусулмонқулдан сўрайдилар: "Энди қалайсан, чўлоқ?" Мусулмонқул кулибгина жавоб беради: "Алҳамдилуллоҳ, ҳали ҳам сизлардан юқори бир ерда ўтирибман!.." Мазкур изоҳ, айтса бўладики, Мусулмонқул қиёфасига чизилган энг муҳим, ҳал қилувчи чизгидир. Унинг бу довьораклиги, чунончи, ўлимдан ҳам кўрқмаслиги ва ўз қадрини баланд тутиши босқинчи Чингизхоннинг кўз олдида Синд дарёсига аввал онаси билан хотинини, сўнгра ўзини отган Жалолиддин Мангубердиннинг, ўз ҳаётида бундай довьоракликларни кўп бора кўрсатган буюк жаҳонгиримиз Соҳибқирон Амир Темур ва фотиҳи музаффар Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг беқиёс даражадаги мардлик-қаҳрамонликларини беихтиёр ёдга солади. Лекин ҳамма фожиа шундаки, бу довьорак инсон ўтакетган золим, чунки, аслида, куёви Худоёрхонга тегишли бўлган давлат жиловини олғирлик билан қўлга киритиб, ўз қўлида тутиб турибди. Ўхшатиш ўринли бўлса, худди шўро давлатининг асосчиси Лениндек! Золимлиги аввало шундаки, бу оламда ўзидан бошқа бирон довьорак қолмаслигини, ҳамма унинг ҳузурида бўрининг олдидаги қуёндек кўрқиб-қалтираб туришини истайди! Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикматли гапларидан бири ёдингиздами: "Ҳаммани остириб-чоптириб, ёлғиз ўзи куйган уйнинг мўрисидек қаққайиб қолса"... Шундай бир довьорак, лекин ўзидан бошқанинг довьораклигига тоқати йўқ ин-

сонки, худди Жалолиддинга тан берган Чингизхонга ўхшаб, Отабекнинг довураклигига ошкора тан бериб турибдими, демак, Отабек, асар бошларида айтилганидек, дарҳақиқат, “хон кўтаришга” ва “хон қизига лойиқ бир йигит”. Афсус, Муслмонкул ўз қизини Худоёрхонга бериб, хонга қайнота ва оталиқ мақомида турибди, акс ҳолда, ўз қизини Отабекка лойиқ кўрган бўларми эди, ким билсин! Ўн саккиз яшар Худоёрнинг эса, табиийки, бу “хон қизига лойиқ бир йигит”ни ўзига куёв қилиш имкони ҳали йўқ!

Айни Муслмонкулнинг “Жаллод!” деган хитоби-га кўра ойболта кўтарган жаллодлар “Ханжаримиз қонсираган!” дея олға босганларида, буни қарангки, айни шу яшаш-ўлиш онларида ҳудайчи Муслмонкулга эмас, бевосита хоннинг ўзига арз қилади: “Тошканддан бир чопар бор, ҳузурингизга кириш учун изн сўрайдир!” Айни шу ҳал қилувчи онлардан, айтиш мумкинки, адолат тиклана бошлайди, яъни, ҳар ким ўз унвонига ярашиқли ишни: хон хонлигини, куёв куёвлигини, қайнота қайноталигини қилишга ўтади: “Худоёр Муслмонкулға қаради. Муслмонкул эрса Отабекни жаллодга топшириш учун ўнганган тилини қисишға мажбур бўлди”. Шундан кейин чопар Ҳасанали Нормухаммад қушбегининг хатини Худоёрхонга узатиб, ўзини Отабекнинг устига ташлайди. Буни кўрган Муслмонкулнинг “Адаб!” деган қичқириғи бир неча маъноларни англатади. Марғилон ҳокими Ўтаббойга Кумуш олиб келиб берган сирли хатни кўрган ноинсоф Ҳолиқбек кўрбоши безовталанганидек, Кўқон хони Худоёрхонга Ҳасанали олиб келиб берган сирли хатни кўрган ноинсоф Муслмонкул безовталаняпти. Ўзини Кўқон хонидан устун деб билувчи Муслмонкул куч-қудратини ва ҳукмининг қатъийлигини кўрсатиб қўймоқчи. Муслмонкул ҳам чопарнинг Отабекка жонқуярлигига ҳайратланяпти, ҳам ун-

дан шубҳаланяпти... Лекин Худоёр ўқиб бўлгач ўзига узатган хатни ўқиб... “уятсиз равишда Отабекка қараб илжайди ва ҳудайчига буюрди: “Иккита заррин тўн келтир!” Қодирийнинг бир сўз билан кўп маъноларни уқтириш маҳоратига қойил қолади киши. “Уятсиз” сўзи билан “иккиюзламачи”, “адолатсиз”, “ноинсоф”, “жоҳил”, “шарманда”, “номард” ва бошқа кўп маъноларни англатмоқчи. Дарҳақиқат, шунча далил-исботларга қарамай, жоҳиллик, манманлик, ғараз, шошқалоқлик, ўзбошимчалик билан бир бегуноҳнинг қонини тўкмоқчи бўлган одам, ноҳақлиги ошкор бўлгач, ачиниш, афсусланиш, узрхоҳлик, виждон азоби, одамгарчилик каби ҳис-туйғуларни намойиш қилишнинг ўрнига, илжайиши буни яққол кўрсатиб турибди. Шундан кейин тағзамини яна-да теранроқ иккита гап муаллиф номидан ёзилади: “Отабекнинг мўъжиза қабилидан сўнг дақиқаларда иккинчи қайта қутилишини кўрган Ўтаббой қушбеги беихтиёр ёқасини ушлади. Худоёрхон ҳам йиртқич қайин отасининг чангалидан қутилганини табрик қилғандек Отабекка кулиб боқди!” Бу икки гапдаги, айниқса, қушбегининг ёқасини ушлаши-ю, хоннинг кулиб боқиши аввало Худонинг қудратини, қолаверса, халқ айтган “Ҳаққа завол йўқ”, “Ҳақиқат эгилади, букилади, лекин синмайди” каби ҳикматли гапларнинг нақадар ҳақ-ростлигини аён кўрсатиб тургандек. Яна Юсуфбек ҳожининг авлиёдек кўрсатган каромати бу, чунки унинг йўллаган-йўллатган хатлари Отабекни ўлимдан сақлаб қолди-да. Яна, Кумушбиби билан Ҳасаналининг фаришталардек кўрчишлари бу, чунки улар хушхабарни (ҳақиқат битилган хатларни) ўз вақтида етказдилар-да.

Шундан кейинги тасвир юртбоши сифатидаги довурак инсонни эмас, балки давлатнинг соясида кун кўриш, ўзи сояда тургани ҳолда давлатни бошқаришга хомтама бўлишдек қинғир йўлдаги номард ва уят-

сиз бир кимсанинг асл башарасини кўрсатиб турибди: “Мусулмонқул оқсоқланиб, ўз қўли билан Отабекка заррин тўн кийгузар экан:

– Отангизнинг катта хизмати соясида ўлимдан қутилганингиздек, заррин тўнли ҳам бўлдингиз, – деб яна бир қайта уятсизланди”. Қолаверса, хон ким-у, бек ким экани яққол кўринса-да, “отдан тушса ҳам, эгардан тушмайди” деганларидек, Мусулмонқулнинг аламли гаплари бу.

Кўп ҳолларда номардни марддан фарқлаш ўта қийин! Айниқса, алоҳида олинган бир инсон мардми-номардми – бунисини билиш яна-да қийинроқ! Мусулмонқул ўзини мард кўрсатишга устомон номардлар тоифасиданки, шунинг учун ҳам доимо у буқаламундек товланиб туради: бир қарасангиз – мард, бир қарасангиз – номард бўлиб кўринади. Ҳамма гап эса, кўп ҳолларда давлатнинг жилови айнан кимнинг қўлида – табиатан буқаламунсифат кимсами ё аслида ҳам мард-довюрак қаҳрамоннинг қўлидами эканига узвий боғлиқ бўлади. Буни Абдулла Қодирий ижодий таъсирланган бош достонимиз “Алпомиш”даги ўғай ака-укалар Ҳакимбек ва Ултонтознинг феъл-атворлари-ю “феълига яраша” инсоний қисматлари аён кўрсатиб турибди! “Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли” бобидан бошланиб, “Мусулмонқул” бобида ўзининг мантиқий якунига етган асар, аниқроғи, асарнинг биринчи қисми мана шу ҳаётий ҳақиқатдан ўқувчига сабоқ бергандек бўлади. Ёзувчининг сўз санъаткори сифатидаги усталиги яна шундаки, асар Отабек билан Ҳасанали тасвиридан бошланиб, Отабек билан Ҳасанали тасвири орқали ўз якунига етади – униси Марғилонга, буни-си Тошкентга отланади...

Яна бир ҳолни алоҳида таъкидлаш керакки, мазкур бўлим нафақат улкан романнинг уч бўлимидан бири сифатида, балки тўлақонли қисса сифатида ҳам

яшай олади. (Бу – биринчи бўлимнинг ўзи яхлит китоб сифатида нашр этилгани бежиз эмас эди, албатта.) Ҳатто шу биринчи бўлимни тузган-тузаган йигирма учта бобнинг ҳар бирини алоҳида олиб қарасангиз, уларнинг ҳар бирини тушунарсиз, узук-юлуқ парча эмас, тўлақонли ҳикоя дейсиз! Шундай бадий маҳорат кейинчалик, айниқса, яна тўрт адиб ижодида нисбатан яққолроқ кўзга ташланди. Тарихнавис адиб Миркарим Осимнинг камина “Қиссалардан ҳиссалар” бадиамда таҳлил қилган олти тарихий қиссаси билан Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўтмишдан эртаклар” қиссасида тўпланган ҳикоялар (ҳикоялар тўплами!) яхлит бир бутун асар ичида ҳам, эркинликда ҳам яшай оладилар! Худди шундай ҳолни Мирмуҳсин ва Асқад Мухторнинг айрим романларида ҳам кузатишимиз мумкин. Масалан, Асқад Мухторнинг машҳур “Чинор” романи, худди “Ўткан кунлар” романига ўхшаб, ҳар бири эркин ҳолда ҳам яшай оладиган уч қиссадан тузилган. Бундан ташқари, мазкур қиссалар олдида уч ҳикоят ва уч ривоят ҳам қўшилиб, мавжуд тажриба ижодий бойитилиб ривожлантирилган. Шунинг учун ҳам бу асар “роман” деб эмас, “Ривоятлар, ҳикоятлар, қиссалар” деб кўрсатилганки, бу хусусда қиёсий текширувга асосланган ҳолда кўп гапларни ёзиш мумкин. Бизнинг бу бадиадан мақсад-кўзламимиз эса, қиёсий текширув эмас, қодирийхонлик – Абдулла Қодирийнинг шоҳ асари “Ўткан кунлар” романини ўқув-уқув! Бинобарин, асосий мақсадга қайтиб, иккинчи бўлим мутолаасига ўтайлик!

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Биринчи бўлимнинг хулосаси, иккинчи бўлимнинг муқаддимаси сифатида берилган уч жумла, Юсуфбек ҳожига хос тадбиркорлик ва ақл-дониш билан Отабекка хос мардлик-довюраклик каби инсоний фазилатлар сабаб, чекилган шунча заҳмат-машаққатлардан кейин, ниҳоят, давлат турғун, қаҳрамонлар эркин, оилалар тинч-тотув, хуллас, олам гулистон бўлди, деган тасаввур уйғотади. Азизбекнинг ўрнига Тошкент ҳокими этиб Нормуҳаммад кушбеги тайинланди. Бинобарин, ҳокимнинг энг яқин кенгашчиси Юсуфбек ҳожининг мавқеи аввалгисидан ошса ошдики, ҳеч ҳам камаймади. Халқ эмин-эркин нафас олиб, “Замон-замон дорилмон, Нормат (Нормуҳаммад) тўрам бўлсин эсон” дея қўшиқ тўқиди. Бироқ, модомики, қора Ҳомид ҳали тўла ютилмаган экан, Отабекнинг марғилонлик қизга уйланиб олганига ўз ота-онасининг қараши номаълум экан, демак, бу бўрон олдидан бўладиган сукунатга ўхшайди. Бу жиҳатдан романнинг биринчи бўлимини “Алпомиш” достонининг биринчи бўлимига ёнма-ён қўйсак, бир қанча ўхшаш ва фарқли жиҳатларни пайқаймиз. Масалан, достоннинг биринчи бўлимида Алпомиш, яъни Ҳакимбекнинг уйланиши (Қалмоқ юртига бориб, у ердаги ҳукмдору ботирлар билан мардона курашиб енгиши, ўз ёри Барчинойга уйланиб, уни юртига олиб келиши), иккинчи бўлимда ўз оиласини сақлаб қолиб, мурод-мақсадига етишиши (яна Қалмоқ юртига бориб, етти йил зиндонда ётса-да, Қалмоқшоҳнинг қизи Товка ойимга бўйсунмай зиндондан қутулиб чиқиши, қайнота-қайнонасини Қалмоқшоҳ зулмидан қутқариши, ўз юрти-

га қайтиб, хотини Барчиной билан отаси Бойбўрини ўгай укаси Ултонтоз зулмидан қутқариши) ёрқин тас-
вирланган. Романнинг биринчи бўлимида эса, Ота-
бекнинг уйланиши (қора Ҳомиднинг тузоқларидан
мардона, эсон-омон чиқиб, ўз ёри Кумушга етишиши),
иккинчи ва учинчи бўлимларида оиласини сақлаб
қолишга жон-жаҳди билан ҳаракат қилиши (Зайнаб-
га уйланиб ота-онасини рози қилиши, қора Ҳомидни
енгиши, иккинчи хотини Зайнабни бошқаришга минг
уринса-да, у севгили ёри Кумушдан жудо қилиши ва
ўзи ҳам шаҳид кетиши) тасвирланган. Муаллифнинг
“Ёзғучидан” деб аталган сўзбошисидаги “халқимизни
шу замоннинг “Тоҳир-Зухра”лари, “Чор дарвиш”лари,
“Фарҳод-Ширин” ва “Баҳромгўр”лари билан таништи-
риш” ва “... йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси,
бир ҳавасдир” деган фикрлари ўз қаҳрамонлари Ота-
бек билан Кумушни дoston қаҳрамонлари сифатида
кўриш истагини ифодалайди. Достончилик анъанала-
рига таяниб яратилган ушбу роман чиндан ҳам Ота-
бек ва Кумушнинг ишқ достони деса дегудек. Муал-
лифнинг ўз достони қаҳрамонларини “Тоҳир”, “Зухра”,
“Фарҳод”, “Ширин”, “Лайли”, “Мажнун” каби арабча
ё форсча атамай, “Алпомиш”, “Гўрўғли” каби туркча
атагани ҳам ўта муҳим кўрсаткич. Чунки худди “Рам
ва Сита” ҳинд, “Одиссей ва Пенелопа” юнон, “Ромео
ва Жульетта” италян, “Дон Кихот ва Дулцинея” испан
элининг ўз тилидаги қаҳрамонлари каби, турк улу-
сининг достони ҳам турк тилида аталгани ҳарёқлама
тўғри бўлади... Келинг, энди, романнинг иккинчи бў-
лимидаги ўн етти бобни ўқиб-уқишга ўтайлик.

Энг бошда шуни айтиш ўринлики, биринчи бў-
лимнинг иккинчи бобида билгамиш Акрам ҳожининг
“Агарда хон кўтариш маним қўлимда бўлса эди, хон қи-
либ Отабекни кўтарар эдим!” дея эзгу тилак билдир-
гани шунчаки бир ушалмас орзу ҳолича қолиб кетди.

Хонга хос энг бирламчи инсоний фазилат – билгалик ва ботирлик нодонлар-у номардлар томонидан ҳар боб билан сиқиб эзилаверар экан, бири иккинчисининг ўрнини эгаллайверади, чунки давлат тепасида ўз боши ва ўз юраги билан иш қилолмайдиган Худоёрхондек кўғирчоқ хон ва Мусулмонқулдек нодон ва номард кимсалар – чинакам билгамиш ботирнинг энг бирламчи ёвлари ўтирар эканлар, бошқача бўлиши қийин! Бундай давлатда Отабекни хон кўтарадиган куч-қудрат қайдан топилсин?! Уни давлат ишига аралаштириш буёқда турсин, ҳатто яшагани қўймай, икир-чикир иш-ташвишларга кўмиб ташланади, тамом-вассалом! Бизга замондош улуғ шоирнинг ботирга қарата битган шеърий сатри ёдингиздами: “Сени енгадиган майда ташвишдир!” Ҳа, хон кўтармаса кўтармасинлар, ақалли эл қатори, тинч-тотув, кўнгил истаганидек кўрли-қутли яшагани қўйсалар экан! Кутилмаган бахт эгалари бўлган Отабек билан Кумушнинг ота-оналари, қариндош-уруғлари, маҳалладошлари, юртдошлари, хуллас, кўпчиликни рози қилиб яшашлари, о, қанчалик қийин! Кутилмаган шахсий бахт ўта табиий равишда туриш-турмушда ва ҳатто ижтимоий ҳаётда ҳам кутилмаган муаммоларни келтириб чиқараверади. Бу муаммоларнинг энг каттаси ва йўлочари биринчи бобда “Ота-она орзуси” деб аталади.

Ўғилларининг Марғилонда ўзбошимчалик билан уйланиб олгани хабарига ота-онанинг муносабатини тушуниш мумкин! Боб айни мана шу тушунчани ҳосил қилиш, яъни ота-онанинг табиатларию феъл-атворларини рангли бўёқларда чизиш билан бошланади. Қизиқ, нега ёзувчи ота-она тасвирини аввал онадан бошлайди? Бунинг бир неча изоҳлари бор. Ўқувчи Юсуфбек ҳожининг оила масалаларига муносабати, унинг оиладаги ўрни ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмаса-да, ҳар қалай, аввалги бобларда давлат ишларига муноса-

бати, дунёқараши билан озми-кўпми танишди. Ўзбек ойим эса, биринчи бўлимнинг “Бек ошиқ” бобидаги Ҳасаналининг ўйларида “Отабекнинг онаси Ўзбек ойимнинг ёшли кўз билан: “Сени худога, Отамни сенга топширдим!” – деб ёлворишлари, зорланишлари” бирров эсга олинади, холос. Шу бир жумладаёқ ўқувчи Ўзбек ойимнинг ўз ўғлини отадек азиз деб билишини англайди. Қолаверса, “эр бош бўлса, хотин бўйин” деганларидек, оилада Ўзбек ойимнинг “айтгани айтган, дегани деган” эканини, унинг оилада бошлиқми-ўзбошимчами эканини таъкидламоқчи ёзувчи. Буни биринчи жумла оҳангидан англаса бўлади: “Ўзбек ойим элли беш ёшлар чамалиқ, чала-думбул табиъатли бир хотин бўлса ҳам, аммо эрига ўтқирлиги билан машхур эди. Унинг ўтқирлиги ёлғиз эригагина эмас, Тошканд хотинлариға ҳам ёйилган эди. Ўзга хотинлар унинг соясига салом бериб, тўйларида, азаларида, қисқаси, тиқ этган йиғинларидағи уйларининг тўрини Ўзбек ойимга атаган эдилар”. Бу билан Ўзбек ойим Офтоб ойимнинг нақд тескариси экани уқтирилмоқда. Дарҳақиқат, Офтоб ойим Мирзакарим қутидорнинг йўриғига юрса, Ўзбек ойим Юсуфбек ҳожини ўз йўриғига юргизади. “Онасини кўриб, қизини ол” деганларидек, эҳтимол, Отабек ўз онасининг феъл-атворини яхши билгани учун, биринчи бўлимнинг биринчи бобида айтилганидек, онасини кўра-кўра у танлаган кўп қизларга ён бермай, ўзи кўриб танлашни ўйлагандир. Ўзбек ойимнинг ўктамлиги, Саид Аҳмаднинг “Келинлар қўзғолони” драмасидаги Фармонбибига ўхшаб, фармонбардорлиги ўз феъллида бўлиши билан бирга, табиийки, эри Юсуфбек ҳожининг давлат маслаҳатчисидек юқори мартабасига ҳам боғлиқ. Худди ой нурни қуёшдан олганидек, бу хотин ҳам кучни эридан олади-да! Муаллиф Ўзбек ойимнинг қиёфасини чизиб бўлгач, ота-онанинг муносабатларига ўтади: “Отабекнинг Марғилондан

уйланиб қўйиши отаси учун унча ризосизликка мужиб (сабабчи) бўлмаса ҳам, аммо унинг ўғил тўйисидан бошлаб, Тошкент қизларини ост-уст қилиб, “бунинг қизи яхши бўлса ҳам, уй-жойлари ярамас экан, бунинг уй-жойлари тузик бўлса ҳам, қизи кўркисиз экан, бунинг қизи-да, уй-жойлари-да тузик, бироқ зоти паст экан!” деб қиз, куда, уй, жой, насл ва насаб текшириб юрувчи Ўзбек ойимнинг Отабекни уйлантириб бунинг орқасидан кўратурган орзу-ҳавас, тўю томошаларини шартта кесиб қўйган бу уйланишга нима дейиши ва қандай қараши, албатта, маълум эди... “Энди менга мундоғ ўғул керак эмас... Оқ сутимни оққа, кўк сутимни кўкка соғдим... Энди Тошкандга келмасин у ўзбошимча бетиюқ!” деб бақириб-чақириб, йиғлаб-сихтаб, дарду ҳасратини бошига кийиб олди”. Масалага отанинг ортиқча ҳиссиётларга берилмай, оғир-вазмин, ақл кўзи билан қараши, онанинг эса, серҳиссиёт, жиззакчи, ҳатто ўзи отадек азиз кўрган яккаю ягона ўғлидан воз кечиш даражасида ғазабланиши нақадар ҳаётий, нақадар ёрқин кўрсатилган. Одатдагидек муаллиф “ўзбошимча бетийиқ” сўзларини шундай топиб ишлатадики, ўқувчи онанинг ҳақ эканига тан бермай иложи йўқ. Ҳар нарсани ўз номи билан аташ керак-да. “Болаларингизга бош бўлинг” деган халқ ибораси кўрсатиб турибдики, ўғил оила бошлиқлари билан келишмай ўзбошимчалик қияпти. “Тилингни тий”, “нафсингни тий”, “оёқ-қўлингни тий” иборалари эса, ўз хоҳиш-истакларини тийишни, жиловлашни англатганидек, ўғил тийилмай, бетийиқлик қилмоқда. Муаллиф она ва ўғил, ота ва онанинг ўзаро муносабатлари тобора чигаллашиб-кескинлашиб боришини уста чевардек бичиб-тикиб, “қуйгандан кулли бало чиқади” деганларидек, қуйган она охир-оқибат “ўғлини иккинчи бор уйлантириш”дек шумфикрга ўта табиий йўсинда келганига ўқувчини тўла ишонтиради.

Бир йил бўйи Отабек Марғилон билан Тошкент орасида бўзчининг моксидек қатнайди. Ўғли Марғилонга жўнаб кетиши билан Ўзбек ойим “борлиқ қахр-ғазабини эри устига тўкади: “Сиз қариб эсингизни еб қолибсиз, ўғлингизни марғилонлиққа топшириб қўйиб, яна эл ичида бошингизни кўтариб юрмакчи бўласизми?..” – дейдир”. Шарт-шароит пишиб етилгач, энди пишиқ-пухта муаллиф икки ўт орасида қолган Юсуфбек ҳожининг оиладаги ўрнини белгилашга ўтади. Давлат кенгашчиси сифатида тили бурро одам уй ичида тили қисқа-ю қисик. Агар унга гапирилган гап маъқул тушса, “хўп”, тушунмаса, “хўш”, номаъқул тушса, “дуруст эмас” дейди, жудаям бемаъни тушса, бир илжайиб қўяди, холос. Ишнинг кўзини биладиган ишбилармон ва тадбиркор амал кишиси – амалдорнинг, айтиш мумкинки, энг бирламчи хусусияти-да бу! У ҳамиша “Гап билгунча иш бил”, “Кўп гап эшакка юк!”, “Қисқаси” деб иш кўради-да! Гапдон-маҳмаданларни иқи суймайди-да. Хусусан, Ўзбек ойимдек дали-ғули, шалдир-шулдур, дилидаги тилида, очиқ кўнгил инсонларнинг кўнгли оқлигини яхши кўрса-да, уларга кўп гапириб барака топмаслигини яхши билди. Ана энди “сўзчан” билан “ўйчан” одамларнинг ўзаро мулоқотини кўз олдингизга келтириб, Ўзбек ойимнинг танг аҳволини кўринг: “ўзининг итоб ва хитоби-га эридан бир илжайиб қўйиш жавобини олиб, дами ичига тушадир ва чор-ночор ўттуз кунлаб бир замонни ўзича марғилонлиқни қарғаш билан кечирадир”. Ота ва она муносабатидан сўнг энди она ва ўғил муносабатига ўтилади. Ўғлининг Марғилондан ҳар қайтиб келганидан онасининг кинаси бир неча баравар ошган, салом берган ўғлига “ўғлим, менга салом бериб нима қиласан, марғилонлик онангнинг дуосини ол!” деб юзини четга ўгиради. Отабек “онасининг бу киноясини кулгилик билан кечириб, яна эскича араз-

да қола берадилар”. Ўтдек куйган она яна эрини эговлашга тушади. Юсуфбек ҳожи аввалига: “Қўя бер, хотин, ўзи соғ бўлса, бир кун эсини топар”, – дейди. Одам ҳар қанча пўлат-метин бўлмасин, унинг асаби узлуксиз эговланса, у охир-оқибат асабий, жаҳлдор бўлмаслиги, натижада “жаҳл келса, ақл кетар” деганларидек, нотўғри қарорлар бермаслиги мумкин эмас. Юсуфбек ҳожининг ҳам ахийри хотинининг йўриғига юришдан бошқа йўли йўқ: “Нима қил дейсан энди?” – деб ноилож сўрайди. Ана бўлди, ихтиёр, бошқарув жилови онага ўтди! “Эр шоҳ бўлса, хотин вазир” деганларидек, энди “вазир”нинг кенгаши бўйича иш қилинмоқчи. Айни шу ён беришни пойлаган Ўзбек ойим “Отабекни Тошканддан уйландириб, Марғилонга югиришларига чек қўйиш керак” деган кўнглида сақлаб келган тилагини очик айтади-қўяди, албатта. Ана энди кейинги босқичга ўтса бўлади. Ўзбек ойим ўғлига ўзганини ўтказа олмаслигини яхши билгани учун эрини ўғли билан кенгашишга қистай бошлайди, токи ота ўғилни иккинчи марта уйланишга кўндирсин. Юсуфбек ҳожининг “Ўғлинг қайтсин-чи... Тура турчи...” деб тўхтатишларига қарамай, муаллиф сўзлари билан айтганда, “Ҳожининг бунчалик бўш келиши Ўзбек ойимга қанот-қуйруқ бергандек бўлди ва бундан сўнг тиниб-тинчиб туролмади”, шаҳарни кезиб Кумушдан “ҳам кўҳли, ҳам сулув” қиз излашга киришадиди-да, тез орада Олим понсад (бешюзбоши) деганнинг қизини топади. Шундай қилиб, ёзувчи ёлғиз ўғилнинг тақдирига қарашда оила бошлиғи бўлмиш ота – Юсуфбек ҳожининг оила кўрбошиси бўлмиш она – Ўзбек ойимга бош эгиш тарихини, бутун кент аҳлини ўз оғзига қарата оладиган билга кенгашичининг “Нима қил дейсан энди?” дея ўз хотини оғзига қараб қолишини ҳар томонлама мантиқан асослайди. Шундай бўлса ҳам, Юсуфбек ҳожини бўш-баёв, ўзи-

нинг эркин фикри йўқ, хотинига ҳукми ўтмайди, хотинига қарам, деб масалага юзаки ёндошиб бўлмайди. Келинг, жиддийроқ ўйлаб кўрайлик. Мана, ота, она ва ўғил меҳмонхонада жам бўлиб, умр савдосини кенгашиб-тортишишга ўтиришди. Ўйлаб қарасангиз, бу Юсуфбек ҳожининг ўғли Отабекка иккинчи мурожаати. Биринчи мурожаати – ўғлига йўллаган хати, айтса бўларки, уни бир эмас, икки ўлимдан сақлаб қолди. Юсуфбек ҳожининг давлат ва жамиятдаги юксак мавқеи шарофати билан нафақат хотини Ўзбек ойим обрў-эътибор қозонишга, балки ўғли Отабек ҳам Зиё шоҳичи, Мирзакарим қутидор ва бошқа атоқли инсонлар билан танишиб, битишиб, ҳатто қариндошлик ришталарини боғлашга эришди. Отабекнинг “хон қизига лойиқ йигит” бўлиб етишишида ота-онанинг, айниқса, ота тарбияси, кўрчиши ва ўғилларининг асосий омил эканини унутмаслик керак... Отабекка келсак, уни ҳам бўш-баёв, ўз ҳақ-ҳуқуқини билмайдиган, ўз тақдирига масъулиятсиз, деб бўлмайди. Отабекнинг оила қуриш, сиёсат, иқтисод ва бошқа соҳаларда ўзининг эркин ва соғлом фикрига эга экани аввалги бобларда жуда яхши айтилди. Яъни у эр ва хотиннинг бир-бирига ярашиқли бўлишини, ўзаро ҳақ-ҳуқуқларини сақлашлари шартлигини яхши англайди. Тўғри, Отабек ўта андишали, ориятли йигит, бироқ “андишанинг оти кўрқоқ” деганларидек, кўрқоқ эмас. Керак бўлса, ота-онасига ҳам ҳақ гапини ётиғи билан, мулойимлик билан тушунтириб, ўтказа олади. Ана, энди, тасаввур қилинг: ота-она бир томонда, ўғил иккинчи томонда ҳақни ўртага қўйиб, ҳақ учун баҳс қилишга киришишди. “Ўғлим, ҳали сен эшитдингми, йўқми, ҳайтовур биз сенинг устингдан бир иш қилиб қўйдик...” дея ётиғи билан гап бошлайди жонкуяр ота. Нима иш эканини Отабек яхши билса-да, адабсизлик, қўполлик қилмайди, балки: “Ақл-

лик кишиларнинг ўғуллари устидан қилган ишлари, албатта, номаъқул бўлмас”, – дейди. Отабекнинг тақдирига боғлиқ масалада унинг олдидан ўтмай қилган ишлари ноҳақлик эканини яхши тушунган ота уялиб аввал ерга, сўнг истеҳзо билан хотинига қарайди. “Номаъқул бўлмас” иборасини икки маънода тушуниш мумкин: ҳам “номаъқул бўлмаса керак”, ҳам “номаъқул бўлмаслиги керак”, акс ҳолда, “ундай киши ақлли эмас”. Ота ва ўғилнинг сертакаллуф, илмоқли гапларига сабри чидамаган дали-ғули, дилидаги тилида, жонсарақ она “Биз санинг учун Олим понсадбошининг қизига унашиб қўйдиқ... Энди сан билан тўй маслаҳатини қилмоқчи эдик” деб гапнинг пўсткалласини айтади-қўяди. Отабекнинг “Сизларни ранжитиб бўлса ҳам бир мартаба уйланган эдим-ку...” деган гапидан икки маънони уқиш мумкин: ҳам “мен уйланганман-ку” деган таъкид, ҳам “сизлардан бесўроқ, сизларга билдирмай уйланиб сизларни ранжитдим” дея кечирим сўраш, ўзининг ноҳақлигини тан олиш. Отанинг “Сен уйлансанг, биз ранжирмидик?” деб кулиб қўйиши замирида ҳам “сени кечирдик”, ҳам “сени яна бир бор уйлантирсак ранжирмидик, аксинча хурсанд бўламиз” деган таъкид маънолари бор. Отабекнинг “Ранжимасаларингиз...” деган биргина сўзидан шундай маъноларни уқса бўлади: “ранжимаган бўлсангизлар, нега мени яна уйланишга қистаяпсизлар?”, “ранжиманглар, мен бошқа уйланишни истамайман”. Юсуфбек ҳожи “Бу ранжишдан эмас, ҳожатдан, ўғлим” деб Отабекнинг ҳар икки маънодаги сўзига жавоб бергач, “қайин отанг қизини Тошкандга юбормас экан. Ўғил ўсдириб катта қилган онангнинг бўлса олдиға келин қайғуси келадир... бизнинг ҳозирги баъзи бир раъйларимиз сенга ётишиб келмас экан, бунга ҳаққинг бор, лекин иккинчи тарафдан бизни ҳам ҳақсиз ташлаб қўйма, ўғлим... сенинг сабаби вужудинг

бўлган бир киши ўз ҳаёти ичида боласи орқали бир орзу-ҳавас кечирмакчи... Унинг бу орзусига ҳақ бера-санми, йўқми, яна ихтиёр ўзингда” деб ҳақ гапларни айтади. Муаллиф ўз қаҳрамониغا ҳожи унвонини бера-рар экан, бу билан Юсуфбек ҳожи ислом динининг энг улуг фарз рукни бўлмиш ҳаж ибодатини адо қилган, демакки ислом аҳкомларини яхши билган зот экани-ни алоҳида уқтирмақда. Бас, шундай экан, у мусул-мончиликка ҳам, ўзбекчиликка ҳам тўла бўйсунди. Мусулмончиликда ота-онани ҳурмат қилиш, хизмати-га доим шай туриш, айниқса, кексайиб заифлаш-ган-ночорлашган пайтида уларни қўллаб-қувватлаш буюрилган бўлса, ўзбекчиликда фарзандлардан ка-мида биттаси (масалан, кенжатои) ота-она ёнида қо-либ, то умрларининг охиригача хизматларини қили-ши, улар ўтиб кетишгач, катта уйнинг чироғини ёқиб ўтириши урф-одат ҳисобланади. Мусулмончиликда ижтимоий, иқтисодий, жисмоний, ҳуқуқий ва бошқа вазият тақозо қилса (масалан, хотини соғлиғи туфай-ли фарзанд кўра олмаса, турли омилларга кўра жами-ятда хотин-қизлар эркак-йигитларга қараганда бир неча баравар кўпроқ бўлса ва бошқа шулар каби сабаблар), тўрттагача хотинга уйланишга шаръан йўл-йўриқ берилган. Юсуфбек ҳожи буларни яхши би-лади. У ўғлини уйланишга мажбурлаб, унга жабр-зулм қилаётгани йўқ, балки унга ота-онанинг ҳақ-ҳуқуқла-рини, фарзанднинг бурч ва мажбуриятларини тушун-тириб-эслатиб, танлаш ҳуқуқини ўзига беряпти. “Эй ўғил, ҳаддингда тур отанг сени сотганда ҳам” деган-ларидек, Отабек ўз ҳаддини билиб, ота-онасининг ҳаққи-ҳурматини юксак қадрлагани учун сўнгги чо-рани қўллашга мажбур: “Аммо бир бечорага кўра-била туриб жабр ҳам хиёнат...” Бу гапдан ҳам икки-уч маъ-но англашилади. Шулардан бирини ота савол тариқа-сида англатади: “Қимга, хотинингғами?” Отабек ик-

кинчи маъносини уқтиради: “Йўқ, сизнинг оладирған келинингизга... келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз!” Учинчи маъноси – бечора Отабек, сабаби, ота-она ўз ҳақларини талаб қилиш, уни қайта уйланишга ундаш орқали ўзлари билиб-билмаган ҳолда Отабекка жабр ва хиёнат қилмоқдалар. Ана шунда ота ҳам ўзининг ноиложлигини, вазият қурбони эканини тан олишга мажбур бўлади: “Биз ҳозир бир андишанинг бандаси, мен эмас, онанг биравни ишондириб қўйған; бизнинг оиладан лафзсизлик чиқиши менга маъқул кўринмайди”. Модомики, масала оила шаъни, ота-онанинг жамият олдидаги обрўсига бориб тақалган экан, баҳсга ўрин қолмайди ва Отабек аччиқ қисматига кўнишга мажбур бўлади. Зотан, Отабек одамнинг, айниқса, ота-онанинг лафзсизлигини ўз бахтсизлигидан оғирроқ кўргилик деб билади. Сўзида, яъни лафзида туриш, сўз, яъни калом қадрини осмон қадар баланд тутиш эса, сўз санъаткорининг, айниқса, авлиёи киромларнинг энг бирламчи инсоний кўркидир. Отабек ҳам Юсуфбек ҳожидек авлиёсифат зотнинг адабини олган!

Тўғри, бу бобда ҳам, кейинги бобларда ҳам, умуман, бутун асар давомида ҳам Юсуфбек ҳожининг шаҳар ҳокими Нормуҳаммад кушбеги ва бошқа давлат одамлари билан муомала-муносабатлари, чунончи, ўзаро тил топишолмай турган мансабдорларни муроСага келтириш бобидаги фаолияти мутлақо тасвирланмаган. Асарда бунга зарурат ҳам бўлмаган. Лекин шу биргина ўз оиласидаги ҳаёт-мамот масаласида она билан ўғилни тил топиштириш, шундай қилиб, ўзбошимчалик билан иш қилган ўғлининг ҳам, хотинининг ҳам хатосини ўзига хос тарзда тузатиш!.. Мана шу ишнинг ўзиёқ Юсуфбек ҳожининг давлат одами, қолаверса, ҳожи сифатидаги қиёфасини яққол очиб кўрса-

та олади. Шунчаки кўрсатибгина қолмайди, бу одамга, унинг ишбилармонлиги, уқувлиги, донишмандлиги, тинчликсуярлиги, элпарварлиги, кўйинг-чи, бутун инсоний фазилатлари ўқувчини ўзига мафтун-маҳлиё қилиб қўяди. Ахир, ҳали асар охирларида кўрамиз, бу чинакамига нуроний зот кимсан Кумушбибининг ҳам шу қадар меҳрини қозонадики, у азбаройи қайнотасининг “яраштириш маросими”да айтадиган гапларини ҳузурланиб эшитиш учунгина кундоши Зайнаб билан атайин уришади!

Ўрни келганда айтиб ўтиш керакки, бир пайтлар рус ёзувчиси Михаил Колесниковнинг “Вазирлар мактаби” романини ўқиганимда “Қани энди бизнинг адабиётимизда ҳам мана шундай давлат миқёсида ўйлай оладиган дунёқараши кенг қаҳрамон, улкан давлат арбобининг жонли қиёфаси яратилса экан!” дея орзу-тилак қилган эдим. Тўғри, бизнинг адабиётимизда, хусусан, “Навоий”, “Улуғбек хазинаси”, “Юлдузли тунлар”, “Авлодлар доवони”, “Улуғ салтанат” каби бир қатор мумтоз тарихий романларимизда тарихимиздаги у ёки бу давлатга узвий боғлиқ улкан тарихий шахслар ҳаёти кўламли тасвирланган. “Умид”, “Диёнат”, “Гирдоб”, “Одам бўлиш қийин” каби романларда эса, олимлар – фан арбоблари ҳаёти таъсирчан кўрсатилган. Бевосита ёзувчи ва санъаткорлар ҳаёти ёритилган йирик насрий асарларимиз ҳам йўқ эмас. Улар билан танишиб, масалан, дейлик, “Ўйнашмагин арбоб билан, Арбоб урар ҳар боб билан” деган мақолнинг моҳиятини англагандек бўласиз. Лекин ушбу мақол фан, маданият ва санъат арбобларига нисбатан кўпроқ айнан давлат арбоби бўлган амалдорларга – камида вазир даражасидаги йирик мансаб эгаларига тегишлидир. Кўлида қаламими-мўйқалами бор арбоб қаёқда-ю, давлат миқёсидаги катта бир амалга эга амалдор қаёқда! Шунинг учун ҳам шўро тузуми тарих-

да мавжуд ўзбек давлатчилиги хусусида асарлар яратилишига, гарчи ҳар боб билан қаттиқ қаршиликлар кўрсатса-да, ҳар қалай, йўл кўйиб кўйди, лекин замонамиз қаҳрамони сифатидаги давлат арбоби, аслида мустақил бўлмаса-да, хўжа кўрсин учун айтиладиган “Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси” деб аталувчи “мустақил” давлатдаги, дейлик, бирон-бир вазир ҳаёти ҳаққоний ва атрофлича қаламга олинган йирик асарнинг яратилиши... амалда мумкин эмас эди! Чеклову тўсиқнинг энг каттаси мана шу ерда эди! Шу боисдан тўқсон йиллик романчилигимиз тарихидаги ягона давлат арбоби бўлган адабий қаҳрамон, менинг билишимча, Юсуфбек ҳожигина эди! Шунинг учун ҳам Юсуфбек ҳожи ўзбек ўқувчиларининг энг севимли қаҳрамони, ҳаттоки Отабек ва Кумушдан ҳам севимлироқ қаҳрамонига айланиб кетган эди. Чунки тағин такрорлагим келади: бой ва гўзал она тили тимсоли бўлган Кумушбибидек севимли қаҳрамонимиз ҳам бу қаҳрамонга мафтун-маҳлиё эди!

Бугина эмас, Юсуфбек ҳожи ўзбек адабиётида ижобий қаҳрамон сифатида ёритилган деярли ягона диндор-руҳоний ҳамдир. Бу адабий қаҳрамондан кейин яратилган Солиҳ маҳдум, Раззоқ сўфи, Қори ишкамба, Иноят оқсоқол ва бошқа диндорлар қиёфаларида қора бўёқлар анчагина қуюқ эдики, бунинг асосий сабаби – худосиз шўро тузумининг энг хавfli душмани диндорлар бўлганида эди. Бутун шўро адабиёти диндорларга қарши қайраб солинган эди!..

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Ўзбек олимнинг марғилонлик келинини “анди”дан олиб “жодугар”га солиши мутлақо асоссиз, шунчаки чала-думбул қаҳрамоннинг тутуриқсиз сўзлари эмас! Бундай гаплар тагида муаллиф кўзлаган теран маънолар бордир. Ҳинд киноси усталари яратган “Биз ёлғиз эмасмиз” бадий филмидаги ўзга сайёрадан Ерга келиб, йўлдош-

ларидан ажралиб қолиб кетган қахрамон – “Жоду” ёдингиздами? Бир жоду, сеҳр, кашмирилиқ, тилсим шунчалиқ бўлади-да! Ҳар қалай, шу нарса шак-шубҳасизки, агар бу оламда ўзга сайёрадан ерга келиб қолган “гуманоид” деганлари ростдан ҳам бор бўлса, бу, айтиш мумкинки, аввало “ҳинди” билан “анди”дир. Эҳтимолки, бу икки сўзнинг ўзаги, аслида, биттадир. Шунинг учун ҳам, балки, Андижон билан Кашмир ўртасидаги камида беш минг йиллик тарихий муносабатларни яхши билган ҳинд халқининг буюк мутафаккири, “Жаҳон тарихига назар” номли улкан илмий тадқиқот муаллифи Жавоҳарлал Неру асли Кашмирда ўсиб-улғайиб, Андижонга талпиниб етолмай армонда кетгандир? Шунинг учун ҳам, балки, буюк Заҳириддин Муҳаммад Бобур, аксинча, Андижонда туғилиб-ўсиб, Ҳиндистонда бобурийлар сулоласига асос сола олгандир? Тараққийпарвар инглиз мустамлакачиларини ўз юртидан сиқиб чиқара олган ҳинд халқидек буюк бир халқ айнан шунинг учун ҳам бобурийлар сулоласини, аксинча, “таг-туғи ўзимиздан, қон-қардошимиз” дея бошига кўтаргандир?.. Бугунги кунда Ҳиндистон билан Покистон ўртасида талаш бўлаётган Кашмир ана ўша Ўзбек ойим айтаётган “анди” билан “жоду”дир? Балки, мазкур романда ҳам фақатгина Марғилон эмас, бутун Фарғона водийси, жумладан, Андижон, хитой манбаларида тилга олинган қадимий “Довон”, хуллас, “яқин тарих” мисолида узоқ тарих тўғрисида гап кетаётгандир? Балки, мазкур асар, аслида, фақатгина “яқин ўткан кунлар”да яшаган қахрамонлар эмас, узоқ ва яқин ўткан кунлар ўртасида овора бўлиб нақ аросатда кун кечираётган инсонлар, боринги, энг қадимий халқлар тақдири ҳақидадир? Буюк ҳинд актёри Раж Капур ўйнаган “Дайди” филмида бош қахрамон “Авараҳум” дея овора-сарсонлигидан ўртаниб қўшиқ айтиши бежиз эмас! Балки буюк Ғафур Ғулом

ҳам ўзининг “Сен етим эмассан” шеърида ёзган “Халқ бор – отанг бор” сатрида ҳамиша “халқ оталари” сохта ота бўлиб чиқиши, чунки халқнинг ўзи ота эканини уқтириб тургандир?..

Бу дунёни “ёлғончи, ўткинчи дунё” дейдилар. Сабаби, у одамларни бойлик, шуҳрат, мансаб, обрў-эътибор, кайф-сафо, лаззат ва бошқа кўпгина ўткинчи матоҳлар билан алдайди. Кўп ҳолларда турли орзу-ҳаваслару жиноятларни ёлғон ўраб-чулғаб олган бўлади. Бинобарин, ҳар бир одамнинг энг катта ёви – ёлғон. “Бир ёлғондан қирқ ёлғон” деганларидек, кўп ҳолларда бир ёлғонни яшириш учун яна ва яна ёлғонлар тўқилади... Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи нафақат ўтган хонликлар замони ҳақида, балки умуман инсон ҳаёти, бу ёлғончи ва ўткинчи дунё ҳақидаги асар ҳисобланади. Отабек Марғилон гўзаллига ошиқ бўлиб уйланиш кўйига тушган экан, ўз ота-онасидан яширмай, яъни ёлғон йўлни тутмай, тутинган ота, ота қадрдони, қайнота ва қайноналар қаторида ўз ота-онасининг ҳам бу ишга розилигу оқ фотиҳаларини олиб, ҳаммалари кенгашиб-битишиб иш тутганларида, табиийки, инсоний муносабатлар оқими бутунлай бошқа ўзанга тушар, демакки, бутунлай бошқа бир асар ёзилган бўлар эди. Модомики, бўлар иш бўлган экан – ўзбошимчаликка йўл кўйилган экан, бунинг асл сабаблари, оқибатлари ва тўғри ечимлари устида бош қотириш керак бўлади энди. Муаллиф Отабекнинг нима учун марғилонлик қизга кўнгил кўйгани-ю, унга уйланишни тилагани ҳақида кўп нарсаларни айтмайди. Буни китобхон ўз ҳаётий тажрибаси-ю эртақ, дoston ва ривоятларни ўқиб-тинглаб ўрганиш орқали англаши мумкин. Масалан, бунинг бир изоҳи юқорида айтиб ўтилди: Марғилон ҳозирги ўзбек адабий тилига асос қилиб олинган шева, Кумуш – она тили, Отабек – Адабиёт (Адиб), Зайнаб эса, иккинчи

(хоҳ араб, хоҳ форс, хоҳ рус, хоҳ бошқа бир элга мансуб бўлсин, ўзбек адиби томонидан ўзлаштирилган) тил. Романда бу қаҳрамонларнинг ўзаро жўшқин ва чигал муносабатлари ҳақида ўқир экансиз, беихтиёр “Тилга эътибор – элга эътибор”, “Адабиёт яшаса, миллат яшар”, “Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз”, “Дўстинг ҳам – тил, душманинг ҳам – тил”, “Тил – дил калити, тилмочи”, “Тили тилига тушди”, “Тилини топди”, “Тили чиқди”, “Тили қисик”, “Тили кесилди”, “Дили қинғирнинг – тили қинғир”, “Тил билган – эл билар”, “Бахтли қиладиган ҳам – тил, бахтсиз қиладиган ҳам – тил” ва бошқа кўплаб мақол ва иборалар кўз олдингизга келади. Роман охирида Отабек ва Кумушдан туғилган ўғилга “Ёдгор” деб от қўйилишида ҳам рамзий маъно бордек. Ўрхун-Энасой битиклари, яқинда нашр этила бошланган “Ўзбек халқ адабиёти ёдгорликлари” юз-жилдлигига кирган дostonлар, минглаб ривоят, ҳикоят ва эртақлар ўзбек тили ва адабиётининг ўлмас ва мангу барҳаёт маънавий ёдгорликлари-да, ахир... Келинг, Отабекнинг нега ўзи туғилиб ўсган кентдан эмас, Марғилондан уйланганининг яна икки изоҳини келтирайлик. Биринчидан, ўзбек халқ эртақ ва дostonларида кўп учрайдиган одат – йигит эр етгач, ўз ёрини қидириб йўлга тушади-да, турли тўсиқ ва ғовларни енгиб ўтиб узоқ юртлардан ўз бахтини топади. Бунда чуқур ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, наслий ва бошқа кўпдан-кўп маънолар бор. Масалан, кўп халқларда “тўпланган мол-мулк бегона бўлмасин, қон-қариндошлар орасида қолсин” ёки “ўзингники чайнаса ҳам, ютиб юбормайди” каби ақидалар билан эр йигитни ўз ама-хола, амаки-тоға каби яқин қариндошларининг қизига уйлантириб қўйиш одати бор. Бу, табиийки, “ўз ёғига ўзи қоврилиш” билан баробар бўлиб, қон янгиланмай, насл бузилишига, ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий жабҳалардаги турли чекловларга,

турғунликка, қолоқликка олиб келади. Ҳатто, роман-да тилга олинган “шаҳарлик ва қишлоқи”, “қорачопон ва қипчоқ” каби айирмачилигу маҳаллийчиликка йўл очиб бериши мумкин... Иккинчидан, кўп халқларда қадимдан қолган шундай анъана борки, икки ўзаро ёлвашган давлатларни яраштириш, маданий, иқтисодий, сиёсий ва бошқа соҳаларда дўстона алоқалар ўрнатиш учун ҳукмдорлару оддий халқ вакиллари ўзаро куда тутинишган, яъни қиз олиб, қиз беришган-да, орадаги кек-адоватга чек қўйишган. Масалан, Искандар Зулқарнайнинг марказий осиелик Рухшонага уйланиши, Соҳибқирон Амир Темурнинг мўғул хоқони Чингизхонга куёв бўлиши, рус подшоҳларининг герман ва француз аёлларига уйланишлари... Айни шу маъноларда Отабек ўз тақдирини ўз қўли билан яратадиган, халқларни бирлаштиришга ярайдиган фозил одам, баркамол шахс, етук инсон.

“Унутмайсизми...” деб номланган ўн тўрт саҳифа, беш бўлақдан иборат иккинчи боб бутун бўлимнинг ва умуман, асарнинг энг улкан бобларидан биридир. Бу табиий. Шум тақдирнинг тақозоси билан чил-чил синган шикаста кўнгилларнинг куйиниб-ўртанишларини унча-мунча бобга сиғдириб бўладими! Алишер Навоийнинг “Кимки бир кўнгли синиқнинг хотирин шод айлағай, Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлағай” шоҳбайти инсон кўнгли, айниқса, бечоранинг кўнгли нақадар нозик, муқаддас ва меҳрга зор хилқат эканини аён кўрсатади. Лекин бечоранинг кўнгли шод айланмай, аксинча чўктирилса-синдирилса-чи?! Худонинг ҳам қаҳри келмайдими, зеро, Аҳмад Яссавий “Кўнгли қаттиқ дилозордан худо безор” деб бежизга айтмаган. Мана шундай кўнгли синиқ бечора Отабек энди камида уч инсон – қайнота-қайнонаси ва суюкли ёрининг кўнгилларини синдиришга ноилож отланган. Биринчи синиқ Отабекнинг Марғилон йў-

лига оғир кўзғалишини тасвирлаш билан бошланади. “Ҳар бир гал Марғилон борганида олиб борадиган нафис совғалари бу гал жуда заҳарли, ортиқча аламли бир совғага айланган. Кумушбиби бу совуқ кундош совғасини кўрганда” қандай оғир аҳволга тушишини ўйлаб “сувга тушган нондек бўкиб-бўшашиб, юз хил совуқ, ярамас хаёллар қўлида эзилиб, ўзининг дунёда борми-йўқлигига ҳам тушунмай кета берадир”. Бу гапдаги “нафис совғалар” деганда аввало Отабекнинг Кумушни суйиб-эркалашлари, кўнглини овлашлари, ёқимли сўзлари тушунилади. Бу галги совғаси эса, аксинча, кўнглини-ю ўзини заҳарловчи совға. Одатда тўрт кўниб ўтиладиган йўл бу гал олти кўниб аранг кечилади. Жаннатмакон довоннинг кўклам чоғидаги гўзал манзаралари аввал унинг кўзи, димоғи ва қулоғини, сўнг онги-ю қалбини ўзига жалб қилади. “Унинг фикри анови қоронғуликлар ичида сузса ҳам, кўзи чечак ва сабзалар томошасида, димоғи ҳидлар истишомида, қулоғи қушлар нағмасида бўладир”. Совуқ, қоронғу ва туссиз-сассиз қиш кунларидан сўнг илиқ, ёруғ ва рангин кўклам кунларининг кўкайларни яшнатувчи-яшартирувчи мўъжизасини кўринг. Табиатсевар, руҳоний, синчков ёзувчининг мўъжизавий тасвирини кўринг. Ниҳоят Отабекнинг “фикри ҳам шу кўринишлардан ҳисса олмоққа бошлайдир: – Ҳов ана бир қалдирғоч, тўғрига қараб ўқдек отилиб борадир, учган йўлида вижир-вижир сайраб ҳам кўядир. Қалдирғочнинг қайғуси йўқ, севганининг олдига тезроқ етиш учун шошадигандир, сайроғи ҳам севганини кўриш шодлиги учундир... ота-онасининг ҳам орзу-ҳаваслари йўқдир! Уларнинг турмуш қонунлари жуда енгил, иков-иков, севган севганни оладилар-да тоғларда, ерларда, кўкларда учиб юра берадилар... Мен ҳам шу қалдирғочдек, унинг сари отилиб, вижир-вижир сайраб учар эдим”. Отабекнинг ўз ота-онаси орзуси-

га тутқун руҳий ҳолати, эркин қушларга ҳавас билан қараши, кўнгли озодликка, севгани билан бахтли ҳаёт кечиришга талпиниши қанчалик жонли тасвирланган. Баъзида кишилик жамияти шу қадар чигал ва ноўрин қонун-қоидалар, урф-одатлар, ирим-сиримлар тўқиб чиқарадики, инсон қуш, чумоли, асалари каби жониворларнинг мантиғи-ю турмуш тарзига ҳавас ва ҳайрат кўзи билан қарайди. Эътибор беринг, нега энди Отабек ҳавас ва ўкинч билан томоша қилаётган бу қуш бургут эмас, лочин эмас, ақалли турнами-каптар эмас, айнан қалдирғоч?.. Сабаби шундаки, қалдирғоч эзгулик элчиси, эзгулик тимсоли бўлиб, у жаҳон ва ўзбек адабиётининг мумтоз асарларида қойилмақом кўрсатилган. Масалан, “Қисаси Рабғузий”нинг “Нуҳ пайгамбар” қиссасидаги хабарда айтилишича, қарлуғоч (қалдирғоч) сингак (пашша, чивин)нинг тилини кесиб олиши шарофати билан илон одам гўштини эмас, бақа гўштини ейишга маҳкум этилади. Буюк эпосимиз “Алпомиш”даги ақл-дониш тимсоли Ҳакимбекка эгиз туғилган сингил – эзгулик тимсоли Қалдирғоч деб аталади. Буюк замондошимиз Чингиз Айтматовнинг асарларидаги Шохдор она буғу, қоранор, бўри, кит сингари ёрқин тимсоллардан сўнг, адибнинг сўнги романи “Тоғлар қулаганда (Мангу қайлиқ)”да қорли тоғ қоплони билан бир қаторда қалдирғоч тимсоли ҳам яратилган!.. Хуллас, Отабек ҳавас билан боқаётган қушнинг айнан қалдирғоч экани “Алпомиш” достони билан “Қисаси Рабғузий”нинг бевосита таъсири бўлганидек, Чингиз Айтматовнинг сўнги романидаги қалдирғоч ҳам бу уч шоҳ асарнинг ўзига хос “мантиқий давоми” дейиш мумкин.

Бобдаги беш бўлакнинг биринчиси яна бир манзара кўриги билан ўзининг чўққисига етади: “Узоқда кўш ҳайдаб юрган йигитнинг ашуласи эшитиладир: “Икки ёрни ажратувчи бу фалакнинг гардиши!” – руҳ-

ли, кучли кўкракдан чиққан бу ашула теваракни зир эттириб юборгандек Отабекка ҳам бошқача бир таъсир берадир..." Ҳа, бу куй Отабекни ўтдек куйдиради-ўртайди. Романнинг биринчи қисмининг "Тўй, қизлар мажлиси" бобидаги Кумушнинг тушкун аҳволи ёдингиздами? Унда ҳам ота-она орзу-иродаси билан турмушга узатилаётган, ўз севган ёридан ажралаётган Кумушнинг тоқатсиз, дард-аламга тўлиб-тошган кўнгли табиий тасвирланган эди. Ахийри, дугоналарининг "Йиғларман" куйини куйлаганларида Кумуш ортиқ ўзини тутиб туролмай, ёнидаги дугонасига осилиб йиғлай бошлаганди. Энди Отабек ота-она орзу-ҳаваси, фалакнинг гардиши билан худди шу аҳволга солинди. Қирлар, тоғлар, сойлар, чечаклар, қушлар гўё Отабек атрофида базм қилишяпти. Бу базмнинг чўққиси, энг қизгин нуқтаси ана шу чўпон йигитнинг бўзлаб айтган куйи ниҳоят Отабекни ҳам йиғлатади: "Кўз ёшлари юзи орқали эгарнинг қошига ва отнинг ёлига тома бошлайдир..." Бу ерда муболаға йўқ, балки бутун кўнгли чил-чил синдирилган чин ошиқ руҳий ҳолатининг ёрқин тасвири бор!

Бобнинг иккинчи бўлаги ошиқларнинг узоқроқ ҳижрондан кейинги дийдорлашуви тасвирига бағишланган. Отабекнинг йўлига кўз тикиб ўтирган Кумуш уни кўриб, индамай ичкарига киради-кетади. Отабек ўзининг "кечикиб уни зориқтиргани учун" шу тарзда аразлаётганини тушунади. Кечикканигаки шунчалик қайғурипти, кундошлик бўлишини билгандаги аҳволини тасаввур қилган Отабекнинг кўнгли бир бузилса, қайнонасининг суюкли куёви атрофида парвона бўлишларини кўриб яна ва яна бузилади. Онаизорнинг қизига айтган "Тур, чиқиб сўраш, аразлаб кетиб қолса нима қиласан?" қабилидаги гаплари Кумушнинг бутун жисми-жонини зирқиратиб, "Ростдан ҳам аразлаб кетиб қолса-я" деган хавотирда Отабекнинг

дийдорига югургилаб чиқади, ҳатто унга зимдан бир кулиб боқади. Бу сеҳрчи-жодучи қараш ошиқ қалбда ўзига хос исён қўзғайди. Шу онда ўзича аҳд қилади: “Уларнинг орзуларини буларга сўзламайман-да, Тошкентларига ҳам бормайман!” Афсуски, у ҳали ота-онасининг орзу-ҳавасига, талабига розилик жавобини бериб, Марғилонга келиши хато бўлганини, кишилиқ жамиятида қон-қариндошлиқ, устоз-шогирдлик, қўни-кўшнилик, дўст-биродарлик каби ришталар нақадар кучли эканини чуқур англамаган эди. Отабекнинг Марғилонда муқим қолишга қарор қилганини билган Кумуш ажабланар, аслида, шодланар эди. Бироқ бу шодлик узоққа чўзилмайди.

Учинчи бўлакда Отабекнинг Марғилонда муқим қолиши сири йигирма кун деганда очилади. Мирзакарим қутидор қудаси Юсуфбек ҳожининг хатини олиб уйига келади. Ушбу хатни чинакам давлат арбобининг юксак дипломатик муносабатлар малакаси, қолаверса, ўзбекона муомала маданиятининг ёрқин намунаси, дейиш мумкин! “Ҳақ ҳамиша ғолиб” деганлар, бироқ ҳақиқатни айтишда эҳтиёткорлик, андиша, меъёрни сақлаш ўта муҳим. Агар Юсуфбек ҳожи “Отабек сенинг ўғлинг эмас, менинг ўғлим-ку, нега уни Тошкентига жўнатмай ушлаб турибсан, бунга нима ҳаққинг бор?!” қабилидаги аччиқ-тизиқ гаплар қилганида, “саломга яраша алик” деганларидек, “Менга нима дейсан? Ихтиёр менда эмас, ўғлинг-да-ку! Ўғлинг сенинг уйингдан менинг уйимни афзалроқ кўриб турган бўлса, шунга энди сен эмас, мен айбдор бўламанми?” сингари нордонгина жавоб олиши мумкин эди, албатта. Ҳожи ўз хатида қудаси ва қудачасининг ҳурматларини жойига қўйган ҳолда уларга шундай бир аччиқ ҳаёт ҳақиқатини уқтириб, масалага инсоф ва адолат юзасидан қарашни ўтинадики, бу “яхши гап”нинг таъсирида Мирзакарим қутидор нафақат ўзи хат

ёзувчининг иродасига сўзсиз бўйсунди, балки хотини, куёви ва қизини ҳам бўйсундишга чақиради! “Яхши гап билан илон инидан чиқар, ёмон гап билан мусулмон динидан чиқар” деганлари нақадар ҳақ-рост! Сўзининг, айниқса, ҳар қандай муаммони тинч йўл, яхшилик ва хуш муомала билан ҳал қила оладиган моҳир элчи-дипломат сўзининг таъсир қудратини кўринг! Юсуфбек ҳожи ўз хатида ҳол-аҳвол сўрашувдан сўнг Отабек ёлғиз фарзанди, кўз тиккан орзу-ҳаваси, умид чироғи эканини таъкидлагач, шундай аччиқ ҳақиқатни, муаммонинг туб илдизини мулойимлик билан англатади: “Муҳтарам сиз буродаримизнинг шул ягона ўғлимизни фарзандликка қабул қилиб, аммо бизнинг келин боламизни Тошкандга юбормаганлари, бизнинг жанобларидин бўлган миннатдорлиғимизни ва яна ўғлимизга бўлган марҳаматларини бир оз тугаллай олмадилар. Аммо каминалари... айбни сизнинг устингизга бутунлай юклай олмаймиз, зероки, бизнинг бошимизда бўлган “ёлғиз туёқлик” савдоси сизнинг ҳам бошингизда бордир”. Эътибор беринг, “миннатдорлик” сўзи ҳам ижобий, ҳам салбий маънода қўлланмоқда, яъни ўғлини фарзанд сифатида қабул қилганига миннатдорлик, ташаккур билдириляпти ҳамда ўғлини ўзлаштириб-менчиклаб олгани ва келинини Тошкентга юбормагани учун миннат, таъна, кина-киноя қилинмоқда. Гапдаги “марҳамат” сўзи ҳам “раҳмат”, ҳам “раҳм” маъноларида қўлланган, яъни “ўғлимизга марҳамат кўрсатганингиз учун раҳмат, бироқ унга ҳам, бизга ҳам раҳмингиз келсин” дейилмоқчи. Шундан сўнг Юсуфбек ҳожи уларнинг нимага раҳм қилишлари кераклигига, яъни асосий муддаога кўчиб, Отабекнинг кўп умри Марғилонда кечаётгани, айниқса, онасининг ўғлига орзу-ҳаваси туфайли уни Тошкентдан ҳам тааллуқдор қилиш (уйлантириш) ҳаракатини бошлаб қўйганини айтади. Отабекнинг, ав-

валига бунга қарши бўлса ҳам, онасининг ҳаққи-ҳурмати учун розилик билдириб, сўнг Марғилонга қайнота-қайноналарининг розилигини олиш учун кетганини билдиради-да, яна бир карра уларнинг марҳаматидан умидвор эканини таъкидлайди. Муаммо ва ечим айтилгач, энди буни қўллаб-қувватлаш сўралади: “Буродари кироми, сиз дунё кўрган бир кишисиз, онасининг бу талабини хўб мулоҳаза қилиб кўрингиз, бу тўғрисидаги раъйи ўғлингизга қарағанда ҳам, фақирларича, сизларда бўлгани важҳидин, албатта қўндиришка саъй ва кўшиш қилурсиз, деб ишонамиз”. Бундай ўтинчга Мирзакарим қутидорнинг жавоби қандай бўлиши мумкин? “Қаловини топсанг, қор ҳам ёнади” деганларидек, қошиб эмас, тошиб гапириш мана шунақа бўлади! Бу гапларга жавобан “Йўқ, сенинг айтганингни қилмайман!” дея оладими?! Давомидан келтирилган яна битта гап ҳам чинакам дипломат ва асл ўзбекнинг гапи: “Отабекнинг иккинчи тааллуқи тўғрисида келин боламизга билдирилмаса хўп эрди”. Эрининг яна бир марта уйланмоқчи бўлаётганини хотинига билдирмай туриш уни писанд қилмаслик ва ё алдаш эмас, аксинча, инжа кўнглини синдирмаслик, асраб-авайлаш, эҳтиётлаш-эъюзлаш! Ҳали ўз келинининг юзини кўрмаган қайнотанинг гина-кудурат ўрнига бундай эъюз-эҳтиромини дил-дилдан ҳис қилиб турган ота, албатта, ҳаққа тан бериб, унинг иродасига сўзсиз бўйсинади-да. Худонинг қудрати ва яхши гапнинг кучи-да бу!

Ушбу бўлақда Мирказарим қутидор билан Офтоб ойимнинг қизғин суҳбати, ҳатто айтиш мумкинки, баҳси жуда ишонарли, таъсирчан, эҳтирос ва таҳликага бой қилиб тасвирланган. “Ҳақиқат баҳсда туғилади” деганларидек, ота-она ахийри нисбатан қониқарли ечимга келишади, албатта. Нечоғлик оғир ва қайғули бўлмасин, ота муаммога мантиқий ёндошишга

уринса, она ўйлашни ҳам, тушунишни ҳам истамай, ўртаниб-гўлғанади. Мирзакарим қутидорнинг сихни ҳам, кабобни ҳам куйдирмай, посонгини тенг сақлаб, Офтоб ойимни ҳовуридан тушириш ва тил топишиш укувини кўриб, унинг ҳам ўзбекона муомала маданияти Юсуфбек ҳожидан мутлақо қолишмаслигини ич-ичдан туя оласиз. Ёзувчи совуқ хабарни эшитган онанинг безовта руҳиятини шундай тиниқ ва табиий тасвирлайди: “Офтоб ойим учун гўёки қизининг бирар айби учун бу ишка мажбур бўлинғандек, Кумуш эса энди эрига суюмсиз, ишдан чиққан ва бурчакка тиқилган увададек бўлиб кўрина бошлаган эди”. Ҳеч бир она ўз фарзандининг бахтсиз бўлишига сира йўл бермайди. Шунинг учун Мирзакарим қутидор бунга қаршилик қилган Офтоб ойимга унинг томонини олиб ётиғи билан тушунтирадики, аслида иккинчи хотин олишга куёвлари Отабек ҳам қарши эканини, бироқ қудалари қистови билан бўлаётганини, кундош номигагина кундош бўлишини англатади. Лекин Офтоб ойим англашни истамайди, аччиқ устида эридан хатга “бизга маъқул эмас” деб жавоб беришни айтади. Бундай жавоб ноинсофлик эканини англаб турган қутидор хотинидан “куёвинг Тошкентдан иккинчи уйланмасин-да, Кумушни қудаларинг олдига турғун қилиб юборайлик, тузукми?” деган саволига Офтоб ойим “қизимизни беришда Марғилондан ташқариға олиб кетмас ваъдаси билан берганмиз” деб ҳақли эътироз билдиради. Ана шунда қутидор эътирозга ўрин қолдирмайдиган, узил-кесил ҳақ гапларини айтади: “... ота-онангдан кечасан, иккинчи уйланмайсан деган ваъдани ҳам олганми эдик?.. Пичоқни ўзингга ур, оғримаса бошқаға...” Бу тушунтиришлар-у уқтиришлар оқибатида хотинининг “Қуриб кетсин шу дунёнинг ишлари!” деган фиғонига жавобан қутидор яна бир бор уқтиради: “Қизингни Тошканд жўнатишга

кўн, бўлмаса". Чунки жуда яхши биладики, онаизор учун ёлғиз қизини олисларга жўнатишдан севимли куёвининг яна бир марта уйлангани маъқулроқ!

Аввалги бобда ота, она ва ўғил биргаликда уч бурчакка ўтириб, умр савдоси устида кенгашган бўлсалар, ушбу бобнинг тўртинчи бўлагиди энди қайнота, қайнона ва куёв уч бурчакка ўтириб ўша умр савдосини пишитишади. Аввалги ўтиришда ота-она биргаликда ўғилни кўндиришга уринган, шунинг учун Юсуфбек ҳожига ўртада қозилик қилиш нисбатан енгил кўчган бўлса, бу ўтиришда қайнона бетафардек кўрингани билан, у бу ишга қарши ва руҳан-маънан куёви тарафда бўлгани учун Мирзакарим қутидорга қозилик нисбатан оғир кўчади. Аввалги ўтиришда Отабек ўз ота-онасининг ҳаққини адо қилиб, иккинчи бор уйланишга розилик билдиришга мажбур бўлса, бу ўтиришда Отабек қайнота-қайнонасининг ҳаққини адо қилиб, иккинчи бор уйланишга розилик бермасликка мажбур. Мирзакарим қутидор шундай назик ва масъулиятли дамда мантиқли ва асосли ўйлаб, Отабекни иккинчи марта уйланишга кўндирар экан, буни ўқиган китобхон ҳам беихтиёр қойил қолади-да, қутидорнинг нафақат Юсуфбек ҳожидек юксак малакали дипломат, балки, айни чоғда, биринчи ва иккинчи муаллимлар (Арасту ва Форобий) қаторида тура оладиган яна бир чинакам муаллим, том маънодаги қутидор (китобдор – қути (сандиқ)да сақланадиган китоблар эгаси!) эканига тан беради. Отабек Марғилонга келгач, иккинчи бор уйланиш фикридан буткул айниган эди. Шунинг учун, қайнотасига “ҳамма айбни менинг устимга юклаб жавоб ёзингиз” дейди. Ўтган бобдаги ўтиришда Юсуфбек ҳожи ўғлининг олдига оила шаънини, яъни онаси бировни ишонтириб қўйгани, оиладан лафзсизлик чиқиши маъқулмаслигини ўртага қўйгач, Отабек ноилож рози бўлганди. Бу

бобдаги ўтиришда ҳам қутидор айни шу усулни қўлайди, яъни оила шаънини ўртага қўйиб, Отабек Тошкентдан рози бўлиб чиққан, Тошкентга норози бўлиб қайтса қутидорнинг оиласи айбдор кўринишига ишора қилади. Ана шунда Отабек ўз хатосини англаб етади, бироқ худди аввалги бобда “мени ўйламасангиз ҳам, олмоқчи бўлган келинингизга жабр қилманг” деб йўл қидириб ўтинганидек, бу ерда ҳам “кўнишнинг ва ризоликнинг зарури қизингизда эмасми!” деб йўл қидириб ўтинади. Аввалги бобда ташаббускор Ўзбек ойим “Майли, болам, бу ёқни ҳозир сен ўйламай қўй!” деганидек, бу ерда ташаббускор Мирзакарим қутидор: “Сиз қизимизнинг андишасини қилиб ўтирмангиз, бек! Бу ишни, энг яхшиси унга билдирмасликдир, кейинроқ ўзи кўникиб кетар”, – дейди. Юсуфбек ҳожи қутидорга йўллаган хатида Кумушга билдирмасликни маслаҳат берганида, аслида, “қўқон манзират”, яъни шунчаки истиҳола, одамгарчилик, марҳамат қилган, сабаби, ҳожи одам биринчи хотини розилик бермай иккинчи хотинга уйланиш шаръан мумкинмаслигини яхши билиши керак. Қутидор ҳам буни билади, албатта, бироқ у вазият баттар чигаллашишидан, Отабек кўниб, иш битай деб турганида ишлар чаппасига кетишидан чўчигани учун шундай йўл тутмоқчи. Аммо Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли кўра-била туриб индамаслиги мумкинми? Йўқ, албатта. Шунинг учун у “Қизингизнинг розилигини олмай туриб уйланолмаيمان, агар у кўнмаса, мен ҳам кўнмасликка мажбурман!” деб ҳақли шарт қўяди. Буни эшитган Офтоб ойим “қизининг қадрини бунчалик аршларгача кўтармакда бўлган йигитка ўзида чексиз муҳаббат, поёнсиз эҳтиром сезмакда ва нима учундир йиғлағуси ва куёви юзидан ўпкуси келмакда” бўлса, қутидор куёвининг бу шартига беихтиёр кўнади ва “унинг ризолигини ўзингиз олмоқчимисиз?” деб сўрайди.

Отабекнинг “Йўқ, негаки, қизингиз учун ҳақорат бўлган бу сўзни айтиш маним қўлимдан келадирган иш эмас!” деган андишали гапини қайнота-қайнона ўйлаб қараб, қизларининг розилиklarини олиб беришни ўз бўйинларига олишга мажбур бўладилар. Бу ўринда биз Отабекнинг нафақат кутидордек қайнотага муносиб куёв, аввало Юсуфбек ҳожидек отага муносиб ўғил эканини яққол кўриб, ҳис қилиб турамыз.

Бобнинг бешинчи бўлагими-синиғи энг қисқаси! Бу ҳам тушунарли. Ўзларининг кутилмаган бахтига чанг солиб бошлаган “иккинчи хотин, кундош” балосига севишганларнинг ҳар иккиси ота-оналарининг истак-иродалари деб кўнишга мажбур, лекин юраклари ич-ичдан кўнмай дод-фарёд кўтараётган учрашувининг кенгроқ тасвирини ана ўша юраклар ҳам, кенг китобхонлар оммасининг юраклари ҳам кўтаролмай қолиши мумкин-да! Яна шу ҳолга эътибор берингки, бобда ота-онаниннг ўз қизини кундошлик бўлишга қандай кўндирганлиги яширилади, фақат тўртинчи “синиқ”нинг сўнгида қизларини кўндиришни ўз бўйинларига олган “эру хотин яна ярим соатча жанжаллашиб ўтирдилар” ва бешинчи “синиқ”да “ҳозиргина сўзлашиб ўтирган Кумуш билан онасининг товушлари ўчган эди” деган соддагина гаплар келтирилади, холос! Бу ҳам тушунарли! Натижа шуки, бир тутам бешинчи “синиқ”да Отабек ўзини ҳам кўнгилни синдирадиган фикрлардан чалғитиш-алаҳситиш, ҳам ишқ дарди, айрилиқ дарди, кўнгил синиғига малҳам бўлиши учун Фузулий девонини ўқишга тутинади. Онаси билан бир соатча сирлашган Кумуш энди ўз севгилиси Отабек билан сирлашишга келади. Унинг: “Фузулий яхши китоб, мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда бу китобдан бошимни ололмас эдим, сизамми?” деган биринчи синовчан саволидаги “сизамми” сўзи кўп маъноларни англатади: “сиз ҳам Фузулийнинг ишқ

девонини ўқишни яхши кўрасизми?”, “сиз ҳам ёлғиз қолдингизми?”, “авваллари ёлғиз эдим, ҳозир сиз борсиз!”, “сиз Тошкентга кетиб, мен ҳам ёлғиз қолган кезларимда Фузулийни ўқир эдим”... Бундай оғир саволга Отабек нима деб жавоб қилсин? Уялганидан китобни ёпишга ва сукут сақлашга мажбур. Шунда Кумуш яна киноя қилади: “Китобни нега ёпдингиз? Очиб ўқинг, мен эшитай!”. Бу савол замиридаги маънони зукко китобхон уқа олади, албатта: “Менга чин ошиқмисиз ё бошқага?” Чинакам ошиқнинг жавоби ҳаминқадар: “Ота-она ризолигини бир томчи кўз ёшингизга арзидимми?” Ошиғи жавобидан кўнгли тўлган маъшуқа “Мен рози, мен кўндим!” деб ўз ишончини билдиради. Бироқ энди ўз жавобидан кўнгли тўлмай “Мени унутмайсизми?” деган тилак, шарт, нола, ўтинчини билдиради. Отабек ота-она орзусининг қурбони бўлаётгани, ўз орзуси фақат Кумуш билан бахтли бўлиш эканига ишора қилади. Нега “Фузулий яхши китоб” деб ёзилмоқда? Фузулийнинг қай китоби назарда тутилмоқда? “Лайли ва Мажнун” достони эмасми мабодо?.. Бундай саволларга тегишли жавоб топиш кўзи ва ақли ўтқир китобхоннинг ўзига ҳавола. Ҳар қалай, шуниси шак-шубҳасизки, Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достони Низомий, Деҳлавий, Жомий ва Навоий “Хамса”ларидан бошланган қутлуғ анъананинг муносиб давоми ва чўққиси ҳисобланади! Бутун туркий халқлар адабиётида Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достонидан кейинги қарийб беш асрлик вақт ичида Абдулла Қодирийнинг мазкур “Ўткан кунлар” романичалик чинакам севги достони яратилмади! (Ҳаттоки Рашод Нури Гунтекиннинг “Чолиқуши” романи ҳам бу қадар ёрқин ва ижтимоий салмоққа эга муҳаббат достони эмас!) Минг афсус, кейинги тўқсон йил ичида ҳам ҳали-ҳануз бундай таъсирчан ишқ-муҳаббат достони яратилмаяпти. Бинобарин, Отабек билан

Кумушдан ҳам ёрқинроқ замонамиз қаҳрамонлари, ошиқ-қаҳрамонлар, минг афсуски, ҳали-ҳануз йўқ! Бобнинг “бешинчи синиғи” ва умуман, боб шундай бир жуфт гап билан хотима топади: “Қутидор тарафидан эртага Тошканд жўнаш эълони берилди. Иккисининг ҳамма вақтлари шамъ ёнида сўзлашиб кечди”. Шам ёнида сўзлашиб кечани кундузга улаш... ялдо кечасими бу ва ё қадр кечаси?..

Учинчи боб “Қовоқ девонанинг белбоғи” деб номланиши, албатта, бежиз эмасдир. Бобда қовоқ девонанинг чинакам дарвиш-қаландарларга хос антиқа феъл-атвори шунчалик қизиқ тасвирланадики, ундаги ҳар бир жумла, ҳар бир гап замирида олам-олам маънолар бордир. У “ўз замонасининг машҳур девонаси... кўпларнинг тарафидан қилган кароматлари ривоят этилган бир мажнун” сифатида замоннинг, одамларнинг аҳвол-руҳиясини, феъл-атворларини, орзу-ҳавасларини ўзига хос тарзда ифодаловчи мажоз ҳисобланади. Маълумки, шарқ мумтоз адабиётида “Мажнун – гўзал малакка ошиқ”, “Девона – ҳаққа ошиқ” тимсоллар сифатида қўлланади. Чинакам ишқ-муҳаббатни, ҳаққа ошиқликни англамаган бандаи ғофиллар, табиийки, мажнун ва девоналарни жинни ва телба деб ҳисоблайдилар. Ваҳоланки, улар ёлғончи дунёнинг эмас, ҳақнинг шайдоси, ҳақиқатнинг куйчисидир. Қовоқ девона ҳам ана шундай ҳақгўй девоналардан бири. “Бел қовоқ”нинг ўз таъриф-тавсифини кўринг! “Қовоқ девона, белидаги қовоқлардан битта эгри маймоғини кўрсатиб, “манови Мусулмон чўлоқ!” деди, унинг ёнидаги кичкина томоша қовоқни туртиб, “бунов Худой бачча (Худоёр бачча) деди, сув қовоғини эркалаб, “Нор калла” (Нормуҳаммад кушбеги) деди. Қолган иккита силлиқ қовоқчаларни “носқовоқ, юпқа томоқ” деб қўйди”. Давлат тепасида шундай қовоқсифат қовоқбошлар турган мамлакатда ҳар

қандай фуқаронинг, ҳаттоки хон кўтаришга ва хон қизига лойиқ бўлган йигитнинг ҳам кутилмаган бахти кутилган фожиаларга уланиб кетавериши муқаррар! Фожианинг туб илдизи мана шунда! Қолаверса, Юсуфбек ҳожи ўғлининг никоҳ тўйи бўлганини қовоқ девонанинг тили билан эътироф этилиши орқали тўй чинакам тўй эмас, масхарабозлик, кўзбўямачилик, телбалик, ўғрилик, хўжа кўрсин томоша ва ҳоказо бўлганига ишора қилинмоқда.

Маълумки, Абдулла Қодирий ҳар икки романида кулгу-ҳажвдан усталик билан фойдаланган. Унинг “Муштум” кулгу журналига асос солгани, унда кўпдан-кўп ҳажвий асарлар чоп этгани, ҳатто ўзининг “Йиғинди гаплар” мақоласида “мансабдор шахсларни обрўсизлантирди” дея судланиб, қамалгани маълум. “Билса ҳазил, билмаса чин” деганларидек, ёзувчи ўз ҳажвияларигина эмас, романларида, хусусан, мазкур боб билан “Меҳробдан чаён” романидаги “Қизиқлар” бобида нодон ва жоҳил ҳукмдорларни аччиқ кулги-ҳажв билан ёзиб кўрсатади... Мазкур бобдаги Қовоқ девона ва “Меҳробдан чаён”даги “қизиқлар”, айтиш мумкинки, ўлмас қаҳрамонимиз Хўжа Насриддин афандининг ўзига хос издошларидир. Мазкур бобларни, дейлик, жаҳондаги йигирма тўрт халқнинг афанди латифалари жамланган “Йигирма тўрт Насриддин” латифалар тўпламидаги “Афанди ҳукмдорлар ҳақида” бобига қиёслаб қарасангиз, бунга ўзингиз ҳам амин бўласиз.

Боб ниҳоясида Қовоқ девонанинг белбоғига ёпишган, девонанинг “гапни айлантриши” ва “чап беришлари”га қарамай ўзига керакли маълумот – Юсуфбек ҳожи ўғлини Тошкентдан уйлантирганини билиб олган “Қоратегиндан келган кўз оғриқ”... Ким бу одам? Марғилонда қидирувда бўлгани сабабли Тошкентда келгинди-сиғинди бўлиб юрган, ўзгалар таниб қолмасин

учун кўзини қароқчилардек боғлаб олган қора Ҳомид эмасми, мабодо? Йўқса, Отабекнинг Тошкентдан уйланишига нега бунчалар қизиқсиниб қараяпти? Ўқувчининг кўнглига шундай гумонлар келиши табиий.

“Ёмоннинг бир қилиғи ортиқ” дейдилар. “Жодугар ҳинди” деб номланган тўртинчи бобда ана шундай ёмонлардан бирининг баайни ўлганнинг устига тепгандек ёмон қилиғи маҳорат билан қаламга олинган.

Бу оламда ҳамма нарса одам боласининг қай нуқтадан қандай қарашига боғлиқ. Масалан, ярим ойга қараган некбин унинг ярмини ёруғ, бадбин эса, ярмини қоронғу кўради. Худди шундай, дейлик, Ҳомид хотинбоздек кимсалардан бири Отабекка қараб, “Оҳ, сенинг ёшлигинг менда бўлсайди!” дея орзиқса, яна бири “Қани энди бу неъматнинг ҳар куни янгиси бўлса! Манави овсарга қўшалок бахт кулиб боққанини қаранг-а! Марғилонга борса – шаҳарнинг энг гўзал қизи, Тошкентга келса – шаҳарнинг энг гўзал қизи ёш хотин сифатида хизматида шай турса, қўшалок бахт деганлари шунчалик бўлади-да!” дея ҳасад ўтида қоврилса, ажабмас. “Кавказ асираси” бадий фильмида келин ўғрисининг “Мен бўлсам гар султон, уч хотин олардим ва уч қарра чиройга қуршалар эдим” дея қўшиқ куйлаб, кўнгил кўчаларини кўрсатгани бежиз эмас. Ёмоннинг ёмони ҳасадгўй бўлади! Халқнинг ўғитига кўра ёмондан қочиб қутулиш мумкин, бироқ ҳасадгўйдан қочиб қутулиб бўлмас! Қочиб қаёққа борасиз, борган жойингизда камида яна бир ҳасадгўй йўлингизга кўз тикиб турган бўлса, уларнинг уруғи тошлоққа ёйилган бўлса, нима қиласиз?! Отабекнинг қўшхотинлиги сиртдан қараганда қўш бахт бўлиб кўринса-да, аслида, ичдан қараганда нақд қўш бахтсизликдир! Ўзбек аскиячилари ибораси билан айтганда, “Билмаганлар Отабекни қўшхотинли бойвачча, билганлар-чи, билганлар уни қўшхотинли хизматкор

дейди”. Ёмонлик, ўйлаб қарасангиз, бошга кундошлик балосини солган ёмонотлиқ тўй ўтибоқ бошланганини кўрасиз. Бобдаги дастлабки жумлага қаранг: “Қайин отасининг оғриган касалидан тузала олмай ва ё тезроқ ўлиб тирикларни қутултирмай, “чарлар” балоси билан ўзининг ипсиз боғлангани учун Отабек сўнг чекда сиқилган”. Аввалига Отабек учун ортиқча бошоғриқ бўлган тўй ташвиши, кейин бехос касалланиб, ё ўлмай, ё қолмай аросатда турган иккинчи қайнотасининг ташвиши, мана энди чарларни кутиш ташвиши!.. Бош айбдорга рўй-рост айтилган аччиқ-тизиқ гаплар шунга яраша: “Ўйлаб боқинг, онажон! Бир бечора сизнинг орзуингизни деб, қизи устига кундаш юклади ва биргалашиб тўйингизни ўткузишди. Иш-кучидан қолиб, ўн кунлаб Тошкандда юрди. Нима бўлганда ҳам биравнинг яхшилиғини билиш керак эди”. Куёвнинг биринчи ва иккинчи қайнотага муносабати, чунончи, бирдан андиша қилиб, иккинчисига ўлим тилаши (“тезроқ ўлиб тирикларни қутултирмай” сўзларининг айтилиш оҳангига эътибор беринг!)... шунинг ўзиёқ биринчи ва иккинчи хотинга муносабатни, оқибат-натига Ўзбек ойимнинг кутганига бутунлай тесқари бўлиб чиққанини аён кўрсатиб турибди! Бу ўринда бошқа гаплар ортиқча – тасаввур ихтиёри китобхоннинг ўзида! Ўғил билан онанинг ўзаро муносабатларни аниқлаштириш йўлидаги уринишлари, очиғини айтганда, “даҳанаки жанглари”, аҳволни яхшилаш йўлидаги уринишлар, ҳаттоки янги келинчакни ўртага қўйишлардан ҳам ҳеч бир натижа йўқ! Ўзбек ойимнинг барча иссиқ-совуқ амаллари қор қилмагач, у шундай хулосага келади: “Марғилонликнинг домласи жуҳуд ҳам эмас, мусулмон ҳам эмас – ҳинди!.. сеҳрини... Ўша ҳиндининг ўзи қайтармаса ўзга иложи йўқ!” Она “жодугар ҳинди”нинг сеҳр-жодусига бас кела оладиган куч қидириб Ҳасаналига махсус топшириқ беради:

Марғилонга борганларида у ердан ҳинди домласини топиб, Отабекни ўқитиб юборсин, токи у Кумушдан совисин-да, уни талоқ қилсин. Ҳасаналининг “Марғилонлик қудаларингизнинг давлати олдида бизники йўқ ҳисоб... ўғлингизнинг Марғилонга боргандан сўнг наъдасидан айнаганини, албатта, ҳожидан эшитган бўлсангиз керак... катта келинингиз ўғлингизнинг кўз очиб кўргани... муҳаббат деган нарса ҳуснга қарамайди... анови келинингизнинг ўлса-ўлиги ортиқ” деб тушунтиришлари ҳам унинг фикрини ўзгартиролмайди. Бу бобда биринчи бор Зайнаб бўй кўрсатади. Бироқ... “Кутилмаган бахт” бобида тасвирланганидек, қойилмақом тўйдан сўнг Отабек чимилдиққа Кумушнинг ёнига кирганида “Жоним!.. Нега қочасиз?! Нега қарамайсиз?!” дея унга талпинган эди. Асарда Зайнаб билан бўлган тўй қовоқ девона тилидан базўр айтилса-да, чимилдиқ умуман тилга олинмайди. Отабек эса Зайнабга талпинмайди, аксинча, ундан қочади, унга қарамайди. Отабекнинг Зайнабга совуққонлиги шу бобда илк бор китобхон кўзига кўрсатилади. Ўзбек ойимнинг “Ўғлим... янги уйланган отинг бор! Менинг олдимда ўтириб нима қиласан? Бечора ёлғиз ўтирибдир!” дея зорланишига Отабек индамайди. Сўнг онаси чўри Ойбодоққа ёш келин-куёвнинг овқатларини ичарига олиб киришни буюрса, Отабек ўзиникини ҳам онаси олдига олиб келишни айтади. Ўзбек ойим ноилож келинникини ҳам шу ерга келтиришни буюради. Ибо-ҳаё ва тавозе билан кириб келган Зайнабга Отабек қиё ҳам боқмай “чойга нон хўллаб емоқда эди”. Ўзбек ойимнинг кесатиб айтган “қайин отангни... чарларсиз ҳам кўра қоласанми?” деган саволига Отабек дангал “Кўрсам бўлади...” деб Зайнабга кулимсираб қарайди. Зайнаб ҳам кулган бўлади. Асарда берилган “Тошкентликлар одатича “чарлар” бўлмасдан туриб, куёв қайин ота, қайин онага кўринмас эди” деган изоҳ

Отабек билан Зайнаб тўлақонли эр-хотин бўлмаганига ишора қилмоқда. Зайнабнинг қайнонасига чойли пиёлани ўрнидан туриб узатгач, эрига ҳам ўрнидан туриб узатмоқчи бўлганида Отабекнинг уни тўхтатиб “Бундан кейин чой беришда ўрнингиздан туриб ўтирманг, ўтирган ерингиздан берсангиз ҳам бўладир” дейишида ҳам имо-ишора бор. Бу билан унинг кўнглига йўл топаман деб овора бўлмаслиги, кўнгли банд эканини англатяпти. Буни Ўзбек ойим ҳам, ўқувчи ҳам яхшигина тушунса-да, Зайнаб ҳали тўла тушунмайди. Отабек чарларни тезроқ ўтказиб, Марғилонга – Кумушнинг ёнига боришни интизорлик билан кутиб юрган кунларнинг бирида Ҳасанали унга хат тутқзади. Кумуш-бибининг “Вафосизга” деб бошланиб “Сизга янги ёр, менга уятсизликнинг қурбони бўлиш муборак! Кумуш эмас, Тупроқбиби ёздим” деб тугалланган, Отабекни “вафосиз”, “сизда виждон, инсоф, раҳм, ваъда, вафо, яхшилиқни билиш, боринг-чи, одамгарчиликдан ҳеч гап йўқ эмиш”, “ҳийлакор бир тулки, оғзи қон бир бўри, раҳмсиз бир жаллод, уятсиз бир йигит!”, “учинчи ёр топганда, иккинчи бечорага ҳам шундай уятсизлик қилинмаса эди!” дея айблаб ёзган бу хати нафақат бош қаҳрамонни, балки китобхонни ҳам анчагина шошириб-ўйлантириб кўяди. Отабекнинг Ҳасаналига айтган “Кўрқитмоқчи бўлиб баъзи бир киноялар ёзибди!” дейиши ҳам ўқувчининг кўнглига таскин бермасаберолмаса, ажабмас! Бундай аччиқ-тизиқ гапларнинг туб сабаби қаёқда?

Туб сабаб тубандаги “Хиёнат” деб тамғаланган бешинчи бобда очиб кўрсатилади.

Хиёнатнинг турлари кўп: омонатга хиёнат, дўстга хиёнат, жуфти ҳалолга хиёнат, ҳаққа хиёнат, эл-юртга хиёнат... Ёзувчининг усталиги шундаки, у бобга қўйилган ном орқали мана шу хиёнатларнинг барчасини назарда тутиб, барчасини ҳаётий мисоллар билан

тасвирлайди. Онгли равишда ҳасад ва ғараз билан эр ва хотин орасига тушиб, унисининг номидан бунисига сохта талоқ хати ёзиш!.. Хиёнатнинг каттаси мана шу! “Ўт балоси-ю сув балосидан туҳмат балоси ёмонроқ” деган гап бор. Хиёнат туҳматдан ҳам ёмонроқ, чунки туҳмат хиёнатнинг ҳосиласи, хиёнат эса, туҳматнинг онаси!.. Хат ташувчи дўст қиёфасидаги мастон кампир ва унинг каллакесар ўғлининг хиёнатлари! Оқкўнгил ва ишонувчан келинчакнинг сохта хатга ишониб ўз жуфти ҳалолени хиёнатда гумон қилиши! Қайнота-қайнонанинг ҳам ўша қорахат туфайли куёвларини хоин деб ўйлашлари! Уларнинг ачинарли ҳолатини ёзувчи шундай таъсирчан тасвирлайди: “Офтоб ойим олган таассуротини ичига юта беришка чидалмади-да, ёмғирдек кўз ёшини тўка берди. Қутидор ҳам хотинини кутиб тургандек кўз ёшлари билан соқолини ювмакка олди. Кўзи юмуқ бўлса ҳам, уларнинг ҳозирги қолларини сезиб ётган Кумушнинг-да қайнаб чиққан кўз ёшлари икки чаккасидан ёстиққа оқиб туша бошлади. Шу чоқда на учундир тоқчада ёниб турган шамъ ҳам лип-лип қилди-да, ўчди... Шунинг ила бу ҳавлини чин маъноси билан қоронғулик босди...” Ўхшатишларни қаранг: гўё офтобни булут қоплаган-у, ундан ёмғир тўкила бошлаган; гўё Кумушнинг юраги лопуллаб ёняпти-да, унинг кўз ёшларини қайнатяпти; гўё уларнинг аччиқ кўз ёшларига шам ҳам чидолмай ўчди-қолди; гўё оиланинг қўр-кути ўчди-ю, қоронғу кунлари бошланди... Кумушбибини хушдан айирган ва уч кунда хазон япроғидек сарғайтириб, “Тупроқ-биби”га айлантирган сохта талоқ хатини олиб келган шумқадам ва унинг бус-бутун киноядан иборат жавоб хатини ундирган ўзига хос ялмоғиз кампир тасвири ўткир кўзли мўйқалам соҳибининг жонли тасвирдир: “Ул ердан бичиб олғандек пак-пакана, бурни юзи билан баравар, деярлик теп-текис, кўзи қоққан қозик

Ўрнидек чуп-чукур, оғзи қулоғи билан қошиқ солишар даражада жуда катта, юзи қирқ йиллик оғриқларникидек сап-сарик, қирқ беш ёшлар чамасида бир хотин эди”. Кумушбиби таърифлаганидек бу “оч арвоҳ” эртақлардаги ялмоғиз кампир бўлса, унинг ўғлини жони Ҳомиднинг қўлида турган девга қиёслаш мумкин. Бу девнинг қиёфаси келаси бобда ўхшатиб берилади. “Ўғри қариса сўфи, ғар қариса отин бўлади” деганларидек, ялмоғиз кампирнинг исми Жаннат, дев ўғлининг исми Содиқ экани уларнинг нақадар уста қаллоб эканини, одамлар кўзларини шамғалат қилиш учун атайин ўзларини жаннати ва содиқ қилиб кўрсатишга уринишини кўрсатади. Эртақларда ҳам ялмоғиз кампирнинг жонон қиз, девнинг алп-ботир қиёфаларига кира олишлари бежиз эмас. Зеро, шайтон ва унинг малайларининг асосий макри – одамга бойликни кўрсатиш-у гадой қилиш, шуҳратни кўрсатиш-у шарманда қилиш, бахтни кўрсатиш-у бахтсиз қилиш... Лекин ҳар қанча уринишмасин, бундай кимсаларнинг юзларида фаришталари йўқ, аксинча, турқлари бири-биридан совуқ, бири-биридан кўрқинчли. Боб “биз энди хиёнат қаҳрамонлари билан ўқувчини таништирамиз” дея ана шу турқи совуқларнинг дунёқарашини туриш-турмуши билан яқиндан таништиришга ўтади.

Ўтган “Хиёнат” бобида Кумуш сохта хатга ишониб ўз Отабегини билиб-билмай “Вафосизга” дея хиёнатда айблаган бўлса, ушбу “Иситма орасида” бобида энди Отабек Кумушни “телбаларча мактубингизни иситма орасида ёзғон ўхшайсиз...” дея билиб-билмай айблади. Боб Содиқ “дев”нинг турқини чизиб кўрсатиш билан бошланади: “Йигирма икки ёшлар чамасида бўлган бу йигит сарик танлик, уккининг кўзидек чақчайиб ўйнаб ва ёниб турган қизил кўзлик, юзига парчинлангандек юза (пучук) бурунлик, манглайи қанча ташқариға ўсиб чиқган бўлса, юзи ўшанча ич-

карига кеткан, қисқаси, вақтсизроқ яратилиб қолган бир махлуқ эди”. Бундай махлуқнинг тасвиридан одам сесканиб-чўчийди, ўзини кўрса, қай аҳволга тушар экан? Гапдаги “вақтсизроқ” сўзи ё “вақтидан олдин”, ё “вақтидан кейин” туғилганига, яъни унинг ногирон, майиб-мажруҳ эканига ишора қилмоқда. Шунинг учун ҳам ҳеч ким унга қизини бергиси келмайди. Аслида, гап унинг совуқ турқидагина эмас, балки совуқ на қора қалбида. Сабаби, севги ёшу қиёфа танламайди, балки кўнгил танлайди. Шунинг учун ҳам эртакларда махлуққа айлантирилган ботирнинг кўнгли оқ бўлгани учун гўзал қиз уни севиб қолади-да, уни ўз аслига – барно йигитга айлантиради... Ялмоғиз кампир билан дев яшайдиган файзсиз-жирканч ҳовли тасвири уларнинг бу дунёси ҳам, у дунёси ҳам нақд дўзах эканини аён кўрсатиб тургандек. Қора Ҳомиднинг “Хўш, Содиқ полвон, ишлар қанақа, Тошкандда нима гаплар бор?” деган саволига у сохта хатни Ҳасаналига олиб бориб бергани-ю жавоб хатини олиб келганини мақтаниб айтади. Қора Ҳомид рақиби Отабекнинг “Умидим юлдузи, орзум чечаги, ҳаётим тираги Кумушимга!” дея бошланган хатини ўқир экан, “иситма орасида ёзғон ўхшайсиз” деган жойида “хахолаб юборди-да, “вой аҳмоқ” деб кўйди”. Унинг бу қаҳқаҳа отиб кулишига ўқувчи “вой ярамас бузғунчи-ей!” деб ўйласа, ажабмас. Отабек ўз хатида “шу кунгача чарлар балоси билан тутқун бўлишим, орзу ҳавас қайин отасининг оғриб ётиш шумлигидир” дея ўзини оқлайди-да, “Сиз ўзингизни тупроқ билан тенглашдирмакчи бўлгансиз, лекин ман ҳозир Кумушка ҳам қаноатланмай Олтинбиби деб атамоқ фикрига тушдим... Борлиғим муҳаббатингиз алангаси билан туташқани ҳолда завжингиз Отабек” дея яқунлайди. Эътибор беринг, Отабек “қайин отам” дейишга тили бормай, “қайин отаси” дея ётсираяпти. Худди бу ёқда Ҳомид

ва унинг малайларининг ҳйллалари каби, у ёқдаги ўз онаси-ю куда тарафнинг ҳйллаларини шумлик деб атаяпти. Ҳайнаҳой, буюк Ғафур Ғулом мазкур романда тасвирланган шумликлардан таъсирланиб, ўзининг “Шум бола” қиссасида хон замонидан кейинги чоризм замонининг шумликларини ёрқинроқ очиб бермоқчи бўлган ва бунга эришган. Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи ҳали кўплаб асарлар яратилишида муаллифга илҳом бахш эта олади. Сидқидил тилак билдираманки, бу романда тасвирланган “кеча”, “тун”, “қон”, “шумлик”, “кўзғолон”, “исён”, “қорайиш”, “ўғри”, “ўлим”, “тобут”, “ёндиrhoқ”, “қасос”, “фожиа”, “шайтон”, “махлуқ”, “жин”, “дев”, “уруш”, “бахтсиз”, “мағлуб”, “гуноҳ”, “хатар”, “жиноят”, “иблис”, “даҳшат”, “зулмат”, “дўзах” каби ёмонликлар эмас, балки “қутлуғ”, “наво”, “севги”, “кундуз”, “ёдгор”, “тўй”, “бахтли”, “тинчлик”, “нур”, “офтоб”, “қуёш”, “ойдин”, “иймон”, “меҳр”, “ғолиб”, “ҳаёт”, “ҳазина”, “туғилиш”, “соғиниш”, “вафо”, “умид”, “нажот”, “орзу”, “руҳият”, “сўз”, “жаннат” каби яхшиликлар ёрқинроқ очиб берилган, ўқувчи кўнглини чўктирадиган эмас, қаршинча, ўстирадиган битиклар шояд кўпайса! Ақалли асарда қораликка нисбатан оқлик устунроқ бўлса! Ахир, ҳаётда шундай – оқлик, ёруғлик устунроқ-ку!.. Отабекнинг хатини тўлиқ ўқиб чиққан қора Ҳомиднинг юзи баттар қораяди гўё. Сабаби: “Бу кун-эрта Отабек келар-да, Кумуш билан топишар, хиёнатноманинг ўзиники бўлмаганлигини исбот этиб, Ҳомиднинг ўйлаған ишини яна кейинга силтар, ёки бутунлайга Ҳомиднинг умидини узар”. Ўйлай-ўйлай, у шундай қоп-қора режа тузади: Жаннат опасига яна бир сохта хатни қутидорникига олиб бориб беришни ва Содик инисига қутидорнинг эшиги олдида пойлаб, йўлагида Отабекни ўлдиришни буюради. Ҳомиднинг “Башарти одам ўлдириш бўлса-чи?” деган саволига берилган жавобни қаранг! “Бу кунга-

ча иккитасини жойлашдирдим, учунчига ўтса нима қилади? – деди Содиқ ва мағрур кулиб қўйди”. Одам ўлдиришдек энг оғир жинояту гуноҳи кабирани қилишдан тап тортмайдиган тубан кимса дўзахи бўлмасинми?!

Жаннат билан Содиқнинг энг катта бахтсизлиги шундаки, улар Худога ва ўзларига эмас, Ҳомиддек ўзларини баайни косовдек ўтдан олиб сувга солишга устомонларга ишонадилар. Ўзлари ясаб олган жонли бутларга сиғиниб, Ҳомид қиёфасидаги шайтонларга малайлик қиладилар. Ҳолбуки, халқ айтганидек, бировга қолган кунинг кун эмас! Айниқса, ана ўша хўжайинининг қутқуси билан бировни қон қақшатиш эвазига икки дунёда ҳам бахтиёр бўлолмаслигини англамайдилар. Романда қора Ҳомиднинг икки хотинга қандай уйлангани айтилмайди, лекин хотинларининг бахтсиз эканидан ва унинг қинғир йўллар билан Кумушга эришмоқчи бўлишидан англашиладики, у хотинлар ҳам макр қурбони. Демак, Ҳомид ҳам, аслида, икки инсоннинг ҳаётига зомин бўлган қотил. Шунинг учун ҳам Ҳомид бадбахт ва унга эргашган Жаннат билан Содиқ ҳам бадбахт.

“Қувланиш” деб аталган икки бўлакли еттинчи бобнинг биринчи бўлаги хиёнат қахрамонларидан бири – Содиқнинг қутидор эшиги олдида кун-у тун пойлаши, иккинчиси – Ҳомиднинг тез-тез келиб текшириши тасвиридан бошланади. Хоин-у сотқин кимсалар дин-диёнатдан, демакки, иймон, инсоф ва тавфиқдан, умуман, одамгарчиликдан чиққан, одамийлик сиёқини йўқотган бўладилар. Ўзининг бад нафси йўлида ҳар қандай жиноятни қилаверадилар. “Жиноят” ва “жинни” сўзларининг ўзаги бир экани бежиз эмас, зеро жинни учун ҳеч қандай қонун-қоида йўқ! Лекин, “югурганники эмас, буюрганники” деганларидек, Тангри ёмонларни уриб, яхшиларни қўрийди.

Мана, Ҳомиднинг кўрсатмаси ва уйлантириб қўйиш ваъдасига кўра икки карра қотил учинчи ўлжаси Отабекни қутидор уйи олдида пойлаб турибди. Ҳомид Отабекни қутидорнинг йўлагига ўлдиришни тайинлаган! Чунки Ҳомид Содиқнинг қотиллигини қутидорга тўнкаса-да, ўзига қўшиб Содиқни ҳам сувдан куруқ олиб чиқса! Ахир, бу оламдаги энг аҳил икки инсон – севимли куёв билан қайнотанинг орасига совуқчилик солган бу маккор энди бирини ўлдиртириб, иккинчисини қаматиб, Кумушбибига тўла эга чиқмоқчи-да! Мана шундай ўлиш ё қолиш чоғида Тангрининг кўриши билан уёқда Содиқни бир тўда ўртоқлари аллақандай Шамшодбекнинг тўйига судрагудек қилиб олиб кетишади, буёқда Отабек қайнотасининг уйига келиб тўхтади. Ўртоқларининг Содиқни “тегирмончининг ишсиз қолган эшаги”, “бурнингми, Рисолат холамнинг рапидаси”, “башарангми, дўлда қолган таппими”, “эҳ хумса”, “юр, итбачча, жинни-минни бўлдингми?” деб калака-масхара қилишлари орқали ёзувчи Содиққа ҳам, ўқувчига ҳам адаб беряпти. Ёзувчининг боб номларига бир неча маъноларни сингдирганини кўп бора кузатдик. Мазкур бобнинг “Қувланиш” деб аталишининг бир маъноси – Содиқнинг қувланишига ишора.

Бобнинг иккинчи бўлагига қайнотанинг куёвга нохуш муомаласи тасвирланади. Гарчи Ҳомид Отабекни ўлдиртиролмаса-да, ҳар қалай, қайнотасини бу севимли куёви билан уриштиришга эришади; талоқ хатидан хотини ва қизи қаторида қаттиқ куюнган қутидор энди билиб-билмай “Уятсизга манинг уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишқа ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, манинг эшигим ёнида тўхтамангиз!” дея севимли куёвини уйига киритмай, ошкора қувлаб юборадики, Отабекка ҳам, бобга ҳам “Қувланиш” деб тамға босилиши аввало шу боисдан. Қайнотаси-

дан бундай совуқ муомалани кутмаган Отабек отнинг бошини бўш қўйган қўйи Марғилон кўчалари бўйлаб боши оққан томонга кезинади. От боши берк кўчанинг охирига бориб тўхтайтиди. Ана шунда шу ерданги бир дарвозадан оқ салла ўраган киши ичкаридан хайрлашиб чиқиб келади-да, Отабекни кўриб, унинг адашган мусофир ғариб эканини билиб ўз уйига, буни қарангки, Тангрининг яна кўриши билан, айнан Жаннат ва Содиқ яшайдиган уйга девор-дармиён қўшни уйга бошлаб келади!

Нима бу, тасодифми, ё қонуният? Айнан Отабек келаётганида Содиқни ўртоқлари судраб тўйга олиб кетиши, Отабекнинг айнан Жаннат билан Содиқнинг қўшниси уйида қўним топиши муаллифнинг хоҳиш-истагига кўра битилган ясама, бадий жихатдан кучсиз жойларми? Йўқ! Чунки бу ерда муаллиф ўз хоҳиш-истагига кўра иш қилаётгани йўқ, балки Тангрининг қудрати қанчалик чексизлигини кўрсатмоқчи! Зотан, қоронғу кечаларда қора тош устида кетаётган қоп-қора кумурсқанинг қимирлашини ҳам Кўргувчи ва Билгувчи, ҳар нега Қодир Аллоҳ чеварлик билан ҳаққоний тўғриласа, муаллиф ҳам буни чеварлик билан ҳаққоний тасвирласа, бунга қойил қолмаслик мумкинми?! Айниқса, отнинг айнан Отабек учун керакли, сув билан ҳаводек зарур хонадон соҳибининг олдига бориб тўхташи Отабекнинг шу лаҳзалардаги чинакам мажнунона, машрабона, дарвиш-қаландарона саъй-ҳаракатларининг қонуний ҳосиласи, дейиш мумкин! Ахир, “Телбанинг ишини Худо ўнглабди” деб бежизга айтмаганлар. Қолаверса, отда ҳам гап кўп! Гарчи очиқ айтилмаса-да, Отабекнинг оти ишончли эш, содиқ дўст ва тийрак жонивор сифатида “Алпомиш” достонидаги Ҳакимбек минган Бойчибордан қолишмайди! Бойчибор Алпомишни икки юрт орасида олиб юрган, уни етти йиллик зиндондан

думи билан тортиб чиққан, дўсти Қоражонни ўзига мингазиб Барчиной учун пойгада енгиб чиққан бўлса, Отабекнинг оти уни икки шаҳар ўртасида олиб юрди, қоронғу кечадан ёруғ уйга бошлаб борди, оталиғи Ҳасаналини ўзига мингазиб ҳаётбахш номаларни ўз вақтида етказди...

Отабек янги танишининг уйида чақирилмаган меҳмон бўлиб ўтирар экан, ўзининг асл отини яшириб, “Шокирбек” деб таништиришида ҳам гап кўп! Бунинг сабаби бир эмас, икки бор ўлимдан қолиб, бутун Марғилонга овоза бўлгани учун ўзини танитишни истамаганидагина эмас. Асосий сабаб унинг “Шокирбек” деган янги оти, ўзи қидирган манзил эса, Комилбойнинг уйи эканидадир! Комиллик сари интилиб турган шокирни яна бир карра – учинчи бор Ўзи ўлимдан қўриган ҳар нега Қодир Аллоҳга ҳамду санолар бўлсин!.. Гарчи севимли қайнотаси ҳайвондек уйининг олдидан қувлаб юборган бўлса-да, ўзи шаҳар кўчаларида баайни буюк шоиримиз Фурқатга ўхшаб, “адашган ит каби қаён боришини билолмай” юрган чоғида ҳам куфрони неъмат қилмай, Худонинг кўрсатганига шукур қилган шокирни нега энди Қодир Аллоҳ от ёрдамида қутлуғ қутулиш кўчасига йўлламаслиги керак?! Искирт ҳовли эгаларининг қўшниси уста Олим айнан тўқувчи бўлиб чиққани... бу ҳам тасодиф эмас, аслида, қонуният! Зотан, бу ердаги тасвир шунчаки тўқима эмас, айна ҳақиқат, Худонинг қудрати, халқнинг “Сурнайчининг уйига сурнайчи, карнайчининг уйига карнайчи келади” деган ҳикматли гапи қанчалик тўғрилигига яна бир исбот! Табиийки, тақдир синовлари олдида инсоннинг гоҳида ақли лол қолади. Кумушнинг ғалати хатидан сўнг, энди қайнотасининг антиқа ҳаракати Отабекнинг қотган бошини баттар қотирди, албатта. Қўним топган уйнинг боғида ўтириб ўйлай-ўйлай, ахийри “ичига ел қамалган пуфак-

дек уфф этиб” юборади. Уй соҳиби уста Олим Отабекнинг ўйчан, қайғули аҳволини кўриб ўзи соғлиғи учун ичиб турадиган мавиз (май)ни Отабекка ҳам таклиф қилади-да, буни шундай изоҳлайди: “қаттиқ уар бўлмаганда ичмаган ҳам маъқул, лекин бу нарса бир томондан кишининг саломатлигига фойда берса, иккинчи жиҳатдан тирикликнинг қайғу ва аламларини-да унутдириб турар экан”. Бу лавҳадаги майни ҳам тўғри, ҳам кўчма маънода, яъни тасаввуфий майи ноб деб ҳисоблаш мумкин! Ёзувчи усталик билан шундай носита ва усуллар қўллайдики, ўқувчи воқеаларнинг табиий оқимига беихтиёр бўйсунди. Масалан, “Масглик – ростлик” деганларидек, ичилган май уста Олимнинг дардли кўнгил дафтарини очиб юборади. “Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит” деганларидек, кейинги “Бахт ва бахтсизлик” бобида уста Олимнинг фожиавий ишқ достони батафсил баён этилар экан, унда Отабекнинг ишқ достонига ўхшаш, ҳатто туташ жиҳатларни аён кўриш мумкин. Яъни, муаллиф бу икки инсоний тақдирни ўзаро параллел қўйиб тасвирляпти.

“Бахт ва бахтсизлик” деб номланган саккизинчи бобни асарнинг биринчи бўлимидаги “Кутилмаган бахт” бобининг мантиқий давомигина эмас, шарқона қиссахонликдек асрий анъаналаримизнинг янги даврда янгича шамойилда жонлантирилиши, дейиш мумкин. Шарқ қиссахонликлари, айниқса, “Минг бир кеча” қиссалар туркумида “қисса ичида қисса, ҳикоя ичида ҳикоя”дек тавсир усули кўп учрайди. Айни шу Абдулла Қодирий қайта жонлантирган усул янги давр насрида замонамизнинг буюк адиби Чингиз Айтматов ижодида жаҳоний миқёсларга олиб чиқилди. Адибнинг “Бўронли бекат” ва “Кунда”дек мумтоз романлари таркибидаги қисса ва ҳикоялар, айниқса, сўнгги “Тоғлар қулаганда (Мангу қайлик)” романи-

нинг мантиқий якуни сифатида унга илова қилиб берилган (ўлиш ва ўлдириш ҳақидаги!) ҳикоя бунинг яққол далиллариدير. Камина ҳам бу усулдан ўз асарларимда баҳоли қудрат фойдаланганман. Масалан, “Тилсим (Туркистон достони)” асаримда “Дастурхон” ҳикояси келтирилиб, унда Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпоннинг кечки дастурхон атрофидаги учрашуви тасвирланган... Уста Олим билан Саодатнинг севгиси Отабек билан Кумуш севгисидек чин ва чексиз. Бироқ сирли ўлим уни Саодатидан айиргач, қайта уйланиб бахтли бўлолмай ажрашган уста Олим бахт ва бахтсизлик ҳақида шундай хулоса қилади: “Балки муҳаббат бахтлик кишилар учун яхшидир, лекин ўз тажрибамча, бахтсиз киши учун бадбахтликдир”. Шундан сўнг уста Олим ўзининг бахтли ва бахтсиз кунлари ҳақида узун ва мароқли ҳикоя қилади. Роман таркибида баайни узукка кўз қўйилгандек ярашиб-сингишиб турган мазкур ҳикоядан яққол англашиладики, инсоний тириклик – бахт, ўлим эса, бахтсизлик! Бахт билан бахтсизликнинг бундан бошқа тўлақонли таърифи йўқ! Вақтинчалик айрилиқ, тушунмовчилик, араз, алам ва ҳоказолар, аслини олганда, ошиқ учун чинакам бахтсизлик эмас, аксинча, бахтнинг кўринишлари, турфа рангдаги товланишлари! Зотан, тирик юрган – ўлмаган севишганлардан ҳам бахтлироқ ким бор бу ёруғ оламда?! Бу ҳолни жаҳон дostonчилигида ҳам кузатиш мумкин: ошиқ ё маъшуқанинг ўлимидан сўнг ҳаётнинг маъносини йўқотган Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мужнун, Ромео ва Жулётта, Тристан ва Изолда ва бошқа ошиқи-беқарорлар... Уста Олимнинг ибратли ва мароқли ўтган кунлари ҳикоясини тинглаб ҳам мушоҳада қилиб, Отабек ўзини уста Олимга менгзамоқчи бўлади, бироқ унинг Саодати уни сўкмаган ва ташламаган, балки эрининг гуноҳи сабабли ёш умрини хазон қилган,

бунинг Кумуши ўлмаса-да, уни сўккан ва ташлаган, бунинг устига қайнотаси қувиб солган ва унга тузоқ қўйган (бобда ёзилишича, Отабек “ўзининг Тошкандан уйланишига қутидор томонидан розилиқ берилишини, ҳатто унинг тўйни ўз қўли билан ўтказиб келишини илгаридан ҳозирланиб келинган тузоқ деб тушунган эди”) каби тафовутларни кўриб, чиқарган мангикий хулосани қаранг: “...уста Олим даражасига ётиш учун ўзида ҳеч бир муносабат кўрмади... Уста Олим ёзиб берган ўринга кириб ётар экан, ўз-ўзига айттар эди: “қувланишга, таҳқир этилишка лойиқ кўрилган Отабек уста Олим бўлишга ҳам сазовор эмас!” У уйқуга кетар экан, юраги болаларини учуриб кетган қаррукнинг уясидек бўм-бўш эди...” Айниқса, сўнгги гаптадаги юракка боғлиқ ўхшатишни қаранг! Қаррукнинг уясидек бўм-бўш юрак, ҳувиллаган юрак, майи ноб билан тозаланиб-покланиб, яшаш учун керакли даражада кенгайиб-яшараётган, янги қувват олаётган юрак!.. Отабек суҳбатдоши, қисматдоши уста Олимни ўз маъшуқаси билан дил-дилдан топишган бахтли инсон деб, ўзини эса, маъшуқаси томонидан воз кечилган, юз ўгирилган бахтсиз инсон деб ҳисоблайди. Тасаввуф таълимотига кўра, бандасига ошиқлик мажозий ишқ бўлиб, Ҳаққа ошиқликнинг ўзига ҳос ёғдуси ёки кўриниши, чақноғи, шуъласи, жилваси, ирқироғи, ялтироғи, товланиши, жиллоланиши... Ҳар бир одам “Ўзинг бандам дегайсан” деб Ҳақ Таолога сигинар экан, бу дунёю у дунёда бахтга ёрлик ва ёрдик сўрайди. Яратган ўз жамолини кўришга кимни муносиб деб билса, ана ўша одам чинакамига бахтиёр ҳисобланади. Ишқий дostonлардаги ошиқ ўлимидан сўнг маъшуқанинг, ё аксинча, маъшуқа ўлимидан сўнг ошиқнинг ўзини ўзи ўлдиришини (дейлик заҳар ичиб ўлишини) юзаки тушуниб, қотиллик ва ўз жонига суиқасд деб эмас, балки ўз ёридан айрилган ошиқ

ё маъшуқа учун ҳаёт тугади, ҳаёт заҳарга айланди, деган рамзий маънода тушунмоқ керак. Сабаби, ҳар қанча бандасига ошиқ бўлмасин, Ҳаққа ошиқлик барчасидан устун ҳисобланиб, Яратганга куфрони неъмат қилмаслик керак. Уста Олим ҳам, келгусида Отабек ҳам ўз ёридан айрилгач, ошиқ девонага, мажнунга айланадилар, бироқ ҳаёт учун, тириклик учун, ҳақ учун курашни тўхтатмайдилар. Ҳа, донишмандликда беназир халқимизнинг “Бировни кўриб фикр қил, бировни кўриб шукур!” деган ҳикматли гапи бежиз айтилмаган! Ҳам фикр қилиб, ҳам шукур қилиб турган қаҳрамонгина яшашга қобил ва курашда қодир чинакам қаҳрамон – замонамизнинг ва барча келгуси замонларнинг қаҳрамони! Айни шу роман таркибидаги “Бахт ва бахтсизлик” ҳикояси билан бутун асарни қиёсий таҳлил қилиб яна бир карра амин бўласизки, худди халқ дostonлари ва хамсачилар (Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий)нинг дostonлари каби, “Ўткан кунлар” романи реализм, романтизм, символизм, натурализм, модернизм ва бошқа жамики “изм”лардан баландроқ турадиган асардир. Чунки бу асар биронта ижодий усул, ҳаттоки реализмдек имкониятлари чексиз ижодий усул қолипига ҳам сиғавермайди, зотан, жамики мавжуд “изм”ларни ўзига хос тарзда мужассамлаштиради! Асар таркибида бу “изм”ларга хос унсурларни истаганча топиш мумкин! Бинобарин, бундан ўттиз-қирқ йил муқаддам бўлганидек, Қодирийни романтизмга берилиб, реализмдан чекинишда айблаш масалага тор бир нуқтаи назардан қарашдан бошқа нарса эмас эди!

“Унутолмаса нима қилсин...” деб номланган тўққизинчи бобда уста Олим билан Саодатнинг муҳаббат қиссасидан сўнг баайни онадан қайта туғилгандек бўлиб, борингки, афандимизга ўхшаб, “ҳаммаси-

ни ўчириб ташлаб, қайта бошдан бошлаш” иштиёқи ҳуғлида бош кўтарган бош қахрамоннинг руҳий ҳолати тасвирланади. Тошкентга қайтиб келгач, гарчи биёнда-ёнбошида отаси, онаси, иккинчи хотини ва уларга боғлиқ бутун бир мардум бўлса-да, том маънодаги ёлғизлик-танҳоликда, узлатда, меҳмонхонада(!) машрабона кун кечира бошлайди. “Машраб” сўзининг ўзаги “шароб” эканини билсангиз, у севги ва айрилиқ дардидан ўртанган юрагини шароб билан ўчиришга, миясида ғужғон ўйнаган ўйларни шароб билан унутишга муккасидан кетади. Унинг бу аниқли руҳий аҳволини қайси яқини тушуна олиши мумкин? Юсуфбек ҳожи давлат ишлари-ю кенгаш ва шифатлардан ортмайди. Сиёсатдон отани ажаблантирган нарсა ўғлининг “тадбирсиз сиёсат ва аҳмоқ бошлиқлар мавзуидан олиб қилатурған шикоят ва ҳасрати”дан жимиб қолгани бўлади, холос. Ўз орзусига берилган она эса, ўғлининг орзуси билан қизиқиш ўрнига, ҳалиям Отабекни ўқитиб юборишни, бирор ромчи топиб, уни иккинчи хотинига ром қилишни ўйлайди, холос. Бундай ёлғизликда танига суянчиқ ва жонига қўрчиқ бўла олган ягона инсон – тутинган ота Ҳасанали, албатта. Зотан, “Отабекнинг қайғулик қоллари, уйқусиз мутолаада ўтган тунлари ва умуман ундаги ўзгаришлар... муҳаббати орасиға чўб бўлиб тушкан кейинги уйланиши алами”ни кўрадиган-билдиган, ҳатто юракдан туя оладиган дилдош дўст, “Қул Хожа Аҳмад”дан бошланган жамики чинакам қуллар – Аллоҳнинг қулларига ўзига хос тимсол бўлган шу оилавий қулдан бошқа ким ҳам бўлиши мумкин?! “Китоблар – менинг қулларим!” деганида таниқли билгамиш-файласуфлардан бири нақадар ҳақ бўлган, ўйлаб қарасангиз! Зотан, китобни энг содиқ қул деб билган одамгина чинакам билгамиш-файласуф бўла олади!..

Ҳасанали Отабекка ҳамдарад дўст бўлса, бош дардисар душман ким? Албатта, шу оғир дардни – айрилик дардини унинг эгилган бошига солган ўз онаси Ўзбек ойим-да! Лекин Ўзбек ойим буни англамайди, терсча, не-не орзулар билан олган келинига ўғли киё боқмай ноинсофлик, адолатсизлик, нотўғри қилмоқда, деб ўйлайди. Ўғлини ўзича қутқармоқчи, бахтли қилмоқчи, гўё уни келинига тупуклаб ёпиштирса, олам гулистон бўладигандек. “Ота-она орзуси” бобида айтилганидек, Отабекнинг “келинингиз қаршисида мени бир жонсиз ҳайкал ўрнида тасаввур қилингиз” деган шартига ота ҳам, она ҳам бир гап бўлар, изга тушиб кетар, деб юзаки қараганлари оқибати энди га келиб кескин тус ола бошлайди. Ўзбек ойимнинг “Инсофсиз, адолатсиз!.. Ота-онамдан ваъда олганман, деб шундай хотинга жабр қилиб юра берасанми?” деган таънаси сабр косасига охириги томчи, худди пичоқ бориб суякка қадалгандек бўлади. Отабек ўз адолатини кўрсатади: “келинингизга жабрни хоҳламасангиз мендан талоқ қилдирингиз... Сиз билган инсофни мен ҳам биламан. Бир бечорани фақат сизнинг кайфингиз учун азоб эмас, чеккан хўрлигини ўйлаб ҳар куни бир қат этдан тушаман... Агар ўз кайфингиздан кечсангиз, яхши билингизким, бир эмас, икки жонни азобдан қутқарган бўласиз, онажон!” Ёзувчининг “кайф” сўзини топиб ишлатганига қаранг. Бу сўз ҳам “кайф-сафо”, “кўнгилхушлик”, “хузур-ҳаловат”, ҳам ҳозирги баджаҳл, жиззаки, тажовузкор “кайфият”, ҳам “қайсар, ўжар аҳди қарор” маъноларини англатади. Келининг хўрланиш, таҳқирланиш, рад қилиниш дардини онадан ҳам кўпроқ шу дарддан оғриётган Отабек ҳис қила олади. Ўғлининг қатъиятини кўриб ҳамда муаммонинг янаям чигаллашишидан кўрқиб она бироз ҳовуридан тушади, “эсингни ебсан, болам!” деб меҳмонхонадан чиқади. Ёзувчининг чинакам сўз санъат-

кори сифатидаги маҳорати шундаки, ўғил “бир эмас, икки жон”нинг айнан кимлигини айтмайди, она ҳам сўрамайди, лекин иккаласи кимлигини аниқ-тиниқ билиб туради. Бу манфаатлар тўқнашувида ким ҳақ, ким ноҳақ, айнан ким эсини еб қўйган, фикрсизлик ва ношукурлик қилаётган аслида ким ўзи – бу хусусда қулоса чиқариш имкониятини муаллиф китобхоннинг унга беради, китобхонни мушоҳадага, муҳокамага, фикрлашга ундайди. Китобхоннинг бахти ҳам шунда! Тўган, аввалги боб мутолааси асносида айтилдики, ҳам фикр, ҳам шукр қилиб турган қаҳрамонгина етук қаҳрамон! Ҳаётда ҳам, адабиётда ҳам етук қаҳрамон бўлишни қай китобхон истамайди дейсиз!

Тушунган одамнинг садағаси кетсанг арзийди! Меҳмонхонада шу улкан уйнинг ўткинчи қўноғидек ашаб юрган, бу билан ҳам чекланмай, “Кечалари аллақасёқларга кетиб йўқоладиган одатлар ҳам чиқар”-ган бош қаҳрамоннинг ҳолати на давлат ишлари-ю қуюқ зиёфатлар билан банд ота, на орзуси ушалган она, на бошқа бировни заррача қизиқтирмайди, ҳаммасининг парвойи палак – ўз ҳолига ташлаб қўйишган! Фақатгина Ҳасанали – тутинган ота, тушунган ота... ҳамиша унинг хизматига белбоғлиқ, уни доим қўллаб-қувватлаб турган ҳамдарду сирдош инсон! Шу қадар ҳамдарду сирдошки, “Бу гал Марғилонга кечикдингизми?” деган биргина саволи билан тарки дунё ва мастлик оқибатида севгисидан кўнглини-ю умидини утай деб турган ошиқ дилидаги чўғни пуфлаб қайта алангалатишга ҳам қодир!

Отабек Марғилонга боради, бироқ йигирма кун ўтар-ўтмас у ердан натижасиз қайтиб келади-ю, Ҳасаналини олиб Оқмасжид (Қизил Ўрда)га икки йилдан бери тўхтаб қолган савдо ишини қайта бошлаш учун жўнаб кетади. Одатда шундай, одамнинг шахсий ҳаётида омади чопмаса, ишига-касбига зўр беради, токи

бу билан у ҳам ўзини чалғитсин, ҳам омадга эришиб ўрнини тўлдирсин. Аммо муаммодан қочган билан у ўз-ўзидан ҳал бўлиб қолмайди-ку. Бу, айтиш мумкин-ки, “сендан ҳаракат, мендан баракат” деган Тангрининг бу икки ошиқни синаши. Синовдан ўта олишади-ми-йўқми, буни кейинги фасллардан билиб оламиз.

Тошкентдаги ошиқнинг кўрган куни мана шундай бири биридан қора, қоп-қора, лекин у, ҳар қалай, ўзини мутолаа, иш, борингки мастлик билан овута олади, хўш, Марғилондаги маъшуқа-чи? Талоқ хати қўлига текканидан кейин атиги уч кунда хазон япроғидек сарғайган соҳибжамол Кумушнинг ҳоли олти ойда не кечди экан? “Қора кунлар” деб номланган ўнинчи боб бу сўровга аниқ ва ёрқин жавоб беради. Атиги беш ярим бетга сиғдирилган бу боб уч бўлак, яъни, “синиқ”дан қуралган!

Биринчи “синиқ”даги беш жумланинг учтасида талоқ хатидан кейинги совчилик ҳангомалари нақл қилинади. “Тешик мунчоқ ерда қолмас” деганлар. Оддий мунчоқ эмас, дур-гавҳар, Марғилоннинг марвариди бўлганидан кейин, “хотинли ва хотинсиз орзумандлар қутидорникига совчиларини турна қатор” қилдилар-да. Машҳур қўшиқда “Ошиқларинг гар мингта бўлса, ...сардори менман” дейилганидек, бу турнақатор совчиларнинг сардори Ҳомидбой, албатта. Эътибор беринг, энди Ҳомид хотинбоз эмас, Ҳомидбой! Керак бўлса, Мирзакаримбойга муносиб куёв бўлиш учун бойга ҳам айланади-да. Ўзбекона удумни ардоқлаб сақлаган, ёмонликни яхшилик билан енгиб келган қутидор оиласи эса, ичида унинг хотинбоз, золим, қизидан анча катта эканини яхши билса-да, ташида билдирмай “Биз Ҳомидбойни ўзимизга куяв ўғул қилишдан ҳеч бир монеълик кўрмаймиз. Аммо қизимиз мундан сўнг эр қилмасга қаттиғ исрор этадир. Шунга кўра, Ҳомидбой бизни кечирсин!” деб жавобини бе-

ради. Шундай жавобни бошқа совчиларга ҳам бериб келишади, бироқ қизининг бутун умр тоқ ўтишини қайси ота-она тилайди. Шунинг учун улар ич-ичдан тўтукроқ жой чиқишини кўзлашади. Шундай жой чиқади ҳам: “Кутилмаган ерга шаҳарнинг энг олдинги ёғди ва сарватдорларидан бўлган Салим шарбатдор деганининг Комилбек исмлиқ ўғлидан совчилар келиб қолди”. Бу ерда “Комилбек” исми икки маънода қўлланган. Биринчидан, қутидор оиласига, қутидорнинг қизига ҳар жиҳатдан мос, Отабекнинг ўрнини босади-ёв деган шаҳарнинг энг комил йигити. Иккинчидан, Шокирбек сифатида Отабек интилиб-талпиниб отолмаган Комилбойнинг ўрни ва унвони. Бу қадимий шаҳарда ва бу ёруғ оламда Мирзакарим қутидорга Салим шарбатдордан ҳам муносиброқ куда бўладими?! “Ширу шакар” деганлари шунчалик-да, қаранг-а, қутидор билан шарбатдор, Мирзакаримбой билан Салимбой! “Ота-онанинг кутганлари шундай теғу тахтлиқ кўси бўлгани учун” таомилга кўра биринчи гал совчилар яхшилаб сийланадилар, сўнг уларга ўйлашиб-кенгашиб иккинчи гал келганларида жавоб бериш айтилади. “Эру хотин узоқ ўйлашиб турмай (чунки ўйлашадиган жой эмас эди!) совчининг иккинчи келишида жавоб беришга қарор қўйдилар”. Буни қаранг, биринчи гапда “ота-она”, иккинчи гапда “эру хотин” дейилмоқда. Сабаби, биринчи гапда қизи Кумушнинг толеи, келажаги, бахти учун ота-онанинг қайғуриши, иккинчи гапда эса, эру хотиннинг қизларининг раъйига (демакки умид ва бахтига) қарши бориб бўлса-да, уни турмушга бериш қарори кўрсатилган. “Қизи борнинг нози бор” деганларидек, бу ерда Кумушнинг раъйи деганда унинг нози эмаслиги аён. Бунинг нима экани кўйидаги “синиқ”ларда очиб кўрсатилади.

Иккинчи “синиқ”да сарғиш куз охири ва совуқ қиш боши манзараларидан сўнг Кумушнинг озғинланган,

шунга қарамай, гўзаллашган келбати келиштириб тасвирланади. “Кўз – кўнгил ойнаси” деганларидек, “шаҳло кўзлар бурунғидек ўйнаб турмас ва сўнг чекдаги бир оғирлик билан ҳаракатланар эди”. Шундан сўнг Кумушнинг кўнгил мулки шундай таъсирчан кўрсатилади: “...ҳар бир япроқни юқоридан кузатиб ерга қўя борди. Ул ерга тушкан ҳар бир япроқда ўзининг таржумаи ҳолини ўқур, ўзини-да мавқийидан айрилиб, ҳечка чиқиб турган шу хазонлардан айира билмас эди. Айира билмади-да, латиф кўкрагини тўрт энлик кўтариб тин олди ва кўзлари жиқ ёшга тўлди”. Айниқса, сўнгги гап бош қаҳрамоннинг тушкун руҳий ҳолатини ёритишда чинакам бадий топилмадек гап бўлиб, тасвир икки карра кучайтирилган, яъни шунчаки “тин олди” эмас, балки “латиф кўкрагини тўрт энлик кўтариб тин олди” дейилганда унинг чуқур-чуқур нафас олиб хўрсинишини ва шунчаки “кўзлари ёшга тўлди” эмас, “кўзлари жиқ ёшга тўлди” дейилганда янаям жонлироқ кўз олдингизга келтирасиз-да, “Мана, чинакам сўз санъаткори шундай бўлади!” дея беихтиёр қойил қоласиз. Совчилар эшигининг турумини бузаётган, қолаверса, ота-она, буви ва чўри, бутун атроф-жавонининг ардоғи-эъзозиди турган, лекин ўзини “ташландиқ” ҳис қилаётган бош қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, кўнгил бисоти бу! Беихтиёр бу боладек масъумани кучиб юпатгингиз ва уни шу кўйга солганларни қарғаб-йўйгингиз келиб кетади. Чинакам адабий асарнинг бош мурод-мақсади ҳам шу – ўқувчи, тингловчи ва кўрувчига адаб бериш, яъни уни ёмонликдан қайтариб, яхшиликка ундаш!

Ташқари ҳовлида ана шундай эзгин кўйи турган Кумушбибининг олдида онаси Офтоб ойим билан Ойша бувиси (аҳамият беринг, ойим билан ойша!) чиқади-да, улар ҳам гўёки муаллифнинг ишини кенгайтириб, бибининг кўнглига қўл солиб кўради. Ич-

қарида совчи хотинлар кутиб ўтиришибди, икковлон
 эса, Кумушнинг сўзини олмоқчи. “Аmmo Кумуш бўлса
 совчиларнинг олдидан ризосизлигини онглатқандек
 бир намоёиш билан кеткан эди”. Онаси-ю бувисидан
 қочиб “меҳмонхонага киргандан сўнг ҳам терсайиб
 тоқчалардан недир ахтаргандек юрина бошлади”!
 Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “терсаймоқ” сўзи
 “хафа бўлиб қовоқ солмоқ, тумтаймоқ, аразламоқ”
 ҳамда “ўжарлик қилмоқ, қайсарлик қилмоқ, акси-
 га олмоқ” дея изоҳланган. Бу сўз Кумушнинг ҳозир-
 ги руҳий ҳолатини худди рентгенда кўрсатгандек
 бўлади гўё! Ана ўшанда... “Тоқчада сан қидирған нар-
 са йўқ, келиб ёнимизга ўлтур!” – дейди Офтоб ойм.
 “Ўлтурганимдан сизга бир пуллик фойда йўқ, совчин-
 гизга ўзингиз билган жавобни бераверинг!” – дейди
 Кумуш. Ҳар икки гап қаҳрамонларнинг қанчалик дил
 қаъридан вулқондек отилиб чиқаётганини, онаизор
 қизининг ёлғизлигидан юраги эзилаётганини, қизи
 эр зотидан кўнгли совиб юраги безиллаётганини
 дил-дилдан ҳис қилиб турасиз. Яхшиликча тушунти-
 риш-уқтиролмагач, онаизор ноилож энди ёмонликча
 уқтиришга ўтади: “Ман санинг ҳали ҳам ўша уятсиз
 лрингдан кўнгил узолмаганингни биламан. Санинг
 бу хомтамаълиғинг кони болалиғингдир. Сан яхши
 билки, мундан сўнг отанг у уятсизга ўз уйидан жой
 бермаганидек, уятсизнинг ўзи ҳам узил-кесил сани
 ташлағандир. Агар сўзимга ишонмасанг, мана буни
 ўқуб қара” дея қора Ҳомиднинг иккинчи сохта хатини
 қизининг қўлига тутқазади. “Мўталлақа (талоқ хати
 берилган) Кумушбибига” деб бошланган ва “Энди-
 ликда сизга мендек вафосиз ҳийлагар бўлмаган янги
 эр топилғай эди, деб аддойи Отабек Юсуфбек ҳожи
 ўгли” дея тамом қилинган бу иккинчи талоқ хатидан
 сўнг хушдан кетиб йиқилмайди-ю, лекин дил-дилдан
 бўзлаб айтган “мен ўзимнинг суйган ва муҳаббат қўй-

ған эримдан бунча уятсизлик, бу янглиғ вафосизлик кўрдим. Энди эр деган шу бўлибдими? Мундан кўра дунёда тоқ ўткан яхшироқ, ёлғиз юрган тинчроқдир” сидқидил гаплари таъсирида “Офтоб ойимнинг оналик кўнгли эриб”, ичкарида жавоб кутиб ўтирувчи совчиларга қандай баҳона топишни ҳам ўйламай, қизини “Йиғлама” деб юпатади. Хоҳ аёл, хоҳ эркак бўлсин, инсон ҳаётнинг ўта оғир зарбаларидан эсанкираб, йўлсиз-кучсиз қолганда бўшашиб кўзига ёш олади. Одамнинг кулгуси қанчалик юқумли ва таъсирчан бўлганидек, унинг йиғиси ҳам шунчалик юқумли ва таъсирчан бўлади. Онаизорнинг кўнглини кўтариш учун айтган биргина “йиғлама” сўзи ҳам икки маънони англатади: биринчидан, қўй, йиғлама, булар йиғлашингга арзимаЙди, иккинчидан, сени тушунман, ҳамдардман, сенинг кўнглингни оғритишларига йўл бермайман. Шу иккинчи “синиқ”да кўнгли синиқ она билан қизининг руҳий ҳолатини ҳис қилар экансиз, буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг бир шоҳбайтини дил-дилдан ёниб такрорлайсиз: “Мен синиқ, кўнглум синиқ, кўнгул уйи худ ерга паст, Билмагай ҳолим шикастин кўрмаган бунча шикаст”.

Бобнинг ҳиссиёт эмас, мантиқ кўзи билан қаровчи учинчи “синиғи” оила бошлиғи бўлмиш қутидорнинг дўконидан эркак совчилар билан битишиб келиб, хотинига “Мен букун фотиҳа қилиб келдим, нима бўлганда ҳам энди қизингни кўндирмасанг бўлмайди” дейишидан бошланади. Ана шунда Офтоб ойим (аниқроғи, муаллиф!) ўз ҳолини икки томондан ўқталган икки ханжар орасида қолган одамнинг ҳолига ўхшатади! Танг ҳолатни аён кўрсатувчи нақадар гўзал ва ҳаққоний ўхшатиш бу! Буниси етмагандек, ханжардан ҳам ўткирроқ шундай сўзлар онаизорнинг бошига дўлдек ёғилади: “Қизингни деб шаҳарда бош кўтариб юрولмайтурған бўлдим. Кўндирсанг кўндир, бўлмаса мен-

дан умидингни уз, мен энди санларнинг дастингдан шаҳардан қочиб кетмасам бўлмайдирган даражага етдим!" Ишонган боғи, суянган тоғи – умр йўлдошидан шу сўзларни эшитиш Офтоб ойимга осонми?! Турмушнинг бундай босимларига чидолмай, ожиз қолган она энди йиғлашга тушади-да, йиғи аралаш "Бу кунлардан кўра, дунёга келмаган бўлсам эди. Бу тириклигимдан кўра, ўлиб кеткан бўлсам эди!" деб нолинади. Бунга жавобан онасига меҳрибон Кумушбиби шундай арзи-қол қилади: "Янглиш сўзлайсиз, онажон, сиз дунёда туришка лойиқ эдингиз, лекин сизнинг дунёдан тўйишингизга ва қон-қон йиғлашингизга сабабчи мен бўлдим. Мен сиёҳ бахт дунёга келмаган бўлсам эди, сизга мунчалик кулфатлар, мунчалик андуҳлар ҳам йўқ эди... Сизни бу ҳолда кўришка ва ўз тилагим йўлида сизни қурбон этишка ортиқ тоқатим битди. Ташландиқ бу қизингиз, қўлма-қўл юрғучи бу ўйинчиқ қизингиз киму, сиздек бир меҳрибон онани қон йиғлатиш ким? Йиғламангиз она... сиз отамга манинг ризолиғимни ташвишланмай билдираверингиз! У ҳам кишилар олдида бу бахтсиз қизининг таънасига қолмасин". Она ва қизнинг қайноқ оху зорларини ўқир экансиз, худди ўтган кунларни кўргандек бўласиз. Қандай қилиб мана шу мунис ва муштипар она биринчи сафар Кумушни ўзи кўрмаган-билмаган йигитга турмушга чиқишга кўндирганини ҳам, эри Отабекни иккинчи бор уйланишга кўндирганини ҳам англагандек бўласиз. Ҳар икки галда ҳам Мирзакарим қутидор хотинини шундай ночор-ноилож ҳолатга солиб, қизини кўндиришга мажбур қилгани англашилади. Ҳар икки галда ҳам Кумуш ота ва онасининг юз-хотирини қилиб, ўз орзу-умидларидан воз кечиб бўлса-да, кўнганни англашилади. Ота-она орзу ва иродасига бўйсунуш жиҳатидан Отабек билан Кумуш бир-биридан қолишмайдиган, аксинча, ошиб тушадиган қаҳрамонлар. Бу

билан уларнинг чинакам шарқона, хусусан, ўзбекона феъли, қараши, турмуш тарзи, орзу-интилишлари намоён бўлади. Бошқа элларни камситмаган ё ортиқ кўрмаган ҳолда айтиш мумкин: дунёда шундай эллар ҳам борки, уларда ўғил-қиз ота-онасига “Кечирасиз, бу менинг ҳаётим, мен нима қилишни ўзим биламан, илтимос, аралашманг!” дея орани очик қилади-қўяди. Шунга қарамай, чинакам ҳаққа ошиқ, чин мўмин-мусулмон бўлган бу қахрамонлар инсоф ва адолат мезонларини унутмайдилар ва ўз ҳақ-ҳуқуқларини кўрий оладилар. Худди Отабек ота-онасининг орзусига розилик билдира туриб ўзини “жонсиз ҳайкал” бўлиши шартини қўйганидек, Қумуш ҳам онасига розилик билдира туриб “тўй келаси кузга бўлсин” деган шартини қўяди. Айни шу шартда мазкур асарнинг буюк эпосимиз “Алпомиш”нинг бевосита таъсирида яратилгани яна бир карра кўзга ташланади. Шартлардаги фарқ фақат шундаки, дostonда Барчиной алплардан олти ойга муҳлат сўрайди, Қумушбиби эса, онасидан “келаси кузгача кутиш”ни ўтинади. Бу ўринда афандига ўхшаб, “Ўшангача ё подшо ўлади, ё эшак” деб хаёл қилмайди, балки халқ дostonларида кўп бора айтилганидек, “Мен ҳам ўз юртимда бекман, тўраман!” деб юрган Отабек, аслида, вафосиз эмас, вафодор эканини, асл табиатини, ўзлигини ўшангача кўрсатар деб умид қилади!

“Наво куйи” деб номланган ўн биринчи боб “хон мусулмон, бек мусулмон, халқ мусулмон, бунинг устига юриш-туриш ҳам мусулмонча эди”, бироқ ўғрилиқ, фоҳишалиқ, майхўрлик ва бошқа қинғир ишлар ҳам етарлича бор эди, деган тушунтириш билан бошланади. Сўнг шаҳарнинг Чуқур қишлоқ деган жойидаги бўзахоналар таърифи келтирилади-да, “беш ойлаб Оқмасжид сафарида юриб кеткач”, дам Тошкентда, бўзахонада, дам Марғилонда, уста Олимнинг уйида ўзини

кўйгани жой тополмай, кўнгил чигилини ёзиш йўллари қидириб, безовталаниб тўлғанаётган ошиқ Отабекнинг руҳий ҳолати тасвирланади. Отабекнинг “Билсангиз, ҳайдалиш куйини чалингиз, ажралиш куйини чалингиз!” деган буюртмасига машшоқ умрида бундай куйни эшитмаганини тан олиб, ундан қаерда эшитганини сўрайди. Шунда Отабек бу куйни Марғилонда эшитганини айтади. Ўқувчи Марғилондаги куйчи Отабекнинг ўзи эканини, уни ҳайдалиш ва ажралиш ўтига ташлаб куйдиришганини яхши англайди. Хоҳ қувноқ, хоҳ ғамгин бўлсин, ҳар қандай куй шунинг учун ҳам куй дейиладики, у эшитган одамнинг руҳига таъсир ўтказиб, уни куйдиради-ўртайди. Оллоҳ одамни яратгач, унга ўз руҳини сеҳрли куй ёрдамида пуфлаб киритгани бежиз эмас. Жаҳоншумул файласуф Форобий ҳазратлари куйнинг инсон руҳиятига таъсири бўйича рисоалар ёзгани ҳам бежиз эмас. Асқад Мухторнинг “Чинор” романида бу аллома Ватан соғинчида ўлар ҳолга келган ҳамюртларини куй-наво орқали ҳаётга қайтариб, уларда яшаш иштиёқини қайта уйғотгани ҳам шоирона муболаға эмас, айна ҳақиқат, куйнинг илоҳий кучи ва Форобийнинг илоҳий қудратидан яққол далолатдир. Буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг укаси Дарвишалига бағишлаб ёзган машҳур шоҳбайти ёдингиздами: “Навосиз улуснинг навобахши бўл, Навоий ёмон бўлса, сен яхши бўл!” Бу байтдаги “навосиз” сўзи “яшаш иштиёқи сўнган”, “навобахш” сўзи эса, “яшаш иштиёқини қайта бахш этувчи, ҳаётбахш” маъноларини англатади. Инсонлар ўзларининг қувноқ ва ғамгин кунларида алла, ялла, ёр-ёр, лапар, ўлан айтиб-куйлаб ўз руҳий ҳолатларини ифодалашини ҳам бежиз эмас. Халқ шоири Абдулла Ориповнинг “Муножатни тинглаб” шеъридаги сўнги сатрларда “Куйи шундай бўлса ғамнинг ўзига қандай чидай олган экан одамзод?”

дея қўйилган кўндаланг савол ёдингиздами? “Наво” куйи чинакам ошиқ дилидаги фақатгина ғам-қайғу, дарднигина эмас, қувончни ҳам ифодалай олади, аслида! Акс ҳолда, буюк мутафаккиримиз ўзига “Навоий” тахаллусини танламаган бўлар эди. Шунинг учун ҳам бу куй гоҳида савти (қувонч ифодаси!) олдинга олиниб, “савту наво” деб ҳам аталади. Бобдаги, айниқса, шундай гапларга диққат қилинг: “Наво”нинг сеҳрли “савти” Отабекнинг кўз ёшларини қуритди-да, бир енгиллик бағишлади. “Наво” билан ювилиб кетган унинг умид гулзорида янги чечаклар униб чиқди...” Бу ўринда фақатгина айрилиқдаги ошиқнинг қийноқлари кўзда тутилаётгани йўқ, балки “наво” куйининг бемисл таъсир қудрати ва илмда “катарсис”, яъни, оқартиш, тозариш, покланиш деб аталувчи рухий ҳолатнинг моҳияти санъаткорона ёритилмоқда ҳам. Кумушбиби – Тилнинг, Отабек – Адабиётнинг, Адибнинг тимсоли эканини ёдда тутсак, англашиладики, бундай “оқартиш-покланиш” фақат “наво” куйи билангина эмас, ҳазрат Навоий ижоди билан ҳам узвий боғлиқ! Ўзбек тилининг сўз бойлиги, гап тузилиши ва ўй ифодаланиши имкониятларини англаб етиб, улар билан тиллашиш иштиёқида турган ёзувчи кўнглини ёриштирадиган-оқартирадиган энг қудратли куч – ҳазрат Навоий асарлари-да, ахир!

“Наво куйи” таъсирида Отабек ўзида куч топиб Марғилонга, пойабзал растасигача борарди-ю, бироқ андиша-қўрқув-ҳаяжонини енголмай, журъати етмай, “отининг бошини чапга буриб юборар ва орқасидан кимнингдир “...борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз... уятсиз!” товуши эшитилгандек бўлар эди... У ўз-ўзига “ҳақиқатан мен уятсиз!” деб қўяр ва шунинг ила ҳамма кутилган-қузатилган гаплар, беш кунлик йўл машаққатлари ҳавога кетар, ҳатто, хаёлда эмас, ҳақиқатда ўйлаб қўйган қайин отаси билан

хотинини шариатга чақириш фикри ҳам унутилар ва йўқолар, “ҳийлагарнинг юзини қозихонада кўрайми! Ўзи ҳам курсин, юзи ҳам!” дер эди”. Отабекнинг бу ҳолатини нима деб аташ керак: тушкунликми, андишами, кўрқоқликми, афандиликми, енгилтакликми?.. Тўғри, Отабекка қийин, ўзини қувланган, хўрланган ҳис қиляпти, бироқ ярим йилдан ортиқ вақт ўтса-да, муаммо (талоқ хати) нимада эканини, ўздан қандай хато ўтганини (ёзилмаган, жўнатилмаган талоқ хати) аниқламагани ўқувчида бироз шубҳа уйғотса, ёзувчи бироз муболаға, ўз қаҳрамонига нисбатан бироз ноҳақлик қилмаяптими, деган гумонга борса, эҳтимол. Ахир, Отабек эр-хотиннинг ўзаро ҳақ-ҳуқуқларини ўта қадрларди-ку, шариат талабларига риоя қиларди-ку, ўзининг ҳақ эканини ҳатто бошига қилич келса-да, барала айта оларди-ку! Нима ўзгарди, Отабекнинг ўта андишалигими, ўзини уятсиз ҳис қилишими, лекин уятсизлик қилмаганини ўзи яхши билар эди-ку, қайнота-қайнонаси ва асосийси Кумушнинг розилиklarини олганди-ку! Бунинг устига Отабек ҳам, Мирзакарим қутидор ҳам моҳир савдогар бўлсалар, омонат, ваъда, ишонч, келишув каби тушунчаларни юксак қадрлаб, умр савдосида ҳам шу жиҳатларни намоёйиш қилишлари керакмасми эди?! Бошқа томондан қутидор Юсуфбек ҳожи оиласини узоқ йиллардан буён яқиндан билиб келгани ҳолда, Юсуфбек ҳожининг минг истиҳола билан ёзган хатини билгани ҳолда, нега шундай ҳаёт-мамот масаласи, қизининг ва ўзининг оиласи шаъни ўртага қўйилганда, у муаммони аниқлаштирамайди ва индамай қўя қолади?.. Бу мулоҳазаларнинг қанчалик асосли эканини ўқувчи ҳукмига ҳавола қилиб, муаммоли тугуннинг кечикиб бўлса-да ечилишини келгуси боблардан кутамиз.

Навбатдаги ўн иккинчи боб “Жонсўз бир хабар ва кўркунч бир кеч” деб аталади. Бобнинг “жонсўз бир

хабар”га боғлиқ биринчи бўлагиди “Наво” куйининг шарофати билан (буни “Асар муаллифига буюк мутафаккиримиз Алишер Навоий ижодининг ҳаётбахш таъсири ва далдаси билан!” деб ҳам тушунаверсангиз бўлади!) “умид гулзорида янги чечаклар униб чиққан” бош қаҳрамон не бир умидлар билан нафақат Марғилонга, ҳаттоки қайнотасининг уйи остонасигача боради! Бу ерда ҳам, азбаройи тасодифан ва ё муаллифнинг хоҳиш-иродасига кўра эмас, айна “Наво” куйининг таъсири, яъни, Худонинг қудрати билан, халқона ибора орқали айтадиган бўлсак, “босувига қашуви тўғри келиб қолади”: айна у дарвоза қошига келганда қутидорнинг уйидан икки бегона чиқиб қолади-да, Отабек аввалига ўзини базўр четга олиб улгуради, кейин уларнинг ортидан қадамларини пойлайди. Бу икки бегона Салим шарбатдорнинг ўғли Комилбекнинг совчилари бўлиб чиқади! Бегона шунинг учун ҳам бегонаки, у Отабекнинг кўнгил тўридаги Кумушга менсимай қараб, “Нима, жувонга ҳам тўй бошқа, никоҳ бошқа бўлармиди? Борди-келди битта жувон қизи бор-ку, мунча тўйни бошқа, никоҳни бошқа қиламиз деганига ҳайронман” деб кинояли гаплар қилади. Бундай “жонсиз хабар”ни ўз қулоқлари билан эшитган Отабек нима қилсин? Уларнинг гапларида жон бор, бироқ бу хабар Отабекни жонсиз қилиб қўйди, деб тушуниш керак. Қаҳрамоннинг қуйидаги руҳий ҳолати тасвирида теран тағмаънолар бор, таъсирчан манзаралар бор, гўзал ўхшатишлар ва бошқа бадий тасвир воситалари бор, муаллифнинг ҳаққоний эътирофи бор, лекин муболаға йўқ! “Гўё устидан бир челак қайнаган сувни ағдарган эдилар-да, бутун териси оёғига сидирилиб тушкан эди... Беш дақиқалаб йўл устида эсанкираган, ҳушсизланган кўйи қотиб турғач, мошинавори бирдан юриб кетди... “Кинининг хотинини талоқсиз чиқариб ол-да, бу кун эрга бер!” – деди ва телбаларча нима

учундир кулиб қўйди, ўз-ўзига сўзланиб Марғилон кўчаларида тентакларча югура бошлади. Унинг бу кунги ҳолига қараш юракларни ёрғанидек, тасвирга ҳам қалам кучи ожиздир...” Бугунги кунда келтирилган парчадаги бундан бир аср муқаддам ўзига хос удумга айланган русча “машиналний” сўзини “машинаворий” дея “ўзбекчалаштириш” китобхонга бир қадар эриш туюлиши мумкин, албатта. Лекин бошқа ҳамма сўзлар ва гаплар бош қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини тасвирлашга моҳирона йўналтирилганки, у, дейлик, хотини эрга тегаётгани устидан чиқиб қолган Алпомиш – Ҳакимбек ва Одиссей тасвиридан ёрқинроқ десак, биз ҳам муболаға қилмаган бўламиз.

Севимли хотинидан тириклайин жудо бўлиб турган ошиқи шайдо эр Тошкентда ўзини қаерга қўйишини билмай бўзахонага борган эди, энди Марғилонда, сеvimли хотини бошқа эрга тегаётганини эшитганидан кейин, қаёққа борсин?! Бобнинг бир ярим саҳифадангина иборат иккинчи синиғида Отабекнинг “Хўжа Маъоз” қабристонида киприк қоқмай кечани кундузга улагани тасвирланади. Худди “Алпомиш” достонидаги зурриётсиз ака-укалар Бойбўри билан Бойсари Шоҳимардон пирнинг равзасида қирқ кеча-қирқ кундуз илтижо қилиб ётганларидек ва ё Барчиной йўлидаги Ҳакимбекнинг Яратганга ёлвориб, пирлардан мадад сўраганидек, Отабек ҳам Хўжа Маъоздан мадад сўрайди. Бу “синиқ”да ана ўша “сўраш”нинг ўзи ҳақида ҳеч гап йўқ, бус-бутун ваҳимадан иборат тунги мзористоннинг кўрқинчли манзаралари тасвирланади, лекин улар бош қаҳрамоннинг тушкун кўнглини очиб кўрсатишга усталик билан йўналтирилади. Боб якунидаги мана бу тасвир бугунги кун китобхонига кўп нарсаларни англата олади: “Масжид минорасидан руҳонийят ёғдириб мунглик азон товши эшитилди-да, уйқу кучоғида ётқан табиъат уйғониб жавоб берган каби

жонғираб кетди. “Оллоху Акбар”нинг сўнгги такрорида Отабек зиёратхона айвонидан тушди-да, шилдираб оқиб турган ариқ ёнида таҳорат олишка ўлтурди...” Бобни якунлаб турган мазкур парчадаги, айниқса, битта сўзга алоҳида диққат қилинг: “жонғираб”. Бу сўз икки маънода қўлланган: биринчидан “ёнди, жонланди”, иккинчидан “лаббай, деган жавоб янгради”. Юқорида айтиб ўтганимиздек, илоҳий куйнинг таъсири бу! “Руҳоният ёғдириб турган азон”, унинг табиатни уйғотишга қодир илоҳий кучи, “Оллоху акбар”нинг такрори ва айниқса, таҳорат замирида олам-олам маънолар бор, мен сизга айтсам! Худосиз шўро тузумининг бошланғич йилларидаёқ қойилмақом қаламга олинган бу жонли тасвир, айниқса, ошиқи шайдоликнинг бошланишида бўлганидек, мазкур зиёратнинг ҳам таҳорат билан узвий боғлиқлигини теранроқ ўйласангиз, Отабек шунчаки отаси бобосининг шарафига қўйган оддийгина исм эмас, том маънодаги Ота, яъни, авлиёи киром, Дарвиш ота, Занги ота, Нур ота, Чўпон ота, Чўлпон ота каби қадимий Туркистон заминида яшаб ўтган кўпдан-кўп мухтарам зотлар қаторидаги авлиёсифат зот, Авлиё ота эканини англаб етасиз ва муаллифнинг чексиз маҳоратига яна бир карра тасанно айтасиз. Худосизни Худонинг номи билан енгиш – Худонинг қудрати шунчалик бўлади-да!

Навбатдаги “Кулиб қарамаган бахт” боби Отабекнинг руҳий аҳволи тасвиридан бошланади: “Энди унинг умиди ортиғи билан узилган эса-да, юрагининг ёниши босилурлиқ эмас эди... “Ниҳоят, отаси ўз муддаосига етди, қизини янги куявга топшириб тинчланди, кеча кечаси у...” дер эди-да, бундан кейинги оғулик ҳақиқатини бир турлик ҳам ўзига сингдира олмас ва буни ўйламасликка тиришиб, ўзини алаҳситмоққа ўла теварагига бежо-бежо назар ташлар эди”. Бир кўнгли “умрликка Марғилон билан

видолашмоқ”ни тиласа, бир кўнгли “ошна бир кимса унинг кўзига кўрингандек ва бегона раҳмсиз бир йигитнинг кучоғидан қутилиш учун ундан имдод сўрагандек” ҳис қилади. Ёзувчи “ошна” сўзини жуда ўрнида қўллаганига қаранг. Бу ерда имдод (мадад) сўраган ошна Кумуш кўзда тутиляпти, бироқ Отабек уни “ошиқ” дейишга тили бормай, унга ўзакдош “ошна” сўзини, яъни ошно, таниш, дўст-ёр эканини уқтиряпти. Отабек қабристондан чиқиб, маъюс, бошини қуйи солган кўйи тўғри уста Олимникига келиб кираётганида кўшни Содиқнинг уйдан чиқётган Ҳомид билан қисқа кўришса-да, бу уни танимайди, бироқ у буни таниб ўрнида қотиб қолади. Ана шунда Марғилонни бутунлай тарк этиб, Тошкентга кетишга чоғланган бош қаҳрамоннинг шундоққина кўз олдида Худонинг қудрати ва албатта, зиёратнинг шарофати билан кўпгина сирлар ва қутилмаган янги кўриқлар очилади: уста Олимнинг янги меҳмони уста Фарфи билан суҳбати Отабекнинг кўз ўнгида унга ҳам, китобхонга ҳам жуда кўп сирларни англатади, жумладан, бош қаҳрамоннинг бош рақиби Ҳомид табиатининг янги қирраларини очиб кўрсатади. Бу ҳол худодан кўрқмайдиган худосиз кимсанинг қанчалик ёвузлашиб, ҳеч нимадан тап тортмайдиган бир ваҳшийга, даррандага айланиб кетиши мумкинлигини англаб етишга кўмаклашади. Ҳомиднинг болакай Сайфига “ёмон кўз билан қараб юргани”, яъни, хотинбозгина эмас, бачабозлиги, Кумушни қўлга киритиш йўлида тўй арафасида бўлажак куёв Комилбекни ўлдирган қотиллиги, Отабекка бир эмас, икки марта тухмат уюштирган фитнакорлиги, ҳатто Кумушнинг отаси Мирзакарим қутидорни ҳам орадан кўтариб ташлашдан тап тортмайдиган аблаҳлиги ва бошқа шулар сингари кўпдан-кўп кирдикорлари ошкор бўлади. Жумладан, уста Фарфи аввалига Ҳомиднинг

дўсти, сўнг душманига айланган Умарбекдан бир сирни эшитганини ва Комилбекнинг қотили Ҳомид эканини фаҳмлаганини айтади. Отабекнинг кўз олдига дафъатан жамики жумбоқу тугунлар ўта табиий равишда ечилиб, масала ойдинлашади. Ана шунда Отабек Содиқнинг уйидан чиқиб келган қора чўтир Ҳомидни юзаки (юзидангина) эмас, ич-ичдан танийди-билади. Кўзлари баайни мошдек очилиб, юраги қонга тўлган бош қахрамонга уста Олимнинг “Сиз ҳали Ҳомиднинг қўшнимниқидан чиқиб кетканлигини сўзлаб эдингизми?” деган саволидан кейин унинг руҳий ҳолати шундай тасвирланади: “Ҳақиқатан уста Олимнинг бу кейинги сўроғи уни энтиктирарлик эди. Ўткан кунларини заҳар билан булғаб келган бу мудҳиш душманига қайси йўсун билан жавоб қайтариш йўллари излаб турган чоқда бу савол берилиб, Ҳомид билан бояғи учрашишини унга хотирлатқан ва энди ҳам кулиб қарамаган бахтига лаънат ўқутқан эди. Ул ўзининг ҳозирги ҳаётини-да улуғ таҳлика остида бўлганлигини ва бу таҳликанинг ўткандагиларга қараганда тамоман бошқача бир даҳшатда бўлишини онглар эди”. Мана шундан кейин Отабекнинг уста Олим билан тезда хайр-маъзур қилиб, унинг “Ошга сабзи босилди, атиги ярим соатдан кейин ош еб кетарсиз” деганига ҳам кўнмай, савдо ишига боғлиқ баҳоналарни айтиб, Тошкентга отланиб қолади. “Хароба уйнинг деворидан бир бош кўтарилиб”, Отабекнинг ўз отини эгарлашини кузатиши, сўнг Ҳомид ўз малайи Содиқни Отабекнинг кетидан жўнатиши китобхонни турли хаёл ва хавотирлар исканжасига ташлайди: “Отабек “бошқача бир даҳшат”дан қўрқиб қочиб кетяптими”, “ҳужум режасини пухтароқ ўйлаб олиш учун чекиняптими?”, “Содиқ ўтмишда уддалай олмаган қотиллигини охирига етказмоқчими?”... Отабек кетгач, уста Фарфининг “Бу йигит билан қандай

ошналингингиз бор?” деган саволига уста Олимнинг жавобини қаранг: “Мен сизга ўзоғи йили бир йигитнинг Ҳомиднинг дарбозасида юрганлигини ва мен билан бирга ҳавлига келиб бир кун ётиб кетканлигини сўзлаб эдим, шекиллик?” Шунда ўқувчи англайдик, қайнотаси қувиб солгач, Отабек тентираб боши берк кўчага кириб қолганда тўғри Ҳомиднинг дарбозаси олдига бориб тўхтаган экан. Худонинг қудрати ва ёзувчининг маҳоратига қойил қолади киши: бу ерда Отабекни боши берк кўчага киритган ҳам, Отабек яккама-якка курашиб енгиши керак бўлган рақиб ҳам Ҳомид экани таъкидланяпти. Бироқ, Ҳомиднинг уйдан чиқиб келган оқ саллалари уста Олим гўё “ҳали вақти эмас, вақти-соати келганда ҳисоб-китоб қиласан” дегандек Отабекни ўз уйига бошлаб кетиши ҳам ўта ҳаётий ва айни чоғда, рамзий.

“Рақиб изидан” деб номланган кейинги ўн тўртинчи боб аввал-бошдан яна-да сирли тус олади. “Ўн олти-ўн етти кунлик ой оқ булут ичида қўтосланиб кўринар эди” деб бошланади у. “Қўтосланиб кўришиш” – бундай “теша тегмаган” қодириёна ибора орқали бош қаҳрамон Отабекнинг руҳий аҳволи тасвирланяпти. Тасаввур қилинг, Отабек ўз бошига ёғилган қулфатларнинг бош сабабчиси Ҳомид эканини аниқ билгач, яъни унинг кўзини шамғалат қилган булутлар тарқагач, қандай ҳолатга тушади? Бундай вазиятда кўрқоқ одам тумтарақай қочиб қутулади, бироқ Отабекдек ҳатто ҳокиму ҳукмдорга ҳам тик қарай оладиган мард, жасур, алпомиш одам худди кўзлари қонга тўлган, пишқирган қўтос-буқадек ўз рақибига ташланишга чоғланмайдими? “Рақиб изидан” деган ибора ҳам Отабекнинг бу ҳужумига ишора эмасми?.. Шундан кейинги уч жумлада ғира-ширада аллақандай номаълум кимсанинг уста Олимнинг уйига келиб нималардир қилаётгани шунақанги сирли-мубҳам

тасвирланадики, энг машхур детектив-саргузашт филмларда ҳам бунақасини камдан-кам учратасиз. Учинчи – қисқагина жумла шундай: “Барги тўкилиб қуруқ шохлари билан қолган майдон ичи туманли эди, мажхул киши юзини ойдинга бериб, хароба уй остида қадалиб турганликдан унинг ким эканлигини таниш осон эди. Бу аламзада, зулмдийда юз, энг сўнгги курашга ҳозирланган бир йигит эди...” Шу билан мубҳамликка чек қўйилади-да, тўртинчи жумла “Отабек” сўзидан бошланади. Шу учта жумлани юзакигина ўқиб эмас, улар замиридаги маъноларни теранроқ ўйлаб-ўқиб қарасангиз, яна бир маъно ойдинлашадикки, “Ойнинг ўн беши қоронғу, ўн беши ёруғ” деганларидек, ўн олтинчими-ўн еттинчи кундан бош қаҳрамон ҳаётидаги ёруғ-ойдин кунлар бошланаётганига ишора қилинмоқда! У аввалига ғира-ширада ҳаракатланаётган эди, шунинг учун мубҳам эди, “юзини ойдинга бериб, хароба уй остида қадалиб турганида”гина “мажхул киши”нинг кимлиги ойдек равшан бўлади: “Бу аламзада, зулмдийда юз, энг сўнгги курашга ҳозирланган бир йигит” Отабекдан бошқа ким бўлар эди, албатта, Отабек-да! Бобнинг тўққиз бетлик каттагина биринчи бўлагиди Отабекнинг бир жиноят изидан тушган “мана мен” деган изқуварнинг, қирриқ махфий агентнинг саъй-ҳаракатларидан қолишмайдиган абжир ва сергак хатти-ҳаракатлари, янги бир жиноятга қўл уриш режасини тузаётган жиноятчиларнинг ҳар бир сўзини жон қулоғи билан тинглаб, мантиқ элагидан ўтказаетгани... агар бир детектив-саргузашт филм суратга олингудек бўлса, энг камёбу ноёб “кадр”лардан бири бўла олади бу! Китобхон “... ичидан тақинған ханжарини қинидан суғуриб олди-да, дамани ойдинға солиб боқди ва ханжарнинг учини ёнбошидан орқасиға ўтқузиб ушлади, яна уйни кутиб тўхтади” деган гапни ўқиб, “наҳотки Отабек қотиллик қилса, наҳотки адо-

датни бундай ноқонуний йўл билан тикласа, наҳотки орқадан пичоқ уриш сингари номардликка борса?" деган хавотирга, эътироз билдиришга ҳақли. Эҳтимол, китобхон "ханжарни ўз мудофааси учун олиб келган" ёки "душмани Ҳомид билан очиқчасига, яккама-якка жанг қилиш учун олиб келган, сўнг унинг жинойатларини қонун олдида исботлайди" деган фикрлар билан ўзини бироз тинчлантириши мумкин, лекин тўла қониқтиролмайди. Китобхоннинг "Ахир, ҳар қандай бадий асар бўлмасин, ёвузликка қарши ёвузлик қилиш, эзгуликка ишонмаслик, Халлоқ ҳамда халқнинг қонунларига инонмаслик ва шундай қилишни тарғиб қилиш ёзувчи учун ҳам, ҳаёт ҳақиқати учун ҳам номуносиб иш ҳисобланмайдими, деб танқидий кўз билан қараши табиий. Бироқ, хулоса чиқаришга ошиқмаслик керак. "Берди"си – кейинги бўлақда (билмаганлар учун: бир кишидан унинг кимлигини сўрашган экан, у "Мен Худой" деб ҳали "берди"сини айтиб улгурмай, "ўзини Худойман деяпти" деб уни шаккокликда айблашган экан). Муаллиф кейинги бўлақда ўз қаҳрамони Отабекнинг бу хусусдаги ички ўй-кечинмаларини очиб кўрсатиш орқали китобхоннинг бу шубҳа-гумонларини батамом кетказа олади. Отабек ўз душманларининг қабоҳатга тўла суҳбатларини тинглар экан, уста Фарфининг айтганларига, уларнинг жинойатларига тўла ишонч ҳосил қилиб, минг тўлғониб-ўртанади. Содиқнинг "Кумуш опамнинг саломатлиги учун ҳам ичмайсизми?" деганига Ҳомиднинг "Ораға нозик бир исми келтуриб солмасанг, худо ҳаққи, ичмас эдим. Қани бўлмаса бер-чи, Кумуш апангнинг саломатлиги ҳаммадан ҳам менга керақдир!" дейишига ориятли Отабекнинг не ҳолга тушганини тасаввур қилиш мумкин. Отабекни тўсатдан кўриб қолган Ҳомид сергаклашади, албатта. Содиқнинг Отабек изидан бориб унинг шаҳардан чиқиб

кетганини қайта-қайта уқтирса ҳам, Ҳомид унинг бу кетиши “кўз бўяш учун бўлган ҳийла” деб ўйлаб, ўз сирини (яъни Комилбекни ўлдирганини) душманлари (яъни уста Олим, Умарбек) орқали билган бўлишидан қаттиқ гумонсирайди. Ана шунда Содиқ антиқа фикрни билдиради: “Хайр, кетмаган ҳам бўлсун: у ҳолда ўзингиз айткандек қилиб тўппа-тўғри эртага Салим шарбатдорнинг олдиға бораман-да, ўғлингни Мирзакарим аканинг илгариги тошкандлик қуяви ўлдирди, мен ўз кўзим билан кўрдим, дейман. Ана ундан сўнг хумсанинг ҳолиға маймунлар йиғласин!” Ўзлари ўлдиришга ўлдириб, энди бошқа бир бегуноҳга тўнкамоқчи бўлишларини қаранг! Бунга жавобан онаси Жаннатнинг “Қих... Содиқнинг гапи жўялик” дейишига нафақат яширинча кузатиб турган Отабек, буни ўқиётган китобхон ҳам жунбишга келади. Шундан сўнг суҳбатга Мутал исмли яна бир каллакесар қўшилади-да, Ҳомид уни чақиришдан мақсади, худди Содиқни сотиб олганидек, уни ҳам сотиб олмоқчи экани тасвирланади. “Пес пес билан қоронғида топишар” деганларидек, Мутал полвон у икковидан ошиб тушадиган бузғунчи. Ҳомид ўзининг қора режасини айтишдан олдин “Эшикнинг занжирига бир қараб келингиз-чи, имон топкур Жаннат опа!” деб яна бир карра сергаклик қилади. “Билса ҳазил, билмаса чин” деганларидек, гапдаги “имон топкур” ибораси Ҳомид тилидан ҳам койиш-ёзғириш, ҳам киноя-кесатик маъноларида айтиляпти, лекин ўқувчига “иймонсиз Жаннат опа” деган фикр уқтириляпти. “Қизим сенга айтаман, келиним сен эшит” деганларидек, чинакам ёзувчининг маҳорати мана шундай “бир ўқ билан икки қарғани уриш”да кўринади. Отабек “замбил остида ханжарини қисимлаб, гўё сичқонни пойлаган мушукдек хужумга ҳозирланиб ётар эди”. Боб бошида Отабек ой тимсолида “кўтос”га билвосита ўхшатишган

бўлса, бу ерда энди бевосита хужумга шайланган “мушук”ка, эҳтимол, мушуксимонлар оиласига мансуб “шер”га менгзалапти. Ҳомиднинг қора нияти – Кумушни ўғирлаш. Содиқ билан Мутал шошқалоқлик билан ишни тезроқ дўндиришни айтишса (аслида, Ҳомид учун қайғуриб эмас, у ваъда қилган бойликка тезроқ эришиш учун, яъни ғаразли ниятда), Ҳомид уларни тўхтатиб, ҳозирлик кўриб олиш кераклигини айтади: “Олиб чиқгандан сўнг уни Марғилон ичида олиб туриб бўлмайди: то ром қилгунча бирарта қишлоққа юборишқа тўғри келади... Кечаси маълум, Марғилон дарбозалари ёпиқ бўлади. Шунинг учун бирарта дарбозабонни қўлга олиб қўймоғимиз, албатта, керак...” Ўзбек, қозоқ, озарбайжон ва бошқа кўпгина халқларда (“Кавказ асираси” филмини эсланг) қадимдан “қиз ўғирлаш” одати бор. Бироқ бу одат шартига кўра ҳар икки томон бунга олдиндан кўнишлари керак, яъни ҳар икки томон қизнинг ўғирланишига розигина эмас, шунга тарафдор бўлиши керак. Бу одатни, табиийки, “одам ўғирлаш” жинояти билан ёнма-ён қўйиб бўлмайди. “Кавказ асираси” филмида ҳам, бу асарда ҳам қиз ўз инон-ихтиёрига қарши ўғирланмоқда. Ўзининг совчилари рад қилиниб, Комилбекнинг совчиларига розилик берилганини кўриб, ўз қора ниятига яхшиликча етолмаслигини англагач, Ҳомид ёмонликча етмоқчи. Кумушни куч билан бўлса ҳам ўзига ром қилиб, аслида унга зулм қилмоқчи. Ана шунда икки гумаштаси ўзларининг қора амалларидан келиб чиқиб кимўзарга ўғирлаш усулларини айтиб, ҳатто исбот-далиллар келтириб мақтанишади. Муталнинг лаби-лабига тегмай одам ўғирлаганини ҳикоя қилиб бергач, “бу кимўзарда мен енгдим” дегандек Содиққа айтган хулосасини қаранг: “Эй-й Содиқча, сен ҳали нимани кўрдинг-ку, нимангга ишондинг, бузоқ бўғузлағандек қилиб бир-иккитани

сўйган билан одам бўлдинг-қўйдингми?” Яна бир бор ёзувчининг сўз устаси эканини кўринг. Мутал тилидан айтилан “одам бўлдинг-қўйдингми” деб аслида булар “одам эмас, ўтакетган ваҳший ҳайвон” деган фикрни уқтиряпти. Яъни “адабни беадабдан ўрган” деганларидек, ёзувчининг асосий иши шундай беадабларни кўрсатиб ўқувчини адабга ўргатиш ҳисобланади... Қора режаларининг қачон, қаерда, қандай амалга оширилишини билган Отабек қандай келган бўлса, шундай яширинча чиқиб кетади.

Бобнинг бир ярим бетдан ҳам камроқ иккинчи “синиғи”да эса, юқорида айтиб ўтганимиздек, айрим муҳам-баҳсталаб тасвирларга тегишли ойдинлик киритилиб, бош қаҳрамоннинг кўнглига қўл солинади ва унинг дард-алами, тузаётган режаси, ўч олиш иштиёқи ёритилади. Жумладан Отабек уста Олимникида ўз отини эгарлаётганда қўшни девордан оша қараган бошни (Ҳомид) кўргани ҳамда ўз ортидан кузатиб келаётган Содиқни пайқагани, шунинг учун бир дарбозадан чиқиб, бошқасидан Марғилонга қайтиб киргани айтилади. Марғилондан шошилинич чиқиб кетишга мажбур қилган нарса айнан Комилбекнинг ўлдирилгани ва Ҳомид уни қотилга чиқариш гумони бўлади. Шаҳар ташқарисида узоқ ўйлаб, Марғилонга ошкора қайтиш қуруқ тухматга қолиш эканини, қайтмаслик Ҳомидга ютқизиқни англатгани учун шаҳарга яширинча қайтиб кириб, “Ҳомиднинг мундан сўнгги режаларини ўрганишка ва шунга қараб кураш бошлашга қарор берган” эди. Содиқнинг уйидаги душманларининг қора режаларини билгач эса, Отабек “душман билан бетма-бет учрашмоқ куни белгуланганликдан ўзининг бу кунги кутилмаган муваффақияти тўғрисида ҳеч бир таажжубланмас, фақат душанба кун кечаси билан мияси машғул эди. Душанба кун кечаси бир эмас, уч душман билан кураш тўғрисидағи-

на ўйлар эди”. Ҳар қандай урушда душманнинг куч-қудрати-ю, ҳаракат режаларини, махфий сирларини билиб олиш ютуқнинг бош омили саналади. Отабекнинг ютуққа бўлган ишончи мана шунда. Китобхонда биргина шубҳа уйғониши мумкин: “Уста Олим билан уста Фарфи Ҳомиднинг бачабозлигини-ку, билса билгандир, бироқ унинг Отабекни икки маротаба дор остига олиб боргани ва Отабек номидан Кумушга икки маротаба талоқ хати ёзганини қаёқдан билишди, ахир, булар Ҳомид билан Содикнинг ички сирлари эди-ку?” Ўйлаб қарасангиз, бу шубҳада ҳам асос йўқ. Чунки ҳар икки уста Ҳомиднинг қўл остида кўп йиллардан бери ишлайди, уста Олим Содикқа деворўрта кўшни яшайди, уларнинг кўпдан-кўп кирдикорларини яхшигина билади, қолаверса, бутун Марғилонга ва ҳатто мамлакат пойтахти Қўқонга роса овоза бўлган воқеаларга боғлиқ “узун-қулоқ гаплар”ни эшитмасликлари мумкин эмас! Бас, бу ёғи тушунарли! Фақат бир нарса тушунарсиз: битта-иккита эмас, бирйўла учта жиноятчига бас келиб, уларни одилона жазолаб бўладими? Бунинг учун нима қилиш керак?.. Қуйидаги кўчирма гап бундай саволларга тўла жавоб бера олади: “Бу бирга уч масаласи бироз унинг миясини қотирган; кишилар ёллаш, ҳукуматка билдириш, қутидорни хабардор қилиб қўйиш мулоҳазаларигача келиб еткан бўлса ҳам, аммо иззати нафси бу қўрқоқликқа тамоман зид турар эди. Бора-бора бу мулоҳазасини тамоман кўнглидан чиқариб ташлади; на кишилар ёллайтурган, на ҳукуматка билдиратурган ва на қутидорни хабардор қилатурган бўлди. Чунки рақиб билан дилдорнинг уйи орқасида танҳо олишмоқ, ёр оёғи остида қонлик тупроққа қоришмоқ – унинг учун жуда лаззатлик ва шоирона туйила бошлаган эди. Саройга кирар экан, ўзича: “Ширин ўлим!” – деб қўйди”. Сирасини айтганда, Отабек қонунга қарши бораётга-

ни йўқ, душманларига босим ва босқин ҳам қилмаяпти, балки уларнинг босим ва босқинидан ўзини, ўз уйи ва оиласини, эл-юртини қўришга бел боғлаяпти. Ахир, Ҳомидга ўхшаган учига чиққан сотқин, ўғри, айирмачи, қотил, қўпоровчи, ҳозирги атама билан айтганда, террористдан ҳукмдору мансабдорлардан тортиб оддий фуқарогача жабр-зулм кўрса-ю, ҳеч ким, ҳатто миршаблару қозихоналар уни тутиб, жиноятларини бўйнига қўйиб, танобини тортиб қўёлмас-са?! Бундай вазиятда Отабекдек ҳақ ва адолат қўриқчиларининг Ҳомид ва унинг гумашталарини ўзлари қазиган чуқурга йиқитишдан бошқа қандай йўллари бўлсин?! Маълумки, Европа халқлари адабиётида рицарлар элнинг тинчи ва ўсишини кўрувчи курашчан қаҳрамонлар сифатида тасвирланадилар. Ҳатто ўрта асрларда Европа адабиётида “қаҳрамонлик эпос”ларини ўзига хос давом эттирган “рицарлик роман”лари яратилган. Худди шундай, Япония адабиётида самурайлар (бу сўз япон тилида “хизмат қилмоқ”, “қўриқчи” маъноларини англатади) юксак қадрланадилар. Таниқли япон қиличбози ва “Беш узук китоби” муаллифи Миямото Мусаши самурай ҳақида шундай ҳикматли гап айтган: “Самурай оддий одамдан шуни-си билан фарқ қиладики, у хавфли вазиятда нафақат душманидан ўзини қўриқ олиши, балки уни енга олиши ҳам керак”. Туркий халқлар, хусусан, ўзбек адабиётида ҳам ботирлар ана шундай қаҳрамонлардир. Бинобарин, Отабек – ўз душманини енга оладиган ботир қаҳрамондир. Тўғри, у Чўлпоннинг “Ёрқиной” драмасидаги Пўлат ботир билан Ўлмас ботирга ўхшаб, “Отабек ботир” дейилмайди – ботирлик лақабда ва ё таъриф-тавсифда тилга олинмаса-да, тасвирда кўрсатилади... Бош қаҳрамоннинг аҳду қарори нима учун ўзига лаззатли туюлаётганини тушуниш мумкин, бироқ нега “шоирона”? Бунинг бир неча сабаб-

лари бор. Биринчидан, кўпгина муқаддас китоблар, давлат мадҳиялари, кўшиқлар, дostonлар шеърда битилган бўлиб, улар инсоннинг онгига-руҳига кучли таъсир ўтказиш, инсонга жўшқинлик, эҳтирос, илҳом, қизгинлик-қизиққонлик бериш қудратига эга. Иккинчидан, шоир халқи табиатан биров хаёлпараст бўлади. Отабек ўлимга ҳам тик боқа олади, шунинг учун биров хаёлпарастлик қияпти. Учунчидан, шоирлар табиат гўзалликларига ошиқи-шайдо бўладилар, бу гўзалликларни муболағая мажозлар билан таърифлаб-тавсифлайдилар. Отабек эса, Кумушойдек сулувга ўлгудек ошиқ. Шундай экан, оташин севгиси кўйида ўзини парвонадек қурбон қиларли ошиқ, яъни шоирона ошиқ! Тўртинчидан, ўзбек халқи шоирларининг саноқли авлиёлари (Яссавий, Югнакий, Отойи, Навоий...)дан бири Бобораҳим Машрабнинг биргина шоҳ сатри саволга етарли жавоб бера олади: “Бошимни кўяй остоналарга”. Худди, “Ватан остонадан бошланади” деганларидек, бу ерда гап фақатгина севикли ёр ва жуфти ҳалол остонасигина эмас, Тил, Эл, Ул, Ўнг, Сақ, Кўр, Қут ва бошқа шулар каби энг қутлуғ тушунчаларнинг остонаси ҳақида ҳам кетмоқда! “Бу йўлларда жон бермасдан имкони йўқ!” дея хитоб қилган эди Ҳаққа Ошиқ авлиёи киромлар сарвари Қул Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари... Яна такрорлаймиз, Қодирий ўз романи орқали янги замон достонини яратишни истаган, бу асарини шу йўлдаги бир мажбурият, тажриба, ҳавас деб айтган. Маълумки, эртагу дostonларда битта ботир ўнлаб, юзлаб, ҳатто минглаб ёвни енга олган. “Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар” деганларидек, “Уч оға-ини ботирлар” эртагида Кенжа ботир қирқ қароқчини енггани, “Алпомиш” дostonида Алпомиш ботир тўқсон алпни енггани бунга ёрқин мисолдир. Отабекнинг билими ҳам, билаги ҳам, қолаверса, жидду-жаҳди ҳам зўр бўл-

гач, атиги учтагина ёвни ер тишлатиш шунчалик қийинми?!

Навбатдаги “Душанба кун кечаси” деб аталган бобда Отабек билан Кумушнинг ҳаёт-мамот онлари тасвирланган бўлиб, бобнинг бундай аталиши орқали бир неча маъно уқтирилмоқда. Биринчидан, бу ўғрибоши Ҳомиднинг ўйи бўлиб, унда ўғри-босқинчиларнинг касбий одатига ишора қилинади. Сабаби ёгин-сочин, қоронғу пайти ёки одамлар ўз юмушлари билан овора бўлган бегим кунлари ўғирлик-талончилик қилиш нисбатан қулай-да. Иккинчидан, Отабек ва Кумуш учун ҳам, Ҳомид хотинбоз учун ҳам янги ҳаёт бошланишига ишора қилиняпти. Учинчидан, форсча “ду” (икки) сўзи икки рақибнинг ниҳоят юзма-юз келиб олишувини башорат қилиб тургандек... Камина ҳам бир ўқувчи сифатида англаганим ҳолимга яраша, бинобарин, асарнинг ҳар бир ўқувчиси ўз ҳаётий тажрибаси ва маънавий дунёсидан келиб чиқиб бу боб, қолаверса, бошқа барча боблар номларининг мағзларини ўзича чақа олади. Зеро, каминанинг мурод-мақсади ҳам ўқувчини шу ишга ундаш, токи у асар воқеалари билан юзаки танишибгина қолмай, ҳар бир воқеа ва ҳолатнинг туб моҳиятини, тағмаъносини, тилсимини, ёзувчи аслида нима демоқчи-ю ўқувчидан нимани кутаётганини англашга кўмаклашишдир. Романда шу бобга қадар, ҳаётда душанба кечасига қадар Ҳомид Отабекка фақат орқаваротдан ҳужум қилиб келди, ҳеч қачон унинг олдига мардларча чиққани йўқ. Мана энди, чинакам мардлик-ботирлик қандай бўлишини кўрсатиш мавриди келди. Мана энди, оқботир Отабек билан қоработир Ҳомид бирга-бир курашмоқчи! Худди қаҳрамонлик достонидаги Алпомиш ботир Қоражон ботир билан курашгани каби. Аммо фарқ шундаки, Қоражон душман бўлса-да, марди-майдон душман, ўз ютқизигини тан олиб, Алпо-

мишга ашаддий душмандан содиқ дўстга айлана оладиган мард паҳлавон эди. Гарчи Отабек Ҳомиднинг барча ҳужум-у тўсиқларини ёриб ўтиб, Кумушга уйланиб, моҳиятан уни енгган бўлса-да, Ҳомид ўз ютқи-зиғини тан олиш буёқда турсин, “йиқилган курашга тўймас” деганларидек, то Отабек уни ер тишлатмағу-нича тинчимоқчи эмас! Ушбу бобда Отабек Ҳомидни унинг ҳамтовоқ-шерикларига қўшиб қандай тинчитгани – бу камдан-кам курашчига насиб қиладиган чи-накам қаҳрамонлик шундай табиий ва таъсирчан тас-вирланадики, гўё китобхон ҳам Отабек билан бирга, ҳозирда оммалашаётган 3-Ў (уч ўлчовли) филмларни кўраётган томошабин каби ҳамқадам-ҳамнафас бўла-ётгандек сезади ўзини! Бундай тасвир маҳорати чи-накам ёзувчидагина бўлади, зотан у кўникма, тажри-ба орқасида орттирилган маҳоратгина эмас, аввало Тангри Таоло ато этган истеъдод ҳисобланади.

Отабек Маликбойнинг майдонига вақтлироқ, яъни шом билан хуфтон орасида келади. Ҳаёт-мамот жангидан олдин у Кумушнинг уйига, “саодатли кунла-рининг ширин хотиралари сақланган ва шу дақиқада ҳам унинг ҳаёт тираги бўлган Кумушбиби ўтирган уйга кўзини тўлдириб қарайди, гўё бу қарашда у дунё малаги билан видолашади... қўйнига қўл солиб бир қоғоз олади, хаёл ичида қоғознинг тахларини тузуклайди-да, қайтариб яна қўйнига тикади”. Эъти-бор беринг, “Маликбой” дейиш орқали Отабек ва Ҳо-миднинг уй мулки, оила маликаси, гўзал малак учун бўладиган ҳаёт-момот жангига ишора қилиняпти. Қолаверса, юқорида ўхшатиш қилганимиздек, Ота-бек тимсолидаги “Адабиёт” Кумуш тимсолидаги “Сўз” мулки, “Тил” бойлиги учун жанг қилаяпти. Бунинг устига, Маликбойнинг “ҳовлиси”, фарғонача “эшиги”, “томорқаси” эмас, айнан “майдони” дейиш орқали “кураш, жанг майдони” эканига ишора қилиняпти.

Одатда жанг олдидан жангчилар турли жисмоний ва руҳий машқлар бажариб қизишиб оладилар. “Ҳаёт тираги бўлган”, “дунё малаги” деган иборалар Отабекнинг кучига куч, руҳига жўшқинлик, аҳдига содиқлик бераётган илҳом манбаи, яъни руҳий тайёргарлиги бўлса, “видолашади” сўзи унинг сўнгги томчи қони қолгунча курашиш, ҳатто ҳаётидан кечиш бўлса ҳам ўз орзу-мақсадига етишиш жаҳдида турганини кўрсатувчи деталлардир. У қўйнидан олиб-солиб қўйган сирли қоғознинг нима экани кейинги бобда маълум бўлади. Отабекка бу қоғоз ҳам, унда ёзилган сўзлар ҳам далда бераётганига ишора бу. У лойхонада яшириниб ётади. Ярим тунда Мутал билан Содиқ олдинма-кетин кириб келиб, девор тагини тешишни давом эттирадилар. Худонинг қудрати билан Отабекнинг бахтига бу икки шумқадам ўзаро жанжаллашиб, натижада Мутал деворни тешадиган, Содиқ эшик олдига бориб пойлайдиган бўлади. Мутални, сўнг Содиқни бирма-бир ер тишлатгач, кириб келган Ҳомиднинг ханжарли кўлига ёпишади. Отабек “Мутал ўлди. Содиқ ҳам ўлим ёқасида. Энди сиз билан иккимизгина қолдик!” дейиш орқали Ҳомиднинг ишонган одамлари йўқлигини, энди иккови мардларча олишишини билдирыпти. Бироқ Отабек Ҳомидни енгишга шошилмайди, балки унга гуноҳларини бирма-бир санаб сўнгги сўз айтиш имконини беради: “Сиз мендан ҳам яхшироқ биласизки, шу уйда сизни аллақанча машаққатларга солган, чексиз жониворлиқлар ишлаткан ва ҳисобсиз тиллалар тўқдирган, ниҳоят, шу дақиқага келтириб тўхтатқан бирав ухлайдир. Агарда сизнинг маним тилимдан ёзиб берган талоқ хатингиз дуруст ҳисобланмаса, бу ухлағучи маним ҳалол рафиқам бўлиб, икки йилдан бери мен ҳам унинг қўйида саргардонман. Демак, сиз билан манинг орамизда шу бирав учун кураш борадир. Лекин сиз шу

чоққача маним устимдан муваффақият қозониб келдингиз, қорачопончи деб дор остлариғача олиб бордингиз, Муслмонқул қўлиға топширдингиз, бу ишларингиз фойдасиз чиқғач, исмимдан талоқнома ёзиб, икки йиллаб рафиқамдан айириб туришга муваффақ бўлдингиз, бу орада гуноҳсиз бир йигитни ҳам ўлдирдингиз. Ниҳоят, ўғирлик йўлиға тушиб, икки йигитингизни ҳам маним қўлимда ҳалок қилдингиз... Энди менга жавоб берингиз-чи: бу ёмонлиқларингизда сиз ҳақлими эдингиз?" Ҳомид бундай ҳақ гапларга қарши гап айта оладими ва умуман уларни англай оладими? Яхши ёмонни тушуниши ҳам кечириши мумкин, лекин ёмон яхшини тушуниб, кечира оладими? Йўқ, албатта. "Ёмоннинг ёмони ёмон" деганларидек, Ҳомид "Ҳақли эдим!" деб бир силтаниб ханжарли қўлини бўшатади-ю, чалқанча йиқилади. Бу орада Отабек унинг қорнини ёриб улгурган бўлади. Ҳар қанча гуноҳкор бўлмасин, кўнглида зиғирча виждони, иймони, умиди бўлган одам ўлим талвасасида тавба қилишга ошиқади. Ҳомид эса, тавбани билмайди, аксинча, яна бир бор "ҳақли эдим!" деб ханжарини Отабекка қараб улоқтиради. "Номид шайтон" деганларидек, Ҳомиднинг дўзахи экани шу бир қилиғи-қилмишида яққол кўринади. Отабекнинг ханжарни Ҳомиднинг кўксига урмай, қорнини ёрганида ҳам ўзига хос рамзий маъно бор. Бир авлиё "мен икки итимни олдимга солиб ҳайдаб юраман" деганидек, одамни бузадиган нарса – унинг нафси. Қорин бу нафснинг ўзига хос энг ёрқин рамзи ҳисобланади. "Қорин қайғуси", "Қорнимгамас, қадримга йиғлайман", "Қорни тўқнинг қорни очдан хабари йўқ", "Тўйдирганнинг қорнига", "Қоринбой" ва бошқа кўплаб ибора ва мақоллар буни яққол кўрсатиб турибди. Бу нафақат ўзбек ё туркий халққа, балки жаҳоннинг барча халқларига хос қарашдир. Масалан, Япониянинг шундай миллий рамзи бор: қўллари би-

лан бири – оғзини, иккинчиси кўзларини, учинчиси – қулоқларини, тўртинчиси – қорнини ёпиб турган тўртта маймун. Бунинг маъноси, “оғзимдан ёмон гап чиқмайди”, “кўзларим ёмон нарсани кўрмайди”, “қулоқларим ёмон нарсани эшитмайди” ва “қорним ёмон нарсани емайди”. Қойилмисиз?! Японияни жаҳонда етакчи халқ қилиб турган мана шундай юксак маънавият ва теран тафаккур-да, шундай эмасми?

Кези келганда шуни айтиш шартки, бир ўқувчи ва шарҳловчи сифатида камина ҳам Отабекнинг, гарчи маънавий ҳаққи борлиги, жиноятчиларнинг жиноятлари бўйинларига қўйилганлиги, ўз уйи ва оиласини қўриш мақсадида экани ва бошқа ҳар қандай оқловчи-юмшатувчи омиллар бўлишига қарамай, бирваракайига уч кишини ўлдирганини тўла оқлашга ҳаддим сиғмайди. Эҳтимол, ҳуқуқшунос ва уламо-фуқаҳоларимиз бунга ўзларининг қонуний қарашларини билдирарлар. Эҳтимол, эртак ва дostonларда “ботир девни, маҳлуқни ўлдирди” деган ғоя ўзини тўла оқлар. Эҳтимол, “Ўткан кунлар” романи аслида бу жиҳатдан дoston хусусиятлари ва талабларига тўла жавоб берар. Эҳтимол, худди “Алпомиш” дostonида “Қалмоқ, Кашал юрти” дейилганидек, “Ўткан кунлар” романи яқин-узоқ келажакда “Отабек ва Кумуш” дostonи ёки “Отабек” дostonи деб аталиб, унда “Ҳомид, Қораҳомид юрти” деган ибора қўлланар... Лекин фуқаролик жамиятида, хоҳ Ислom, хоҳ Рим, хоҳ бошқа қонунчиликка асосланган демократик жамиятда қонун устуворлигини қадрлаш ва таъминлаш шарт ҳисобланади. Ҳаттоки, ёзувчи айтган “тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган кейинги “хон замонлари”да” ҳам қозихоналар, миршаблар, расмий ҳуқуқни муҳофаза қилувчи кучлар йўқ эмас эди. Буни ёзувчи ўзи ҳам “Наво куйи” бобида ўғри, фоҳиша, фарзи айнини унутганларни жазоловчи кучлар борлигини айтган эди. Хўш, бўлмаса, муаммо

нимада? Муаммо, ўйлашимча, бир қонунчиликнинг бошқа қонунчиликка, бир тузумнинг бошқа тузумга ўтишида-ўтказилишида, турли қонун тизимларининг ўзаро рақобати ва қарши туришида! Ўйлаб қаранг, Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли экан, дасти ҳам, тили ҳам узун бўлиши керакмасми эди? Ҳомид сотиб олган қўрбоши-бекларни қўлга олишга кучи ҳам, имконияти ҳам етмасми эди? Фараз қилинг, Отабек Ҳомиднинг режаларини билгач, уни миршаблар ёрдамида тузоққа туширсин-да, жиноятларини фош қилишда жонбозлик кўрсатсин. Ҳомид қилган жиноятлари учун осонгина ўлиб қутулмай, аввалига қозихонада бу жиноятлари бўйнига қўйилсин, халқ олдида юзи шувут бўлсин, сўнг ҳаққоний қамоқ жазоси бўладими, ўлим жазоси бўладими, олсин! Воқеалар шундай ё шунга ўхшаш ижобий ёки ҳуқуқан асосли қилиб ривожлантирилса бўлмасми эди? Ким бунга қаршилиқ қилиши мумкин? Эҳтимол, раски хонлик тузумини, унинг ҳуқуқий асосларини бузиб кўрсатиш кимгадир керак бўлгандир? Бунда ёзувчи масалага холис ёндошяптими ёки муайян мафкуралар босимига учраяптими, аниқлаб олиш керак бўлади. Яна такрорлаймиз, биз ёзувчининг мантиғини, унинг асарини тушунишга ҳаракат қиляпмиз. Бунда ёзувчи яшаган даврни, сиёсий тузумни четлаб ўтишга, ёдда тутмасликка ҳаққимиз йўқ. Биргина мисолни келтириб, хулоса чиқаришни азиз ўқувчиларимизга ҳавола қиламиз. АҚШда “Линч суди” деган негрларни ва инқилоб арбобларини судсиз-сўроқсиз ваҳшийларча жазолаш ҳаракати яқин-яқингача кенг тарқалган эди. Гарчи 1782 йилда (маълумот учун, АҚШ 1776 йилда мустақиллик декларациясини эълон қилиб, 1787 йилда конституциясини қабул қилган) махсус қонун билан бу ҳаракат расман таъқиқланган бўлса-да, у то XX асрнинг ўрталаригача давом этиб келган. Шўро тузумида ҳам шунга ўхшаш “тройка (уч кишидан тузил-

ган қўмита)“ деган ҳаракат кенг тус олганди. Шундай экан, бундай ноқонуний ва жоҳилона хагги-ҳаракатни, хоҳ бадий асарда бўлсин, хоҳ амалда бўлсин, халққа ўтказишдан, халқ онгига сингдиришдан кимга фойда-ю, кимга зарар? Бунга ўқувчи ўзи хулоса қилсин, деб таҳлилиминизни келган жойидан давом эттирайлик.

Шундай қилиб, Отабек битта эмас, учта жоннинг қотилига айланди. Келинг энди бунини Отабекнинг кўзи билан қараб тушунишга уриниб кўрамиз. Америка адиби Уилям Сарян (асли миллати армани бўлган инглиз ёзувчиси!)нинг “Муҳожир” деган қизиқ ҳикояси бор. Тасаввур қилинг, улкан шаҳардаги кенг кўчалардан бирида бир муҳожир қочиб кетяпти, уни бир маст-аласт ортидан қўлида пичоқ билан қувляпти! Муҳожир қочган кўйи: “Ҳой одамлар, анавини қутқариб қолинглар, йўқса мен уни ўлдириб қўяман! Мен қотилга айланишни истамайман! Менга раҳмингиз келсин, одамлар!..” – дея бақириб, ёрдамга чақиради, бироқ ҳеч ким ёрдамга келмайди! Ахийри, муҳожир ҳожатхонага қочиб кириб бир бўлмага буқинади, маст таъқибчи ҳам бостириб кириб ташланганида муҳожир унинг қўлидаги пичоқни тортиб олиб, кўксига қадайдиди-да, мунгли зорланади: “Ана, мен нима дегандим?! “Ўлдириб қўяман!” дегандим-ку, мана, ахийри айтганим бўлди!..”

Қизиқ ҳикоя! Муҳожирнинг дарди-дунёсини бунчалик таъсирчан очиб кўрсатишни камдан-кам ёзувчи уддалай олади, мен сизга айтсам! Муаллифнинг ўзи ҳам қонидан-жонидан ўтказган муҳожир бўлган-да, ахир!

Юқорида айтилган ҳикоянинг мазмун-моҳиятини ўзбек халқининг шундай ҳикматли гаплари лўнда кўрсатади-қўяди: “Буққанинг сари суқади”, “Андишанинг оти кўрқоқ”, “Бўш келганни бўри ер”... Ана энди, бировларнинг юртида муҳожир эмас, ўз юртида эмин-эркин

ишаб турган одам, бунинг устига, аввал ёзганимиздек, "Мен ҳам ўз юртимда бекман, тўраман!" деб юрган бир қирчиллама бек... ноҳақликка қачонгача чидайверадиди?! Пичоқ бориб суякка қадалгач, нима қилсин у?! Қолаверса, "қилмиш – қидирмиш", "қинғир ишнинг қийиғи қирқ йилдан кейин ҳам чиқади" деганларидек, ҳар қандай жиноят ўз жазосини эртадир-кечдир олиши керак эмасми?!

Асарда Отабекнинг қотиллигини оқлайдиган, бизга Отабекни "ашаддий қотил" деб эмас, "халоскор қаҳрамон" дея олқишлаш ҳуқуқини берадиган яна иккита асос ҳам келтирилади. Биринчидан, Содиқ ҳам, Мутал ҳам бўғзигача жинояту гуноҳга ботган қотиллар. Ҳаттоки Ҳомидбой ҳам, азбаройи ўзининг ўтакетган хотинбозлиги сабаб Кумушнинг шаръий эрига тўрт карра (тўрт карра!) туҳмат қилиш билан, ҳатто унга Содиқ орқали суиқасд қилиш билан (бахтли тасодиф туфайли у амалга ошмади) чекланмай, унинг бўлажак умр йўлдоши, бегуноҳ Комилбекни ўлдирди! "Ал қасосул минал ҳақ" деганларидек, қотилни ўлдириш эса, гуноҳ эмас, аксинча, савоб! Ҳар қандай жиноятчига, айниқса, қотилга мурасасизлик – чинакам қаҳрамонлик-да, агарки у ўлдирилган одам суюкли умр йўлдошинингизнинг бўлажак иккинчи эри эса-да!

Бундан ҳам минг карра жиддийроқ иккинчи сабабга келамиз. Модомики, оила ҳар қандай жамиятнинг энг кичик ва энг дахлсиз бўлаги-қўрғони экан, унга қайта-қайта дахл қилган, наинки ниҳоят дахл қилган, балки оилани бузиб тўзитган, эрни сургун, хотинни тутқун, элни нотинч қилган бузуқи-бузғунчи... қотилдан минг карра хавфлироқ душман эмасми у?! Айниқса, оилани, оила мулкани бу оламдаги ҳар нарсадан азизроқ деб билувчи, "Мен уйланганман! Менинг уйим! Менинг оилам! Менинг болаларим! Менинг элим!" дея фахрланган кўйи кўкрак кериб юрган

чинакам ўзбекка қилинган энг катта ноҳақлик – бузғунчилик! Бузғунчилик бўлганда ҳам – аввало муқаддас оилага қилинган бузғунчилик, зотан, қолган ҳамма ноҳақликлар айна мана шу оила бузиш негизида урчийди! Бинобарин, битта эмас, бирваракайига учта бузғунчини наинки ўлдириш, балки уларни эл кўзига кўрсатиб, “Мана, бузғунчи! Мана, кўриб қўйинг, мен бузғунчидан қандай қасос олдим!” дея намоиш этиш... ноҳақлик ё гуноҳи азим эмас, аксинча, оилатузарликдек савоб ва ҳақ ишнинг энг каттаси мана шу, мен сизга айтсам!

Агар Отабек бугунги кунда суд қилинса, қотил сифатида қораланармиди ва ё халоскор, қасоскор сифатида оқланармиди? Бу ҳол, биринчи галда, жинойтнинг қаерда қандай қилинганига боғлиқ, албатта. Отабек ўзининг учта душманини айнан хотини Кумушнинг оёқлари остида, қайноғаси Мирзакарим кутидор уйининг орқасидаги майдонда, уйбузарлар кавлаган чуқурликнинг ён-верида эмас, бошқа ҳар қандай жойда ўлдирганида ҳам қотилликда айбланиши тайин эди! Лекин уйбузар – девортешар бузғунчи!.. Тўғри, ўзбек халқи, яна бир буюк адибимиз Ғафур Ғулом ўзининг “Менинг ўғригина болам” ҳикоясида қойилмақом тарзда кўрсатганидек, томошар ўғрини ҳам “Менинг ўғригина болам” деб суйиб-эркалай оладиган даражада бағрикенг, меҳрибон, оққўнгил, мўмин-қобил, ювош-беозор халқ! Лекин бу халқ “Ювошдан йўғон чиқади, Чиққанда ҳам бирйўла чиқади” деган ҳикматли гапни бежиз яратмаган-да! Айниқса, оиласига – энг муқаддас ва дахлсиз кўрғонига чанг солаётган бузғунчи уйбузарни!.. Нега энди аяб ўтирсин?!

Суд жараёнининг энг бирламчи шарти, маълумки, жинойтчини ўз жинойтига иқрор қилдириш, унинг айбини ҳар томонлама далиллаб бўйнига қўйиш ҳисобланади. Отабекнинг душмани Ҳомид устидан чиқар-

ган ҳукмидан аввал унга айтган гаплари шунчаки давлат айбловчисининг жиноятчига берган қонуний саволлари эмас, ноҳақликдан юрак-бағри қон бўлиб кетган оққўнгил-ювошгина инсоннинг юрак қаъридан чиққан сидқидил ёлвориш, зорланиш, борингки, бағририш дейиш мумкин. Бу оламда ўғрилиқнинг турлари кўп! Мол ўғриси, вақт ўғриси, жон ўғриси, жонон ўғриси!.. Буларнинг ҳаммасидан ёмонроғи, кечириб бўлмайдигани, албатта, жон ўғриси эмас, жонон ўғриси! Чинакам ошиқдан “Жонми, жононми?” деб сўрасангиз, албатта, “Жонон! Жононсиз жоннинг нима кераги бор?!” дейиши аниқ! Ҳомид хотинбоз, модомики, ўз лақаби билан хотинбоз экан, ҳаром-ҳаришга муккасидан кетиб, бузғунчилик йўлидан қайтишни паққос истамайдиган уйбузар-ултешар экан, саволга жавобан бақрайиб туриб “Ҳақли эдим!” дейди. Ана шундан кейингина Отабек “чексиз жониворликлар қилган” ва ўз қилвирлик-қинғирликларини давом эттиришга шай турган бу ярамас-тузалмаснинг “ишини тўғрилайди”, яъни, “Ҳомиднинг қорнини шир этдириб ёриб юборди”. Мусофирнинг сўнгги чорасидан минг карра зарурроқ сўнгги чора-да бу! Зотан, “Ёмоннинг ёмони ёмон!”, “Ёмоннинг жазоси – ўлим!”, “Букрини қабр тўғрилар!” Эътиборингиз учун, сўнгги мақолдаги “букри” сўзини “ўғри” деб ҳам ўқиш мумкин, “жонон ўғриси” десангиз, моҳият яна-да ойдинлашади...

Айниқса, ўн учинчи боб ва шундан кейинги ўн тўртинчи-ўн бешинчи бобларни мутолаа қилиб яна бир карра амин бўласизки, мазкур роман фақатгина биринчи ўзбек романи, биринчи ўзбек тарихий романи, биринчи ўзбек ишқий романи, биринчи ўзбек қаҳрамонлик романигина эмас, биринчи ўзбек детектив-саргузашт романи ҳамдир. Яна шуниси кундай равшанки, на буюк Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” саргузашт қиссаси, на Худойберди Тўхтабоевнинг Қо-

дирий орзусини рўёбга чиқариб ёзган “Қасоскорнинг олтин боши” ва бошқа саргузашт романлари, на Тоҳир Маликнинг “Шайтанат” туркум қиссалари, табиийки, на Нуриддин Исмоилов ва бошқа бугунги кундаги детектив-саргузашт адабиётидаги энг сермахсул адиблар асарлари ҳам, минг афсуски, бу асар юксаклигига кўтарилмади. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Зотан, Соҳибқирон бобомиз Амир Темур ҳазратлари ўз насли-насабига кўра хўжаилғорлардан бири бўлганидек, буюк Абдулла Қодирий хўжааламбардорлардан, яъни байроқдорлардан бири эди-да! Қолаверса, бу одам Қодир бобонинг тўрт марта уйланиб, тўртинчи хотинидан нақд етмиш икки ёшида «Ё Ҳақ!» дея Тангридан тилаб-тиланиб олган отаули бўлганидан кейин, бунинг устига, гап Хўжа Маъоздан олинган руҳий куч-мадад хусусида кетаётган экан, ўзининг ёзган асарини Қодирийнинг бу асаридан ким қанақасига ошира олсин?! Ҳар ким ўз ҳолига яраша тақдирга тан беришга мажбур-да!

Қаҳрамон шунинг учун ҳам “қаҳрамон” деб аталадики, биринчидан, у ҳаётнинг қийинчиликларида тобланган, ёвларига аёвсиз, “қаҳқор, қаҳри қаттиқ” бўлса, иккинчидан, у ҳеч қачон “Мана, кўриб қўй, мен қаҳрамонман!” демайди, яъни, ўзининг қаҳрамонлиги билан мақтанмайди. Нар и борса, “Яхшиси, сен мени тўғри тушун, мен қаҳрамонлик кўрсатганим йўқ, қилишим шарт бўлган ишни қилиб, ўзимнинг виждоний бурчимни бажардим!” дейди. Чинакам ёзувчилик ҳам ўз табиатига кўра қаҳрамонликдир. Бинобарин, чинакам ёзувчи зўр асар ёзиб қўйган бўлса ҳам, асарининг зўр эканини ўзи яхшигина билса ҳам, у бу билан мақтанмайди. Атрофидаги мардум “Туя кўрдингми – йўқ!” дея индамай турган бўлса, “Ҳой, Худо хайрингни бергур, барака топгур, мени мақтамай қўя қол, майли, лекин қилган ижодий ишимни бағрикенглик билан

ҳаққоний тан олишинг шунчалик қийинми? Кўзингни каттароқ очиб қарасанг-чи, ё кўрмисан-кўролма-сан?” деб ҳам куйиб-ўртаниб айтмайди. Балки “Савоб қил-да сувга от – балиқ билар, Балиқ билмаса Холиқ билар” дейди! Бу ҳикматли гапдаги “Холиқ” сўзи билан “халқ” сўзи ўзакдош экани бежиз эмас. Балиқдек жим турувчилар билмаса-қадрламаса-да, катта халқ билса ва қадрласа, шунинг ўзи чинакам бахт-да! Та-саввур қилинг, Отабек Мирзакарим қутидорнинг уйи ортидаги майдонда бирйўла учта душманини ер тишлатганидан кейин қайнотасининг уйига кириб, уй соҳибларига “Мана, мен шунақа-шунақа ишлар-ни қойил қилдим!” деганида... шу иши қаҳрамонлик бўларми эди? Йўқ, албатта. Айни шу хатти-ҳаракати ва гап-сўзи билан қаҳрамонлик мавқеидан тушиб, оддийгина бир одамга айланади-қолади. Кўпгина асарларнинг қаҳрамонлари эса, аксарият ҳолларда ўзларининг “қаҳрамон” эканликларини, нима деймиз, буткул унутиб қўядилар. Улар шу қадар майда ва майдакашдирки, бири-бирдан майда гапларини эшитиб ё ўқиб энсангиз қотади. “Ҳе, сендек қаҳрамондан ўргилдим!” деб қочиб қутулиш, китоб бўлса – ёпиб, кино бўлса – ўчириб қўйишни истайсиз. Адабий қаҳрамон-нинг саъй-ҳаракатларига қараб туриб унинг ўзи эмас, ўқувчи сифатида сиз уялиб кетасиз! Шунга кўра, айтиш мумкинки, “Ўткан кунлар” романидаги Отабек замонавий ўзбек адабиётидаги ўй ва бўйда тенгсиз етук қаҳрамон! Унинг аксарият ўй, сўз ва қилиқларига суйиб-суюниб қарайсиз!

“Ўзни танитиш” деб номланган ўн олтинчи бобда Маликбойнинг майдонидаги сирли қотиллик деярли бутун Марғилонга овоза бўлгани, одамлар ҳайрон бўлиб “Мутал билан Содик бўлса шаҳарнинг томтешар йигитларидан... Хайр, Ҳомиднинг ўғрилиқ хунари ҳам бор бўлсин, буларни ким ўлдирган? Қутидор

бўлса эрталаб уйқудан турғач, бу ҳангамани билиб дир, жуда ажойиб!..” деганлари айтилади. Эътибор беринг, “ажойиб” сўзи икки маънода ишлатилмоқди: ҳам “ажаблантирувчи”, ҳам “ажаб бўлибди”, яъни “хўп бўлибди, бу балолардан қутулибмиз”. Гапдаги “ҳангама” сўзи ҳам худди шундай. Олишув пайтида Содиқ Отабекнинг оёғини, Ҳомид қўлини оғир яралаган бўлади. Эртаси кун оқсоқланиб кетаётган Отабек тўсатдан Раҳматга йўлиқади-да, Раҳмат тоғасининг чавақлаб кетилганини, қорни тикишга келмаслигини айтади. Отабекнинг “Чавоғлағувчини айтдимми?” деган саволига Раҳмат, “Тил бўлса айтади-да, йиқилиб ётган жойида яна икки йигитнинг ўлиги бор экан... Шулардан зарб олганми деб ўйлайман”, – дейди. Отабек “Худо шифо берсин!” деб ўз йўлига, яъни уста Олимниқига қараб кетади. Ёзувчи буларни нега учраштирди, бу учрашув тасодифми ё қонуният? Ҳар иккиси! Биринчидан, Раҳмат воқеа тафсилотларини суриштириш учун уста Олимнинг қўшнисини бўлган марҳум Содиқнинг уйига бориб келаётганини тахмин қилиш мумкин. Иккинчидан, қотиллик жойида бирон из қолдими, асосий гумондорлар ким, деган саволларга Отабек учун ҳам, ўқувчи учун ҳам тушунтириш бериляпти. Ҳомиднинг тили йўқлиги ҳақидаги гапда ҳам физиологик (қорни чавақланган одам гапиришга ҳуши ҳам, кучи ҳам бўлмаслиги), ҳам рамзий (иғво қилишга ҳам, тавба қилишга ҳам энди ҳаққи йўқ) сабаблар бор. Раҳмат тоғасининг чавақланишини анави икки ўликдан гумон қилади. Нега? Ўйлаб қарасангиз, ёзувчи ўз қаҳрамонларининг психологиясини чуқур англаб, ўта ҳаққоний тасвирляпти. Юқорида ёзувчи халқ тилидан “ҳангама” сўзини бежизга ишлатмаган. Сабаби, Ҳомид билан унинг икки шериги (хоҳ эшикни бузиб бўлсин, хоҳ девор остини қазиб бўлсин) бостириб кирмоқчи бўлган уйнинг ягона эркаги Мирзака-

рим қутидорнинг бу қотилликларни қилмагани аниқ (ўқувчи бунинг тафсилотларини келаси бобда биласиз). Бошқа биров гумондор қилинса, нега қотил икки кишининг кўксига пичоқ суқиб ўлдирди-ю, учинчисини ўлдирмай тирик қолдирди, деган савол туғиласиз. Ахир, тирик гувоҳ қолдирадими ҳеч бир қотил? Бундан чиқадиган хулоса: босқинчилар ўзаро жанжаллашиб қолишган, бири қолган иккисини ўлдирган-у, улар буни оғир жароҳатлаган. Чинакам ҳангома эмасми бу? Жиноят оламида кўп учрайдиган ҳолат-ку бу: ўғрилар ўмарган бойликларини тақсимлаш пайти кўзлари ўйнаб, ҳирслари кўзиб, ўзаро келишолмай бир-бирларини ўлдириши...

“Тегирмон навбати билан” деганларидек, қотиллик ҳақида аввал одамларнинг миш-мишлари келтирилди, сўнг Ҳомидга алоқадор Раҳматнинг муносабати, ана энди Содиққа алоқадор уста Олимнинг муносабати ёритилмоқчи. Содиқнинг жанозасига бориш учун таҳорат олаётган уста Олим уйига кириб келган Шокирбекни (Отабекни) кўриб “Тошкандға жўнамаганми эдингиз!” деб ажабсинади. Шокирбек орадан уч-тўрт кунгина ўтган бўлса-да, “Тошкандга бориб келдим...” деб кулади. Уста Олим қизиқ воқеани, яъни қотилликни айтиб “Ёмонлар жазоларини топибдилар!” деб хулоса ясайди. Қотил ким экани ҳақида уста Олим “Менга қолса, ўлдиргучи албатта, Мирзакарим аканинг куяви Отабекдир... зап иш қилган-да, мен унга қойилман!” деб ўз тахминини айтади. Шундан сўнг Шокирбек: “Йўлда бора туриб гуноҳимдан ўқиндим-да, сизга тавба қилғали Кўқондан қайтдим... Агар сиз гуноҳимни кечирсангиз, мен шу дақиқада Тошканд жўнайман”, – дейди. Шу гапдан сўнг ўқувчида “Ие, уста Олимга ўзининг қотил эканини айтмоқчимиз?” деган ҳадик-хавотир уйғонса, эҳтимол. Ахир, бу ерда “айб” сўзи эмас, “гуноҳ” сўзи ишлатилмоқда. Шо-

кирбек уста Олим билан қалин дўст, ҳамфикр, дард-каш бўлса, қандай гуноҳ ҳақида гап бўлиши мумкин? Лекин бевосита бўлмаса-да, билвосита айнан шу хавотирли фикр айтилади. Шокирбек: “Мен сиз билган Шокирбек эмас, тошкандлик Юсуфбек ҳожининг ўғли ва марғилонлиқ Мирзакарим аканинг куяви – Отабек!” – дейди. Қарабсизки, “сиз ҳам қуймайди, кабоб ҳам” деганларидек, на униси “мен қотилман”, на буни-си “сен қотилсан” дейди. Сан-манга борилмайди – дўстлик риштасига путур етмайди. Шундан сўнг уста Олим Отабекни кучоқлаб, янги меҳмонга кўрсатиладиган илтифот билан кўрпачага чорлайди. Шу пайт кўшни ҳовлидан Жаннат опанинг “шаҳид ўлган болам” деган ўкириги эшитилади. Отабек уста Олимга гуноҳкорона қарайди. Уста Олим “Зап қилгансиз, Отабек, ёмоннинг жазоси шундай бўладир...” деб уни қўллаб-қувватлайди. “Заб (зап)” сўзи икки маънода қўлланган: ҳам “жуда яхши қилгансиз”, ҳам “боплагансиз”. Уста Олим Отабекни оқлаётганининг сабаби, Отабек (ёки Шокирбек) унинг дўсти бўлгани учун эмас, балки Содик ёмон бўлгани учун, бировнинг ҳаққига кўз олайтиргани учун. Жаннат опанинг “шаҳид ўлган болам” деганида ҳам икки маъно бор: биринчидан, “кўнғиз боласини оппоғим, типратикан юмшоғим” деганидек, она ҳар доим боласини оқлайди, иккинчидан, “адабни беадабдан ўрган” деганларидек, ҳақ учун курашда жон берган шаҳид ҳисобланади, Содик шаҳид эмас, жоҳил, агар Отабек ўлганида, уни ҳақиқий шаҳид деб аташ мумкин бўларди. Воқеа икир-чикирларини билгач, уста Олим Отабекнинг довюраклигига қойил қолиб, айтиш мумкинки, биринчи оқлов ҳукмини, биринчи таъриф-тавсифни айтади: “Сизнинг ақллар ишонмаслик қаҳрамонлиғингизга юрагим қинидан чиқиш даражасига етди”. Эътибор беринг, юқорида айтганимиздек, бу гапда “билаги зўр бирни йиқар, би-

лими зўр мингни йиқар” деган ҳикматли гапга, эртагу дostonлардаги “бир ўзи юз-минг ғанимни ер тишлатди” деган лоф-муболағасимон ботирлик-қаҳрамонликларга ишора бор. Отабек уста Олимга таҳорати сабабини эслатганида, у “ёмоннинг жанозасидан, яхшининг ҳикояси фойдалик кўринадир... Қани сўздан келинг!” деб жавоб қилади. Шу биргина гап билан минг гап уқстирилаяпти. “Содиққа ўхшаган ёмонга жаноза ҳайф”, “Қозонга ёндошсанг – қораси юқар, ёмонга ёндошсанг – балоси юқар”, “жанозадан топган савобдан яхшининг ҳикоясини эшитиб топган савоб афзал”, “яхшининг ҳикояси фойдали, ибратли, мароқли”, “Оталар сўзи – ақлнинг кўзи”, дўстона қайғуриш-ғамхўрлик... Мана шу охириги фикр уста Олимнинг кейинги гапи билан ўз тасдиғини топади: “Сизда чин юрак бор, дўстим!.. Аммо мендан чин исмингизни яшириб келганингиз учун сизни айблай олмайман. Бироқ жумъа кун кечаси Ҳомид изидан маним ҳавлимга кириб, менга ўзингизни билдирмай кетканингизга хафа бўлман, худой кўрсатмасин, бир фалокат юз берганда нима бўлар эди?” Бу – чинакам дўстнинг чинакам дўстига лччиқ гаплари, кўнгли ярим ошиқнинг дилшикаста ошиқ кўнглини ҳис қилиб кўнгил сўраши, чинакам хунарманд-савдогарнинг моҳир савдогарга айтган ҳисобли дўст сифатидаги дил сўзлари... Отабек “Мен шу соатнинг ичида Тошканд жўнашға мажбурман. Шунинг учун сиз бу хатларни қайин отамникига ўз қўлингиз билан элтиб берсангиз” деган илтимос билан иккита хат берганида уста Олим “Нега энди Тошканд жўнайсиз, ўзингиз...” дея ажабланиб қарайди. “Ўзингиз” сўзидан кейин қўйилган уч нуқта кўп маъноларни англатади. Бобнинг номи “Ўзни танитиш” экан, Отабек ўзини дўстига танитган экан, энди қайнота-қайнонаси, севикли ёри ва бошқа мардумга ўзни танитиш вақти келмадими? Худди дostonлардаги ботир

йўлидан чиққан тоғни кемириб, сувни симириб, барча ғовларни енгиб ўтгач ўз мурод-мақсадига эришгани каби, Отабек ҳам мурод-маррасига етиб келди-ку, нега энди ортга чекиняпти? Уста Олимнинг қаршилигида жон бордек, бироқ Отабекнинг жавобида мантиқ устунроқ: “Ўзимга мумкин эмас, чунки... икки томонга ҳам ўнггайсиз. Мен ҳозир кетишка мажбурман, балки ўзингиз ҳам онгларсиз”. Уста Олим бу ундовни ўзича тушунади. “Онгладим, гап-сўз босилаёзгач келмакчимисиз?” Отабек қисқа қилиб “Балки...” дейди, холос. “Икки томон”ни турлича тушуниш мумкин, албатта. Икки жабрдийда, яъни бир томонда қутидор оиласи, иккинчи томонда азадорлар оилалари деб тушуниш мумкин. Ёки, бир томонда қутидор оиласи, иккинчи томонда Отабекнинг ўзи. “Ўнггайсиз” сўзини “гап-сўз чувалмасин, шубҳа-гумон уйғонмасин, ортиқча хавотир қилинмасин” маъносида тушуниш мумкин бўлганидек, “ҳар қанча хайрлик иш, марднинг иши бўлмасин, одам ўлдирган кишининг ўз яқинларининг кўзларига тик боқиши ўта мушкул” деган маънони уқиш мумкин. Юқорида Отабек ўз қилмиши учун дўсти уста Олимгаки гуноҳкорлик туйғуси билан қарагани айтилганди, энди қайнота-қайнонасининг, айниқса, суюкли ёрининг кўзларига қандай қарайди-ю, улар қандай тушунишларини тасаввур қилиш нафақат Отабекка, балки ўқувчига ҳам қийин. Отабекнинг “Учрашқанингиз тўғрисида менга маълумот ёзсангиз, тагин миннатдор қилардингиз...” дегани бу фикрни тасдиқлагандек. Ўқувчи Отабекнинг бу андиша-хавотирини келгуси бобда унинг ҳурматли қайнотаси ва суюкли хотинига ёзган хатларининг мазмунлари билан тўлиқ танишгандан сўнг англайди. Отабекнинг “балки” дегани уста Олимга ҳам, ўқувчига ҳам мужмал, қизиқ туюлса, ажабмас. Сирасини айтганда, Отабек қиладиган ҳаракатини қилиб бўлди, энди баракати Ол-

лоҳдан, қолаверса, қутидор оиласига ва тергов-суриштирув натижаларига боғлиқ-да. Балки ўз ихтиёри билан келар, балки ихтиёрига қарши миршаб-терговчилар келтиришар, балки қайнотаси узр сўраб уни чорлар, балки қарғаб яна бир карра ҳайдар, балки... Кутилмаган “балки”ни китобхон келаси бобда ўқийди. Худди жаҳон ё ўзбек телесериалларининг ҳар бир қисмида ноқеа энг қизиқ жойига келганда таққа тўхтатилиб, томошабинни ҳам ўкинтиргани, ҳам давомини кутишга орзиқтиргани, ҳам, энг асосийси, ўйлашга, башорат қилишга ундаганидек, бу ерда ҳам ёзувчи ўқувчини шундай тўлқинлантириб тебрантирмоқда. Қодирийдек улкан адибнинг ушбу юксак адабий асари катта-ю кичикка, еттидан етмишгача, тепса тебранмасдан таъби нозиккача барча ўқувчиларнинг кўнгилларига ёқадди, кўнгилларини ёқиб-ёриштира олади. “Ёқимли асар” дегани шунақа бўлади-да! Дарҳақиқат, боб одамларнинг “ундаймиш, бундаймиш” деган миш-мишлари билан бошланган бўлса, энди китобхонларни миш-миш эмас, “кан-кан”-у “син-син” қилишга ундаши билан тугаяпти: “энди нима бўларкан?”, “Отабек қайтарми экан?”, “Отабекни оқлашарми экан?”, “Отабек билан Кумуш ниҳоят топишишарми экан”, “охири бахайр бўлсин!”, “ёмонлар ўлиб, яхшилар қолгани ҳақ-рост бўлсин”, “бечора Отабек ҳам, қутидор оиласи ҳам балолардан қутулганлари қутлуғ бўлсин!”... Юқорида “Ўткан кунлар” романида дostonга хос жиҳатлар бор эканини кўп марта уқтирдик. Шуни ҳам уқтириш керакки, йигирманчи асрда яратилган саноқли асарларнигина халқ қўлма-қўл қилиб ўқиган, ёстиғини тагида сақлаб ўқиган, чордоғида, сандиғида ё бошқа махфий жойларда яшириб ўқиган, қисқаси, камдан-кам асар халқ орасида бу қадар машҳуру тилларда дoston бўлган! Яна шуни ҳам айтиш мумкинки, ҳар бир элнинг ўз ули яратган элчи асари ўша халқ ижодининг ўзига хос

уютқи-хамиртуруши бўлиб, кейинчалик бу асарни ривожлантириш, қўшимча-олимчалар қилиш, маромига етказиш устида бутун халқ ижод қилади. Қарабсизки, замонлар ўтиши билан асар халқ ижодига айланади-қўяди! Ахир, “Тоҳир ва Зухра” достони, “Афанди” латифалари бунга ёрқин мисол эмасми?..

Ниҳоят, иккинчи бўлимнинг сўнги – ўн еттинчи бобига ҳам етиб келдик! У “Хайрихоҳ қотил” деб аталади. Боб асардаги энг катта боблардан бири бўлиб, уч парчадан қуралган. Биринчи парча Мирзакарим қутидорнинг миршабхонадан уйига қайтганида аввало хотини “Хўжа Баҳоваддин йўлига ўгириб қўйган етти танга пулини Тўйбекага бериб, дарров эшонни-кига” жўнатганини айтиш билан бошланади. Шу биргина гапнинг ўзида замон руҳи, одамларнинг ақидалари, урф-одатлари ҳақида бир олам маълумотлар бериляпти. “Садақа радди бало” деган қараш ўша замонларда ҳам бўлган, ҳозирги кунда ҳам бор. Маълумки, Хўжа Баҳовуддин Нақшбандий халқ орасида “Балогардон”, яъни дуо билан бало-қазони даф қилувчи унвони билан танилган. Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур, Бобораҳим Машраб каби шоирлар нақшбандия тариқатига ихлос қўйиб, ўз шеърларида унинг ўй-ғояларини тарғиб қилганлар. Ўрта Осиёга VIII асрда ислом дини кириб келиши билан бу ҳудудда саид, хўжа, шайх, эшон, сўфи ва бошқа мартабали одамлар синфи шакллана бошлаган. Халқ бу улуғ мартабали кишиларга юксак ҳурмат ва ишонч кўрсатган, бироқ, айниқса, эшонлар орасида халқнинг бу ишончини суиистеъмол қилувчилар ҳам бўлган. Таъмагир, риёкор эшонлар, хўжаларни Яссавий ҳазратлари ўз ҳикматларида, Чўлпон “Кеча ва кундуз” романида ҳаққоний тасвирлаган бўлсалар, халқда “эшоним деб, эшагимдан айрилдим, тўрам деб, тўрвамдан айрилдим, хўжам деб, хуржунимдан айрилдим” деган истех-

золи иборалар яратилган... Мирзакарим қутидор хотини билан қизига, шу билан бирга, китобхонга ҳам ўзининг оқланиш сабабларини шундай тушунтиради: “Чинданам менда қандай айб бўлсунки, ўзимиз ҳам бу ҳангамани уйқудан туриб пайқаган бўлсақ. Уйимиз остини ёмонлар тешкан бўлсалар ҳам, аммо киши сиғмаслиқ бўлганлиғи мени оқликқа чиқарди. Лекин киши сиғатурған бўлиб тешилганида ҳам, мени айблай олмас эдилар, зероки, уйимиз остини тешкан муттаҳамлар, албатта, яхши ният билан тешмаган бўлиб, молимиз ва жонимиз қасдида эканликлари маълум эди. Башарти қотил мен бўлиб кўринганида ҳам, молим ва жоним кўруғида ўғриларни ўлдирганлигим учун яна гуноҳкор бўлмас эдим”. Эътиборингиз учун, муаллиф томонидан ўз қаҳрамонига айттирилаётган ушбу гаплар “мана мен” деган энг малакали адлия ходими – адвокат, яъни, оқловчи келтираётган мантиқли далиллар, дейиш мумкин! Қутидорнинг охирги гапидан икки маънони уқамиз: биринчидан, бу гап Отабекка ҳам тегишли: у ўз оиласи, ўз моли ва жони кўриғида ўғриларни ўлдиргани учун гуноҳкор бўлмайди, иккинчидан, қутидор бу ишни қилган Отабекни гуноҳкор ҳисобламайди, яъни уни кечиради. Хотинининг ўғриларни кимлар ўлдириб кетгани ҳақидаги саволига қутидор шундай жавоб қилади: “Қизик сўз айтасан-а! Бу ишка бутун шаҳар ҳайрон. Қилни қирққа ёрадирған донолар ҳам бир нарса тўқуй олмайди... ўғрилар беш-олти киши бўлиб уйни тешаёзған вақтларида оралариға низо тушиб, бир-бирлари билан пичоқлашқан бўлсалар керак?” Агар “қизик” сўзи “қизимоқ” феълидан ясалганини ёдга олсангиз, англашиладики, “бу иш” ҳам ажаблантиради, ҳам одамнинг ичини қиздиради, асабийлаштиради. “Қилни қирқ ёрадиган доно” ким? Аввало, микроскоп билан текширувчи, барча да-

лил-исботларни тўплаб мантиқий фикр юритувчи изқувар-терговчи-да. Қолаверса, кўпни кўрган, ер тагида илон қимирласа биладиган донишманду оқсоқоллар-да. Халқ тилининг ифода-тасвир қудратини кўринг, буни кўролган ёзувчининг истеъдоди-маҳоратини кўринг. Нафақат ифода-тасвир қудрати, балки кучли мантиқни ҳам кўринг. Лекин Кумушнинг мантиғи ундан-да кучлироқ: “бир-биравларини ўлдиришиб, бизга зарар бермасдан қуруққина кетмас эдилар”. Қутидорнинг “Тонг отиб қолғандир ёки улар ҳам ҳолдан тойғандирлар” деган мантиқли гапидан англашиладики, у “уй тегини туни билан тешишган” деб тахмин қиляпти. Қутидор билмайди, лекин ўқувчи биладики, Ҳомид икки шериги билан қора режани жума куни кечқурун тузишган бўлса, шанба ва якшанба тунларида ҳам улар тешишган. Бундай “туйнук очиш” усули “Алпомиш” достонида ҳам қўлланган, ҳатто мазмунан ўхшашлик жиҳатлари ҳам бор. Зиндонда ётган Алпомишни айёрлик ва муттаҳамлик билан ўзиники қилиш учун Тойчахоннинг қизи Товка ойим ўз саройидан зиндонгача туйнук қазиттиради. Бироқ тили қисиклик оқибатини билган Алпомиш туйнук орқали эмас, кейинчалик ўз отининг думига тирмашиб зиндондан қутулади-да, душмани Тойчахондан ўчини олади. Сирасини айтганда, иккови ҳам тажовуз ва муттаҳамлик қилишяпти. Фарқи шундаки, достонда Товка ойим – муттаҳам аёл бўлса, бу ерда Ҳомид хотинбоз – муттаҳам эркак. Офтоб ойимнинг “бу орада Ҳомид нима қилиб юрибдир, ўзига тузиккина бой киши эмасми эди?” деган саволига қутидор Ҳомиднинг феъл-атворини бошлаб тасвирлайди: “Тийнати бузуқ бир йигит эди” ва “эхтимолки, унинг топқан давлати ўғрилиқ орқасидадир”. Ҳомиднинг ичиқора, бузғунчи йигит эканига ҳамда Кумушга қайта-қайта совчи қўйиб эга чиқолмагач, нияти бузилга-

нига, яъни Кумушни ўғирламоқчи бўлганига ишора қилинмоқда. Бундан чиқадиган яна бир хулоса шуки, Ҳомиднинг икки бахтсиз хотинлари ҳам ўғирланган! Муаммонинг ана шу даҳшатини англаган Кумуш “Худойимдан ўргулайки, ёмонларнинг жазасини ўзи берган. Ўғрилар тешиб олдимга чиққанларида мен нима қилар эдим? Оҳ, отажон! Мен ажалимдан беш кун бурун ўлар эдим. Қизингиздан ажралур эдингиз!..” деб тугён қилади. Қаранг, “отажон” деб икки маънода айтиляпти, ҳам ўз отасига, ҳам ўз Отабегига. Агар қора Ҳомид ўз ниятига етганида, Кумуш ўлиб, нафақат отаси, балки Отабек ҳам ундан ажраган бўларди-да. Мана шу лавҳаданоқ кўриниб турибдики, қадим-қадимдан турк, хусусан, ўзбек элида оталар юртбоши ва балогардон бўлиб келишган. Нурота, Авлиёота, Олмаота, Зангиота, қўйингки, Бухорий ота, Хоразмий ота, Яссавий ота, Рабғузий ота, яқин ўтмишимизда Қодирий ота, Чўлпон ота, Ойбек ота ва яна кўплаб атоқли (атовли) оталар шулар жумласидандир. Бу оталар турк элининг қутлуғ оти-атоғини улуғлаб келишган. Турк элининг ўзига хос ўзаги бўлган ўзбек миллати ҳақида Отойининг “Бу улуста кўпни кўрдук, вале эй ўзбеким, дилраболиқта ўзингтеқ шўхи раъно кўрмадук” шоҳбайтининг қанчалик табиий, қанчалик қуйма эканини Қодирий “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” асарларида, айниқса, Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно, Ўзбек ойим, Офтоб ойим, Юсуфбек ҳожи, Мирзакарим қутидор сингари ёрқин қаҳрамонларда, ҳаттоки бу отларда очиқ-ойдин кўрсатиб турибди... Юқорида қутидор ушбу қотилликни гуноҳ деб ҳисобламаслиги айтилган эди. Энди Кумуш ўз ҳукмини айтади: “Бу мақтуллар (қатл қилинганлар) кимлар бўлса бўлсин, бизнинг уйимиз орқасига яхши ният билан келувчи кишилар эмас ва буларни тупроққа қоришдирувчи ҳам бизга хайрихоҳ бўлган қотил ва ё қотиллардир... Биз-

га мунча яхшилик қилган киши ким бўлса ҳам худо умрини берсин!”. Гапдаги “уйимиз” сўзини “оиламиз, юртимиз, ватанимиз” дея кенгроқ тушуниш мумкин. Тушуниш ҳам керак! Ким бўлмасин, ҳаддидан ошиб оила қўрғони, ватан чегарасини бузган ёвуз ниятли киши аёвсиз жазога лойиқ! Контрабанда йўли билан юртга оғу олиб кирмоқчи, юртда сиёсий-иқтисодий беқарорлик ва қўпоровчилик қилмоқчи, турли миллат ва элатларни айирмоқчи бўлган ёвуз ниятли кимсалар оғир жазога тортилади. Бу каби балло-офатларнинг олдини олган яхши ниятли кишилар эса, табиийки, ўз қаҳрамонликлари учун юксак мукофотларга муносиб кўриладилар. Гапдаги “худо умрини берсин!” тилаги “бундай қаҳрамонлар мангу тирик, халқ ёдида сақланади” деган маънони англатади. Кенгашни қутидорнинг ва умуман, ўзбек халқининг ҳаётий қарашини аён кўрсатувчи шундай теран маъноли гаплари тугаллайди: “Бизга ёмон ният билан қараган бўлсалар, худо жазаларини берди. Бизга хайрихоҳ бўлганларнинг ҳам хайри жазаларини берар!” Ёмоннинг жазосини ҳам, яхшининг ажрини ҳам аввало Аллоҳ беради, дея астойдил ишониш, айтиш мумкинки, ўзбекчиликнинг ҳам, мусулмончиликнинг ҳам ўзига хос таянч қарашларидандир. Албатта, Ҳақ Таоло ёмоннинг жазосини ҳам, яхшининг ажрини ҳам бевосита Ўзи эмас, Ўзи назар қилган, ёрлақаган бандасининг кўли билан беради. Ушбу гаплардаги “жазо” сўзи ҳам салбий, ҳам ижобий маънода қўлланганига ажабланманг! Худди арабча “мафтун” сўзи билан “фитна” сўзи ўзакдош бўлгани каби, арабча “жазо” сўзига ўзакдош бўлган “жоиз”, “ижозат”, “тажовуз”, “маъжоз”, “жузъя (солиқ тури)” сўзларининг маъно товланишларини англаб, араб тилининг нақадар илоҳий, нақадар қудратли тил эканига ҳамда туркий тиллар, хусусан, ўзбек тили сўз бойлигининг каттагина улуши арабча сўзлардан

иборатлигига амин бўласиз. Қолаверса, ёзувчининг арабча сўзларнинг бундай маъно товланишларини яхши билганига ва ўз ўрнида қўллай олганига ҳам тан берасиз. Бу сўз “хайрихоҳ қотил” шаънига айтилган ва унинг қотиллигини жиноят, гуноҳ эмас, қасоскорлик, қаҳрамонлик дея талқин қилиш имконини бера оладиган яна бир энг мантиқли оқловчи далил, дейиш мумкин. Юз берган кўрқинчли воқеадан сўнг Офтоб ойим Кумушни иккинчи уйга кўчиради. “Иккинчи уй”ни қандай тушунмоқ керак? Кўзга яқин бўлган Кумуш уйнинг чекка, қўшнининг ҳовлисига туташ хонасида эмас, балки уйнинг ичкарироқ хонасида сақлангани яхшироқлигига ишора қилиняпти. Ожиза хотин-қизларни уятсиз эр-йигитларнинг олайиб-суқланиб қарашидан қалин деворки сақлай олмаяпти, кўчада очиқ-сочиқ ярим-яланғоч юрган хотин-қизларнинг ҳолига вой эмасми? Мана шунинг учун ҳам қадим-қадимдан нафақат туркий элатларда, балки ҳинд, араб, юнон, рус ва бошқа жаҳон халқларида хотин-қизларни асраб-авайлаш, қўриқлаш, муҳофаза қилиш учун қошбоғ, рўмол, косинка (қийиқ рўмол), дурра, сари, сарафан (узун устки кўйлак), ҳижоб, паранжи, ридо, бурқа ва бошқа кийим-кечаклар урф бўлган-да.

Бобнинг иккинчи парчасида уста Олим қутидорга Отабекнинг хатини олиб келиб беради-да, қутидорнинг таъбири билан айтганда, аввалги парчада бутун шаҳарни ҳайрон қолдирган сирни очади. Қутидор Отабекнинг ўзига ёзган бир жумла хатини зўр тантана ва фахр туйғулари ила хотини билан қизига ўқиб эшиттиради. Ҳомиднинг кирдикорлари фош этилган хат шундай яқунланади: “... мен бу ишка мажбур қолдим... Сиздан бу улуғ гуноҳим учун афу сўраб, ҳайдалган ўғлингиз – Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли”. Хатда Отабек Ҳомидни ваҳшиёна тилагига етолмаган

тўнғиз деб атайди ва уни рафиқаси қасдида бўлгани учун тупроққа қориштирганини айтади. Шер, бўри, тулки, тимсоҳ ва бошқа этхўр ваҳший ҳайвон турлари кўп. Лекин улар орасида фақат тўнғиз исқирт жойларда яшагани ҳолда нажасни ҳам еяверадиған ифлос ваҳший ҳайвон ҳисобланади. Ҳомид ҳаром-ҳаришни билмайдиган, Отабекнинг хасмига тажовуз қилгани учун тўнғизга бежиз менгзалмаяпти. “Тупроққа қориштириш” ибораси орқали ҳам тўнғизнинг ҳоли тасвирланяпти, ҳам нафси бузуққа “кўзингни тупроқ тўлдирсин” деган қарғиш уқтириляпти. Қаранг, қутидор “Отабек” сўзининг олдидаги “ҳайдалган” сўзини атайин ўқимайди. Чунки у бор ҳақиқатни билгач, кувёвини ҳайдалган дейишга тили бормайди ҳамда хотини ва қизидан ўз қилмишини яширади. Ёзувчи шу тобдаги Кумушнинг ҳолатини чизиб кўрсатишга ожизлигини тан олиб, “Ул титрар эди, кўкарар эди, тўлғанар эди. Ҳозирги энг кучлик ҳаяжон ва ҳиссиётини, ҳиссиётнинг аъло ифодачиси бўлган ёш билан тўкар эди” дея умумийроқ тасвирлайди. Дарҳақиқат, Кумушнинг кўз ёшлари севинч, алам, кўрқув, ачиниш, афсусланиш, нафрат, шукроналик, умид ва бошқа кўпгина туйғуларни бирваракайига ифодалайди-да. Ҳаяжонлари бироз босилганда қутидор меҳмонини эслайди-да, унинг олдига қайтиб чиқади. Ана шунда уста Олим уста айтакчи сифатида Отабекнинг бошидан ўтганларини миридан-сиригача айтиб беради. Қутидорнинг “нега бизникига бир келгани билан қайтиб келмади экан?” деган саволига уста Олим “Чунки... сиз уни оғирроқ тариқа билан дарбозангиз ёнидан жўнатган экансиз. Тошкентдан уйланишида сизнинг билфеъл бош кўшишингизни фақат қизингизни ундан чиқариб олиш учун қурилган бир ҳийла экан деб ўйлаб, қайтиб эшигингизга оёқ босмаган, ҳатто хотинини қозига чақириш тўғрисида фикри

бўлса ҳам, сиз билан учрашишдан қочиб, бу фикридан ҳам қайтган, яъни сизнинг қизингиз бўлгани учун сенган хотинидан ҳам кечмакка қарор берган!” дея тушунтиради. Бунга жавобан қутидор: “Қизиқ йигит, менидан ҳам катта нодонлик ўтган!” – дейди. Тасаввур тўлиқ бўлиши учун “Қувланиш” бобидаги қутидорнинг гапларини эслайлик: “Уятсизга менинг уйимдан ўрин йўқ, уятсиз билан сўзлашишга ҳам тоқатим йўқ... Борингиз, эшигим ёнида тўхтамангиз!” Келинг, шу фикрларни чуқурроқ ўйлашиб-кенгашиб кўрайлик. Нафақат Отабек, балки Мирзакарим қутидорнинг ҳам ўзига яраша қизиқ феълени тушунишга уринайлик. Улар чиндан ҳам қизиқми? “Чимилдиққа ош еганлар кирсинлар” деб ўпкалаган афандидек қизиқми? Ёки ёзувчи ўз қаҳрамонларига адолат ва ҳақиқат юзасидан холис қарамайптими? Уларга нисбатан лоф-муболага, бадий тўқима ҳаддан ошмаганми? Тўғри, Отабек жуда андишали ва ориятли йигит, ноҳақликка чидаб туролмайди, мазлумни кўрса, уни ҳимоя қилишга ошиқади. Шу билан бирга у юрт равнақи, жамият фаровонлиги, иқтисод, маданият, илм-фан ривожини учун жон куйдиради, яъни у дунё кўрган, дунёқараши кенг йигит. Ана шу йигит ҳатто ўзини ватан хоини деб қоралаб, ноҳақ айблаб турган Ўтаббойга “Маним бу сўзларимга ишонинг, ишонманг, ихтиёр, албатта, сиздадир. Аммо бундоғ энг жўн бўҳтон билан қораланишимга виждоним қаршисида сўнг даражада муаззабман (азобдаман), тақсир!” ёки Мусулмонқулга “Мен билан отам сиз билан қушбегига бир неча турлик бўлиб танилсак-да, ўз виждонимиз олдида бир турлигинадирмиз! Шунинг учун сиз тилаган тарафингизга ҳукм қилингизда, буйруғингизни бераверингиз!” деб дадил айта олган эмасми эди? Нега энди Отабек бир томондан қайнотаси қутидорни ҳийла қилган деб ўйласа, бошқа томондан ўзини ҳақман деб ҳисобла-

са, бир чеккада жим қўл қовуштириб турди? Унинг бу қизиқ феъли дунёқарашига, аввалги хатти-ҳаракатларига тўғри келяптими? Дейлик, у қутидорни ҳийлагар деб ҳисобласин, у ҳолда жабрдийда Кумушни золим отанинг чангалидан қутқаришга шошилиши керакмасми? “Шариатда шарм йўқ” деганларидек, модимики, Отабек Юсуфбек ҳожи ўғли экан, унинг ҳам дунёвий, ҳам диний билимлари етук экан, Кумуш унга турмушга чиққач, ота хасмидан унинг хасмига ўтган экан, нега ўз ҳаққини шариатан талаб қилолмайди? Қайнотаси билан кўришмаслик муаммосими? Ахир, ашаддий жиноятчи Ҳомиддан унинг ўлими ёқасида “сиз ҳақлими эдингиз?” деб сўраган одам, қайнотасидан “сиз ҳақлимисиз?” деб сўрай олмаслиги мумкинми?.. Шундай бир қадар беўхшовликларни қутидор тасвирида ҳам кўрсак бўлади, лекин бу ишни уқувли ўқувчига қолдириб, таҳлилга қайтайлик.

Шундай қилиб, уста Олим қутидорга иккинчи хатни “каримангизга бўлса керак” деб тутқзади-да, кетишга изн сўрайди. Меҳмондўст қутидор дастурхон ёзиб сийламоқчи бўлади, бироқ у бошқа сафар каттароқ зиёфатга чақирилишини айтиб ҳазиллашади. Қутидор уни кўчагача кузатиб чиқади. Буларнинг суҳбатини зимдан тинглаб турган Кумуш йиғидан бир зум тўхтамайди. Гап тагидаги асосий гап хат тагидаги иккинчи хатда эканини яхши билган китобхон ҳам, қаҳрамон (Кумуш) ҳам унда нималар ёзилганини тезроқ ўқишни бетоқатланиб кутади, албатта.

Тугун ечувчи бобнинг учинчи – тугун ечувчи парчаси, табиийки, Отабекнинг Кумушбибига аталиб, “Ой юзли рафиқам, қундуз қошли маъшуқам Кумуш хонимга!” деб бошланган ана ўша иккинчи хати, қолаверса, унинг муҳокамаси ва мушоҳадасига бағишланган. Асарда келтирилган барча мактублар ўта кучли таъсир қувватига эга, бундай кўпсонли ва таъсирчан

мактубларни “�ткан кунлар” романидан бошқа (дейлик, “Кеча ва кундуз”, “Қутлуғ қон”, “Навоий”, “Сароб”, “Чинор”, “Юлдузли тунлар” сингари) энг мумтоз асарларда деярли учратмайсиз, учратсангиз ҳам улар бунчалик асарга узукка қўйилган кўздек ярашиб турмайди. Лекин икки йиллик айрилиқ ва тентиращлардан сўнг ошиқнинг маъшуқага ёзган бу мактуби!.. Асардаги уч қиссадан иккинчисини ва умуман, асарнинг ўзини нақ осмон қадар юксалтириб турибди бу мактуб! Ундаги ҳар бир жумла, гап, сўзни ўқиб-уқиб, асар бош қаҳрамони ҳам табиатан муаллифнинг ўзидан қолишмайдиган сўз устаси – моҳир ёзувчи эканини англайсиз. Отабек қутидорга битган мактубида Ҳомидни “ваҳшиёна тилагига етолмаган тўнғиз” деб таърифлаган бўлса, Кумушга ёзган хатида: “Шайтон устаси бўлган Ҳомиднинг маним отимдан сизга ёзган талоқ хати ила менга қарши ёниб кеткан юрагингизнинг нафрат ўти, эҳтимол, энди ўча тушкандир”, – дейди. Жумладан, Ҳомидни “шайтон устаси” деб таърифлайди. Дарҳақиқат, Ҳомид ўзининг сохта хати билан шайтоний кутку, шайтоний алдов қилиб, барчаларини ўтдек куйдирди-да. Ҳақиқатни билмай икки йилдан кўпроқ азоб-уқубат чеккач, меҳрибон ва раҳмли Аллоҳнинг қудрати ва марҳамати билан барчаларининг кўзлари мошдек очилиб, ғафлат уйқуларидан уйғона олишди. Хатдаги шу биргина гапнинг маъзини чақиб боқинг: “Сизга очиб сўзлай, гўзал рафиқам: гўё маним бу мактубим сизнинг Комилбек учун ҳасратлик ёшлар тўккан, ўтлик оҳлар тортқан чоғингизда эришар-да, унутилган, эскирган бир юракнинг арзини тинглай олмасиз ва ёниб турган юрак ўтингиз билан куйдирарсиз...” Бу гапдан камида икки маънони уқиш мумкин: биринчидан, ўз Кумушининг иккинчи марта – Комилбекка эрга тегишга қўнганини эшитган чоғларидаги куйиб-ёниб девонавор кезинишлари хотира-

га нақадар ўчмас бўлиб мухрлангани; иккинчидан, Кумушдан ўпкалаб, унга кесатиб, уни синаб тургани. “Алпомиш” достонида Алпомиш юртга қайтгач, Қултой қиёфасида Барчин билан ўлан айтишганида “Ўлиб кетган алпингдан умидинг бўлса, ёр-ёр, Ултонтоздай қулларга нега тейдинг, ёр-ёр” дея унга ўпкалаш, кесатиқ ва синовчан гаплар қилгани ёдингиздами? Отабекнинг дил сўзлари таъсирчанликда Ҳакимбекнинг ўланидан қолишмайди, мен сизга айтсам! Ёзувчининг одил тарозибондек Отабек ва Кумушга тенг қараши-ни кўринг: “Қайтар дунё”, “Аввал ўзингга боқ, кейин ногора қоқ”, “Бошидан ўтказган табиб” деганларидек, Отабек ўз ихтиёрига қарши иккинчи бор уйланганида Кумуш қандай қийналган бўлса, Кумуш ўз ихтиёрига қарши иккинчи бор турмушга чиқаётганида Отабек шундай қийналган! Бу қийноқлар аввал юракка, сўнг хотирага, ниҳоят, хатга ўчмас бўлиб мурланган! Отабек ва Кумушнинг бир-бирига ҳар томонлама тенг эканини бундан-да гўзал кўрсатиб бўладими?!

Отабек дил сўзларини шундай давом эттиради: “Аммо хатимни ўқумасангиз-да ва марҳумингиз учун тортқан оҳингиз ўтида куйдирсангиз-да, маним учун фарқсиздир. Нега дейсизми? Чунки сиз маним шаръий рафиқамсиз – яхшилиқ билан-да ва ёмонлиқ билан-да, мен бунисбот қилишға ҳозирман! Уйингиз орқасида қилган адабсизликларим, хунхўрликларим учун мени кечирингиз... чунки мен бу ваҳшийликни ишлашда ихтиёрсиз эдим: ҳаётингизнинг, номусингизнинг сақла-ниши бунис тақозо этар эди... Албатта, мен ишонаман-ки, сиз маним бу яхшилиғим учун миннатдорлик қиларсиз. Лекин мен бу миннатдорчиликка ўзимни сазовор ҳисоблай олмайман”. Бу гаплар чин ошиқнинг, алп ботирнинг, комил шахснинг, ориятли эркакнинг, жуфти ҳалол эрнинг, қисқаси, етук қаҳрамоннинг гаплари! Улардаги “миннатдорлик” сўзи ҳам “раҳмат айтиш”,

ҳам “миннат, таъна қилиш” дек ҳар икки маънода қўл-ланиб турибди. Хатининг давомида Отабек, аслида, ўзи Кумушнинг ҳаётини хавф-хатардан сақлаб қолмагани, балки, аксинча, Кумуш ўзини иккинчи маротаба муқаррар ўлимдан сақлаб қолганини айтади. Бирйўла уч душманни қандай қилиб енга олгани, айнан нима сабабдан бош душманини “тилимлаган”и шундай шоирона ва чинакамига ошиқона бир самимият билан очиб кўрсатилади: “...туйнукчага кирдим. Кирдим-да, сизнинг бўйингизни олдим, хафиф тин олғандағи латиф ухлаған товшингизни эшитдим... Шу вақт, субҳоллоҳ... ўзимда кутилмаган бир куч сезган эдим, икки эмас, икки юз душманга муқобала этишка ўзимда қудрат кўрган эдим... Мен ўзимга бағишланған куч манбаъини жуда яхши англардим, мендаги бу ўзгариш манбаъи уй ичида ухлағучи бир малак эди... Сиз эдингиз!”... “Алпомиш” достонидаги ҳал қилувчи ҳаёт-мамот саҳнаси ёдингиздами? Ҳақимбек энг катта душмани Кўкалдош билан қирқ кеча-ю қирқ кундуз курашиб уни енголмай турганида Барчинойнинг “Енголмасанг, чиқ майдондан, мана мен енгаман!” қабилдаги “бир сўзи”дан таъсирланиб, қалбидаги эрлик-эркаклик ҳамияти ва алплик қудрати жунбушга келиб, Кўкалдошни кўкка чирпирак қилиб шундай улоқтирадики, у қирқ кеча-қирқ кундуздан кейин ерга қайтиб тушиб, ерпарчин бўлади, яъни, унинг Ойбарчиннинг тенги эмаслигини амалда кўрсатади! Бу асарда эса, Кумуш-биби Ойбарчинга ўхшаб Отабекка бевосита бир сўз демайди! Лекин, билвосита, ғойибона сўзлайди у! Севгига бағишланган илмий рисоаларда “афлотунча муҳаббат” шарҳланар экан, “эффект присутствия” сўз бирикмаси кўп қўлланадики, уни ўзбек тилига “висол нашидаси” дея таржима қилиш мумкин! Сунъий ғорда турган ошиққа маъшуқанинг рўйини кўриш эмас, ҳаттоки бўйини туйиш ва нафас олишини эшитиш...

икки эмас, икки юз душманга қарши кураш қудратини бахш этмоқда! Бу ҳол ҳам, аслида, муболаға эмас, балки чинакам сўз санъаткорининг тилга нақадар ошиқи шайдолиги, она тилимиздаги кўзларга тўтиё қилгудек ҳар бир сўзнинг ифоридан қанчалик енгиб бўлмас куч-қувват олишини аён кўрсатувчи ажиб аломатдир. Бу ҳол эса, ўз навбатида, мазкур асарнинг нафақат ҳаққоний-реалистик, балки, айни чоғда, романтик-кўтаринки ва мажозий-рамзий асарлигини аён кўрсатувчи белгидир. Зотан, чинакам сўз санъаткори ҳамда чинакам қаҳрамон битта-иккита-учта эмас, юзлаб, эҳтимолки, минглаб рақибларини доғда қолдириб ўз мурод-мақсадига ета олади – Адабиёт оламида чинакам бадиият мўъжизасини яратишнинг бундан бошқа йўли йўқ!

Хатдаги яна бир жуфт гапга тўхталишни истар эдим: “Сиздан эмас, отангиздан бир ўпкалашим бор: сохта талоқ хатини маним ўз қўлим бўлиб-бўлмаганини ажрата олмаган. Гумонимча, бу сохта хат сизга ҳам кўрсатилмаган ўхшайдир, чунки, айниқса, сизнинг кўз ўнгингиздан бу ҳақиқат қутила олмас эди...” Бу гаплар, айниқса, Кумушбибига оғир ботиши тайин, зотан, Отабек гумон қилганидек, отаси қизига бу сохта талоқ хатини кўрсатмаган эмас, кўрсатган! Ҳатто ўз ҳаётидаги энг ярамас у қора хатни сақлаб ҳам қўйган! Бинобарин, айб нафақат куёвини қувлаб юборган отасида, балки сохтани чиндан ажратиб, эрининг ёзувини таниёлмаган Кумушнинг ўзида ҳам! Эҳтимолки, ўзининг айби отасининг айбидан ҳам каттароқдир! Шу кечирилмас хатосига, шу аччиқ ҳаёт зарбасига чидаёлмаган Кумуш икки хатни икки кўлида тутган кўйи “Буларга қарангиз, ота! Бизни нечоғлиқ ғафлат босқан экан!” дея беихтиёр отасига юкинади. Айниқса, Кумушбибининг Отабек ёзган хатни буклаб чўнтагига солиши-ю, сохта хатни шамга тутиб ёндириши,

шундан кейин отасини кетма-кет сўроққа тутиши, жумладан, шу бир ўринли саволи нафақат қутидорни, балки ўқувчини ҳам ўта жиддий ўйга толдира олади: "Қизингизни талоқ қилган бир кишининг Тошканд деган жойдан эшикингизга келиши сизга ғариб туюлмаганми эди?!" Уйлаб қаранг, бу ўринда қандай ғариблик тўғрисида гап кетмоқда? Албатта, фикрнинг, мантиқ кучининг ғариблиги! Саволга жавобан уялган ва ўкинган қутидор тилидан бош сабаб келтирилади: "Жаҳолат келса, ақл қочадир, қизим!" Худди шундай! Ҳар бир ишни ақл тарозисида ўлчаб, мантиқ ғалвиридан ўтказиб, туб моҳият англаб етилмаган ўринда – фақат жаҳл чиққанида эмас, балки жаҳолат тантана қилганида... мана шунақа кишини уялтирадиган ва ўкинтирадиган кечирилмас хатоликларга йўл қўйилаверади! Лекин китобхон бу "ақлсизликлари" учун на Мирзакарим қутидорни ва на Кумушбибини айблаёлмайди! Нима учун? Биринчидан, уларнинг қўлларида сохтами-чинми, қатъий назар, қора хатдан ҳам ёвузроқ талоқ хати – инкор қилиб бўлмас далил, ҳужжат турибди! Бундай қўлга ушлагулик далил-ҳужжатсиз ҳам, кўча-кўйдаги ҳасадчи, ғаразчи, ғийбатчиларнинг миш-миш гапларигагина таяниб оилани емириб, мулкани кемириб, болаларини тирик етим қилиб ажрашаётган эр-хотинлар бугунги кунда озмунчами?! Иккинчидан, бу ҳол содиқ қайнота учун ҳам, садоқатли хотин учун ҳам кўзларни кўр-басир қилиб қўя оладиган энг ёвуз бало, энг оғир кулфат – талоқ хати эканини, демакки, оила нақадар эзгу-муқаддаслигини алоҳида уқтириш учун хизмат қилиб турибди! Сохтами-чинми, ҳар қандай талоқ хати, ҳар қандай ажралиш-айрилиш юракни қон қилмасинми?! Ғаламис шунинг учун ҳам ғаламиски, у оққўнгил ва ишонувчан инсонларнинг энг оғриқли, нозик жойи қаердалигини яхши билади ва айни шу ерига ниш уриб, юрагини қон

қилади! Хатида Отабек ўз хатосини ҳам тан олади, албатта: "...сизнинг биринчи мартаба менга ёзган хатингиз маъносидан даҳшатлик суратда ўзимни тағофилга солган ва хат келтиргучини суриштирмасдан жавоб хати бериб юборган эдим. Шунинг ила сизни-да, ўзимни-да Ҳомид қўлида ўйин бўлмоғимизга катта йўл очқан эдим". Ўйлаб қаралса, Ҳомид қўлида кўғирчоқ қилиб ўйнатган Жаннат билан Содик ўзларини олийҳиммат хат ташувчи – хабар элтувчи элчи қилиб кўрсатар эканлар, Кумушдан ҳам, Отабекдан ҳам қизиқ устида жавоб хатларини ундирганлари бежиз эмас! Хатлардаги ақл бовар қилмас даҳшатли гаплардан эсанкираган эр-хотину уларнинг яқинлари ўзларини йўқотиб қўйишлари ва ортиқча суриштириб ўтиришга кучлари ҳам, хушлари ҳам бўлмаслиги турган гап! Тезкор жавобларини шумқадамларга олди-кетини ўйламай бериб юборадилар-да, "Ҳомид қўлида ўйин бўлмоқларига катта йўл очиб берадилар". Начора, одам боласи, айниқса, ўзгаларни ҳам ўзларидек оққўнгил хаёл қилувчи кўнгли тоза ва ишонувчан одамлар шундай қизиққон ва ожиз қилиб яратилган. Шунинг учун муқаддас "Қуръон"нинг "Ҳужурот" сурасида меҳрибон ва раҳмли Аллоҳ "Эй иймон келтирганлар! Агар фосиқ хабар келтирса, аниқлаб кўринглар, бир қавмга билмасдан мусибат етказиб қўйиб, қилганингизга надомат чекувчи бўлманглар" дея марҳамат қилади. Кези келганда шуни ҳам айтиб ўтишимиз ўринлики, ҳар қандай адабий асарни нафақат халқнинг урф-одатлари-ю дунёқараши ва жамият қонун-қоидалари, балки халқ диний қарашларининг таянчи бўлган муқаддас китоблардаги қонун-қоидаларга чоғиштириб текширилса тўғрироқ бўлади...

Ҳар қалай, англашилмовчиликлар тугатилиб, ҳаммаси кундек ёруғ, кўзлар очик, кўнгиллар кўтаринки бўлди. Энди буёғига нима қилмоқ керак?

Учовлоннинг шу савол теграсидаги кенгашлари сўнггида энг ақлли гапни, албатта, қутидор айтади: “Келиб қолса, яхши! Келмаса, Тошкандга ўзимиз тушамиз-да!..” Кундош балосидан қўрққан Офтоб ойим “Бир ойдан ортиққа мен рози эмасман, шунда ҳам куёвимнинг яхшилиги учун!” деб шарт қўяди. Қачон боришни ҳам қутидор ўта мантиқий асослайди: “Отабек билан кетма-кет чопишмоғимиз ҳам унча маъқул кўринмайди. Ундан сўнг қиш куни арава сафари ҳам қулай иш эмас. Шунинг учун орадаги уч ой қишни ўтказиб жўнармиз, – деди. Кумушнинг уч ой муддатни эшитгач, жуда ҳам хурпайиб кеткани учун бўлса керак, – балки ўзи ҳам бирар ойларида келиб қолар, – деган сўзни-да қўшиб қўйди”. Оила бошлиғи бўлмиш Мирказарим қутидорнинг ўз хотини-ю қизининг кўнгилларини нечоғлиқ яхши билишини кўринг. Офтоб ойим қизини Тошкентга қўйиб юбормоқчи эмас, Кумуш эса, аксинча, Тошкентга шу бугуноқ қанот боғлаб учишга тайёр! Афанди олдига қарама-қарши даъво билан келган икки одамга “Сен ҳам ҳақсан, сен ҳам ҳақсан” деб жўнатиб юборганида “Ие, бу қанақаси, ахир, иккови ҳам бараварига ҳақ бўлмайди-ку, бири ноҳақ-ку!” дея ажабланиб сўраган хотинига “Сен ҳам ҳақсан!” деб жавоб берган экан. Афандитабиат Мирзакарим қутидор хотинига ҳам, қизига ҳам ён босиши, ҳар иккисининг кўнглига баравар қараши табиий-да! Келтирилган жумладаги ҳар бир сўз байни таранг тортилган тордек жаранглаб турганини айтинг! Масалан, уч ой муддат, хурпайиб кетиш, қўшиб қўйиш!.. Буларда қаҳрамонларнинг муайян руҳий ҳолати, инсоний табиати ва айниқса, инсоний шаън-шавкати яққол зухур кўрсатиб турибди, дейиш мумкин. Биргина “кетма-кет чопишмоғимиз” иборасига алоҳида диққат қиланг! Бу ҳам “кетма-кет чопқиллаб югуришимиз”, ҳам “кетма-кет чопиш-ке-

сишимиз” маъноларида айтилиб, агар шу тобда қутидор оиласи Отабек кетидан Тошкентга жўнасалар, ҳам Отабекнинг чопиш-кесиш ишини маъқуллаган, ҳам ўлдирилганлар атрофидаги гумондорларда шубҳа уйғотган бўладилар-да! Қутидорнинг “бирар ойларда келиб қолар” дейишида нафақат Кумуш кўнглини тинчителиш, балки “бўлди, Отабек бизнинг оилага ҳам, қизим, сенга ҳам етарлича қараб-қўриди, энди ҳожи оиласига ҳам, иккинчи хотинига ҳам қарасин” деган маъно ҳам бор!

Шу билан асарнинг уч бўлимидан иккинчиси, яъни уч қиссадан иккинчиси ҳам ўз адоғига етди. “Қуш тилини қуш билади” деганларидек, агар мазкур уч бўлим ёки уч қиссанинг ҳар бирига от қўйиш ҳуқуқи каминага берилгудек бўлса, биринчи қиссани “Оила ва эл қути”, мазкур иккинчи қиссани “Қут қўриғи”, учинчи қиссани эса, ўз-ўзидан, “Қут синови” дея атаган бўлардим. Зеро, ҳар бир ўқувчи-ю ёзувчи ўқиб-уқилган асаридан ўзининг сеvimли қаҳрамонларини топиб, ўзи учун қимматли ҳаётий хулосаларини чиқаришга ҳақли...

УЧИНЧИ БЎЛИМ

Айни шу учинчи бўлим мазкур романнинг нафақат реалистик, романтик, символистик, натуралистик, детектив, қаҳрамонлик асари, балки, энг аввало, муаллифнинг ўзи белгилаганидек, “тарихий роман” эканини яққол кўрсатиб турибди. Шунинг учун ҳам бўлимнинг биринчи боби “Мусулмонқул истибдодига хотима” деб аталади ва унда давлат жиловини, худди болшевикларга ўхшаб, ўтакетган ноҳақлик ва сурбетлик билан қўлга киритган Мусулмонқулнинг ўзи ясаб олган сохта тахтдан шармандаларча ағдарилгани тасвирланади. Боб “Мусулмонқулнинг аҳоли устига бўлган жабру зулми ҳаддан ташқари кетди” дея бошланишида тагдор ишора ва башорат бор. Шундан сўнг ёзувчи шаҳарлардаги оғир аҳволни, жонкуяр юрт бекларининг ожизлиги-ю Мусулмонқул тарафдори бўлган сотқин бекларнинг қудратини яққол тасвирлайди. Ўзининг “қўғирчоқ хон” эканидан қайнотасига кек сақлаб юрган, бироқ ўзи ишонган бекларидан мунтазам айрилиб келган Худоёрхон аввало ўзи учун, қолаверса, эзилган халқ учун нажот йўлини қидиради. Тарих кўп бора шоҳиди бўлганидек, ҳар бир юртда, ҳар бир жамиятда эрк ва нажот йўлини ҳам ҳамisha зиёли табақа вакиллари кўрсатиб келган. Қачонки чинакам зиёлилар қувғинга олиниб, қатағон қилинса ва сохта зиёлиларга имтиёзлар яратилиб, юрт тўрига ўтқазиб қўйилса, билингки, ўша юртда улкан ноҳақлик ва зулм амалга ошириляётган, ўша юрт эркисизлик домига тушириляётган, демакки, охирзамон аломатлари кўриниш бераётган бўлади. Зеро, Яссавий ҳазратлари “охирзамон олимлари золим бўлди” дея бежизга айт-

маган! “Мусулмонкулнинг биринчи суянчиғи ўзининг одамлари бўлса, иккинчиси уламолар эди. У, уламо орқали ўз зулмини машруъ бир тусга қўйган, ўзи учун зарарли унсурларни йўқотишда уламолардан “улул амрга боғийлик” деган фатво олишни унутмаган эди. Уламонинг бу янглиғ истибдодни “боғийлик” ранги билан бўяб бериши мукофоти учун Қўқон ва Андижон каби шаҳарларга маълум мадрасаларни бино қилган ва бу мадрасаларга хизмати билан танилган уламодан мударрислар тайинлаган эди”. Чуқурроқ ўйлаб қаралса, Қодирий ўтган кунлардаги Мусулмонкул истибдоди ва буни амалга ошириш усулларини тасвирлар экан, ўз таъбири билан айтганда “мозийга қайтиб иш кўриш хайрлик” деганидек, аслида ўз замони ва келажак кунлардаги шўро тузуми истибдоди, бу истибдоддан қутулиш усулларини бошлаб тасвирлаб ҳамда башорат қилиб тургандек. Дарҳақиқат, шўро тузумининг биринчи қилган иши эски мактаб ва мадрасаларни тугатиб, янги усулдаги мактаб ва мадрасалар очиш, халқни ёппасига саводсизликда айблаб, ўзини гўё бу юртга маънавият ва маърифат олиб келувчи зиё-нур элтувчи элчи-элпарвар, фуқаропарвар сифатида тақдим этмадими? Аввало туркий элатларни араб ёзувидан кирилл ёзувига ўтказиб, яъни минг йиллик бадийий ва илмий меросдан узиб, сўнг туркий тилларни буткул чеклаб, яъни фақат рус тилини давлат тили мақомига кўтармадими? Ахир, худди Хитой давлати Уйғуристонда араб ёзувида қолишга имкон берганидек, шўро тузуми ҳам туркий элатларга шу имкониятни берса бўлмасми эди? Бу тузум юрт равнақи ва истиқболи учун курашган зиёлиларни қирғин-қатағон, оёқости қилиб, аксинча, ишчи ва хизматчиларни юртбоши қилиб қўймадими? Агар ўқувчи ўқитувчига, бемор шифокорга, мурид муршидга, бола отага ақл ўргатиб бошласа, ўжарлик ва жоҳиллик билан уни ўз из-

мига солишга уринса, бу ишнинг охири нега вой бўлмасин?! Ахир, Қодирийдек зиёли ўтган аср бошида “мана, кўринг, Мусулмонқулдек маккор Худоёрхонни кўгирчоқ хон қилиб халққа зулм ўтказди, бу зулмга Юсуфбек ҳожи каби зиёли чек қўйди”, яъни “халққа зулм қилувчи сохта ҳукуматга алданмаслик керак, зиёлиларни хор қилмаслик керак, аксинча, зиёлиларни қадрлаш ва уларга итоат қилиш керак” деб тўғри йўлни кўрсатгани учун шўро қатағонига учрамадими? Афсуски, маккор тузумлар ҳамиша “ақлли ўз билимидан фойдаланса, доно ақлнинг билимидан фойдаланади”, “ҳар бир жойнинг тулкисини ўша жойнинг тозиси билан овлаш керак”, “сопини ўзидан чиқариш” қабилидаги усуллардан усталик билан фойдаланади. Худди шундай, Мусулмонқул ҳам ўз зулмини яширишда сотқин уламолардан усталик билан фойдаланади. Яна такрорлаймиз, Яссавий ота “охир замон олимлари золим бўлди”, “ҳимояти халқнинг кофир бўлди, кўринг” деб ёзғирганидек, ҳар қандай халқнинг тақдири ҳамиша оқил ва жоҳил олимларнинг қай бири устун келишига боғлиқ бўлади. Мана шундай уламолар тўқнашувида Худоёрхон оқил уламоларни қўллаб-қувватлагани, хусусан, Тошкентдаги Юсуфбек ҳожининг ўз хатида айтган амалий ўғитига киргани учун ҳам у Мусулмонқул истибдодини тугатишга эришди. Шундай экан, давлат миқёсидаги бу улкан “инқилоб” да ҳам, табиийки, асарда кўрсатилган энг улкан давлат арбоби сифатида Юсуфбек ҳожи ҳал қилувчи марказий қаҳрамон ролини ўйнайди. Юсуфбек ҳожининг Худоёрхонга йўллаган хати “Сиз Хўқанд уламои киромларининг Мусулмонқул хунхўрлиғидан фарёдга келиб ва шариаъти мустафони ораға восита қилиб ёзған махфий хатларини олдик” деб бошланади. Шу бир гап ўша замон ва маконнинг руҳияти ҳақида олам-олам хабар беради. Қаранг, хат Худоёрхонни

улуғлаб саломдан бошланаётгани йўқ, балки хоннинг қайси ва қандай мурожатини аниқлаштиришдан бошланаётгани Юсуфбек ҳожининг қанчалик сиёсий пухталигини яққол кўрсатади. Худоёрхоннинг ҳам сиёсий пишиқлигини шундан кўрса бўладики, у қайнотаси Мусулмонқулни ўз ташаббуси эмас, балки уламои кромларнинг ташаббуси билан мингбошилиқ лавозимидан четлатмоқчи. Гапдаги “шариъати мустафо” ибораси орқали ҳам Муҳаммад Мустафо С.А.В. шариа-ти, яъни ислом шариати эканини, ҳам XIX аср ўртала-рида давлат ва жамият ислом қонунчилиги асосида яшаганини англашимиз мумкин. “Хўқанд”, “хунхўр” каби форс-тожикча сўзлар ўша даврда форс-тожик тилининг мавқеи ва қанчалик оммалашгани ҳақида муайян маълумот берибгина қолмай, балки айти чоғда, форс-тожик тилига бошқа тиллардан ўзлашган сўзлардаги “қ” ҳарфи “х” (“к”) ҳарфларига алмашили-шига ишора қилади. Дарҳақиқат, “Кўқон-Хўқанд”, “қон-хун” (“қани-кани”)... Шундан сўнг хатда Юсуфбек ҳожи “...Биз фақирлари ҳам Мусулмонқул ҳаракати беҳуда-сини шариъатга хилоф, юрт ва эл учун музир (зарар-ли), халойиқнинг осойиш ва умр гузаронлиғи важҳига халалдир деб билдик” деган қўллаб-қувватловчи гапи келтирилади-да, сўнг Мусулмонқулни енгиш усули ту-шунтирилади: Тошкент Кўқонга қарши мустақиллик эълон қилсин, бундан дарғазаб бўлган Мусулмонқул Тошкентга кўшин тортиб келсин, бироқ кўшинга Худоёрхон ўз одамларини кўпроқ киритсин, ана шунда “бизлар ташқаридин ва сизлар ичкаридин бўлиб Му-сулмонқулни орадин кўтаргаймиз”. Нафақат шаҳар ҳо-кими, балки Кўқон хонига отабекликка ярайдиган Юсуфбек ҳожининг, аксинча, нафақат хонга, балки шаҳар ҳоқимига отабекликка ярамайдиган Мусул-монқулга қурган сиёсий тузоғини кўринг! Юсуфбек ҳожи режасини шундай давом эттиради: “Тошканд

беги бўлган зот борасида андиша лозим эрмас, зеро ул одам фуқаронинг осойиши йўлида жонбозлиқ қилғучи кишидир. Бизлар лимаслаҳатан нима десак, ул бўйин тўлғамас". Бу гапда "андиша" сўзи фақат "хавотир"ни эмас, балки "хижолат"ни ҳам англатади, чунки уни ўз вақтида Худоёрхон исёнкор Азизбекнинг ўрнига ҳоким этиб тайинлаган ва шу даврга қадар у хонга исён қилмай садоқат билан хизмат қилиб келган-да. "Бизлар" деб Юсуфбек ҳожи уламоларни назарда тутатиганига-ю халқ фаровонлиги учун чинакамига жонбоз-жонкуяр ҳукмдор уламоларнинг маслаҳатларига бўйин товламаслиги кераклигига ишора қилиняпти. Шу ўринда "бўйин тўлғамас" ибораси "бўйин товламоқ" ё "бўйин тортмоқ" ибораларидан ҳам аниқроқ ва таъсирчанроқ эканини, масалан, от бўйинини унга солинган арқондан нафақат тортиши, балки уни у ёқдан бу ёққа тўлғаши-тўлғанишида кўриш мумкин. Хулоса ўрнида Юсуфбек ҳожи хонга яна бир маслаҳат беради: "Иншооллоҳ, бул андишамиз киромларга маъқул тушкан тақдирда жаноби тождорнинг ҳам раъйиларини олмоқ ва имкони бўлса ул жанобнинг исм шарифларидин бизларга писанднома ёзмоқ маржудир. Токи бизлар ишонч бирлан муддаоға шуруъ (киришиш, бошлаш) қилайлиқ". Мана, етук ва тўкис давлат кенгашчиси, давлат беги, яъни, ҳақиқий ОТАБЕК – Отабекнинг отаси мана шундай бўлади! Соҳибқирон бобомиз Амир Темур ва буюк фотиҳ Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг ҳам кенгашчилари мана шу одамдек билгамиш бўлган, албатта. Ҳар қалай, Юсуфбек ҳожи таклиф қилган ҳарбий тактика, ҳар қандай улкан кашфиёт каби, бир қарашда ўта содда ва бажариш жуда осон ҳам камталафот! Давлат жиловини ноқонуний равишда ўз қўлига олган золим, қонхўр ва маккор кимса – у Мусулмонқул бўладими ва ё болшевиизм доҳийси Ленинми, айнан кимлигидан қатъий назар – ағда-

риб ташлаш йўлини тўғри кўрсатиб бериш фақатгина Юсуфбек ҳожининг топқирлиги эмас, балки аввало бу қаҳрамон сиймосини яратган муаллифнинг билгамишлиги, ижодий ботирлиги ва энг эзгу тилаги десак янглишмаймиз. “Домла Солиҳбек охунд, мулла Юсуфбек ҳожи, саркардалардан Қосим ва Ниёз қушбегилар, Каримкул ва Муҳаммадражаб кўрбоши ҳам Қамбар шарбатдорлар” номидан Худоёрхон номига битилган махфий хатда ёзиб-чизиб берилган “ҳарбий юриш” бу жаҳон айвонида туркий тил айнан нима учун “ҳарбий тил” деб қаралганини аён кўрсатиб тургандек гўё. Худоёрхон хатда келтирилган юришни ёқлаб тезда ўз отидан ташаккур ва писанднома йўллади, яъни хонни қувватлаганларга ташаккур ва қувватламаганларга писанда қилинади. Жавоб хати ўзлари ёзган хатга қўшиб Нормуҳаммад қушбегига ўқиб эшиттирилганида у нима учун анчагина хатарли бу юришга бажонидил унайди? Бу асарда шундай асосланади: “Юсуфбек ҳожи ва домла Солиҳбек охунлар қушбегининг пир деб инобат қилган одамлари бўлганлари учун”. Англашиладики, Юсуфбек ҳожи Тошкент ҳокимининг ниҳояти отабеги эмас, пири муршиди ҳамдир! Энг муҳими, бу таклифнинг “элнинг осойиши ва мамлакатнинг ободлиги”га хизмат қилишига ишонгани учун! Айни шу тадбир, яъни, “ҳарбий юриш”нинг шарофати билан бошланғич тўқнашувдаёқ ўзининг алданиб чув тушганини англаб етган, “ўзида куч йўқлиғини билган Мусулмонкул бир от ва бир қамчи аранг қўшундан чиқиб қочди ва бир қанча йўлғача қувланди”. Натижада “гўё ҳамма адоват Мусулмонкул билан бирга кеткандек бўлиб, икки халқ бир-бири билан кўришди”. Шу муносабат билан ўрдада уч кун зиёфат берилиб, унда икки халқ – қипчоқ билан ўзбек иттифоқининг фойдалари, тарқоқликнинг зарарлари сўзланди. Бобнинг биринчи парчаси нақадар гўзал ва

умидбахш пардаларда якунланганига оққўнгил ўқувчининг кўнгли ёришиб, икки халқ тил топишгани учун севиниши тайин. Бироқ иккинчи парчада бу умид чиппакка чиқади. Афсуски, Ўрта Осиё ҳудуди шу чоққача уч хонликка – Хива, Бухоро ва Қўқонга бўлиниб келган бўлса, яқин келажакдаги шўро иттифоқи даврида у бешга – бешта давлатга парчаланди-парокандаланди... Мусулмонқулнинг ўрнига Марғилон ҳокими Ўтаббой мингбоши этиб тайинланишида ҳам ўзига хос ишора бор. Сабаби Ўтаббой мингбошиликка Мусулмонқулдан кўра ҳар жиҳатдан тўғри келишини ўқувчи кўриб гувоҳи бўлганди. Масалан, Ҳомиднинг чақимчилигига лаққа учиб беғуноҳ Отабек ва қутидорни қатл қилгани йўқ, балки муайян текширув ўтказди. Айбланувчиларни оқлайдиган ҳеч бир далил тополмагач, ноилож уларни дорга остирмоқчи бўлди-ю, лекин Кумуш олиб келган хатни ўқиб ишонч ҳосил қилгач, ўз ҳукмини ўз истаги билан бекор қилди. Мусулмонқул эса, барча далилларга юзаки қараб, Отабек ва унинг отаси Юсуфбек ҳожини ёқтирмагани учун Отабекни қатл қилмоқчи эди, бироқ инкор қилиб бўлмас жонбозлик – Юсуфбек ҳожининг Тошкентдаги исённи бостиришдаги кўмаги туфайли ўз ҳукмини ўз истагига қарши бекор қилди...

Бобнинг иккинчи парчасида бу улкан ютуқнинг, нима деса бўлади, қандай қилиб “чуви чиққани” кўрсатилади. Орадан йигирма кунча ўтиб-ўтмай Муҳаммад Ражаб қўрбошининг уйида бир йиғин уюштирилиб, унга Юсуфбек ҳожи қайта-қайта чақирилади. Ниёз қушбеги йиғиндан мақсадни, истар-истамас келиб қатнашаётган ҳожига, жумладан, шундай тушунтиради: “Худо ҳожи акамизнинг умрини узун қилиб, болачақасининг эгалигини кўрсатсинки, аввало унинг ақллик тадбири, ундан кейин оғайниларнинг бир ёқадан бош чиқариши соясида Мусулмонқул балосидан ен-

гилгина қутилдик. Аммо бу қутилишни чин қутилиш деб бўлмайдир. Нега десаларингиз, оқ ит бўлмаса қора ит товоқ-қошиққа тегмакда. Ҳали биз саҳройи қипчоқ элидан узил-кесил қутилганимиз йўқ. Анови Мусулмонқул бўлмаса, бошқа Алимқулнинг бош кўтариши аниқ!.. Қачонғача биз бу саҳройи итлар билан сан-манга боришиб юрамиз. Яхшиси шулки, бу бош оғриғларни бирваракай орадан кўтариб тинчишайлик”. Бу гапдан кейин, табиийки, барча Юсуфбек ҳожига нима деркин деган маънода кўз тикади. Ана ўшанда Отабек эмас, ақалли Қамбар Ота эмас, аллақандай Қамбар шарбатдор деганлари, худди “Алпомиш” достонидаги Ёртибой оқсоқолга ўхшаб, қуюшқонга қистирилиб қолади. “Сўзингиз жуда тўғри, қушбеги, – дейди у, – сиз айткандек, бизга икки йўл бор: қипчоқни қириб йўйиш ва ёки бутунлай қипчоқ қўлида қолиб кетиш!” Асл муддаони андак аниқлаштиргач, ҳожи истехзоланиб кулганча, ҳар қандай ақлларни шошириб қўя оладиган оғир бир саволни ўртага қўндаланг қўяди: “Сизларни бу ишка нима ва ким мажбур қиладур?.. Мусулмонқулни ҳайдамоққа мажбур бўлган эдик – ҳайдадик. Барча ёмонлик ўшанинг боши билан бирга кеткандек қипчоқ оғайнилар ила тотуклашдик, қипчоқларнинг эски адоватлари битди... Бас бизга тағин нима керак?” Қушбегининг куракка турмас далили ва қистовидан кейин ҳожи чинакам тинчликсуяр давлат арбоби ва чинакам ҳожи сифатида энг тўғри, инсонпарвар-элпарвар йўлни кўзларга нуқиб кўрсатади: “икки халқни бир-бирисига совуқ кўрсатиб, адоват тухумини сочиб келгучи бир нечагина одам бор... Менга қолса мамлакатни тинчиштиш учун шулар тўғрисида ўйлаш керак. Наинки тўртта муттаҳамни деб бутун бир халққа ҳужум қилиш!” Агар башарият бошига фашизм балосини ағдарган, буюк шоиримиз Ғафур Ғулом таъбири билан айтганда, “олий ирқ даъвогари, малъун Гитлер” Юсуфбек ҳожи-

нинг шу ўгитини эшитганида, инсофга келиб, қонли йўлидан қайтган бўларми эди, дея ўйлаб қоласиз беихтиёр. Зотан, ернинг тагида илон қимирласа биладиган Юсуфбек ҳожи бу янги бир балонинг боши қаёқдалигини ҳам яхши билади. “Ниёз қушбегининг барча кинаси Ўтаббойнинг (Мусулмонқулнинг ўрнига!) мингбоши белгуланган кунидан бошланганини, “мен турган ерда, қипчоқ мингбоши бўлсинми?” деган кек!” Мажлиснинг бошқа аъзоларини эса, Юсуфбек ҳожи, мана, қаранг, ўзича қандай таърифлайди: “иш йўғидан юмиш чиқаришга талабгор бекорчилар”. Шундан кейинги ҳожининг юраги ўртаниб айтган гапларини лоқайдлик билан, ҳаяжонланмасдан ўқиш амалда мумкин эмас, шунинг учун, келинг, уларни яна бир карра ўқиб уқайлик: “Беклар, маним ҳамма мулоҳазам юрт, эл манфаати нуқтасидан туриб айтиладир!.. Бас, айб қипчоқда эмас, балки ўзининг манфаати шахсияси йўлида иш кўргучи бошлиқларида ва қипчоқлар ўйлағандак гуноҳ қорачопонлиларда бўлмай, балки уларнинг уч-тўртта маънисиз бекларида!.. Буродарлар! Ўрус аскарлари ўз ичимиздан чиқадирган фитнес-фасодни кутиб дарбозамиз тегида (Оқмачитда) кўр тўкиб ётибди. Шундай маъшар каби бир кунда биз чин ёвға берадирган кучимизни ўз қўлимиз билан ўлдирсак, сен фалон деб қирилишсақ, ҳолимиз нима бўладир. Бу тўғрида ҳам фикр қилғучимиз борми? Кунимизнинг кофир қўлига қолиши тўғрисида ҳам ўйлаймизми ёки бунга қарши ҳозирлик кўриб қўйганмизми?!”

Сиз Юсуфбек ҳожининг ҳолатини ҳис қиялпсизми?! Кун кечагина халқни Мусулмонқул деган балодан қутқариб, эндигина енгил тин олиб турганида манави балохўрлар унинг бошига яна бир кутилмаган балойи азимни ағдаришмоқчимми?! Ё фалак! Қипчоқ ким, қорачопон ким? Бир ота, бир онанинг болалари-да! Бу жаҳон айвонида яшаб турган жамики туркийлардан

туркманлар, озарбайжонлар, усмонлилар – асли ўғизлар; қозоқлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, татарлар, бошқирдлар – асли қипчоқлар; уйғурлару кўхна тарих бағрида йўқолиб-йитиб кетган яғмо, тухси ва бошқа не бир туркий қавмлар асли қорлуқлар бўлса, бутун туркий халқнинг шу уч илдизини ўзида бирлаштириб турган халқ – ўзбеклар эмасми?! Бугунги кунда айна шу уч илдиз уч томонга тортқилаб, Бухоро амирлиги, Хива хонлиги билан Қўқон хонлигини ташкил этиб тургани йўқми? Фарғона водийси шунинг учун ҳам “олтин водий” деб аталадики, қадимда “Довон” деб (“Алпомиш” достонидаги Ҳакимбекнинг отаси Бойсарининг отаси Алпинбийнинг ҳам отаси Довонбий деб!) аталганки, унда учала илдиз бирлашиб турибди! Шу водийдагина учала илдиз – ўғиз ҳам, қипчоқ ҳам, қорлуқ ҳам аҳил бир оила бўлиб ёнма-ён яшаб турибди! Шугинани ҳам кўп кўрмоқдами бу балохўрлар?! Қачонгача бу халқ ўзи билан ўзи қирпичоқ бўлиб, ўзи ўтирган шохга ўзи болта ураверади?! Наҳот нажот йўлини топиб, тинчлик-тоувликни сақлаб бўлмаса?!. Тарихга боқсангиз англашиладики, бу юртга гул эмас, қилич кўтариб келувчи ҳар бир босқинчи хавфидан огоҳлантирувчи билгамиш-кўрагон адиби бўлган. Масалан, араб ва хитой истилоси олдидан Йўллуғ тегин “Култегин”, “Тўньюқуқ” ва “Билга хоқон” битиктошларини битган бўлса, мўғул босқини олдидан Юсуф Хос Ҳожиб “Қутадғу билиг”, Аҳмад Яссавий “Девони ҳикмат” асарларини ёзганлар. Қодирий ҳам шу анъанани давом эттириб, “Ўткан кунлар”и билан рус босқини ҳақида кечикиброқ бўлса-да чексиз қайғу-куюнчаклик билан огоҳлантираяпти... Юқорида “кўр” сўзининг кўпдан-кўп маъно товланишларини кўрган эдик. Юсуфбек ҳожи қўллаган “кўр тўкиб” ибораси бу сўзнинг яна бир маъносини англади (луғатда “кўр тўкмоқ” ибораси “1) қўшин тўпламоқ; лашкар тўкмоқ. 2) олишувда, тортишувда жавлон

урмоқ” дея кўрсатилган). Агар ҳожининг ҳолатини ҳис қилсангиз, куйидаги гапларини чуқурроқ ўйлаб қарар ксансиз, унга кўшилишиб ўртаниб-ийғлашингиз аниқ: “Ҳожи ўзини тутолмай кўз ёшисини оқ соқолига куйиб давом этди: – Мана, буродарлар! Сиз ўз қипчоғингиз учун қабр қазиган фурсатда ўрис аскарлари бизга тўп ўқлайдир. Сиз дунёда ўзингизнинг ягона душманингиз қилиб қипчоқни кўрсангиз, мен бошқа ёвни ҳар замон ўз яқинимга еткан кўраман! – деди ва рўймоли билан кўз ёшисини артиб ўрнидан турди. – Агарда дунёдан ўтаёзган бир кексангизнинг маслаҳатига қулоқ берсаларингиз, бу фикрингиздан қайтинг, буродарлар. Илло Юсуфбекни ўлдиға чиқариб, бу шум ишингиздан мени ташқарида ҳисоблангиз, – деди ва мажлисининг “ўлтуринг, тўхтанг” сўзига қулоқ солмай, ўлтуришни ташлаб чиқди”.

Юсуфбек ҳожининг юраги ўртаниб айтган шунча гапларини менсимай ўз билганидан қолмаган йиғин аҳли Худоёрхон номига битилган номани пишитиб, бирин-кетин имзо чекишади. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган янги бир фитнадан дарак берувчи шундай бир жумла билан биринчи боб тугатилади: “Бу нома эртаси кун хонга юбориладирған бўлиб, бунга махсус киши белгуланди. Мажлиснинг кўркунчи Юсуфбек ҳожидан бўлған учун унга сохта қарорни эшитдирмак тўғрисиға Муҳаммад Ниёз қушбегининг ўзи бевосита мажлисдан чиқиб кетди. Шунинг ила бу мажлис тарқалди”. Гапдаги “сохта қарор” орқали Юсуфбек ҳожини алдаб тинчлантириш, яъни гўё унинг доно маслаҳатига кўнганлари айтилмоқчи.

Эл бошига тушажак қирғинбарот қора кунлардан дарак берувчи иккинчи боб “Қора кунлар” деб аталади. Қолаверса, бу бобда уч ойлик совуқ ва қоронғу қиш кунлари, яъни Отабек учун ҳам, Кумуш учун ҳам чексиз туюлувчи айрилиқнинг қора кунлари тасвирланади.

Бу оламда ҳар кимнинг ўз дарди-дунёси бор. Юсуфбек ҳожи-ку, ичига сиғмай кетаётган дардини, гарчи тушуниб етмасалар-да, эшитгувчи қулоқларга қўрғошиндек қуйиб, ҳаттоки ошкора кўз ёш тўкиб кўнглини бир қадар бўшатгандек бўлади. Лекин Отабекнинг дарди-дунёси!.. Кошки бировга айтиб ва ё йиғлаб қон бўлган юрагини бўшатиб бўлса! Марғилондан қайтиб келганидан кейин, икки ҳафталар ўтиб, уста Олимдан хат олган, хатда у қутидор оиласи билан учрашган пайтдаги уларнинг “хуши бошидан учганини”, Отабек кетганидан кейин бир кун ўтиб Ҳомиднинг ўлганини, гумондор йўқ бўлгани учун маҳкамалар ишни текширмай қўйганини, ўлган Содиқнинг онасининг дами ичидалигини айтиб, охирида “Бул хотиннинг қўлидан ҳар бир иш келадур деб ўйлаб, ўткан кун қайин отангизга айтдим: бегона хотинни уйингизга йўлатмасинлар ва четдан келган таомни емасинлар деб, ҳар ҳолда, ёмондан ҳазар лозимдир” дея ёзган ва бу билан юрак чўғини қайта алангалатган бўлса ҳам, Марғилонга боролмайди у! Бир томондан уста Олимнинг “Фикримча, қишда бўлмағанда ҳам, кўкламда чиқиб ўзлари Тошканд тушарлар, деб ўйлайман” деган далдаси уни “бугун бўлмаса эрта... кириб келади” дея умидлантирса, бошқа томондан “У ўзининг душманларини ўлдириш учунгина Марғилонга қатнаб юрган экан, ҳисобини тугатди-да, бедарак кетди-қолди. Тузукроқ жой чиқса, бериб қолайлик Кумушни... умри ҳам ўтиб борадир!” деган шубҳа уни умидсизлантиради. “Кампирнинг дарди – гўзада, Йигитнинг дарди – бўзада” деганларидек, Ўзбек ойим ўғлининг Тошкентда уч ойлаб муқим қолиб кетишига ўзининг қилдирган иссиқ-совуғи кор қилди, дея ўйлаб, энди уни келини Зайнабга иситиш учун дуога зўр беради. Кўнгли така-пука бўлгач, Отабекнинг қўли ишга бормайди, савдо иши билан сафар қилишни-ку гапирмаса ҳам бўлади. Ишсиз қол-

ган Ҳасанали ҳожи ёрдамида баққоллик дўкони очиб олади. Ўзини қўйгани жой тополмаган Отабек дам кутубхонага, дам Ҳасаналининг дўконига, дам Чуқур қишлоқдаги бўзахонага бориб ўзини алаҳситмоқчи бўлади. “Марғилонга нега кетмай юрибсиз?” дея кўнгил сўраган Ҳасанали отага “Ҳафсала йўқ...” дея жавоб берар экан, Отабекнинг кўнгилдан “ўзим боролмасам-да, Ҳасаналини юборишим ва кезини топиб ўтган гапларни отага ҳикоя қилишим керак” деган ўй ўтади. Ҳатто уни меҳмонхонага чақириб, дастурхон устида шу ўйини билдирмоқчи ҳам бўлади, бироқ Марғилондаги вазиятни билмай туриб уни бекорга овора қилиб қўйишини ўйлаб бу фикридан қайтади. Отабекнинг ҳозирги ҳолати биргина “ҳафсала” сўзи билан ифодалангани ёзувчининг маҳоратини кўрсатадиган яна бир деталдир. Ишлашга ҳафсала йўқ, боришга ҳафсала йўқ, кутишга ҳафсала йўқ, сўзлашга ҳафсала йўқ... Юқорида Отабек адабиёт, Кумуш тилнинг тимсоллари эканини эсласак, адабиёт тилсиз ҳеч бир ишга ҳафсала қилолмайди-да. Адабиётни сўзлатиб-сайратадиган ҳам тил, бўзлатиб-гунглатадиган ҳам тил...

Яхшиямки бу оламда табиат бор, табиатнинг кўклами бор, йўқса дарди-дунёси қоронғу бўлиб турган одамнинг кўзига дунё баттар тор кўриниб, сиқилишдан юраги тарс ёриларди. Бобнинг иккинчи “синиғи” шундай умидбахш сўзлар билан бошланади: “Бу кун қуёш очиқ ҳавода кезиши учун жим-жим товланиб, ер юзига кулиб қаради. Икки кундан бери қуёш бетини қоплаб, турли ерларга жон суви сепиш ила чарчаган баҳор булутлари бурчак-бурчакка тарқалиб борар эдилар... Қисқаси, букун уйғонишданоқ бутун коинотнинг яхши туш кўриб турганлиги сезилар эди. Баҳорнинг бу кунги сеҳрли куни Отабекни ҳам қитиқлади”. Ўқувчи бу ёруғ кунлар тасвири билан бобнинг “Қоронғу кунлар” деб номланишида зиддият

йўқми, деб ўйлаб қолса, ажабмас. Одатдагидек, бердиси (сабаби) кейин айтилади. Гузардаги Ҳасаналига қўшни дўкандор Али Мингўриққа қимизхўрликка таклиф қилганида Отабек, табиийки, бажонидил рози бўлади. Ёзувчининг “Минг ўрук мавзиъи, отидан ҳам маълум – бунда минг чоғлиқ ўрук дарахти ўсқан учун бўлиб, Шиблининг сувидан бошлаб то Салор ариғиғача қатор-қатор ўруклар эди... Али ўтовдан кийгиз олиб, Салор бўйига ёзди. Келинчак ёстиқ кўрпача ташлаб берди. Отабек ҳордиқ чиқариб ясланди” деган тасвирида қадимги Тошкент ҳақида олам-олам маълумот бор. Қодирий Тошкентда туғилиб ўсгани учун бу она шаҳарни ҳаддан ошиқ севиб, уни чексиз меҳр-муҳаббат билан тасвирлайди. Камина 1966 йилдан буён Тошкентда, 1985 йилдан то ўтаётган йилгача Тошкентнинг айна Минг ўрик мавзеига яқин Дархон мавзеида Салорнинг бўйида яшаб келаман. Ҳозирги кунларда ҳам шаҳарнинг Чилонзор, Олмазор, Бодомзор, Ўрикзор каби мавзелари бор бўлиб, узоқ ўтмишдан бу шаҳарда турли боғлар-мевазорлар яратилиб келинганини кўрсатади. Аммо шўролар даврида мевали дарахтлар ўрнига манзарали дарахтлар экиш баҳонаси билан нафақат бундай боғ-роғлар йўқ қилинди, балки уларнинг номлари ҳам ўзгартирилди. Мана, энди, эркинлик-эгаманликнинг шарофати билан ўтган кунлар анъаналари тикланиб, халқнинг ҳам, хусусан, Қодирийдек зиёлиларнинг орзулари ҳам ушалапти... Икковлон поёнсиз қир бағрида кўнгилли чўзилиб ётар эканлар, “Отабек табиатнинг шу кўркам ва латиф кўринишига мафтун бўлиб бир оз ётганидан кейин, “Ул ҳам бўлса эди” деб ўйлади ва узоқ тин олиб қўйди”. Отабекнинг-ку, мана шундай – дарди ичида, айрилиқ қийноғига чидаш оғир! Лекин ҳали уйланмаган ёш йигит Али табиатнинг бу кўркамлигини кўриб “Зап яхши кунми!” дея орзиқади. Табиийки,

бу орзиқиш Отабекнинг ёнган юрагини баттар алангалашиб, у ўзининг қўнгли кемтик эканини айтади: "Шундай кунларда каму кўстинг бўлмаса..." Алининг "Сизнинг ҳам кам-кўстингиз борми?" деган илмоқли саволидан бошланган гурунг авжида Али ўз таажжубини шундай изҳор қилади: "сизнинг билан отангизнинг обрўси қушбегида ҳам йўқ, давлат тўғрисида бўлса, очиқарли ерда эмассиз... Иккита тўтидек хотинингиз бек акам учун сочини тараб ўлтирадир... тагин қанақа каму кўст?" Қаранг, гаптаги "тўтидек" сўзи билан Қумуш ва Зайнаб ҳам "ранг-баранг кийинувчи", ҳам "одамдек бурро сўзловчи" қушга ўхшатиляпти, эҳтимол, "билса ҳазил, билмаса чин" деганларидек, кейинчалик улар, айниқса, Зайнаб "тўтиқушдек гап қайтаради" деган фикрга ҳам ишора қилиняпти. "Бойлар ҳам йиғлайди" деганларидек, бахт ва қўнгил тинчлиги бойлик, обрў-эътибор, ижтимоий мавқега боғлиқ эмас. Қўпинча камбағалга бой бекаму кўст кўринганидек, бойга камбағал бахтиёр кўринади. Тескари дунё, ёлғончи дунё, синов дунёси деган иборалар бежизга яратилмаган-да. Ҳомид хотинбоздек бадбин кимсаларнинг кўролмаслиги-ғаламислиги эмас, йўқсиллиги учун уйланомай юрган йигитнинг самимий ҳаваси, соддадилларча дунёга қараши, ўзига яраша "қаричи"-да бу! Худди бир пайтлар Отабек Марғилонга иккинчи уйланиш хабарини айтиш учун кетаётганида эшитган қўшчи йигитнинг қўшиғи каби, Алининг ҳам ўз дарди-дунёсини ёрқин ифодалай оладиган ўз қўшиғи, демакки, ўзига хос юпанчи, овунчи, ўлани, ичига сиғмаган юрак сирларини тўкиб энгиллашадиган "қудуғи" бор:

*"Кўзларим йўл устида, келмайди ёр,
Ушбу кенг дунё кўзимга бўлди тор!
Қай қароқчи тўсди ёримнинг йўлин?
Бундаги бахтсиз йигит йўл узра зор!"*

Табиийки, бу кўшиқ Алига нисбатан яна-да кўпроқ Отабекнинг дарди-дунёсини ифодалаб тургандек бўлади. Алининг “Кўшилишмайсизми, бек ака?” деган ундовига Отабекнинг “Ўзингиз яхши айтасиз, тўхтаманг!” дейиши буни уқтириб тургандек. Ҳомиддек қароқчи-йўлтўсарни бирёқли қилгач, яна қандай қароқчи ўрталарида тўғаноқ бўляпти, дея ўртаниб ёруғ очун кўзига тор кўринади-да Отабекнинг! Бош қахрамоннинг мана шу ҳолати бобнинг “Қоронғу кунлар” деб аталишига бир асос бўлса, иккинчи асос Алининг “Кўқонга кетган сипоҳлардан дарак эшитдингизми, бек ака?” деган саволи замиридаги уруш эҳтимолидир. Яъни, Ниёз қушбеги тўдасининг қора фитнаси юрт бошига қоронғу кунларни бошлаб келаётганига ишора қилиняпти.

Мазкур учинчи қиссадаги, умуман, бутун асардаги энг аянчли ва юракни ўртовчи боб, сўзсиз, пешанасига “Қипчоққа қирғин” деб ёзилмиш учинчи боб ҳисобланади.

Отабек Мингўриқдаги бинафша сайридан қайтиб, Қоймос дарбозасидан шаҳарга кирганида “дарбозадан ўн одим нарида боши танидан олинган уч кишининг гавдаси”ни кўради. Табиийки, “Булар қандай гуноҳкорлар экан?” деб дарбозабондан сўрайди. Дарбозабон бекни таниб, кўл қовуштирганча “Тақсир, қипчоқлар” дейди. Отабекнинг “Кимлар ўлдирди?” деган саволига дарбозабон шундай жавоб қилади: “Йигирма чоғлиқ эдилар, ўзимизнинг Тошканд йигитларидан ҳам бор, кўқонликлар ҳам кўринадилар... Кўқонга кеткан бекларданми, хонданми, ишқилиб, шунақа буйруқ кепти-да, тақсир...” Шундан кейин то уйга етиб олгунига қадар Отабекнинг кўзлари кўрганлари ва қулоқлари эшитганлари, айниқса, Ҳасаналининг ўз кўрган-боққанлари ҳақидаги ҳикояси!.. Гузарга олиб борувчи биргина кўчада етмишдан ортиқ қирилиб

Ўтган одамларни, гузарда яна қирқ чоғлик ўликларни кўриб Отабек билан йўлдоши Али қон қақшайдилар. Дўкони олдида ўтирган Ҳасанали уларга “Худди қиёмат бўлди!” деб кўз кўриб, қулоқ эшитмаган йиртқиқликларни айтар экан, Отабек “Бас!” деб уни тўхтатади. Бу қонхўрликка нафақат Отабек, табиийки, ўқувчи ҳам чидаёлмай қолади. Отабекнинг руҳий ҳолати шундай тасвирланади: “Уйга бориб кечки ошни ҳам емади ва отасига ҳам учрашмади, гўё шу йиртқиқлар дунёсидан яширинғандек оқ кундаёқ тўшагига ётиб, кўрпасига бурканиб олди”. Нима қилсин, жоҳилларга қарши жаҳл қилсинми? Гишт қолипдан кўчиб, бўлар иш бўлди, энди ўлганларга мотам тутиб, тўғри йўлни эртасига совуқ ва соғлом бошга қидиради-да!

Эртасига эрталаб “Отабек терсайганча келиб чойга ўлтурди, отасига салом ҳам бермади. Чунки ул ўз отасини қипчоқ қирғинининг бош омилларидан деб қарор қўйган эди”. Отабекнинг айни ҳолатини “терс томони билан турди” ва “тўнини терс кийди” иборалари билан ифодаласа бўладигандек. Ўғил билмайдики, қипчоқ қирғинини уюштирган фитначилар буни Юсуфбек ҳожидан сир сақлаганлар. Ота билан ўғилнинг суҳбати, Юсуфбек ҳожининг хон ёрлиғи мазмун-моҳияти ва шунга боғлиқ ҳикоялари, айниқса, боб сўнгида унинг ёлғиз ўғлига бўзлаб айтган тушунтиришлари-ю ёзғириғи!.. Очиғи, сўз ҳам, тил ҳам, қалам ҳам ожиз. Отабек отаси ҳам иштирок этган Ражаббекнинг уйидаги мажлисда шу қирғин режаси тузилганидан хабар топганини айтганида, Юсуфбек ҳожи ўғлидан астойдил ўксиниб, унга одатдагидек оталарча панд-насиҳат қилади: “Отангни ҳам шу жониворлар орасига қўшиб ўлтиришинг қисқалиғингдир! Ўзинг ўйлаб кўр, ўғлим! Ўз қўлимиз билан ўзимизникини кесишимиздан мамлакат учун қандай фойда бор? Башарти, мен бу ваҳшатка иштирок қилган бўлсам,

қайси ақл ва қандай манфаатни кузатиб қўшилишқан бўламан? Агарда маним юрт сўрамоққа ва шу восита билан бойлик орттирмоққа орзум бўлса, бошқалардан ҳам кўра ўз ўғлимга – сенга маълум бўлмасмиди? Нега ҳар бир нарсага еткан ақлинг шунга қолғанда оқсайдир. Нега ёнган юракимга яна сен ҳам заҳар сочасан?” Отабек “ҳақ гап келганда отангни ҳам аяма” деган ҳикматли гапга риоя қиляпти-ю, бироқ Юсуфбек ҳожи айтгандек, қисқалик қиляпти, яъни қисқа ўйла-япти. Бироқ унинг қисқа ўйлашини тушунса бўлади, чунки Юсуфбек ҳожи мажлисда қатнашгани, қирғин режасини билгани ҳолда қаршилиқ қилмаган бўлса, демак, отаси ҳам бош омил ҳисобланади-да. Нафақат Отабек отасининг, ҳатто уста сиёсатчи Юсуфбек ҳожи ҳам ўзининг алданишини ўй-хаёлига келтиролмади-ку! Бунга англаган Юсуфбек ҳожининг ёнган юраги баттар ўртанади-да. Асл ҳақиқатни билгач эса, Отабек отасига ноҳақлик қилганидан астойдил ўкинади. Юсуфбек ҳожи ўғлига бу шайтоний фитна қандай адо қилинганини сўзлаб беради. Фитнага учган Худоёрхоннинг Тошкент ҳокими Нормухаммадга йўллаган ёрлиғи шундай бошланади: “Биз Туркистон мамлакатининг хони ўз қаламравимиз ва салтанатимиз учун қипчоқ тоифасини музир (зарарли) деб билдик. Бу янглиғ ҳукмимизни ўз қаламравимизда бўлган барча бекларимизга, ҳоким, кўрбоши ва даҳбошиларимизга билдириб буюрамизким, ушбу фармонимизни олган он дарҳол ўн беш ёшдан то етмиш ёшгача бўлган қипчоқ эр зотини қиличдан кечиргайлар ва ҳеч бир силаи раҳмни восита қилмағайлар...” Ҳозирги атама билан айтганда бу геноцид (уруғини қуритиш) бўлиб, ёзувчи “тарихимизнинг энг кир, қора кунлари бўлган “хон замонлари”дан” деганда айни шу ҳолатни кўзда тутган бўлса, эҳтимол. Бироқ хоннинг ёрлиғида бир хатолик бордек. Яъни “Туркистон мамлакатининг

хони” эмас, “Кўқон хони” дейилиши мантиқан тўғри бўлмайдими? Ахир, ўша даврда ота Туркистон уч хонликдан тузилгани ҳолда Худоёрхоннинг ўзини “Туркистон мамлакатининг хони” деб аташга маънавий ҳам сиёсий ҳаққи йўқ эди. “Бирники мингга, мингники туманга” деганларидек, бу билан бутун Туркистонни ёмонотлиқ-олабўжи қилишга уринилмаяптими? Бу уринишни Худоёрхон қиялптими, ёзувчи унинг тилидан қиялптими ёки устомон шўро тузуми ҳар иккисининг номиданми? Қодирийдек юртпарвар ва туркпарвар ёзувчи ўз қахрамони Юсуфбек ҳожи тилидан кўп марта туркий халқларнинг бирдам ва тотувлигини ёниб-қуйиб гапиргани ҳолда бутун Туркистон мамлакатини бунчалик ёмонотлиқ қилиши мумкин эмас эди, ахир... Юсуфбек ҳожи ҳоким Нормухаммадни бу қирғиндан қайтаришга ҳар қанча уринмасин, уддалаёлмайди. Отабекнинг “Йиртқичларнинг бу қирғиндан қандай муддаолари ҳосил бўларкин?” деган саволига Юсуфбек ҳожи дангал жавоб беради-қўяди: “Биттаси мингбоши бўлмоқчи, иккинчиси Нормухаммад ўрнига минмакчи, учинчиси яна бир шаҳарни ўзига қарам қилмоқчи. Хон эрса Мусулмонқулга бўлган адоватини қипчоқни қириб аламдан чиқмоқчи!” Айниқса, хоннинг жоҳил-золимлигига тараф йўқ! “Алпомиш” достонида Алпомиш тўқсон алпни ер тишлатиб, Барчинойини ўз юртига олиб кетгач, Қалмоқшоҳ бунинг аламини Барчинойнинг отаси Бойсаридан олади. Шунда ҳам уни қатл эттирмай, таҳқирлаш учун бўлса-да, отбоқарларнинг сардори қилиб қўяди. Худоёрхон эса, ўз халқига ана ўша ғаним юртнинг шоҳидан минг чандон кўпроқ ноҳақлик қияпти. Юсуфбек ҳожининг ўз ўғлига бўзлаб айтган қуйидаги гапларини мен кўчирма гап сифатида ўз асаримга киритганман: 2009 йилда “Ўзбекистон” нашриётида чоп этилган “Тилсим (Туркистон достони)” китобининг

бош қаҳрамонлари бўлмиш “уч оға-ини ботирлар”-нинг ўртанчаси Қодир учар ўз ўйларида туб бурилиш ясаган, ўзини ўзгартирган китобдан бир парчани ёлғиз ўғли Тоҳирга йиғлаган кўйи ўқиб беради: “Мен кўп умримни шу юртнинг тинчлиги ва фуқаронинг осойиши учун сарф қилиб, ўзимга азобдан бошқа ҳеч бир қаноат ҳосил қилолмадим. Иттифоқни нима эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб, ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди... Биз шу ҳолда кетадиган, бир-биримизнинг тагимизга сув қуядиган бўлсак, яқиндирки, чор истибдоди Туркистонимизни эгаллар ва биз бўлсак ўз кўлимиз билан келгусимизни ўрис кўлига қолдирган бўлармиз. Ўз наслини кофир кўлига тутқун қилиб топширувчи – биз кўр ва ақлсиз оталарга худонинг лаънати албатта тушар, ўғлим! Боболарнинг муқаддас танаси мадфун Туркистонимизни кофирхона қилишга ҳозирланган биз итлар яратувчининг қаҳрига албатта йўлиқармиз! Темур кўрагон каби доҳийларнинг, мирза Бобур каби фотиҳларнинг, Форобий, Улуғбек ва Али Сино каби олимларнинг ўсиб-унган ва нашъу намо қилганлари бир ўлкани ҳалокат чуқурига қараб судрагувчи, албатта тангрининг қаҳрига сазовордир, ўғлим! Гуноҳсиз бечораларни бўғизлаб, болаларини етим, хоналарини вайрон қилувчи золимлар – қуртлар ва қушлар, ердан ўсиб чиққан гиёҳлар қарғишига нишонадир, ўғлим!..”

Юсуфбек ҳожини йиғлатган ва юқорида келтирилган қарғиш каби оғир гапларни айттирган тарихий ҳодиса – қипчоқ қирғинининг туб илдизлари, асл сабабларини биз қанчалик чуқур биламиз? Бу қирғинга давлатни қайнотасининг отабеклигисиз эркин бошқаришга киришган Худоёрхон фармони олий берган

жанки, жиддийроқ сабаблари бўлгандир? Умуман, биз бир эмас, уч марта (уч марта!) Қўқон хонлиги тахтига ўтирган “Худоёрхон” деган одамнинг ҳаёти, иши, ўй-кечинмаларини қанчалик яхши биламиз? Қани энди бирон ёзувчи буюк адибимизнинг “Ўткан кунлар” ва “Меҳробдан чаён” романларига сиғмай қолган тарихий воқеалар кенгроқ ёритилган, балки, бевосита “Худоёрхон” деб аталган йирик эпик асар ёза олса экан! Модомики, Қодирий “Амир Умархоннинг канизи” деб номланган учинчи тарихий романини ёзолмай армонда кетган экан, қани энди яна бир ёзувчи, устознинг шу армонини ушатиб, “Амир Умархон” деган тарихий романни ҳам ёза олса! Амир Умархон (Амирий) вафотидан кейин нега, айнан қандай сабабларга кўра 1842 йилда Бухоро амири Насруллохон Қўқон давлатига бостириб келиб, бу давлатни амалда бошқараётган буюк шоирамиз Нодирабегим ва унинг ўғилларини қатл этди? Шу тарихий фожианинг туб сабаблари атрофлича ва ҳаққоний ёритилган яна бир йирик эпик асар яратилса экан! Худди устоз Пиримқул Қодировнинг “Юлдузли тунлар” ва “Авлодлар доवони” асарлари каби, шундай бир ўзига хос роман-диалогия дунёга келса! Худди Худойберди Тўхтабоев Номоз ботир ҳақида асар ёзишни орзу қилган устоз Қодирийнинг армонини ушатиб, “Қасоскорнинг олтин боши” саргузашт романини ёзганидек, бир фидойи ёзувчи устознинг ана ўша армонини кўнгилдагидек ушата олса шояд!

Масалага бундан ҳам кенгроқ қамровларда қарашга уришиб кўрайлик. Халқимиз ва давлатчилигимиз тарихида кейинги уч аср мобайнида уч давлатни – Бухоро амирлиги, Хива ва Қўқон хонликларини амалда бошқарган манғитлар, минглар ва бошқа сулолалар, агар олис тарихларга боқсак, Буюк Турк хоқонлигини бунёд этган ашиналар, ўзларини буюк Алп Эр Тўнга-

нинг бевосита ворислари деб билган қорахонийлар, кейинроқ темурийлар, бобурийлар, шайбонийлар, қолаверса, адабиётда ҳам, илмда ҳам жуда кам ўрганилган қарлуқлар, уйшунлар, кўнғиротлар... сулолалари ҳақида, дейлик, Мақсуд Қориевнинг "Ғазнавийлар" тарихий романига ўхшаган бутун бир тарихий романларнинг туркуми ҳам яратилса экан! Умуман, давлатчилигимиз тарихида сулолавийликнинг тутган ўрни, давлатни сулолавий бошқариш тажрибалари, бундай бошқаришнинг ижобий ва салбий жиҳатларини илмий ва бадий изланиб-ўрганиш биз учун кўпдан-кўп муаммоларни ойдинлаштириб, шонли тарихимизнинг қоронғу юзаларини ёриштириши мумкин. Масалан, Туркий барлос уруғига мансуб Соҳибқирон Амир Темур яратган қудратли империя қурувчилари фақатгина барлос уруғига тегишли эмас, балки барча туркий уруғлар ва бошқа кўпгина тараққийпарвар халқларга тегишли эканлиги, чунки Соҳибқирон бобомиз давлатчилик масалаларига тор бир уруғ, маҳалла, шаҳар, қабила ва ҳатто бутун бир ўзбек халқигина эмас, бутун инсоният манфаатлари ва хоҳиш-иродаси юзасидан кенг ёндаша олгани билан узвий боғлиқ. Аксинча, Темурийлар давлатининг инқирози Соҳибқирон вафотидан кейин бу сулола вакилларининг давлатчилик масалаларига қарашлари тобора торайиб, сулолавийлик, уруғчилик ва маҳаллийчиликдек торгина "тирқиш"лардан қараш қадар пастлашиб борганининг оқибати! Фақатгина темурийлар эмас, тарихимизда юзага келган жамики сулолалар тақдирида ҳам шунга яқин ҳолни кузатишимиз мумкин. Масалан, бундан ўн беш асрча олдин, тўғриси, 552 йилда Буюк Турк хоқонлигини барпо этган ака-укалар Бумин хоқон ва Истеми хоқон давлатчилик масалаларига торгина ашина Уруғи, туркий қабилалар ва умуман, турк халқигина эмас, бутун башарият миқёсларида қарай олганлик-

лари учун ҳам Хитой, Эрон ва Рум (Византия)дек ўша даврнинг энг қудратли давлатларини ҳам қўрқитгудек куч-қудратга эришган, лекин бу сулоланинг кейинги вакиллари... Орадан бир ярим асрча ўтар-ўтмай, Хитойга бутунлай қарам бўлиб қолган бепоён ҳудудларни янги бир эркин-эгаман давлатга бирлаштириб, Иккинчи Турк хоқонлигини қурган Қутлуғ Элтариш хоқоннинг тахтига ўтирган унинг укаси Қопағон хоқон, Бумин хоқоннинг укаси Истеми хоқонга батамом зид равишда, уруғчиликни урчитгани шунчаликки, ўз давлати ҳудудидаги бир уруғнинг қўзғолонини аёвсиз бостириб, “ютуқ” билан қайтаётганида бошқа бир уруғ (басмиллар) пистирмада туриб, уни номардларча ўлдирадилар! Билга хоқон, Тўнъюқ, Култегин ва Йўллуғ тегинларнинг бу буюк давлатни уруғчиликка ўчликлари, улар келтириб чиқарадиган қарамлик балосидан қутқаришга қаратилган курашлари ҳам кутилган натижаларни бермайди-да, Иккинчи турк хоқонлигининг ўрнида Қорлуқ жабғулияти ўрнатилади. Орадан кўп ўтмай, бу жабғулият ҳам Боғдод халифалиги томонидан тугатилади... Хуллас, уруғчилик, маҳаллийчилик, айирмачилик, ола қараш-олайиб қараш сингари бошга битган балолар бутун тарих давомида барча туркий халқлар, шулар қаторида, биз, ўзбекларни озмунча кучсизлантирганми! Айниқса, кейинги икки аср ичида бу балолар келтириб чиқарган, Қодирийнинг сўзи билан айтганда, “тартибсизликлар” сон-саноқсиз бўлди!.. Уларнинг қай бирини айтаверасиз?! Мана, энг яқин тарихимиз – бундан атиги ўттиз уч йил олдин – “СССР” деб аталган қип-қизил империя таркибидаги Ўзбекистон бошига ёғилган “ўзбеклар иши”дек қоп-қора балони эсланг! Унинг ҳам туб илдизи, чуқурроқ ўйлаб қаралса, собиқ Марказнинг хоҳиш-иродасидан ҳам кўпроқ мана шу маҳаллийчилик ва уруғчилик майлларига бориб тақалади!

Агар Жиззахда туғилиб ўсган Шароф Рашидов ўлимидан кейин унинг ўрнини фарғоналик Усмонхўжаев эмас, бошқа биров эгаллаганида эди, балки ўша одам бу фожиага ўрин қолдирмасми эди, дея ўйлаб қоласиз беихтиёр. Ўзи империя таркибидаги қарам давлат бўла туриб, Усмонхўжаев атиги бир неча йил ичида республикадаги деярли барча раҳбарлик лавозимларига фарғоналикларни баайни шоли эккандек экиб ташлагани ёдингиздами?! Давлатчилик масалаларига мана шундай торгина тирқишдан қараш, афсуски, тез орада ёмон оқибатларини кўрсатди-да, империя бундан усталик билан фойдаланиб қолди!.. Юрт эркинлиги арафасида Фарғона водийсида месхети турклари, Ўшда қирғизлар билан боғлиқ қонли воқеалар ҳам бир томонда – ўзимизнинг ичимиздан чиққан балоларнинг фитналари, иккинчи томонда – “Ўлаётган хўкиз болтадан қайтмас” деганларидек, жон талвасасида турган қизил империя Марказининг зимдан гижиглашининг ёмон оқибатлари эди!..

Худога шукур, мана, йигирма олти йилдан буён эркин давлатимиз бўйини тобора ростлаб, энг муҳими – маҳаллийчилик ва уруғчилик сингари ўпқонга тортилиб кетмай, юртимизнинг тинчлиги-осойишталиги, халқимизнинг фаровонлиги ва эркин бунёдкорона меҳнатини таъминлаб, қўриб-қутлаб турибди! Илоё кўз тегмасин! Энди уруғчилик ва маҳаллийчилик, жумладан, “қорачопон”, “қипчоқ”, “Сурқаш”, “ФАН” ва бошқа шулар каби торгина тирқишлардан дунёга қарашларнинг юзи тескари бўлсин! Айниқса, муҳтарам президентимиз Шавкат Мирзиёев томонидан ўтаётган 2017 йилимизнинг “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили” деб эълон қилиниши масалага умумхалқ ва умуминсоний кенгликлардан туриб ёндошишининг ёрқин намунаси бўлди! Яна бир карра такрорлаймиз: илоё кўз тегмасин!

Тўғри, худди “Шарқий хун хоқонлиги” ва “Ғарбий хун хоқонлиги”дек қоқ иккига ажралиб кетган қади-мий хун салтанати ва ё “Шарқий турк хоқонлиги” ва “Ғарбий турк хоқонлиги”га парчаланган Буюк турк хоқонлигига ўхшаб, ўз вақтида қоқ иккига ажралган Бойсин-Қўнғирот давлатини энг буюк миллий қаҳрамонимиз Алпомиш – Ҳақимбек қайта бирлаштириб, қудратли марказлашган давлат тузди. Бу иши билан, масалан, ҳаттоки Билга хоқон уддалаёлмаган оламшумул ишни уддалай олди бу бош эпосимизнинг бош қаҳрамони! Лекин ўша давлат ҳам!.. Масалан, Ёдгорбек отаси Ҳақимбек тузган қудратли марказлашган давлатни хавф-хатарлардан омон-эсон сақлаб қолиб, янги авлодлар довоига оширдими, ё тарих сўқмоқларида ўзига яраша йўл тополмай тентираб қолдими? Худди буюк Соҳибқирон Амир Темур қурган улуғ салтанат каби, бу жаҳон айвонида ва бу ўткинчи дунёда, афсуски, узоқ қололмади ўша Алпомиш тузган марказлашган давлат ҳам!.. Илоё энди мустақил Ўзбекистон давлати умрибоқий қолсин!

Қодирийхонликка қайтайлик!

“Ой этак билан ёпилмас” деб номланган тўртинчи боб билан олдинги боб ўртасида бир чой ичгулик вақт бор. “Тегирмоннинг навбати билан” деганларидек, нонуштадан сўнг Юсуфбек ҳожининг ўғлига тушунтириш-у ёзғириғидан оталарча сўров-тергов ва койишларга ўта табиий ўтилади. Отабек фотиҳа ўқиб ўрнидан қўзғалмоқчи бўлганида “Турма!” дея буюрган Юсуфбек ҳожи бошқа “бир сўз демасдан салласини олиб тиззасига қўйди. Бош қашиниб яна саллани кийди. Дадасининг салла олиб, бош қашиниши кейинидан кўпинча ўзини бир тергов остида” кўрадиган Отабекнинг бошига, кутганидек, “Марғилонда нима ишлар қилдинг?”, “Жўн одамлар қаторида одам ўлдириб юрдим дегин?!”, “Одам ўлдириш учун ким сени

зўрлаб мажбур қилди?”, “Эсинг ўзингдами, йигит?” қабилидаги саволлар дўлдек ёғилади. Яъни, сўз санъаткори тагдор имо-ишоралар қилади. “Турма” сўзини ҳам Отабекни ўрнидан турмаслиги учун, ҳам унинг Марғилондаги қотилликлари турма (қамок) билан тугаши мумкинлигига ўзига хос ишорадир. “Дўппини бошдан олиб ўйла” деганларидек, Юсуфбек ҳожи салласини ечиб, бошини қашлаши орқали ўғлини ўйлашга, қилган ишларининг оқибатларини тушунишга нечанчи бор ундаяпти. “Тубан”, “Жиноятчи”, “Жоҳил” ва ё бошқа сўз эмас, айнан “жўн” сўзи қўлланганида ҳам бир қанча маънолар англашилади. Биринчидан, ота ҳар қанча аччиқланмасин, ўғлининг қилмишини тўғри тушуниб, унинг ҳақ эканини англайди, бироқ у қўллаган усулни оқлаёлмайди. Иккинчидан, у ўғлини ҳар қандай вазиятда ҳам ўз қаҳр-ғазабини жиловлаб, қилмоқчи бўлган ишининг олди-орқасини, сабаб-оқибатини яхшироқ ўйламайдиган жўн-оддий одамга ўхшатапти. Учинчидан, ўғлини эркин шахс қилиб етиштирмоқчи бўлган ота унинг бировлар қўлида кўғирчоқ, бировларнинг кўрсатмаси ё қистови билан иш юритадиган малай, шотир, югурдакка ўхшатапти. “Қайтар дунё” деганларидек, боягина ўз отасини қипчоқ қирғинида бош омил деб ўйлаган Отабек энди ўзи ўшандай вазиятга тушди. Ёзувчининг маҳорати шундаки, у қипчоқ қирғинидек ноҳақликни қотиллар қирғинидек ҳақликка (“Ал-қасосул мин ал ҳақ”) параллел тасвирляпти, яъни у “беғуноҳларни эмас, балки бўғзигача гуноҳга ботган ашаддий жиноятчиларни қирғин қилиш керак” деб таъкидлаётгандек. Худди Юсуфбек ҳожи ўзининг ноилож қолганини, яъни уни Ниёз бошлиқ шайтонлар алдаганини ўртаниб айтганидек, Отабек ҳам ўзининг “мажбурлар қаторида, зўрланганлар қаторида!..” қолганини, аслида ота ва онаси уни ўз орзу-ҳаваслари йўлида мажбурлаганларини

ва бу билан улар душманларига йўл очиб берганини, натижада у бундай жониворликни истаб-истамай қилишга мажбур қолганини айтади. Ана шунда Юсуфбек ҳожи “ўз гуноҳи ўкилига тушиб” ўғлидан “бизни кечир” деб кечирим сўрайди. Эътибор беринг, Отабек ҳаётнинг аччиқ-чучугини татиб, қисматининг оғир тўқмоқларидан пишиб, энди ўз ҳаққи-ҳуқуқини кўри-япти, ҳатто отасига ҳам тик боқиб ҳақ гапини айта оляпти. Агар у ота-онаси иккинчи бор уйланишни таклиф қилганларида мана шундай ҳақ гапини айта олганда эди, аччиқ кўргиликлари бўлмас эди, балки! Агар Юсуфбек ҳожи хотинининг тилагига эмас, ўғлининг тилагига қараганда эди, ҳозир кечирим сўрашга ўрин қолмас эди! Аттангки, “ҳар тўқисда бир нуқс” деганларидек, ота ҳам, ўғил ҳам янглишди. Муносабатларни анча очиқлагач, Юсуфбек ҳожи айтган куйидаги ўғитлар, худди юқоридаги ёзғириқ каби, чинакам тинчликсуяр давлат арбоби ва нуроний-руҳоний зотгина айта оладиган ўзига хос ҳикматли гаплардир: “Кешининг бошига бир иш тушканда, дарров биравдан кенгаш ва ёрдам сўрайдир. Ҳатто ота-онасидан ҳам сир сақлаған бир йигитни ўз ўғлум бўлиб чиқғани менга қизиқ кўринадир... Мирзакаримнинг ёзғанига қараганда, бирмунча янглишлиқ ундан ҳам ўтган кўринадир ва лекин сенинг болалигинг олдида уники ҳолвадир... Ўзинг айт, менга шу касалингни бир оғиз билдирсанг, мен қайин отангга хат ёзмасми эдим. Ҳасаналини юбориб ҳақиқатни очмасмидим ва бу тақдирда одам ўлдириб юришларга қандай ҳожат қолар эди?” Худди уста Олим каби, бу ерда ҳам Юсуфбек ҳожи ўғлининг қизиқ феълига ажабланияпти. Уста Олимку дўст, ҳатто содиқ дўст бўлса-да, унга ишонолмабди-кенгашолмабди, лекин Юсуфбек ҳожи ўз туққан отаси бўлса, бунинг устига давлат арбоби бўлса, у ўғлини қанча оғир вазиятлардан қутқарган бўлса, нега

Отабек кенгаш қилмади, нега ёрдам сўрамади, деган саволни нафақат Юсуфбек ҳожи, балки ўқувчи ҳам беришга ҳақли. Отабек фикрича, Мирзакарим қутидор қизини ҳийла билан ундан ажратиб олмоқчи бўлган дейлик, лекин Юсуфбек ҳожи бу ажралишни ёқла-масди-ку?! Буни Юсуфбек ҳожининг ўзи ҳам уқтиради: “Биз сени Тошканддан уйлантирсак-да, катта хотинингдан ажратиш фикрида эмас эдик. Агар сен шу хаёл билан биздан сиригни яшириб келган бўлсанг, катта аҳмоқлик қилибсан, болам”. Юқоридаги гапда “сенинг болалиғинг олдида уники ҳолвадир...” ибораси икки маънода келтирилган: биринчидан, “туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр” деганларидек, Мирзакарим қутидордек кўпни кўрган, кайвони одам шу тузоққа тушгач, Отабекдек ёш ва уқувсиз йигит бу тузоққа тушмаслиги мумкин эмас эди; иккинчидан, бу тузоқдан чиқолмай, яъни тузоқ эканини ҳатто тушунмай, қизини куёвидан ажратиб, бошқа эрга бермоқчи бўлган Мирзакарим қутидор янглишлик (болалик) қилган бўлса, Отабек қўл билан ечадиганни тиш билан ечиб, бу тузоқдан чиқиш учун дўстлари, отонаси, қайнота-қайнонасига айтиб, масалани тинчлик йўли билан, қонун йўли билан ҳал қилишнинг ўрнига, қотилликка қўл уриб болаларча қисқа ўйлади... Хуллас, Отабекнинг “қизиқ феъли”ни тушунишга ҳар ким ўзича уринаверсин, биз эса, “кенгашли тўй тарқамас” деганларидек, ҳар бир киши ҳар бир муҳим ва қалтис ишда ўз яқини ва ё ўша ишнинг устаси билан кенгашиб иш тутмоғи яхшироқ эканини уқтирайлик-да, таҳлилимингни давом эттирайлик. Ёзувчи ушбу бобни “Ой этак билан ёпилмас” деб аташ орқали ҳам Отабек, ҳам Юсуфбек ҳожи “сир”ларининг очилишига ишора қиляпти. Отабекнинг яна бир қизиқ феъли Юсуфбек ҳожининг “Қайин отанг келин болани олиб шу ҳафта ичи йўлга чиқмоқчи экан!” деганидан кейин кўри-

нади. У “иссиғ бир нарса баданига тегиб кеткандек хуркиниб кўйди ва “ниҳоят, эндими?” дегандек қилиб энтикди... отасиға мувофиқ жавоб беришни билмади”. Гапдаги “эндими?” сўроғи ҳам Отабекнинг айрилиқ-соғинч ўтида ёниб кул бўлганини, ҳам унинг араз-ўпкалашини кўрсатади. “Хўп, отажон” дейишга қурби келмаган ўғлининг сусткашлигини, қизиқ феъллини кўриб турган Юсуфбек ҳожининг безовта бўлмаслиги мумкинми? Йўқ, албатта, вазият баттар чиғаллашмаслиги учун у зарур ўгитини беради: “Ўғлим, сийлағанни сийлаш керак, энди сенга қадрсизланған бўлсалар, аммо бизнинг қошимизда уларнинг қадр қийматлари юқори. Қутидор бўлса кўз очиб кўрган қудамиз, хотининг бўлса бош келинимиз! Агар сен мени отам дейдирган бўлсанг, шуларнинг кўнглини олмоққа тириш! Қайинг отангдан мени қувлади, деб кўнглинг олинмасин, чунки у бечора ҳам бир шайтоннинг васвасаси билан бу хатога тушкан. Ҳар ҳолда, хурматларини бажо келтир, Марғилон деган шаҳардан сенинг юзингни деб келадилар”. Шу бир жумлада буюк ўзбек отанинг, буюк арбобнинг оқиллиги, тинчликсеварлиги, бағрикенглиги, ширинсўзлиги, инсонпарварлиги, оилапарварлиги, қисқаси, юксак маданияти ва маънавияти яққол кўриниб турибди...

“Мактуб” деб номланган бешинчи боб ўз номи билан мактуб бўлиб, табиийки, атиги икки бетлик бобнинг ярмидан кўпроғи Кумушбибининг Отабекка ёзган мактуби матни, қолгани унга боғлиқ тасвир ва таҳлиллардан тузилган. Саккиз букланган, қизил ипак билан бир-икки еридан чатилган мактубни қутидор ёзган мактубнинг ичидан чиққанини айтиб Юсуфбек ҳожи ўғлига беради. Мактуб тасвиридан бир неча маъноларни уқамиз: биринчидан, саккиз сони хосиятли бўлиб, мукамалликни, қут-баракани англатади (жаннатнинг саккиз қопқаси борлиги ҳақи-

даги қарашларни эсланг!); иккинчидан, қизил ипак билан чатилгани унинг ўта махфий, фақат эгаси Отабекка аталганини билдиради; учинчидан, қутидор мактубининг ичидан чиққани қутидорнинг омонати-ю бойлиги Кумуш эканини кўрсатади, ва ниҳоят, тўртинчидан, “санамай саккиз дема” деганларидек, тақдирнинг келаётган оғир синовига ишора қилади. “Юсуф савдосида беқарор Зулайҳо исмидан, Мажнун ишқида йиғлаған Лайли отидан – сизга бошимдағи сочларимнинг тукларича беҳад салом. Мендан – ҳадду ҳисобсиз гуноҳ, сиздан – кечириш. Ўткан ишга савобот” деб бошланган бу мактуб, айтиш мумкинки, Кумушбибини бош қаҳрамон Отабек ёнига юксалтириб, ҳар иккисини Юсуф ва Зулайҳо билан Лайли ва Мажнун сингари илоҳий ишқ соҳиблари қаторига қўйгандек бўлади. “Беҳад салом”да ҳаммаси мужассам: тинчлик-омонлик тилаш, айрилиқ азоби тугаб юзлашиш онларини алқаш, гина-қудурат, англашилмовчиликка чек қўйиб, ярашиш, кўнгил сўраш... Шундан сўнг Кумуш Отабекка жуда тағдор қочирим-аския қилади: “Сиз – қочоқсиз... сизнинг барча машаққатларингиз – душманларингиздан ўч олиш учун бўлганини онгладим. Йўқса, мени кўрар эдингиз... Қочсангиз қочиб кўрингиз, аммо мен бу кундан бошлаб биравларни қувишқа бел боғладим... хизматингизга – чўрлигингизга эрта-индин юраман, суйганингиз кундошим олдида қадр қийматимнинг нима бўлишини ҳам биламан...” Ёзувчи Кумуш тилидан Отабекнинг феъл-атворини қанчалик аниқ ва жонли тасвирлапти. Тўғри-да, кўрқиб қочдими, уялиб қочдими, ғазабланиб қочдими, гумонсираб қочдими, бошқа ёрни деб қочдими... нима бўлганда ҳам, Мирзакарим қутидор бир қувлаб солгач, кетига ҳам қарамай қочганини инкор қилиб бўлмайди-да. Аввал қутидор билан уста Олим, сўнг ҳожи, мана энди Кумуш тилидан Отабек-

нинг бу афандиларча қизиқ феъли яна бир карра тас-
 вирляняпти. “Бел боғладим” ибораси ҳам, “белинга
 белбоғинг борми?” деганларидек, “йигитмисан, эр-
 какмисан?” деган маънони, ҳам сизни қўлдан бериб
 қўядиган бўш-баёв йўқ, сиз учун “йигитлардек бел-
 ни боғлаб бўлса-да, курашаман” деган маънони анг-
 латади. Кумушнинг бундай жасурлиги-ўйноқилиги
 Барчинойнинг Қалмоқ юртидаги аллни даст кўтариб,
 тиззасига уриб белини синдиргандаги жасоратига
 ўхшаб кетади, шундай эмасми? Қолаверса, Отабек
 бел боғлаб Ҳомидни енггач, энди Кумуш бел боғлаб
 рақиби Зайнабни енгиши керак! Бундай ҳаёт-мамот
 олишувини кузатган ўқувчи ҳам белини маҳкамроқ
 боғлаб олиши керак! Кўрагон-жонкуяр ёзувчининг
 олдиндан огоҳлантириши бу! “Ўзи келар Лайлихон,
 ўзи кетар Лайлихон” деганларидек, Отабек Кумушни
 излаб келмагач ёки Отабекнинг ўзи Кумушни Тош-
 кентга олиб келмагач, аксинча, Кумушнинг ўзи Ота-
 бекнинг олдига келиши унинг кундоши олдидаги
 обрўсини тўқади. Кумуш ўз ёри Отабек учун бундай
 таҳқирланишга ҳам, унинг чўриси бўлишга ҳам рози,
 фақат: “Сиз олижанобсиз: эски қадрдонлиқ ҳурмати-
 га, кўнгил учун қулиб боқарсиз... Лоақал шугина би-
 лан ҳам бахтсизни масъуда қиларсиз!.. Ниҳоятти мақса-
 дим икки дўстка бир чўрилик ва шу муносабат билан
 биравларини кўриб юриш...” деган умиди бор унинг.
 Ҳа, севган киши учун энг олий бахт, бу – ўз севгили-
 сининг бахтини кўриб юриш! Бу гап Кумушбибининг
 нафақат кундошлик тақдирига кўнгани, балки кун-
 дошни ҳам кундош эмас, дўст ва кўнгилдош деб била
 оладиган бағрикенг инсон, чинакам ёр-дўст эканини
 ойдек кўрсатиб турибди. Эътибор беринг, Кумуш-
 нинг хатида бир ўринда “биравларни қувиш”, иккин-
 чи ўринда “биравларни кўриб юриш” деган иборалар
 қўлланди. “Бирав” сўзи икки маънода қўлланяпти: ҳам

бегона, ҳам битта. Яъни ҳам “бегонани қувиш”, “бегонани кўриб юриш”, ҳам “биттасини қувиш”, “биттасини кўриб юриш” деган қочиримлардир. Бироқ мактубдаги Отабек алоҳида ажратиб олиб қайта ўқиган яна битта гап (“Аммо... суйганингиз – кенжангизнинг жеркишларидан, қарғинишларидан беҳад кўрқаман...”) нафақат бош қаҳрамонни, балки тушунган ўқувчини ҳам қаттиқ ўйлантириб қўя олади. Бунинг икки сабаби бор: биринчидан, Зайнабнинг исми тилга олинса-да, ҳалигача унинг феъл-атвори мавҳум (бу сўзнинг ўзак маъноси “ваҳима” экани бежизга эмас!) қолмоқда, иккинчидан, барча муаммоларнинг бошида турган, Кумушни “жодугар”, “анди”, “хитой”, “қалмоқдан тарқаган”, “лўлиларнинг бир тоифаси” деб ҳисобловчи Ўзбек ойим ва у танлаган келин Зайнаб биргалашиб Кумушнинг бошида тегирмон юргизиши ҳеч гап эмас. Шунинг учун Отабек Зайнабдан кўра онасининг ҳунарларидан кўпроқ кўрқади. “Бошидан ўтказган табиб” деганларидек, кундошликнинг бутун алам-дардини фақат кундош бўлган одамгина тўла ҳис қила олади. Бироқ ўрни келганда шуни айтмоғимиз шартки, кундошликни салбий-ярамас ҳолат деб қараш жуда тўғри ва холис-объектив эмас. Сабаби, ўтмишда ҳам пайғамбарларнинг, ҳукмдорларнинг, бойларнинг бир неча хотинлари бўлган ва шариат бунга изн берган. Масалан, Соҳибқирон Амир Темур, Заҳириддин Бобур, Ҳусайн Байқаро ва бошқа ҳукмдорларнинг бир неча хотинлари бўлгани, улар ўзаро аҳил-тотув бўлишгани тарихдан яхши маълум... Кези келганда, келинг, “кундош” сўзининг этимологияси бўйича бир фараз қилайлик. Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарида “кун” сўзи “кўн” тарзида келтирилган бўлиб, унда “кўндош” сўзи умуман йўқ, балки “кўнгўлдаш” (фикрдош, кўнгилдош, ҳамдил) сўзи бор. Эҳтимол “кўнмоқ” феълининг буйруқ шакли ва

“кўнгил”, “кўникма”, “кўна” сингари бир қатор сўзларнинг ўзаги бўлган “кўн” – “рози бўл, тақдирга тан бер, уна, қаноат қил” маъноларини англатиб, бинобарин, “кўндош” – “кўнувчилар, тақдирга тан бериб яшовчилар” маъносидадир? Қолаверса, эҳтимол, “кундош” сўзи аввал-бошда “кўндош” ҳам эмас, “кўнгилдош” бўлган-у, кейинчалик “кўндош-кундош”га қисқаргандир? Сабаби, худди “синфдош – бир синфда ўқувчилар”, “сафдош – бир сафда турувчилар” дейилганидек, “кўнгилдош – бир эрнинг кўнглини олувчилар” дейилади-да. Шу маънода, Кумуш ва Зайнаб Отабекнинг кўнглини олувчилардир. Агар улар ўзаро тил топишсалар, биргалашиб эрининг кўнглини топишсалар, барчалари яйраб яшайдилар, акс ҳолда, фожиа юз беради... Афсуски, бу ишқ достонида Кумуш Отабекнинг кўнглини топади, Зайнаб эса, топа олмайди, натижада кўнгилдошлар ўзаро тил топишолмайдилар. Кўнгилдошига ўлим тилаган Зайнаб бу қилмиши билан ўз ёри Отабекни бахтсиз қилганини англагач, эсдан оғиб телба-девонага айланади. “Эсини киргизди” бобидан кейин эсидан оғади-да!.. Келинг, шошмайлик-да, ҳар бир воқеа-ҳодисанинг туб сабаб ва оқибатларини мавриди билан уқишга уринайлик.

“Ўзбек ойим оғма, Зайнабнинг дарди” деб отми-ташхис қўйилган боб, отидан ҳам кўриниб турибдики, ўзида икки бўлакни яхлит бир бўлакка бириктирган боб. Буни “тил бириктириш”, “қўш мозор”, “илоннинг иккиланган тили”, “аждарҳонинг икки боши”, “танганинг икки томони” деб... тушунаверса бўлади! Ҳамма гап – муаллифнинг маҳорати ҳам, айтмоқчи бўлаётган фикрлари ҳам мана шунда аён кўринади, дейиш мумкин. Яъни, Зайнабнинг дарди – Ўзбек ойимнинг оғмалигида ва аксинча, Ўзбек ойимнинг оғмалиги – Зайнабда чидаб бўлмас янги бир дард пайдо қилишида! Зотан, биз ўзбеклар оиласида қай-

нонанинг оғмалик қилмай, (хоҳ кундош бўлсин, хоҳ овсин!) ҳар икки келинига тўғри ва тенг қараши эрнинг ҳар икки хотинига тўғри ва тенг қарашидан ҳам муҳимроқ. Чунки ўзбек оилаларида кўпинча айна шу қайнона-келин муносабатлари оиланинг ўсиб-ўнгишига ҳам, ўсмай-сўлишига ҳам сабабчи бўлади. Юсуфбек ҳожи уйида Зайнабнинг суюнадигани ҳам, ишонадигани ҳам фақатгина Ўзбек ойим эди, ёлғиз угина Отабекнинг “жонсиз ҳайкал” лигини бир қадар сездирмай, “Марғилондаги анди”ни ҳар боб билан ёмонлаб, ўзини мақтаб-эркалаб яшар эди. Энди у ҳам ҳали ўзи кўрмаган кундоши Кумушга ошкора оғиб турса, Зайнаб учун бундан оғирроқ дард борми, ахир!

Айниқса, ушбу бобда Юсуфбек ҳожининг чинакам оила бошлиғи экани, ўз қарамоғидаги ўғли, хотини, келинини тўғри йўлга қандай солиши яққол кўринадди. Ҳожи ёлғиз ўғли билан иложи борича тил топишиб, унга боғлиқ бир муаммони ақл кўзи ва кенгаш билан ечиб хотиржам бўлгач, табиийки, “чала-думбул табиатлик хотинининг феъли хўйини яхши билгани учун... унинг марғилонлиқ келинга бўлган адоватини Отабекдан ҳам яхшироқ билгани учун... ўз тарафидан Ўзбек ойим тушқурни яхшилаб эбка олмоқ, юз қизарадирган ишларга қарши чораларни кўрмак фикрига тушди”. Келтирилган жумлада Юсуфбек ҳожининг ўз хотинига муносабати баайни кўзгудагидек тиниқ кўриниб турибди! Одатда “тушмагур”, “яшамагур”, “ўлгур” каби бўлишсиз феъллар қаҳр ва ғазаб билан айтилган ёмон ниятни, “тушқур”, “яшагур”, “барака топгур” каби бўлишли феъллар яхши ниятни билдиради. Юсуфбек ҳожининг “тушқур” дейишида ҳам хотинининг оғир феълига кесатиқ, ҳам унга нисбатан меҳрибонлик ва кўнгилчанлик туйғулари билинади. Қолаверса, бу сўзга Ўзбек ойимни ҳовуридан тушириш, уни ўз йўлига солиш, тушунтириш каби маънолар ҳам юкланган.

"Ўғлингиз Марғилондан уйланмади, бир балодан уйланди!" деб арз-дод қиладиган Ўзбек ойим эртага келини билан кўришса қандай "юз қизартирадиган ишлар" бўлишини тасаввур қилиш ҳам қийин-да. Дарҳақиқат, бу иш ҳам қийин, ҳам қалтис. Биринчидан, хотинига Отабекнинг сирини, яъни Марғилондаги воқеаларни зинҳор айтиб бўлмайди. Иккинчидан, Отабекнинг Марғилонга уч ойлаб бормаганининг чин сабабини ҳам гапириб бўлмайди. Учунчидан, қудаларнинг Тошкентга келиш ташаббуси улардан чиққанини сўзлаб бўлмайди. Сабаби, буларнинг ҳаммаси ўзаро чамбарчас боғлиқ. Шундай экан, Юсуфбек ҳожи оташнафас дуохон ёки тажрибали руҳшуносдек Ўзбек ойимга бўлган ва бўлажак воқеаларни ўта табиий кўрсатиши ва унинг ўйлаш йўсинини ўнглаши керак. Шунинг учун у Ўзбек ойимнинг ўзи нобоп ўғли ва "анди" келини ҳақида гап бошлашини кутади. Сўздан сўз чиқиб, кутилгандек хотини ўғил ҳасратини бошлайди-да, эрини "ўғил-қиз ўстиришга уқуви йўқ"ликда айблайди. Ёунга жавобан Юсуфбек ҳожи уни ўринсиз чиранмасликка чақиради-да, "Сенинг муддаонг – марғилонлик келинни ўғлингдан ажратиб юбориш ва бу келининг билан қолдириш – шундоғми?" деб очикчасига сўрайди. Ўзбек ойимнинг "Албатта шундоғ!" деган жавоби аввалги бобда келтирилган Отабекнинг ўз онасини "давосиз дард" деган ўйини тасдиқлагандек бўлади. Юсуфбек ҳожи бўш келмайди, хотинига куйиб-пишиб уқтиради: "ўғлингдан сўрасанг "қайси хотининг билан бўлишни хоҳлайсан? Хоҳламаганингни кўй!" – деб. Нима дейишини ўзинг ҳам яхши билсанг керак, хотин!" Хотини бўлса, ўз билганидан қолмайди-да, яъни кўришиб турган ҳақиқатни тан олгиси келмайди-да, буни марғилонликнинг ҳинди домласининг кучлилигига йўяди. Шу пайтгача кулгу аралаш гапирган Юсуфбек ҳожи жиддий тусга киради ва хотинига ачиниш билан

қарайди. Ундаги бу ўзгаришни қандай тушунмоқ керак? Аввалига, “аччиқни аччиқ кесади” деганларидек, Юсуфбек ҳожи чала-думбул хотинига унинг тилида гапириб тушунтирмоқчи бўлди. Бироқ жоҳилликни жоҳиллик билан эмас, маърифат билан енгиш мумкин бўлганидек, кулгуни жиддийлик билан, жиддийликни кулгу билан енгиш мумкин. Шунинг учун Юсуфбек ҳожи кескин ўзгариб “Бундоғ ақлсиз ишларни қўяйлик, хотин!.. бизга лозими ўғлимизнинг хурсандлиғи нима бўлса, шуни ахтаришдир. Мен яхши биламанки, сен бу ишларни фақат ўғлингни аяғанингдан қиласан...” дея хотинининг кўнглига йўл қидиради. Сўнг ўғлини Марғилон йўлидан қайтарганини айтади. Бу билан ҳам юқорида таъкидланган сирларни яширади, ҳам Ўзбек ойим топган дуохонларнинг ишларини йўққа чиқаради. Ана шундан кейин: “Отабекни койиб тўхтатқанимдан сўнг сенга кенгаш солмасданоқ қудаларингга бир хат ёзган ва келин болани Тошкандга олиб келишларини сўраган эдим. Ҳайтовур, сўзимни ерда қолдирмаган ўхшайлар, букун қудадан битта жавоб хати олдим... Ақлли кишиларнинг садағаси кетсанг ҳам арзийдир: “Шу чоққача сизларга айттирмасданоқ зиёратларингизга боришимиз керак эди. Хатингизни ўқиб ниҳоятда хижолат чекдик, айниқса, келин болангиз бек ойимга қайси юз билан қарайман, деб юзини юлди. Бу одобсизлигини борғандан сўнг, албатта, юзига солмаслар, деб ишонамиз” дейдир...” Бу гапларда ўзбекона муомала маданияти, арбобга хос ҳар қандай муаммони яхши тадбир ва яхши гап билан ҳал қилиш маҳорати яққол зухур кўрсатиб турибди. Ўғлини йўлдан қайтаргани, қудаларга хат ёзгани, аслида, ёлғон, ёлғон гапириш эса – гуноҳ, лекин дўстларни яраштириш ва бошқа хайрли ишларда ёлғон гапириш жоизлигини Юсуфбек ҳам ҳожи, ҳам оила бошлиғи, ҳам давлат арбоби сифатида яхши билади. Ёзувчининг

маҳоратини унинг “билса ҳазил, билмаса чин” услубида ёзишидан ҳам кўрса бўлади. Яъни, ёзувчи Юсуфбек ҳожининг ўз қудаларига хат ёзиб, уларни чақиргани ҳақидаги ёлғонини тасвирлаши орқали у буни эртадир-кечдир қилиши кераклигини таъкидлаяпти. Сабаби, Отабек Марғилондан уйланиб, тўғрироғи, Мирзакарим қутидорнинг уйига ичкуёв бўлганини билган Юсуфбек ҳожи қудаси Мирзакарим қутидорга мурожаат қилиб, Кумушни Тошкентдаги уйга келин қилиб туширмаса-да, уларни чақириб танишишлари жоиз эди-да. Яна шуни таъкидлаш жоизки, Юсуфбек ҳожи Ўзбек ойимга қудаларини ҳам, келинини ҳам боплаб мақтаб турибди. Фараз қилинг, агар қудаларни Юсуфбек ҳожи чақирмаганини, балки улар ўз ташаббуслари билан келаётганларини Ўзбек ойим билса, унинг кўнглида қудаларга нисбатан “ўғлимни менчиклаб олганлари етмаганидек, энди уйимга келиб ўғлимни зўрлик билан олиб кетишмоқчимиз?” ёки “чақирилмаган меҳмон” деган малоллик туғилмасмиди? Гапдаги “юзини юлди” ибораси туркий халқларга, хусусан, ўзбекларга хос имо-ишора бўлиб, уятни билдириш учун ўзбек бош ва кўрсаткич бармоғи билан юзини чимчилайди ёки бош бармоғи билан юзини силайди. Қайнона ва келин ўзаро тил топишиб, иноқ яшашлари учун энг асосий шарт – келиннинг ўз қайнонасига кўнгилчанлиги, юмшоқ-ювошлиги, камсуқум-тийиқлиги, андишалилиги, ширинсўзлиги, қисқаси одобли-оқилалиги ҳисобланади. Юсуфбек ҳожининг ўз келинини одобли-оқила қилиб кўрсатиши қайнона кўнглини мумдек эритади-да, “Ўзбек ойим эрига анқайғанча қараб турар эди”. Ўзбек ойимнинг обрў-эътибор, мартаба, шуҳратга ўчлигини жуда яхши билган Юсуфбек ҳожи қудаларини мақташ-ни кучайтиради: “Қайси уйни бўшатдирсақ экан?.. туя сўйиб чарлаганингда ҳам келмайдирган кишилар!” Бу гаплардан кейин Ўзбек ойим бу томондан у томонга –

бир юз саксон даражага оғади. Жумладан, “Узоқ, яқин хотинларнинг “Ҳой, Ўзбек ойимнинг марғилонлиқ келини ҳам келибдур, худди тўтининг боласи эмиш...” деган сўзлари эшитилгандек бўлди... Шу чоғқача Зайнабга ялиниб, ялпоғланиб кун кўриб юрган бўлса, мундан сўнг бир кўша келинни ўзининг оёғлари остида ялиниб юрган ҳолда кўрди...” Хуллас, “уч йиллик гина ва адоват ўрнига ниҳоятда олий марҳамат ва меҳрибончилик келиб ўтирган эди”. Натижада Ўзбек ойим тағин ташаббусни ўз кўлига олиб, эрига таклиф қилади: “Ҳар нима бўлганда ҳам, теги нозик, – деди ойим, – иззати учун шу уйимизни бўшатиб берамизми?” Юсуфбек ҳожи нима дерди, тилакка етилгач, кўноқ кутишга, тўй-маърака тадбирларини уюштиришга уста хотинига “Ўзинг биласан” дейди-да!

Қадрли меҳмонларини яхши кутиб-қутлаб олишга ўғли руҳан тайёрланди, хотини ҳам, мана, таппа-тайёр, энди иккинчи келини Зайнаб қолди. Шунинг учун ҳожининг “Зайнабқа ҳам бу хабарни ётиғи билан айтиб қўямизми?” деган синовчан саволига Ўзбек ойимнинг берган тўрс жавобини қаранг: “Сиз билан мен бир ишни мувофиқ кўрганимиздан кейин, Зайнабга чикора!” Шу гапнинг кетидан муаллиф тушунтириш беради: “Мундан уч дақиқа илгари саодати учун тиришилган орзулиқ Зайнабнинг оқибати ҳам шу бўлиб қолган эди”. Бундай кутилмаган ўзгаришни “оғмалик” дейиш ҳам камлик қилади, аслида. Бунда қайнонанинг ўз келинига тўла эгалик қилиш ҳисси кўзга яққол ташланади. Қолаверса, қайнонанинг келинлари орасидаги соғлом рақобатни ўзи билиб-билмай ёқлаётганини ҳам кузатиш мумкин. Юсуфбек ҳожи хотинининг жавобидан ҳам қониқмайди, ҳам чўчийди. Зайнаб кундошини очик юз билан кутиб олишга руҳан тайёр бўлмоғи керак! “Қош қўяман деб кўз чиқарадиган” хотинига бундай нозик

ишни ишониб бўладими?! Шунинг учун у хотинига насихат қилгач, Зайнабни чақиртиради. “Ўзбек ойим Зайнаб билан Отабекнинг кутилмаган равишда очилиб сўзлашиб ўлтурганлари устидан чиқиб қолди”. Бу ҳам бежиз эмас. Тасаввур қилинг, бу ёқда Юсуфбек ҳожи хотинининг, у ёқда Отабек хотинининг кўнглини овлаб, бўлажак учрашувга тайёрлашяпти. Ўзбек ойимнинг Отабек ва Зайнабга “Ўғил-қизнинг кенгашими?” деган киноясидан камида икки маъно англашилади. Биринчидан, Ўзбек ойимнинг ҳақиқатдан ҳам чала-думбуллиги, дангалчилиги, тап тортмаслиги. Иккинчидан, у икковига, айниқса, Зайнабга қуруқ гапда эмас, амалда ҳаракат қилиш керак деган ҳам кесатиқ, ҳам насихат, ҳам огоҳлантириш қиляпти. Сирасини айтганда, Ўзбек ойимни, ёзувчи таърифлаганидек, чала-думбул эмас, балки ичидан пишган содда-муғомбир деса бўлади. У ўзини содда қилиб кўрсатади-ю, лекин аслида муғомбирона мақсадларни кўзлайди. Бу борада, эҳтимол, у сиёсатдон эридан қолишмайди. Бу дунёда ҳар бир мавжудоту махлуқот жуфт-жуфт қилиб яратилган. Ҳар бир жуфтлик ўзаро бир-бирини тўлдириб, бир-биридан куч-қувват олибгина қолмай, бир-бирига ҳар жиҳатдан мос ва ўхшаш бўлади. Масалан, кўёш билан ой, ер билан осмон, кун билан тун ва ҳоказо. Шундай экан, Юсуфбек ҳожи билан Ўзбек ойим ҳам нафақат бир-бирларини тўлдирадидлар, балки бир-бирларига ўхшайдилар ҳам. Униси ҳожи, художўй бўлса, буниси дуохон, домлажўй; униси давлат ишларида тўра-ю сўзамол бўлса, буниси оилада ўзига хониму сергап; униси оғир-босиқ ва ўйчан бўлса, буниси енгилтабиат ва ўзбилармон; униси халқнинг кўз ўнгидаги атоқли арбоб бўлса, буниси элнинг кўз ўнгидаги донгдор кайвони... Одатда ҳар қандай асарда ҳар бир қаҳрамоннинг биринчи айтган сўзи ёки амали унинг бутун дунёқарашию феъл-атворини кўрса-

тади. Қайнонасининг саволига жавобан Зайнабнинг кулимсираб “Шунақага ўхшайдир, ойи! Ўғул-қизнинг кенгаши худди шу кунга йиғилиб қолган экан” дейишидан бир қанча маъноларни уқса бўлади: зоҳиран кулиб турса-да, ботинан йиғлаётганини; неча вақт ўзини олиб қочган эри худди шу кунга келиб кутилмаганда очилиб гаплашиб қолганини; кута-кута сабр-бардоши тугаётган келин ўзининг ўғил-қиз кўриш истагини шартакиларча очиқ-ойдин айтаётганини; ўғил-қиз кенгашини эрининг раъйига қараб шу кунгача “йиғиштириб” (тўхтатиб, четга суриб, ортга ташлаб) келганини... Сўнг Ўзбек ойим ўғлига томдан тараша тушгандек шундай насиҳат қилади: “Иккаласига бир пардан кўйлаклик ол! Бирини паст, бирини баланд қилма, бу хотининг бўлганда, ул ҳам кўз очиб кўрганинг...” Ўзбек ойимнинг чинакам қайноналарга хос одилона ва оқилона бу гапининг маъносини Отабек бироздан кейин англаб етади-да, ойисининг Кумушга оғганидан, тўғрироғи, ҳар икки томонга ҳам ён босаётганидан кўнгли жойига тушади. Ўзбек ойимга эргашиб чиққан Зайнабга Юсуфбек ҳожининг “Болам, Зайнаб, биз Марғилондаги опанг кўчини олиб келмакчи бўлдиқ... Сен шунга нима дейсан?” дея берган биринчи синовчан саволига Зайнаб эсанкирайди. Ўзбек ойимнинг айтган бояги гапларини англаб, “дўст душман ёнига ўтди” (яъни қайнона кундош ёнига ўтди) дея хулоса чиқаради. Зайнаб “Мен нима дер эдим...” деб анқовсираганида, “яхши отга бир қамчи, ёмон отга минг қамчи” деганларидек, Юсуфбек ҳожи саволини аниқлаштиради: “ул келган чоғда эгачи-сингилдек бўлиб кета оласанми?” Тушунган одамнинг садағаси кетсанг арзийди, деб ҳисобловчи ҳожига Зайнаб “Бўлиб кетармиз...” дея муғомбирона гап қайтаради. “Хўп бўлади, отажон. Сизни уялтириб қўймаман”га ўхшаш ижобий-келишимли жавоб беришнинг

ўрнига илондек тўлғониб, тутқич бермаётганидан унинг асл қиёфаси мана мен деб турибди. Юсуфбек ҳожи анойи эмас, “Эгачи-сингил бўлиб кетарсиз-а?” дея бурч ва жавобгарликни келини елкасига юклаб тинчланмоқчи. Лекин шунда ҳам Зайнаб “Билмадим...” деб тониб чиқади. Юсуфбек ҳожининг ўрнида жиззакироқ одам бўлса, бу гап-сўзлардан аччиқланиб келинини койиб-қарғаб юбориши ҳеч гап эмас. Лекин Юсуфбек ҳожи босиқ ва зийрак одам сифатида келинини тушунишга ҳаракат қилади: “Нега тагин билмай қолдинг?” Шунда Зайнаб бурро-бурро жавоб бериб нафақат қайнотасини, балки ўқувчини ҳам ақли балолиги ва топқирлиги билан қойил қолдирса, ажабмас: “Қарс икки қўлдан чиқади, мен яхши бўлганим билан опам ёмон бўлса, ҳозирги берган ваъдамдан нима фойда бўлсин...” Юсуфбек ҳожи ҳам бўш келмай “Жуда тўғри гапирдинг, болам, сендан олган ваъдани ундан ҳам оламиз” дея оқилона ҳукм чиқаради. Зайнабни ҳам тушунса бўлади: у ўз ҳақ-хуқуқини билади, қачон сабр қилиш кераг-у, қачон тадбир қўллаш кераклигини ҳам билади, у содда-муғомбирликда қайнонасида қолишмайди, зеро қайнона кўра-кўра ўзига ўхшаганини танлаган-да. Шу пайт Ўзбек ойим гапга аралашиб: “Зайнаб сиз ўйлаган келинлардан эмас, худоға шукур, ақл-ҳуши бошида”, – дейди. Унинг бу гапини ҳам ижобий, ҳам салбий маънога йўйиш мумкин: ўз келинини ҳимоя қилаяпти, унинг айтган гапларини оқлаяпти; ўз келинига “ўзинг ақллисан, яхши келинсан, вазиятни тушунгин” дея насиҳат қилаяпти. Юсуфбек ҳожи қинғир талқиннинг олдини олиб, адолат мувозанатини тиклайди: “Бошқа гапларни кўнглингга келтурма, қизим! Марғилонлиқ келин билан сенинг бизга ҳеч бир фарқларинг йўқ, иккавларинг ҳам боламизнинг қўшоғи – боламизсиз!” Қайнота-қайнонасининг шунча куйиб-ёниб гапирганларига “Хўп, мен рози” деган

маънода бир нима дейишнинг ўрнига “бошини ирға-тиб қўйди”. Зайнабнинг мана шу чучмал сўзлари ва чакки қилиқлариданоқ унинг ичимдан-топ феъли, писмиқлиги, “ичидаги оласи” аён кўринади.

Шундай қилиб, Юсуфбек ҳожи ўз бурчини қойиллатиб бажарди: хотини ва келинини озми-кўпми тинчитди. Энди навбат Отабекка! Қайнотасигаки ўжарлик билан беандиша жавоб берган Зайнаб, эрига юз чандон ошириб тўнглик-тўрслик, араз-алам, инжиқлик қилиши табиий. Бу жиҳатдан ҳам у ўз эрини “ўғил-қиз ўстиришда укувингиз йўқ” дея ёзғирган Ўзбек оймга жуда ўхшайди. Отабек ва Зайнабнинг қизғин суҳбатини ўқир экансиз, ҳар иккисининг дардларию кўрқувларини яққол туя оласиз. Отабекнинг “Нега чақирган эканлар?” деган саволига Зайнаб “Билиб туриб сўрайсизми?” дея пичинг қилади. Отабекнинг “Нимани билиб туриб?” деб анқовсираши Зайнабнинг жинини кўздиради-да, у “Марғилондан келадирган кишингизни...” дея баттар кесатиқ қилади. Гап нима ҳақда кетаётганини тушунган Отабек “Бунда менинг ихтиёрим йўқ... Ҳамма ишни отам қилаётибди...” дея ҳам тўғриси айтиди, ҳам ўз кўнглининг майлларини яширишга ва Зайнабнинг кўнглига қарашга тиришади. Аслида унинг кўнглини билмоқчи бўлган Зайнаб “Отангиз қилсалар ҳам, сизнинг кўнглингиздагича!” дея муғомбирлик билан кўнглига қўл солади. Отабек яна “Нима кўнглимдагича?” дея анқовсирайди. Зайнаб аламиси келиб “Суйганингиз билан биратўласига қўшилиб олиш, албатта, сизнинг кўнглингиздагича...” дея кўнглига ошкора чанг солади. Қаранг, “ҳақиқат аччиқ” деганларидек, Зайнабнинг “биратўласига қўшилиб олиш” дея ҳам аччиқ гапга усталигини, ҳам унинг иши мана шу қўшилишга сергак қоровул эканини кўрсатади. Худди шундай қоровулликни шу пайтгача қора Ҳомид қилиб келди,

ҳақто биратўла қўшилиб олишгандан кейин ҳам севишганларни ажратиб ташлай олди. Мана энди Зайнаб бу қўшилишга олайганча кўз тикиб турибди! Шундай экан, Отабек Зайнабга ўз кўнглини очишни ҳам истамайди, ҳам бунинг оқибатидан кўрқади. Гапни чалғитиш учун “Мен уни суяманми?..” деб анқовсирайди. Зайнаб “Албатта суясиз...” деб баттар бурчакка қисганида Отабек “Янглишасиз!” дея тониб чиқмоқчи бўлади. Зайнаб навбатдаги аччиқ гапни айтади: “Ҳеч янглишмайман! Сиз уйланишдаёқ уни суйиб олгансиз, мени бўлса... мен: ота-онангизнинг орзуларича!” Афсуски, мана шу айтишувда Отабекнинг яна бир қизиқ феъли кўринади. “Ҳақ бошни қилич кесмас” деганларидек, агар Отабек ҳақ гапни, яъни ҳақиқатдан ҳам Кумушга кўнгли борлигини тан олиб, ўз муносабатларини аниқлаштириб олганида эди, тақдирлари бутунлай бошқача бўларми эди. Отабек бу ишга ботинмай, бир ёлғондан минг ёлғон тўқиб, Зайнабни алдамоқчи бўлади. Ахир, “касални яширсанг, иситмаси ошкор қилар” деганларидек, эртадир-кечдир Зайнаб мана шу ёлғонлар ўзига нисбатан хиёнат эканини тушунмайдими?! Отабек ёлғонга ёлғонни улайди: “Бошда... суйиб уйланганим сиз айтганча тўғри, аммо ҳозир ундоғ эмас!” Зайнаб бунга, табиийки, ишонмайди-да, терговни баттар кучайтириб, нега ўзини хотин ўрнида кўрмаслиги сабабини сўрайди. Ва ниҳоят, ночор қолган Отабек ўзининг мизожи заифлигидан уялишини айтади. Зайнаб “Менга сизнинг мизожингиз керак эмас... Ўзингиз!” дея йиғлаб ёлборган ҳолда Отабекнинг қучоғига ўзини ташлайди. Отабек унинг шу қадар юрак дарди борлигини биринчи марта биледи. “Бечора Зайнаб – жонсиз ҳайкални ўлиб қучоқлар ва ёлборар эди”. Ўйлаб қаралса, кейинчалик Кумушнинг бўйида бўлгач, Отабекнинг ёлғони ўз-ўзидан фош бўлади ва бу Зайнабнинг қонини қайнатиб, эсини бут-

кул оғдиради. Энди, келинг, Отабекнинг тутган йўлини англашга уриниб кўрайлик: унинг бу қизиқ феъли – Кумушни севмаслиги ҳақида ёлғон гапиришга нима мажбур қилди? Инсонда ишқ-муҳаббат, нафрат, ҳасад ҳислари каби рашқ-қизғаниш ҳисси ҳам ўта кучли бўлади. Отабек Зайнаб билан турмуш қурганига икки йилдан ошган бўлса-да, жонсиз ҳайкал бўлиб ундан бирон марта ёлчителиб кўнгил сўрамагани учун Зайнабнинг юрак дардини эшитиб ҳайрон қолди. Энди тасаввур қилинг, у Кумушни севишини тан олса, Зайнабдаги ишқ-муҳаббат ҳиссига рашқ ва нафрат ҳислари кўшилиб, эртага Марғилондан келган Кумушни ўз алангасида куйдириб кул қилиши тайин-да. Шундай экан, худди Юсуфбек ҳожи “Марғилонлиқ келин билан сенинг бизга ҳеч бир фарқларинг йўқ” деганидек, Отабек ҳам худди шу гапни такрорлашга мажбур. У Кумушни ўз вақтида Ҳомиддан кўрганидек, энди Зайнабдан кўришга мажбур. Йўқса, Зайнаб Ҳомиддан беш баттар аламзадага айланиши ва ҳар бало қилиши мумкин. Демак, Зайнабнинг дарди Ҳомиднинг дардидан минг карра хавфлироқ...

“Қудаларни кутиб олиш” деган қутлуғ номли еттинчи бобда қизгин тайёргарликлару меҳмонларни кутиб олиш жонли тасвирланади. Ўзбек ойимнинг кичик қудаси Моҳира ойим, унинг қизи Хушрўйбиби билан келини Ҳанифа, қолаверса, кўшнилари Карима отин, Шарофат чевар, Маҳинабону, хуллас, “ўн чоғли хотин бўлишиб совутмачоқ дастурхонга ўтириш” ганларисида у айтган қуйидаги гаплар нафақат қайнона кўнглидаги фахр-ифтихор, мақтаниш иштиёқи, балки, айни чоғда, ўзи ёниб турган оловга билиб-билмай кўшимча саржин қалаштириши ҳамдир: “Бечоранинг бори-йўғи пешанасидаги боласи шу бизнинг келинимиз. Отабекни ўз боласидан ҳам яхши кўриб, “ўғлим бўлса шундоғ бўлар эди-да, мендан кейин ҳамма

давлатим шуники, илоҳи омон бўлсин!” дер экан”. Бу аёлнинг оқибатини билиб-билмай мақтаниб айтган гаплари тингловчилар, айниқса, қудаси Моҳира ойим билан унинг катта қизи Хушрўйбиби қалбида қандай туйғулар (бахиллик, алам, рақиблик, кеккайиш,...) уйғотиши аниқ! “Билса ҳазил, билмаса чин” дегандек, Моҳира ойим “Ҳа, айланай қуда... қарс икки қўлдан чиқадир, деганлар... Бузоқ яхши бўлса, икки онани ҳам эмар экан...” деб ҳам қудасига, ҳам куёвига аския қилипти. Ўзбекча аския санъати сўз ўйинига таянган бўлиб, унда бир сўз, ибора ё гап билан бир неча (устки ва остки) фикрлар уқтирилади-да, ундан кичик бир маънони англаса, катта бошқа маънони англайди. Масалан, Моҳира ойимнинг “қарс икки қўлдан чиқадир” ибораси ҳам Ўзбек ойим билан Офтоб ойимни (устки маъно), ҳам Ўзбек ойим билан Моҳира ойимни (остки маъно) англатади. Яъни, Моҳира ойим Ўзбек ойимга ҳам “Ҳа, энди, сиз билан Офтоб ойим бирга ўғил-қизларга бош-қош бўласизлар-да” демоқчи, ҳам “Ҳа, энди, менга боқиб оқибатли бўлсангиз, мен ҳам сизга жим қараб турмайман-да” демоқчи. Худди шундай у куёви Отабекни яхши бузоққа ўхшатяпти. Яна бу ерда гап қайси оналар (яъни, она ва қайнонами ё икки қайнонами) ҳақида кетаётганини англаш тингловчига боғлиқ. Хуллас, бу гапларининг тагида ҳам мақтов, ҳам алам, ҳам кесатиқ яширинган. Ва ниҳоят, чўри Ойбодоқнинг “Келишганга ўхшайди” деганида хотинларнинг сўз-киликлари уларнинг кўнгилларини яққол кўрсатади: “Ўзбек ойим гапириб турган сўзини ярим йўлда қолдириб, ирғиб ўрнидан турди ва меҳмонлар ҳам унга эргашдилар. Зайнаб бўзарған ҳолатда уйига югуриб кетди. Ўзбек ойим бошлиқ хотинлар ҳавли юзасига тушдилар. Моҳира ойим қизи Хушрўйнинг қулоғига нимадир шивирлаб кулиб қўйди”. Ўзбек ойим марғилонлик азиз меҳмонларини кутиб олиш-

га ошиққанида Моҳира ойим ва қизларининг, аксинча, тайсаллашлари ҳам, ҳатто Зайнабнинг очиқчасига қочиб қолиши ҳам бежиз эмас. Бу уларнинг безовта кўнгиллари-ю “қийшиқ ичаклари”ни кўрсатувчи деталлардир. Кумуш ўзбекона ибо-ҳаё билан уялиб ичкарига киролмай турганида Офтоб ойим қудаси Ўзбек ойимнинг ёнига келиб “Уялиб тургандир” деб кулади. Ўзбек ойим кулимсираб “Ҳой пошша келин! Бизлар кутиб қолдик-а, уялманг, болам!” деб чорлагач, сўнг яна Ҳасанали йўлакка қараб имлагач, “қип-қизарган ҳолда Кумуш кўринди...” Худди кўшиқда айтилганидек “Битта-битта қадам босиб ибо билан келибди, Келибди-ё келибди, ҳаё билан келибди”. Шундан кейин Ўзбек ойимнинг Кумушни “маҳкам қучоқлаб, юзидан шап-шап ўпиб, айланиб-ўргилиши ва тикилиб-тикилиб нима учундир йиғлаши” тилга олинди. Сезилиб турадики, бу чала-думбулгина эмас, ўта самимий-беғараз, дилидаги тилида аёлнинг йиғиси фақатгина севинч ёшлари эмас, балки Марғилонда шундай гўзал келини бўла туриб, ёлғиз ўғлининг бошига кундошлик балосини орттирганидан афсус-надоматнинг ҳам ифодаси! Кейинги гапнинг тағмаъноси яна-да теранроқ! “Кутиб турган хотинлар, Моҳира ойим, Хушрўй ва Ҳанифалар Кумушни кўрган он бир-бирларига қарашиб лабларини тишлашдилар”. Қаранг, шу биргина гапнинг ўзида олам-олам маънолар чиқиб турибди. Биринчидан, кутувчилар иккига бўлиб кўрсатиляпти: бир томонда дўст-ёр хотинлар, иккинчи томонда Моҳира ойим бошлиқ душман-ағёр хотинлар. Иккинчидан, дўст дўстга, душман душманга қараб, ўзига қўлдош-ўйдош қидиради. Учинчидан, Кумушнинг ой юзини кўрган дўст-у душман лаб тишлайди. Луғатларда “лаб (тил) тишламоқ” иборасининг икки маънони англатиши кўрсатилган: “кутилмаган ҳодисага дуч келиб, нима дейишини билмай

қолмоқ”, “гапдан тийилмоқ”. Қолаверса, вазиятга қараб, бу ибора “хайрат бармоғини тишлади” ва “бурнини тишлади” каби ибораларга тенг кучлидир. Демак, ой юзли Кумушни кўрган дўст-ёр хотинлар хайратдан лол қолиб лабларини тишласалар, Кумушнинг кўз қамаштирувчи гўзаллигини кўриб-кўролмаган душман-ағёр хотинлар лабларини ҳам бурунларини тишлайдилар... Ўзбек ойим уйдан чиқиб келган Зайнабга имлаб “Қани, ўзинг тани-чи, ким экан бу!” деб сўраганига Кумушнинг “Зайнаб опам!” дейиши кўп маъноларни англатади. Аввало Зайнаб Кумушни кутиб олишга кечикиб чиққани унинг “нохуш келибсизлар” деганини англатади. Кумуш Зайнабдан ёши катта бўлишига қарамай, уни синглим эмас, опам дейиши унинг бағрикенглигини, уни ўзига яқин олишини ва тинчликсеварлигини англатади. Қолаверса, аслида ҳам Кумуш ёшроқ, Зайнаб каттароқ кўринадилар. Табиийки, меҳмонларни кутиб олиш маросимига, яъни, бутун бобга бу муҳим тадбирнинг бош уюштирувчиси Юсуфбек ҳожининг эзгу тилаклари, айтиш мумкинки, илоҳий бир мағиз бағишлайди: “Бизнинг Марғилонда ҳам шундай келинимиз бор экан-ку, биз билмай юрған эканмиз-да! – деб теварагига қараб кунинди ва қўлини дуога очди. – Бизни шунчалик сийлаб келибсизлар, бу яхшилиқларингиз биздан қайтмаса, худодан қайтсин. Оллоҳ таоло ёшларга тинч ва баракатлик умр берсин... Илоҳим тақаббул (қабул бўлсин) дуо...” Буюк эпосимиз хотимасида янграган “Бугун қадр кечалари!.. Бундай кунда кўнгли тўқлар, Ҳар ким бир-бирини йўқлар” хитоби ҳам яққол кўрсатиб турибдики, инсон қадрланган жойида азиз! Юсуфбек ҳожининг бу оқкўнгил гаплари Ҳазрати Инсон шаънини, унинг қадр-қимматини, дарҳақиқат, илоҳий, самовий, осмоний юксакликларга кўтариб турибди. Қудалар ҳам, қудағайлар ҳам, эр-хотинлар ҳам – бар-

чалари бир-бирларини йўқлаб, қадрлаб, сийлаб турибди-да, ахир! Юсуфбек ҳожи чин кўнгилдан айтган эзгу тилакларнинг чўққиси, табиийки, келинлари Кумуш билан Зайнабга аталган: “Мен сизларнинг кўришиб турганларингизни кўриб жуда қувондим. Мундан сўнг ҳам шу йўсунда бир-бирларингизга эгачи-сингилдек бўлмоқларингизни тилайман”.

Бу гап айтишгагина осон! Гап, айниқса, кундошлик борасида кетар экан, Юсуфбек ҳожидек авлиёсифат нуруний ва руҳоний зотнинг тилаклари ҳам ҳамма вақт ҳам ижобат бўлавермайди. Аччиқ ҳаёт ҳақиқати-да бу, начора. “Зимдан адоват” деб номланган кейинги – саккизинчи бобдан то асарнинг сўнгги – ўн олтинчи бобигача бўлган нақд саккиз боб ана ўша кундошлик руҳиятини атрофлича очиб кўрсатишга моҳирона йўналтирилган.

Авалло шу ҳолни айтишимиз керакки, кундошлик руҳиятини ёзиб ҳам ёйиб кўрсатишда шу мавзуда қалам тебратган бошқа бирон-бир ёзувчи (на Ҳамза, на Чўлпон, на Ойбек!) Қодирий билан бўйлаша олмайди. Кундош қалбидаги қиттак тебранишларни ҳам илғаб тасвирлаш маҳоратида Қодирий нафақат қодир сўз санъаткори, балки, айни чоғда, қодир руҳшунос олим сифатида иш кўради. Айниқса, шу бобда тилга олинган Ўзбек ойим ва бошқа қаҳрамонларнинг ўзбекона урф-одат, расм-русумларга жонкуярлиги ҳамда аскияга уста эканликлари ёрқин мисолларда кўрсатилади. Меҳмонлардан уялиб туриб қолган Кумушга Ўзбек ойим “Ийманма, Кумуш отин, бу кун-эрта бизга янги келинсан, учунчи кундан бошлаб сен муғамбирнинг бошингда тегирмон юргизишни ўзим яхши биламан! Яна, ҳали сен маним собунимга кир ювиб кўрганинг йўқ!” дея барчани, ҳатто Кумушни ҳам кулдиради. Кулги-аския ҳам худди курашга ўхшайди, ҳар иккисида ҳам “кўтариб уриш”, “қарши қўйиш” усули

қўлланади. “Ийманма”, “Кумуш отин”, “янги келин” дея юксак ҳурмат кўрсатилиб, сўнг “муғамбир”, “бошингда тегирмон юргизиш”, “совунимга кир ювиб кўр” деб ерга уриляпти. Моҳира ойимнинг “Марғилондан етиб келгунча ҳам жуда бир ерга еткандир-сизлар?” деган илмоқли саволига Офтоб ойим “Унча чарчаганимиз йўқ...” дея чап беради. Агар Офтоб ойим “Тўғри айтасиз, қуриб кетсин, йўл азоби – гўр азоби” йўсинида жавоб қилса, бу гапи қудаларининг кўнглига оғир ботиши тайин эди-да. Маҳинабонунинг “Йўл лойдир?” деган илмоқли саволига ҳам Офтоб ойим “Лой эмас, йўл жуда яхши экан...” деб яна чап беради. Кўйни сўйиш учун Ўзбек ойим Офтоб ойимдан фотиҳа беришини сўраса, Офтоб ойим Моҳира ойимдан сўраб мулозамат кўрсатади. Моҳира ойимнинг “фотиҳа бериш сизнинг ҳаққингиз, биз бўлсақ фотиҳани кўп берганмиз...” дейиши унинг ҳам мулозаматини, ҳам манманлигини кўрсатади. Ўзбек ойимнинг Кумушга суқланиб қараши ва уни томоққа қисташида келинига нисбатан меҳрибонлик, маҳлиёлик, сеҳрланишни уқса бўлади. Ҳозирда “овқат”, “таом”, “егулик” сўzlари қўлланса, қадимда “томоқ” сўзи кенг қўлланганига ҳам эътибор беринг. Ўзбек ойимнинг “эшиқдан киришингданоқ сансирай бошлаганим учун хафа бўлдингми?” сўроғига Кумуш “Хафа бўлиш эмас, суюндим!”, Офтоб ойим эса “Сансирашингиз уч йилдан бери Кумушни болам деб юрганингизни бизга очик онглатди. Айниқса, мен бунинг учун сиздан миннат-дорман!” дейишлари она ва қизнинг нақадар оққўнгил ва хушмуомала эканликларини кўрсатади. Шу тобда Зайнабнинг “Мени ҳам чимилдикдан чиқишим биланоқ сансираган эдилар...” дейиши ҳам кўп маъноларни англатади: Қайнона-келиннинг бир-бирига меҳри тобланиб кўяётганини кўролмаслик. Ўзининг ҳам келин эканини барчага эслатиш. Ўзбек ойимнинг

Кумушни чимилдиқдан чиққанида қутламаганини таъкидлаш... Лекин “касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади” деганларидек, Зайнаб бу гапи билан ўзининг шумлигини кўрсатяпти: биринчидан, бу уйга остона ҳатлаб кирганида эмас, балки чимилдиқдан чиққандан сўнггина қайнонаси сансираганини билдирыпти, иккинчидан, чимилдиқдек муқаддас жойни тилга олиб ибосизлик, шартакилик қияпти, қолаверса, Отабек жонсиз ҳайкал эканини Ўзбек ойим ҳам, китобхон ҳам яхши билгани учун англайдик, унинг бу гапи, аслида, ғирт ёлғон! Ўзбек ойим таом ейишга қисталанг қилганида Кумуш: “Чарчадим шекиллик, иштиҳом бўғилганга ўхшайдир...” – дея узр сўрайди. Шунда Ўзбек ойим “Иштиҳонг бўғилган бўлса чарчаганингники эмас, эрингни соғинганингники” дея яна аския қилади. Барча қатори Зайнаб ҳам кулади. Бироқ унинг кулгиси самимий эмас, таҳқиромуз, истеҳзоли кулги, албатта. Кумуш юзини четга буриши унинг уялишидандир. Кўнглида эса, у қайнонасининг заковатига таҳсин айтади. Худди Ўзбек ойим Кумушнинг хусни ва одобига мафтун бўлганидек, Кумуш ҳам қайнонасининг заковатига ва шўх-шодонлигига мафтун бўлади. Қайнона ва келин тил топиша бошлаганлари шу эмасми? Қудалар, келинлар ва уларнинг ҳамроҳларининг бир-бирларини синашлари, зимдан қилган баҳслари тасвирланган бу бобни “Зимдан адоват” эмас, балки “Синов” деб номласа тўғрироқ бўлар, балки. Сўнг Ўзбек ойим қудаларига яна бир аския қилади: “Олинг, куда, сиз, ёшларни қўяберинг, буларни йигит асраса, сиз билан мени томоқ асрайди!” Яна гуррос кулги бўлади. Бу гал энди барча, хусусан, Кумуш ҳам, Зайнаб ҳам очиқ ва самимий кулишади. Бу енгил кулгидан сўнг Зайнабнинг янгаси Кумушга оғир савол ташлайди: “Бегингиз билан кўришмаганингизга қанча бўлди?” Яхшиям қутқарувчи она бор,

у “Уч ой, шекиллик” деб қизини қутқаради. Хушрўй эса, “Ҳа, бўлмаса, холам айтганларидек иштихонгиз бўғилгани ўшаники” деб босимни кучайтиради. Яна жонкуяр она ёрдамга келади: “Жилла уники бўлмаса керак. Маним ҳам иштихон бўғилгандек...” Гап айланаиб-айланаиб бош қахрамон – бош айбдор Отабек қаердалигига, нега меҳмонларни кутиб олишга чиқмаганига келиб тақалади. Шунда Зайнаб “Эрталаб мендан уст тўнларини сўраган эдилар... бир жойда ишим бор, деган эдилар!..” деб зимдан Кумушни чақиб олади. Кумуш билан ойиси оғир аҳволда қоладилар. Уларни бу аҳволдан Ҳасанали қутқаради: “Қимизни куявингиз сизга киргизди!.. Кеча ҳожи унга иш буюрган эканлар... бугун эрталаб эсига тушиб, меҳмонлар келгунча бориб келарман, деб шунга кеткан экан...” Бу билан Отабек меҳмонлар келишига бефарқ эмас, балки отаси топшириғи билан юргани ва жон койитиб қимиз келтиргани англашилади. Карима отин “Кечирилмайдир...” деганига Офтоб ойим “Ўзимиз жуда чўллаб келган эдик, шунинг учун кечирдик!” деб куёвининг ёнини олади. Гаплардаги “чўллаб” сўзи замирига “соғиниш, дийдорга ташналик” маънолари, “қимиз” сўзи замирига “соғинчни қондириш, олқишлаш, дийдорлашиш” маънолари сингдирилган. Ҳасанали “Сиз-чи?” деб Кумушдан сўраганида, у “бақадек қотиб ўлтурган Зайнабка қаради ва уялинқираб “Мен ҳам кечирдим...” деб жавоб берди”. Бу билан Кумуш нафақат Отабекни, балки ўзини чақиб олган Зайнабни ҳам кечираётгани англашилади. Аввалги ҳолатларда душманларнинг оғир сўроқларига Офтоб ойим жавоб қайтарган бўлса, бу ҳолатда дўстнинг саволига Офтоб ойим ҳам жавоб қайтармайди-қайтаролмайди. Ҳасанали “Сизнинг икки бошдан кечиришингизни ўзим ҳам билар эдим” дея аския қилгач, “бўғоз-қисир уй ичини кулги босди”. Аскияда яна “кўтариб уриш” усули қўлланыпти, яъни

Кумушдан “сиз кечирасизми?” дея унинг хурмати кўкка кўтарилиб, у “кечирдим” дегач, “у бошдан олиб қараса ҳам, бу бошдан олиб қараса ҳам, кечирмай қа-ёққа борардинг” дея унинг хурмати ерга уриляпти...

“Ҳожи этак силккан” деб номланган навбатдаги тўққизинчи боб асарнинг энг ихчам бобларидан бири. Унда тасвир аёллар гурунгидан эркаклар гурунгига кўчади. Давра тўрида, табиийки, энг қутлуғ меҳмон Мирзакарим қутидор, унинг ёнида маҳалланинг имоми Юнус Муҳаммад охунд, юрт оғаси Пирназар (собиқ) жаллод, Сотиболди отлиғ яна бир кекса ва ниҳоят, Отабек, Юсуфбек ҳожи, Ҳасанали – жами етти киши. Тўртинчи кун бўлиб ўтган қипчоқ қирғини устида сўз кетар экан, Юсуфбек ҳожининг давра аҳлига айтган аччиқ гаплари, кўпни кўрган билгамишнинг ҳар бири ҳикматга тенг гаплари: “Мен биз халқнинг одам бўлишимиздан тамом умидимни кесиб қўйдим... Эсимни таниғанимдан бери амал демай, мансаб демай, фақат шу мусулмонлар манфаатини кўзлаб келиб, оёғида ўзини қушбеги, мингбоши олган уч-тўрт манфаатпарастлардан гўё ёш бола каби алдандим... Улулғамир бўлган киши ҳам шу манфаатпарастларнинг хароб фикрларига қулоқ бериб, биздек одамлардан бу тўғрида бир оғиз кенгаш сўрашни унутди. Ҳолбуки, Мусулмонқул балосидан уни нажотка чиқарғучиларнинг биттаси биз эдик. Натижада эрса, сўзи – сўз, кенгаши – кенгаш бўлганлар шу уч-тўртта калла бузарлар бўлиб, бизга ўхшаганларнинг даражамиз ёш боладек алданиш экан... Шу кунгача бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлиб умримнинг ниҳоятига етиб қолдим, бу соқол шу эл қайғусида оқарди. Бу кўнгил шу манфаатпарастлар таъсирида қорайди. Ёшим олтимиш бешка етиб, бир вақт бўлсин ибодатимни жаноби Ҳаққа бевосита йўналтирғанимни ва кўнгил кўзим очилиб қилган саждамни хотирлай олмайман. Бу ал-

данишим эрса, Ҳақ тарафидан бир танбех, бўлмаганларга бўлишмоқчи бўлганим учун бир киноядир. Энди мундан кейинги беш кунлик умрим дунё можароларидан этак силкиб, тўшаъи охират тадорикини қилмоғим учун ғанимат кўринадир!” Олтмиш беш йиллик умрнинг сўнгидаги бу аччиқ ҳаёт синовларидан келиб чиққан аччиқ хулосалар, баайни авлиёи киромларимиз Аҳмад Яссавийнинг “Ер остига қочиб кирдим нодонлардин” ва Машрабнинг “Этагимнинг силкишидан юз минг ҳидо пайдо бўлур” ҳикматларидек, чинакам авлиёсифат зотнинг донишмандона гаплари! Улар донишмандликда беназир халқимизнинг “Қари билганни пари билмас”, “Қарисини қадрламаган халқ хор бўлади”, “Оч бўри қарисини ейди” қабилидаги гаплари нақадар ҳикматли эканини яна бир карра чинлатиб тургандек гўё. Келтирилган узукдаги халқона ибора – “калла бузарлар”ни олиб қаранг! Бу ўринда гап фақатгина калла оларлар – каллакесарлар эмас, ҳозирги атама билан айтганда “мафкуравий босқинчи”, яъни одамнинг онгини оғулаб, калласини гаранг қилгувчи бузғунчилар ҳақида ҳам кетмоқда! Юсуфбек ҳожининг бу астойдил иқроридан яна шуни ҳам англаш мумкинки, ҳар бир соҳанинг мутахассиси ўз ишини бажаришда уқув ва яроқни йўқотдим, бас, ўз иштиёри билан ишдан бўшаши тўғрироқ, бўлмаса ишдан бўшатилиши тўғри, йўқса ҳаммага кони зарар! Ўкинчилики, шўро тузуми йилларида кўплаб мансабдор шахслар касбий яроқлари талабни қондирмаса-да, ўн йиллаб мансабда ўтираверишарди, оқибатда юрт турғунлик, қолоқлик, тарқоқлик ботқоғига ботди. Ёзувчи ўз қаҳрамонини келажак авлод учун ўрнак қилиб кўрсатиб, тўғри мансабдор мана шундай бўлади, вақти келганда ўз ўрнини бўшатиб беришга журъати етади, демоқчи. Юнус Муҳаммад охунд ҳожига шундай таскин беради: “Эй ҳожи, ҳамма фасод улулғамир-

да, агар улулъамир дуруст одам бўлса, уч-тўртта мут-тахамнинг ёмонлиғи ҳеч қаерга бормас ва бунча гуноҳсиз бечоранинг қони ўринсиз тўкилмас эди. Жаноби пайғамбари худо ҳадиси шарифларида айтадилар-ким: “Изо васад ал-амру ило ғайри аҳлиҳи фантизир ас-соата”, яъни ул сарвари коинот марҳамат қилурлар-ким, агар бир қавмнинг иши ноаҳил одамга топширилган бўлса, бас ўшал қавмнинг қиёматини яқин бил, яъни ҳалокатига мунтазир бўл”, – деб. Қаранг, охунд, яъни ўқимишли, зиёли одам бирон қавмнинг тўзиш-тўзғиши-ю йитиб кетишига бош сабаб қилиб ноаҳилликни кўрсатяпти. Аввало шуни айтиш керакки, Қодирий охунд тилидан пайғамбари акрамнинг қутлуғ ҳадисининг арабчаси ва унинг шарҳини келтирар экан, бу билан кўп асрлик илмий-адабий анъанага бўйсунган. Масалан, Рабғузийнинг “Қисас ул анбиё” асарида ҳам худди шундай усул, яъни арабча матн, сўнг унинг шарҳи берилган. Бундай усулнинг афзал жиҳати шундаки, ўқувчи ё тингловчи шарҳнинг қанчалик тўғри бўлганини яққол кўра олади. Масалан, “ғайри аҳлиҳи” иборасини охунд “ноаҳил одам” дея шарҳлаган, бироқ, ўйлашимча, уни “ғаюр (ғайир) одамлар” дея шарҳлаш тўғрироқ бўлади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида “ғаюр (ғайир)” сўзи “бировни кўролмайдиган, рашк қиладиган, қизғанадиган; ёмонлик қилишни хоҳлайдиган, ичи қора” дея таърифланган. Ҳа, ичи қора, ичаги қийшиқ, нияти қинғир, кўнгли эгри одамлар ярамас, ноаҳил, бузғунчи бўлиб, ундайлар ҳар қандай қавмни ҳалокатга олиб борадилар. Шунинг учун халқ “Бир кун жанжал бўлган уйдан қирқ кун барака кетади”, “Олтовлон ола бўлса, оғзидагин олдирад”, “Оила аҳил бўлса, омад ўз оёғи билан келади” ва бошқа кўп ҳикматли гапларни бежиз яратмаган. Юқорида айтганимиздек, Қодирий ўз қаҳрамони-ни “Юсуфбек ҳожи” деб атар экан, уни буюк “Қутадғу

билиг” муаллифи Юсуф Хос Ҳожибга менгзайди. Бу ўринда ҳам Қодирий ўз қаҳрамони – маҳалла имомини “Юнус Муҳаммад охунд” деб атар экан, уни 1784–1801 йилларда Тошкент ҳокими бўлган Юнусхўжага менгзайди. Ўзбекистон Миллий Энциклопедиясида шундай ёзилган: “Юнусхўжа ўзаро қурашлардан толиққан рақибларини, жумладан, Туробхўжани енгишга ва 4 даҳани бирлаштиришга муваффақ бўлган... Тошкент давлати ташқи ва ички савдони ривожлантириш мақсадида олд томонида “Муҳаммад Юнусхўжа Умарий” деб ёзилган, сиртига лочин ёки йўлбарс тасвирлари туширилган ўз тангаларини зарб этиб, мустақил ички ва ташқи сиёсат юритган. Юнусхўжа, айниқса, Россия билан муттасил савдо алоқалари олиб бориш ва уни кенгайтиришга интилган... 1802 йилнинг кузида Юнусхўжа вазири аъзам Муллажон Охунд Маҳзум билан Ашурали Баҳодир мингбошини Санкт-Петербургда элчи килиб юборади. Элчиликдан мақсад, фақат савдо алоқаларини кенгайтиришгина эмас, балки Россиядан қурол-яроғ, чўян ва мис рудаларини сотиб олиб, ўз ҳарбий кучини мустаҳкамлаш ҳамда Россиядан тўп қуювчи уста ва кончиларни Тошкентга таклиф этиб, бу ерда тўпчилик ҳунармандчилигини ривожлантириш ва конларни ишга солиш ҳам кўзда тутилган эди”. Кўряпсизми, Юнус Муҳаммад охунд аҳиллик ҳақида гапирар экан, ўтмишда яшаган Юнусхўжадек фикрлайди ва бу фикрлари Отабекнинг рус идора усуллари ҳақидаги фикрларига жуда мос келади. Айниқса, Юнусхўжанинг юрт қўриғи учун ҳарбий кучқудратни ошириш бобидаги фикрлари ҳамма замон ва маконлар учун ўта қимматлидир. Эҳтимол, Қодирий ўз қаҳрамони Юнус Муҳаммад охунд тилидан мана шундай фикрларни ўз асарида кўплаб билдирган-у, бироқ шўро тузуми қоровуллари у фикрларни ўтказмай, аёвсиз қисқартиргандир. Шунинг учун бу боб

бошқа бобларга қараганда анча қисқа ва тўмтоқ бўлиб қолгандир... Пирназар жаллод “Ёмонларни битта-битта, териб-териб бош кесмасдан элни тинчитиб қийин!” деган фикрига ҳожи олдин шундай пичинг қиладди: “Тўғри айтдингиз, жаллод! Бу тақдирда ёнингизда ўлтурган бизнинг ўғулни ҳам кўмакингизга чақира оласиз...” Отабекни “қип-қизил лавлаги”га айлантирган бу киноянинг мағзини яхшиямки қутидор ва Ҳасаналидан бошқа одам тушунмайди. Шу ўринда Афандининг битта латифасини эслаб ўтайлик: овда Афандининг камонда отган ўқи кийикка тегмагач, у вазирага “бу сизнинг отишингиз, жаноб” дебди, иккинчи ўқи ҳам тегмагач, подшоҳга “бу сизнинг отишингиз, олампаноҳ!” дебди. Ниҳоят, учинчи ўқ кийикнинг туёғидан кириб қулоғидан тешиб чиққач (туёғи билан қулоғини қашиб турган кийикнинг икки аъзосини бир-бирига “михлаб” қўйгач!), икковига қараб “Мана буниси менинг отишим!” дебди... Юсуфбек ҳожи ўзлига киноясидан сўнг ўзининг шундай афандиларча самарали усулини қўллайди: “Бизнинг каттадан-кичигимизнинг топган-тутганимиз фақат бош олиш... Биз ўйлаймизки, гўё бош олиш билан олам тинчидир... лекин бунинг нозик шартлари бор: аввало манфаати шахсиясидан кечиб, фақат эл бахти учун бош тикканлар жамоаси керак ва бу жамоанинг ўз маслаки йўлида кузатқан маълум бир нишонаси бўлмоғи зарур... Йўқса, сизнинг бош олишингиз ҳам ановиларнинг қирғинидан фарқлик бўлолмас!” Ҳожининг гапидан англашиладики, эл бахти учун курашувчи фидойилар жамоаси керак, бу жамоанинг нишонаси, яъни эл манфаати йўлидаги мафкураси, мақсади, дастури, қонуни, борингки, конституцияси – Бош қомуси керак! Ҳам диний, ҳам дунёвий билимларни ўзида мужассам қилган арбоб Юсуфбек ҳожининг ҳикматли гаплари, айтиш мумкинки, ўзига яраша қутадғу битиги ва тузуги бу!

Боб меҳмондорчилик ниҳоясида Ҳасаналининг Отабекка ичкарига кириб чиқиши кераклигини айтиш билан тегишли якун топади.

Юқоридаги икки боб яна бир ёқдан алоҳида таҳсин ва ибратга арзийди. Маълумки, Юсуфбек ҳожи Тошкентнинг энг обрӯли ва бой-бадавлат кишилари-дан бири. Олтмиш беш ёшида катта келинини уйига тушириб оляпти. Қолаверса, Марғилоннинг энг обрӯли ва бой-бадавлат кишилари-дан бири бўлган қудасини азиз меҳмон сифатида кутиб оляпти. Шундай бир пайтда бутун шаҳарга овоза қилиб, дабдаба билан минг кишига ош берса, бунга ҳеч ким ажабланмаслиги, ўзининг ҳам қудрати келиши аниқ эди. Йўқ, наинки бутун шаҳар казо-казолари, ҳаттоки ўз қариндошларини ҳам овора қилишни маъқул кўрмайди-да, тегишли кишилар чақирилган тор даврада бутун диққатни ёлғиз ўғлининг бахтли-саодатли, кўрли-қутли, ували-жували бўлишига қаратади. Унинг хон кўтарилиб, элга манзуру тилларда дoston бўла оладиган янги бир қудратли давлат қуришидан аллақачон умидини узиб қўйган бўлса-да, бу ота олтмиш беш ёшида ҳали ҳам бўш келмоқчи эмас. Ўғлининг, ўғли бўлмаган тақдирда, туғилажак невараларининг халқ бахти ҳақида қайғура оладиган фидойи инсонлар бўлишидан умидини буткул узган эмас ҳали! Шу боисдан юқорида келтирилган дил сўзлари азиз меҳмонларидан ҳам қўпроқ ўғлига ва у орқали келгуси наслларга қаратилган ўзига хос тилак эканини англаш қийин эмас.

“Ҳасаналининг ҳийласи” деб номланган ўнинчи боб муаллифнинг “киши ортиқча кўрққанда гангиб қолиши... бизни дунё бахти кутганда, бизга саодат башорати берилганда нега биз ўлим кутгандаги ҳолга тушамиз” деган ўйлари билан бошланиб, Отабек ҳам худди шу кейинги аҳволга тушгани айтилади. Ҳа, бахтли одам кўрқади – ўз бахтини йўқотиб қўйишдан, унга

кўз тегишидан кўрқади. Шунинг учун халқ “кўз тегмасин”, “кўзи ерга урсин”, “бало-қазодан асрасин”, “қўшганинг билан қўша қари” деб тилак билдирар экан, турли кўрчиловчи ирим-амаллар қилади. Бобда Отабекнинг бахт кўриқчиси бўлган Ҳасаналининг ҳийласи, аслида кўрчиғи эпчиллик билан чизиб кўрсатилади. Мана, унинг узоқ айрилиқдан кейин Отабекка меҳмонлар билан қандай кўришиш бобида берган йўриғи: “Онангиз билан Зайнаб анови можароларингиздан хабарсиздирлар, буни қайин онангиз билан келинга ҳам уқтириб қўйганман. Улар билан сўрашиб-сўзлашганингизда, гўё уч ойдан беригина кўришмаганлардек бўлингиз!” Бу йўриққа юриш ўнғайми? Деярли уч йилдан бери юзлашмаган суюкли хотини билан учрашган чоғида ўзини гўёки уч ойдан буён кўришмагандек тута оладими сира?! Юраги чидай оладими бунга?! Отабек шу андишасини унсизгина англатганида Ҳасанали ҳам дарров тушуниб, “ҳийла” ишлатади: Отабекни Кумуш билан овлоқда топиштиради! Агар Кумуш, юқорида бир неча бор уқтирилганидек, гўзаллигу жозобада тенгсиз-беназир ўзбек тилининг ўзига хос тимсоли бўлса, Отабек адабиётнинг – адибнинг тимсоли! Бу бош қаҳрамонга андазани ўзидан олганини муаллиф ҳам кўп бора уқтирган ва ҳатто, мазкур асар асосида бадиий филм суратга олинмоқчи бўлганида ўзи Отабек ролини ўйнаш иштиёқини билдирганки, булар бежиз эмас, албатта. Ёзувчи қизгин қовушишни шундай жонли тасвирлайди: “Отабек титрар эди. Бир оздан сўнг иккиси ҳам ўзларини бирмунча тўхтатдилар-да, бир-бирларига томон юришиб келдилар ва сўзсизгина кучоқлашдилар... Отабек сунбул исли сочлардан руҳ олар, Кумуш гўё унинг бағрига сингиб кетган эди”. Бу тасвирни қайноқ илҳом оғушида турган чинакам ёзувчининг илоҳий саодат онларига ўзига хос кўзгу десак янглишмаймиз! Қани эди Отабек ва

Кумушнинг бу севги достони “улар эзгу тилакларига етиб, қўрли-кутли яшадилар” дея шу ерда тугалланса-да, ўқувчи ҳам суюниб кўнгли тўқ қолса! Қани энди илохий илҳом онлари ҳеч қачон тугамаса! Начора, ўқувчи “уларнинг бахтларига кўз тегмасин-да, охири бахайр бўлсин-да!” деган тилак билан бу достонни ўқишда давом этади. Кумушнинг “Сиз қочқочсиз!” деган кесатиғига Отабек “Сиз қувлоқсиз!” дея кесатади. Бу билан нафақат Отабекнинг Марғилондан Тошкентга қочиб, Кумушнинг қувиб келгани кўзда тутиляпти, балки бу сўзлар худди ошиқ-мошиқ, кун-тун, ер-осмон каби жуфтликка ишора қиляпти. Агар “Лайли” сўзининг маъноси “кеча”, “Мажнун” сўзининг маъноларидан бири “ёлқин, аланга” эканини ҳисобга олсангиз, Отабек ва Кумуш айнан Лайли ва Мажнун, яъни, кеча ва кундуз каби ошиқ-маъшуқлар экани англашилади. Бунинг устига, “қувлоқ” сўзининг ўзаги “қув” жуда пурҳикмат сўздир. Бинобарин, Кумушнинг “қув”, яъни “айёр” (маликаи айёр) эканлигига ишора ҳамдир. Бу ўзак сўздан ясалган “қувноқ” сўзи Кумуш табиатан қувноқ эканини, “қувонч, қувонтириш” сўзлари унинг ташрифи Отабекни қувонтирганини ва бошқа кўп маъноларни ҳам англатади. Қолаверса, Отабек ўзининг нафақат қайнотаси томонидан, балки Кумуш томонидан қувланганига (Кумушнинг кинояли хати, бошқага турмушга чиқаётгани ва б.) ҳам нозик ишора қилмоқда. (“Қувлоқ” сўзининг туб луғавий маънолари ҳақидаги тўлиқроқ билимларни каминанинг “Кўзларга тўтиё сўзлар” китобчасидаги (“Маънавият” нашриёти, 2013) “Қувлоқ” деб аталган жажжи бадиадан олсангиз бўлади).

Хўш, қувлаган одам қувланган одамни тутганида нима қилади? Тўғри, жазолайди. Кумуш ҳам “Ажаб қиламан” дея эрининг юзига шапалоғи билан секингина уриб қўйиши орқали ҳам жазолаган бўляпти, ҳам но-

зу-карашма қияпти. Отабек ҳар қандай оғир жазога кўнгилли бўлгани учун “Бу ёққа ҳам...” дея ювошлик билан иккинчи юзини тутуди. Кумушнинг “У ёққа Зайнаб урсин!” деганида ҳам эрини тушуниш ва кечириш, ҳам уни иккиюзлаmacherиликда айбсотиш маънолари бор. Бу нозик ишораларни тушунган Отабек ҳам “Зайнабнинг.. уришга ҳаққи йўқ!” дея ўзининг иккиюзламачи эмаслигини, юзи ҳам, юраги ҳам ёлғиз Кумушга аталганини, унга чинакам ёр деб қарашини уқтиради. Ўзининг севилишини билган Кумушнинг кўзида қувонч ўйнайди-да, у қувларча “Мана бўлма-са!” дея Отабекнинг иккинчи юзини кафти билан секин силайди. Бундан ҳам “Зайнабни хафа қилманг” деган койиш, ҳам “сизни севаман, сиз ҳам мени севинг” деган рағбат англашилади. Кумушнинг “Бировнинг гамида куйиб қаридим...” гапи, худди сўфий шоир ўз ёрини васф қилиш орқали худога бўлган ишқига ишора қилганидек, унинг “биров” дея биру-бор севгилиси Отабекка ишора қилаётганини англатади. Гапдаги “ғам” сўзи севги, айрилиқ, соғинч ва бошқа дардларни ифодалайди. Отабек “Бекор айтасиз... Мени айтсангиз тўғри”, дер экан, ҳам Кумушнинг у учун ҳамиша ёш ва гўзал ёр бўлишига, ҳам ўзидаги дард-аламларга ишора қилмоқда. Кумуш “Сизними? Сиз энди қирчиллабсиз!” дея уни қирчиллама йигитга ўхшатади. Отабекнинг “Аммо сиз... Кейин айтаман...” деган сирли гапларига Кумуш ўпкалаб “Айтинг ҳозир!” дея қисталанг қилганида, “Отабек жавоб ўрнида Кумушнинг юзидан ўпди”. Бу билан у “сиз ой юзлигимсиз, менинг Кумушойимсиз” демоқчи, албатта... Кумушнинг кулиб Отабекнинг юзига урар экан, “Бизнинг овлоқда кўришканимизни ойим ва Ҳасанали отамдан бошқа ҳеч ким билмайдир, айниқса Зайнабнинг билса яхши эмас” дейишида тортиниш, ибо-ҳаё, эркалик-ноз, койиш, огоҳлантириш, қувлаш каби бир неча маънолар

бор. Тасаввур қилинг, баайни Яссавий ҳазратларидек ғаюр кўзларни шамғалат қилиб, улардан холи хилватда учрашиб-тиллашиб турган тил билан адабиёт! Бу “ҳийлаи шаръий”ни уюштирган зот эса, том маънодаги тутинган ота, яъни, пири муршид!..

Ана энди, чексиздек туюлган айрилиқдан сўнг, чекли лаҳзаларга бўлса-да, дийдорлашиш бахтига эришган икки ошиқ юрак бир-бирининг тафт-кўрини олишди. Отабек “энди тамом ўзини босиб олган ҳолда... Кумушнинг уйга кириб олиши фурсат ўткандан кейин, уйдан чиқди ва парвосизча меҳмонлар ўлтурган уйга борди. Унинг келишини ўз уйидан кўрган Зайнаб югурганча Отабек орқасидан меҳмонлар олдиға кирди”. Гапдаги “парвосизча” сўзи “сир бой бермай, гўё Кумуш билан учрашмагандек, гўё Кумушни қаттиқ соғинмагандек, гўё Кумушни кўришга ошиқмаётгандек...” маъноларини англатади. Аввалги “... Зайнабнинг дарди” бобидан маълумки, Отабек Кумушга бўлган чексиз севгисини ёмон кўзлардан, айниқса, Зайнабнинг жоду эмас, жодугар кўзидан имкони борича яширишга мажбур. Отабекнинг ортидан эргашиб кирган Зайнаб “Мана биз биргамиз!” деган фикрни меҳмонларга уқтиришга тиришяпти. Қолаверса, уч қаҳрамоннинг уйга кириш кетма-кетлигида (олдин Кумуш, кейин Отабек, сўнг Зайнаб) ҳам ўзига хос имо-ишора бордек. Яъни Зайнаб Отабекни дейди, бироқ Отабек Кумушни! “Отабек Офтоб ойим билан кўришди... Офтоб ойим уни кучоқлаб юзидан ўпди ва кўзига ёш олди... Сўнгра кичкина қайин онаси билан, Зайнабнинг опаси ва бошқалар...” Отабек ўзбек удумига кўра аввал катта, сўнг кичик қайнонаси билан кўришяпти. Эътибор беринг, ёзувчи “Офтоб ойим” ва “қайин она” дейиши орқали Отабекнинг унисини ўз ойисидек, бунисини қайин онадек кўришига ишора қиляпти. Офтоб ойимнинг кўзига ёш олиши

нафақат унинг меҳри дарё инсон эканини, куёвини ўғлидек кўришини, балки куёви чеккан қийноқларга ҳамдардлигини, қизининг бахтини деб курашгани учун миннатдорлигини, суюнишини кўрсатади. Бу кўз ёшларнинг маъноларини унинг яқинлари ҳамда азиз китобхонлар англайдилар, холос. Отабекнинг ҳамма билан кўришиб-сўрашиб бўлганидан кейингина Кумушга (кулимсираган ҳолда!) “эсонмисиз...” деб қўйиши, Кумушнинг ҳам “шукур” деб кулиниши... улар фақат “душман кўзи”гина эмас, балки, айти чоғда, Пир билан Онадан ўзга ҳеч ким билмайдиган сирни биладиган сирдошларнинг қойилмақом суратлари! Шундан кейинги тасвир яна-да тиниқроқ! “Сўрашиш тамом бўлгандан кейин ўлтуришдилар. Отабек онасининг ёнига, Зайнаб унинг ёнига ўлтурдилар. Кумуш Зайнабнинг бу қилиғига ғижиниб бир-икки қайта ер остидан унга кўз юборди”. Кундошларнинг ҳар бир қадамларини азбаройи кундошни куйдириш учун пухта ўйлаб босишлари-ю бир-бириларининг қадамларини пойлаб яшашлари – шу аччиқ ҳаёт ҳақиқати тасвирининг бошланиши бу! Давра суҳбати асносида Ўзбек ойимнинг “Қимиз киргузиб қайин онангнинг оғзини ҳўлламаганинда, нах балоға қолиб эдинг, болам!”, Карима отиннинг “Кумушой бўлса, сен эримни яширғансан, деб Зайнабнинг энка-тенкасини чиқарди” деган учирик гаплари Отабек ўртага ташлаган пичинг савол (“Нега Зайнаб семиз-у, Кумуш озгин?!”) га ўта табиий йўсинда уланиб кетади. Бу саволга жавоб берган аскиячилар Ўзбек ойимнинг жавоби (“Кумушинг ўзингга ўхшаш серфикр кўринадир, Зайнаб бўлса менга ўхшаш қувноқ!”), Карима отиннинг жавоби (“Бундаги фарқни Юсуф-Зулайҳо қиссаларини ўқуған киши биладир... Уч ой деган фурсат озгина вақт эмас. Кумушхонимнинг озғани соғинишники”), Зайнабнинг онаси Моҳира ойимнинг жавоби (“Зай-

наб қувноқ, Кумуш эса менинг кўзимга ҳам серфикр-га ўхшаб кўринадир”) – буларнинг ҳеч бири Отабекни, яъни муаллифни қониқтирмайди. Ана ўшанда Карима отин, модомики Карима отин бўлганидан кейин, ўзича ҳақиқатга яна-да яқинроқ деб билган бошқа бир жавобни айтади: “Қизил гулнинг ҳам ўз олдиға, оқ гулнинг ҳам ўз олдиға иси бор, демакчи!” Бу гап кўпчиликка ёқиб тушади, фақат Отабек “тополмадингиз, тополмадингиз” деганча уйдан чиқади.

Отабекнинг, яъни, муаллифнинг айнан нима демоқчи бўлгани – нега Зайнаб семиз-у Кумуш озгинлиги “Кумушнинг сўз ўйини” деб номланган ўн биринчи бобда ойдинлашади. Ҳамма гап Зайнабнинг “Ичимдагини топ!” дейдиган даражада ичидан пишган писмиқлиги ва шунга боғлиқ равишда андак танбал-хомсемизлиги, Кумушнинг эса, аксинча, очиқ-ёриқлиги, дилидагиси тилидалиги, ҳазил-мутойибага мойиллиги, қувноқлиги, яшовчанлиги, ўйчанлиги, қўйинг-чи, худди Отабек каби, ҳар ёқдан ҳавас қилса арзигулик бош қаҳрамон эканлиги! Мана, асосий сабаб мана шунда!

Олти ярим бетлик бу боб Кумушнинг сўз ўйинига қанчалик усталлиги ва умуман, ўзбек тилининг ифода кўлами қанчалик чексизлиги, бу тилда ҳар бир сўз байни кумушдек жаранглаб туришини яққол кўрсата олади. Айни шу жиҳатдан, худди асар бошларидаги ариқ бўйида ўтирган Кумуш тасвири билан шайхзода Отойининг “Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур” дея бошланган ғазалидаги ўхшашлик каби, Кумушнинг сўз ўйини билан, айниқса, Отойи ғазалларидаги сўз ўйинлари ўртасида ажиб бир уйғунлик бор! Сирасини айтганда, ўзбек тилининг беқиёс жозибаси ва ифода қудрати, хусусан, ундаги ҳар бир сўзнинг сеҳргар таёқчаларидек эмин-эркин ўйнаб-ўйноқлаб туриши жиҳатидан мумтоз адабиётимиз намоянда-

лари орасида Отойининг ўрни бўлакча, бу шеърият ҳаттоки халқона оҳанглар янграб ёки таралиб турган Яссавий, Бобур ва Машраб шеъриятларидан ҳам бўлакчароқ! Худди шундай, замонавий адабиётимизда, айниқса, Абдулла Қодирий асарларининг тили!.. Унинг нақадар кўркемлиги мана шу “Кумушнинг сўз ўйини” бобида манадан деб кўриниб турибди.

Зиёфатдан сўнг меҳмонлар тарқалишгач, меҳмонхонада тўрт нафар эркак – ҳожи, қутидор, Ҳасанали ва Отабек, ичкари уйда уч нафар аёл – Ўзбек ойим, Офтоб ойим ва Кумуш ўзлиги-ўзи қолишди. “Зайнаб ўз уйида уймаланишиб ётар ва меҳмонларни Ўзбек ойимнинг танҳо ўзига ташлаган эди”. Фурсатдан фойдаланган содда-муғомбир Ўзбек ойим қудасига “Мен сизлардан жуда хафа бўлган эдим. Сизларни чурук латтага туғиб, токчага ташлаш даражасига етган эдим. Наҳотки уч йил бўлса-ю, бир йўли ўз билгуларингизча келмасаларингиз. Ўғлим бечора ой ўтмасдан бўзчининг моксидек қатнаб турса...” дея ўпкалайди. Тўғри-да, Офтоб ойим қизини қизғанмай, шу олиб келишини аввал-бошда олиб келганида эди, эҳтимол, Ўзбек ойим Кумушнинг сеҳр-жодусига ўшандаёқ мафтун бўлиб, ўғлига босим қилмаган, демакки, барчаларининг тақдирлари бутунлай бошқача бўлар эди. Гўё ёзувчи мана шу фикрни ўқувчига зимдан уқтираётгандек. Ўзбек ойим ҳасратини давом эттиради: “Ахир, маним ҳам ўзимга яраша обрўйим бор, Тошкандда кимсан, Юсуфбек ҳожи деганнинг кўчиман, Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб бизга меҳмон бўлдилар... Қушбегининг уй ичлари бўлса бир ишни маним кенгашимсиз қилмайдилар... Шундай обрў кўрган бир киши, келиб-келиб наҳотки ўз қудасидан ва келинидан мунчалик обрўсизлик кўрса. Шаҳардаги каттадан-кичик эртаю кеч кулоқ-миямни ейдирки, ҳой марғилонлиқ келинингиз келдиларми, нега шундоғ келинингиз бўлатуриб

Марғилонға ташлаб қўйибсиз?..” Бу гапларни эшитган-ўқиган одамнинг Ўзбек ойимга раҳми келса керак. “Келин” деган қадим туркий сўз “келмоқ” феълидан ясалган экан, эр келиннинг уйига эмас, келин эрнинг уйига келиши керак-да. Модомики, Офтоб ойим қизини Тошкентда муқим яшашига қўйиб юбормас экан, ҳеч бўлмаса қизини худди шундай бир ойга бўлса ҳам қайнонасига олиб келиши, қизининг ўз келинлик бурчини адо этишига йўл бериши шарт эди-да. Айниқса, Отабекни ўз ота-онасига билдирмай уйлантирган Мирзакарим қутидор билан Офтоб ойим, тиллари қисик бўлгач, қудалари олдига бош эгиб келишлари яхшироқ эди-да. Мана шундай ҳолатларда “кенгашли тўй тарқамас” деган халқнинг ҳикматли гапи қанчалар тўғри эканини узил-кесил билади киши. Аслида, вазиятни ўнглаш учун Офтоб ойимга бир эмас, икки қулай имконият берилган эди. Агар Юсуфбек ҳожининг ўз ўғлини иккинчи бор уйланишига изн сўраб ёзган хатига қутидор билан хотини кўнмай, зудлик билан Қумушни Тошкентга олиб келганларида эди... Эҳтимол, ўшанда барчалари кенгашиб энг адолатли йўлни топган бўлишарми эди! Эҳтимол, ёш келин-куёв бир муддат Тошкентда, бир муддат Марғилонда ўзлари ҳам бахтиёр, ота-оналари ҳам бахтиёр яшашарми эдилар!.. Хуллас, Офтоб ойимнинг орзу-ҳаваси Ўзбек ойимнинг орзу-ҳавасидан ҳеч ҳам қолишмайди. Ёзувчининг маҳорати ўқувчини мана шундай ўй-мулоҳаза юритишга ундашидир. Ёзувчи ҳаётдаги муаммони бадиий тасвирлар экан, ўқувчини бу муаммога ўз ечимини топишга ундайди. Масалан, камина ҳам бир ўқувчи ўрнида асардаги бош муаммонинг яна бир ечимини ҳар бир оилада камида икки бола туғилишида деб биламан. Нега? Аввало, ота-она кексайганларида қаровсиз қолмасинлар. Қолаверса, аҳоли ўсиши учун, ўзидан кўпайиши учун оддий арифметика шуки, ота-она дунёдан ўтгач, ўрни-

га икки боласи қолса, аҳоли сони ўзгармайди, иккидан кўп боласи қолса, аҳоли сони ўсади, шундай эмасми? Шарқ давлатлари, хусусан, Ўзбекистон аҳолисининг кескин ўсишида ҳам, ғарб давлатларида аҳоли сонининг кескин озайишида ҳам халқларнинг болажон-болапарварлиги бош омил эмасми? Ўзбекистон президентининг БМТ минбаридан туриб дунё ёшларининг истиқболи ҳақидаги куйиб-ёниб айтган гаплари ўзбек халқининг нақадар болажонлиги-болапарварлигини яна бир карра бутун жаҳонга намойиш этди. Илоё кўз тегмасин!..

Уйга Отабек киргач, “Офтоб ойим билан Ўзбек ойим улар олдида ўлтиришни эб билмадилар-да, сирлашиш учун бошқа уйга чиқиб кетдилар”. Гапдаги “улар” – Отабек билан Кумуш, “сирлашиш” нафақат ўзларига, балки “улар”га ҳам тааллуқли. Ёзувчининг бир сўз билан кўп фикрни уқтироладиган сўз санъаткори, сўз заргари экани шундай мисолларда аён кўрилади. Тушунган одамдан ўргилсанг арзийди, ана энди айрилиқ ўтида куйиб-қоврилган юракларни севги булоғида жонлантириш учун висол онлари келди! Буни ҳар икки она нақадар теран ҳис қилди ва икковини холи қолдириб чиқиб кетишди-я. Ўғил-қизларининг неча ойлаб, ҳатто йиллаб Лайли-Мажнун каби қийналганларини кўриб-қуйган икки она буни яхши тушунишади, эҳтимол, мевасидан мағзи ширин, дея неваралик бўлишни орзу-ҳавас қилишади, лекин... “Уларнинг чиқиб кетишини кутиб турғандек, қўлиға бир чойдиш чой кўтаргани ҳолда Зайнаб кирди ва Отабекдан чой ичиб-ичмасини сўради. Отабек ичмайман, деб жавоб берган эди, Кумуш ораға тушди: “Мен ичаман, ўзингиз ҳам ўлтуринг!” Мақсади чой олиб кириш бўлса, қайнонаси ичкарида ўтирганида олиб кирарди, пировард мақсади чой баҳона икки севишганнинг орасига тушиб тўғаноқ бўлиш. Бу ерда “чой”нинг кўчма –

рамзий маъноси ҳам бор. Отабек рад қилган “чой” аслида “ишқ майи” бўлиб, у бу “чой”ни Кумушнинг кўлидан ичишга муштоқ. Отабекнинг инкори Зайнабнинг кўнглига оғир ботишидан чўчиб ҳамда кундоши, яъни кўнгилдоши Зайнабнинг кўнглига йўл топиш учун Кумуш унинг “чой”ини ичиш истагини билдиради, яъни “ишқ майи”ни “дўстлик, эгачи-сингиллик майи”га айлантиради. Тасаввур қилинг, агар Отабек ичмайман деганидан кейин Зайнаб “Узр, сизларни безовта қилдим” дея чойини кўтариб ортига қайтиб кетганида ҳеч гап йўқ эди. Ана ўшанда Кумуш “Мен ичаман” демаслиги ҳам мумкин эди. Лекин бундай демаслик меҳмоннинг мезбонга, кундошнинг кундошга илтифотсизлиги бўлиши аниқ эди. Зайнаб эса, “ўзингиз ҳам ўлтуринг!” деган илтифотга жавобан “унча қистатмасдан, ўлтириб Кумушга чой қуйиб бера бошлаш”нинг ўрнига “Мана, чойни икковларингизга қолдираман” деб ортига қайтганида, бу ҳам мезбоннинг янги меҳмонга илтифоти – ўзбекона муомала маданияти бўлиши аниқ эди! Лекин у бундай қилолмади! Бундай қилишни юраги кўтармади! Кўзга тушган чўпдек бўлиб икки ўртага ялпайиб ўтириб олди! Бу ҳолатларни кузатган ўқувчи Кумушнинг фаросати ва андишасига, Зайнабнинг бефаросатлиги ва танбаллигига гувоҳ бўлади. Уч ой эмас, уч йил ҳатто юзини кўрмаган Отабеги билан холи қолишга маънан ҳақли бўлса-да, Кумуш бағрикенглик қилади, аксинча, Зайнаб, гарчи меҳмонхонада ётиб юрган бўлса-да, ҳарқалай, ўтган уч ой мобайнида ҳар куни кўриб-кўришиб турган Отабекни бир онга ҳам Кумушга бериб қўйишни истамайди. “Бетамиз тўрини бермас” деганларидек, ялпайиб ўтириб олиши унинг Отабек айтгандек “семиз” эмас, “тепса тебранмас тўнка”лигини кўрсатади. Кумушнинг навбатдаги “Менинг бало-қазодек етиб келишим учун хафа бўлгандирсиз?” деган синовчан саволига

Зайнаб “Нега хафа бўлай! Сиз келмаганингизда ҳам ўзлари борар эдилар...” дея яна қовун туширади. “Хуш келибсиз, қайнота-қайнонам ҳам, хўжайиним ҳам хурсанд бўлишди” деган маънода сўзлашнинг ўрнига, “келиш-келмаслигингиз, эрим узоқ йўлга овора-сарсон бўлиши, ота-онаси қайғуришларининг менга фарқи йўқ” деган маънода гапириши унда на фаросат, на хушмуомалалик маданияти борлигини кўрсатади. Зайнабнинг калтафаҳмлигини билган Кумуш, “қизим сенга айтаман, келиним сен эшит” дегандек, ўзининг сўз ўйинини бошлайди: “Бормас эдилар! Мен билан уришиб келган эдилар!.. аразимизга бир тўнғуз сабабчи бўлган эди!.. яқинда ўшани бир бек ўлдирибдир?.. Ўша бекнинг ҳақиға эшиткан кунимдан бери дуо қилиб келаман... Ўша тўнғуз уйланмакчи бўлиб маним бир ўртоғимга совчи қўйиб юрар эди... Мен эрса ўртоғимни унга тегишдан айнаткан эдим. Айнатишим ҳалиги тўнғузнинг қулоғига етиб мени бу кишига чақибдир. Бу киши бўлса нега биравнинг ўртасига тушасан, деб мендан хафа бўлдилар... айб бизнинг оразимизга чўп бўлиб тушкан холамнинг қизи Зайнабда... холам Зайнабдан шикоят қилиб, ҳамма гапни Ҳомид чўчқанинг қулоғига еткизгучи ўз қизи Зайнаб гумбаз бўлганини бирма-бир айтиб берди... Зайнаб гумбазда ҳам айб йўқ, менга қолса ҳамма гуноҳ бек отам билан хон ойимда!.. Ҳалиги мен айткан ўртоғимнинг ота-оналари... Орзу-ҳавас қидириб бечора қизларини қаритиб қўйдилар!.. Киши давлат учун эрга теккандан эрга тексин... Бизнинг уришиб қолишимиз учун Карим сандиқчининг ҳам дахли бор!.. Нега ўйламай-нетмай эшигига бош уриб келган бир йигитни қувлаб соладир?.. ҳаммаси худонинг тақдири!.. Икки ўртада дум қидириб қулоқдан ҳам ажралган пучуқ ойимнинг ҳоли ҳам худонинг тақдири!” Кумушнинг бундай сўз ўйини – гап тагидаги гапларига Зайнаб тушунмаса

ҳам, Отабек билан ўқувчи яхшигина тушунади. Бу сўз ўйинида бефаросат-лақма одамларни жазолаш ҳам, уларни фикрлашга ундаш ҳам бор. “Ўткан кунлар” романи билан “Алпомиш” достони ўртасида бир қанча ўхшашликлар борлигини аввал ҳам айтган эдик. “Алпомиш” достонида Қалмоқ юртидан қайтган Алпомишнинг ўзини “Қултой” деб танитиб, бир чеккадан ўлан айтишиб дўст ва душманларини синаганларини эсланг. “Қултой” Ултонтознинг энаси Бодом бикач билан ўлан айтишгани ёдингиздами? Бодом бикачнинг тилини олаҳаққа чўқиган, соқовтоб бўлишидан ташқари, у ўз ўрнини-ҳаддини билмайдиган аёл эди. “Қултой” Бодом бикачни ўлан айтишда енггач, девонбеклар “Қултой” билан Барчинойни ўлан айтиштирадилар. “Қултой” “Ултонтозга текканча, Ўл Барчиним, ёр-ёр” деса, Барчин “Ултонтозга текканча, Қора ерга тей дейсана, ёр-ёр” дея жавоб қайтаради. Эътибор беринг, дostonда Ултонтоз Алпомишнинг хотини Барчинойга, романда Ҳомид Отабекнинг хотини Кумушойга зўрлик билан уйланмоқчи. Унисида Барчиной “Ултонтозга текканча, қора ерга тей” деса, бунисида Кумуш “эрга (Ҳомидга) теккандан ерга тегсин” дейди. Унисида Ултонтознинг энаси тили пучуқ Бодом бикач бўлса, бунисида Кумуш айтган пучуқ ойим Ҳомидга энагалик қилган Жаннат... Эҳтимол, Зайнаб бу ердаги “гап тагида гап, коса тагида нимкоса”ни мутлақо тушунмайдиган ғалча-бефаросат ҳам эмасдир, лекин, ҳамма гап шундаки, у кундошини “Сиз нималар деяпсиз?” дея “тилидан тутиб ололмайти”. Кетма-кет савол бериб “масала”ни аниқлаштиришга беҳуда уринади, холос. Кумуш эса, ўз “чўпчаги” билан уни баайни қўлидаги урчуқ каби ўйнатади! “Чўпчак”да Зайнаб мутлақо кўрмаган-билмаган Ҳомид кабилар ўз отлари билан бемалол “сайр қилаверади”, лекин у кўрган-билган “Мирзакарим қутидор” “Карим сандиқчи” сифатида

тилга олинади. Шундай қилиб, тагдор имо-ишора бевосита Зайнабнинг ўзига келиб тақалади! “Зайнаб кейинги сўзларга тушуна олмаган, шунга кўра Кумушдан изоҳлар олмоқчи эди. Кумуш унга изоҳлар уюшдиришни хоҳламаганликдан сўзни четка чалғитиб юборди”. Яъни, “Неча ёшга кирдингиз, Зайнаб опа?” қабалидаги кетма-кет саволлари билан уни буткул гарангситиб, ўзи шундай ғолибона якунга келади: “Сиздан, албатта каттаман”. Шундан кейин муаллифнинг, яъни, Отабекнинг сўз ўйини якунига доир изоҳи келади: “Кумушнинг “албатта каттаман” деган сўзини Отабек ичидан тасдиқлади, унинг ҳусндагина эмас, ақлда ва бошқада Зайнабдан неча баравар юқорида эканини ўйлади”. Кумуш ўзининг Отабекнинг катта хотини эканига ҳам ишора қиляпти, албатта. Шунинг учун ҳам у учовларига шу биринчи кеча тақсимотини фаросат ва андиша билан қойиллатиб бажаради. Натижада на Отабек, на Зайнаб, на Офтоб ойим Кумушни ёлғизлатмай, у билан ётиб қолмайди. Кумушнинг таклифи шундай: Зайнабни Отабек билан ётсин, лекин ўзининг ёлғиз ётиб қолганини улар ойисига ҳам, отасига ҳам билдирмасинлар. Бу тақсимотдан Зайнаб суюна-суюна ўз уйига чиқиб кетади, бироқ Отабек индамай чиқиб кетишга кўнгли бўлмайди. Унинг Кумуш ёнига бориб “Сиз...” дейиши ва Кумушнинг “Мен?” дейишида ошиқ ва маъшуқанинг юраклари оху нола қилади. Отабек “Сиз қувсиз...” деганида ҳам Кумушнинг қув-айёрлигига, ҳам ўзининг тагин қувланаётганига ишора қилади. Кумуш “Мен қув эмасман! Мен ҳали уришиғлиқ ҳолдаман, ярашқанним йўқ!” дейдики, бунда ҳам ноз, ҳам қочирим бор. Отабек унинг Зайнаб олдидаги “сўз ўйини”дан сирлари очиладими деб жуда кўрққанини айтганда Кумуш “Мен сиз билан ўткан ишлар ҳақида сўзлашмоқчи бўлиб турар эдим – ўзи жўрттага кириб келди. Мен ҳам

сўзимни тўхтатмай жўрттага бошқа йўлда айтиб чиқдим” дея ўзининг “сўз ўйини”га моҳир ҳамда довюрак эканини, айб ичи тор Зайнабда эканини англатади. Отабекнинг “Аниқ қўрқмайсизми ёлғиз?” деган саволига жавобан Кумуш “Ҳамроҳим бор... Ҳамроҳим бировнинг хаёли, бировнинг фикри” дейиши уни бир нави тинчлантиради. Кумушнинг “Чиқинг... уйқум келди” дейиши, Отабекнинг “зўрғагина ўрнидан туриши” қувиш-қувилиш эмас, вазият тақозоси, ғаюр кўзлардан ҳимоялаш-ҳимояланиш. Бу ғаюр кўзлар кўп ўтмай ўзини кўрсатади. Даричадан кўринган Зайнаб: “Ҳали ҳам шу ерда экансиз, мен сизни ташқариға чиққансиз деб ўйлабман...” – дейди. “Зайнабнинг “ҳали ҳам шу ерда...” сўзи билан Кумушнинг кўзи уйқудан очилиб кетган эди... Отабек эшикни ёпиб чиқди”. Кумуш Отабекнинг ўзини севишига ишонса-да, кундоши Зайнабга ишонмайди. Худди ўтмишда Ҳомид уларни айириб минг қийноққа солганидек, ҳозир Зайнаб уларни айирмалаб бошлаяпти. Ҳомид норасмий айирмачи, устига устак, ҳар қалай, эркак эди, Зайнаб эса, расмий айирмачи, бунинг устига, “макри минг туяга юк бўладиган” хотин! Эрининг кўнглига қарашнинг ўрнига, унга “Ҳали ҳам шу ерда экансиз” дея ошкора хўжайинлик, ҳатто ўзига хос қистов-зўрлик қилишига Кумушнинг уйқуси ўчиши, юраги сиқилиши, Отабекни аяб, кундошидан қизғаниши табиий, албатта. Кумушнинг уйқусини ўчирган куч – ўзининг чексиз бағрикенглигига жавобан Зайнабнинг чексиз зиқналигидир. Уч ой эмас, қарийб уч йиллик айрилиқдан сўнг “ниҳоят, қайта топишдик, қайта қовушдик” деганда яна айрилиқ азоби Кумушнинг уйқусини ўчирмасинми!..

Айни шу “Кумушнинг сўз ўйини” бобини етмиш йиллик ўзбек шўро адабиётининг бошидан кечирганларини ўзида акс эттириб турган тошойна десак

бўлади. Зотан, Абдулла Қодирий ва Чўлпондан бошлаб то, дейлик, Саид Аҳмад ва Шароф Бошбековга қадар ўнлаб буюк сўз санъаткорлари кундошдан беш баттар ҳар бир қадамни кузатиб турган пойлоқчи-исковичларнинг ошқора ўқрайиб қарашлари ва сиқув-босимлари остида уларнинг ақли етавермайдиган “гап тагида гап, коса тагида нимкоса”, “сўз ўйини”, “мажоз” деган қудратли қурол ёрдамида кўрки, ясови ва ифода йўсинлари чексиз тилимиз орқали ўз ўқувчилари ва ўз эли билан тиллашиб-сирлашмадимми?! Мазкур бобдан ва умуман, мазкур асардан келиб чиқадиган энг аччиқ хулоса шуки, миллий Адабиёт ўз миллий Тилига эга, миллий Тилнинг кўнгилдоши-кундоши ҳам, куйинчаги-куйдургиси ҳам, боли-оғуси ҳам ўзга Тил – ўзлашма Тил!.. Айниқса, ҳозирги глобаллашув шароитида ҳеч бир ўзлашма тил ўзак тилни – ўзбек тилини заҳарлаб ўлдирмаслиги керак! Тил масаласида ҳар икки “кундош”га Зайнабнинг зиқналиги эмас, аксинча, Кумушнинг бағрикенглиги керак! Лекин бағрикенгликнинг ҳам чек-чегараси бор! Бошга чиқариб тили қисиқлик қилиш тўғри эмас!.. Қодирийнинг айтмоқчи бўлган гапи, кўнглидаги тилаги мана шу. Меҳрибон ва раҳмли Тангрига шукрки, Қодирийнинг ҳам, ўзбек элининг ҳам қутлуғ тилаги ушалди – Ўзбекистон давлати ўз тили бўлмиш ўзбек тилига 1989 йилда ва ўз эркинлигига 1991 йилда эришди. Қора Ҳомиду Зайнаб қиёфасидаги қизил мафқуравий тил ва адабиётлар ўтган-кечаги кунларда қолиб кетди! Ҳар қандай кенг юракни торайтириб, эгасининг уйқусини ўчириб, кўнглини қора қилган қоп-қоронғу кечалар, ялдо кечалари тугаб, ёруғ кундузлар бошлангани ҳақроств бўлсин илоё!..

Айни шу “сўз ўйини”дан сўнг, худди ўйиндан ўтчиққанидек, кейинги ўн иккинчи боб “Кундаш – кундашдир” деб аталиши бежиз эмас, албатта. Номидан

ҳам кўриниб турибдики, нафақат ушбу асардаги, балки, умуман, ўзбек адабиётида кундошлик руҳияти энг ёрқин очилган боб бу!

Олдинига ҳаммаси гўзал бошланади. Кумуш назокати, ширинсўзлигию меҳрибонлиги билан нафақат суюкли ёри Отабекни кучлироқ ошуфта, балки оз вақтда ардоқли қайнота-қайнонасини ҳам ўзига буткул мафтун-махлиё қилиб кўяди. Натижада Юсуфбек ҳожи ҳанг-манг бўлиб, “бу одам фарзанди эмас – фаришта!” деб таърифлайди. Ўзбек ойим келинини кўргани келган меҳмонларга “маним чин келиним Марғилонда эди-да” дея мақтанади. Эрини овлоқроқда учратиб қолганида “алҳазар, ўғлингиздан – уйланган хотинини қаранг!”, “Рост, бу келиннинг ҳуснидан ҳам бошқа яна тагин бир алоҳида хосияти борға ўхшайди!” дейди. Ҳатто “Ойбодоққа исириқ тутатдириб аввало Кумушка, ундан кейин кўнгли қолмасин деб Зайнабка солдирар, агар Отабек кўриниб қолса, уни ҳам қуруқ қолдирмас эди”. Ҳожининг қутидорни ҳар куни “мухлисларидан бирининг уйида меҳмон” қилиши, Ўзбек ойимнинг Офтоб ойимни ўтказгани жой тополмай, қуда сўзи ўрнига синглим деб ўзига яқин олиши ҳам Кумушга мафтун-махлиёликнинг оқибатидан, албатта!

Ўн беш кун мобайнида юзбоши ойимдан тортиб, понсодбоши, кўрбоши, то ўрда ойимларгача казо-казо меҳмонларини Офтоб ойимга бир чеккадан таништириб чиққан Ўзбек ойим, аксинча, меҳмон бўлиш таклифларига биноан “шонли юриш”ини Нормуҳаммад қушбегининг хотини Сорабек ойимниқидан, яъни ўрдадан бошлайди. Ана ўшанда Кумуш дабдурустдан “Мен ҳам бораманми?” деб сўрашдан ийманиб, “Зайнабингиз ҳам борадимми?” деб қайнонасиндан сўрайди. Ўзбек ойим “Зайнаб бир марта бориш бўлса борган” деб жавоб берганидан кейингина “Мен-чи?” деб сўрашга ботинади. Қайнонанинг бу саволга жавобида

Кумушни ардоқлаш ҳам, фахрланиш ҳам, такаббурлик ҳам, қизғаниш ҳам, суқ кўзлардан асраш ҳам – ҳаммаси бор! “Сен Тошканддаги Юсуфбек ҳожининг келини бўласан, болам! Чорламаган жойга бориш учун сенинг кафшинг кўчада қолган эмас!”..

Хуллас, ўша куни Отабек қаёққадир от миниб кетган, қудаларнинг аёллари – ўрдага, эркаклар – Солиҳбек охунднинг Кўкалдош ҳужрасига меҳмонга кетган, энди ҳайҳотдек ҳовлида уч аёл – Кумуш, Зайнаб ва Ойбодоққина қолиб туришибди! Ўзбек ойим Ўзбек ойим бўлганидан кейин, ўзини кузатиб чиққан келинларига “Икки кундаш уйда опа-сингил бўлиб тинч-иноқ ўтиринглар” деб эмас, “Икки кундаш уйни холи топиб тағин юлишманглар! Ойбодоқ, сен кундашлардан хабарсиз қолма!” деб тайинлайди. “Яхши гапга ҳам, ёмон гапга ҳам фаришталар омин дейди” деганларидек, Ўзбек ойимнинг мана шу гапи худди “ана холи қолдинглар, энди юлишинглар” деб қутқу қилаётгандек гўё. Кумуш ҳам, табиийки, Кумушбиби бўлганидан кейин, қайнонасининг киноясига киноя қилади: “Мени ташлаб кетканингиз аламини Зайнабдан олмасам, кимдан олай?” Сўнгра Зайнабдан сўрайди: “а, юлишамизми?” Шалдир-шулдур қайнона билан балойи офат кундошга қўшилиб ҳазил-ҳузул қилишни писмиқ Зайнабнинг юраги кўтарадими! Аксинча, усиз ҳам сиқилиб турган юраги баттар тораяди-да, шунинг учун бу саволга жавобан лом-мим демайди.

Уйга қайтиб кирганларидан кейин, табиийки, кундошининг қилиғидан Кумушнинг кўнгли хира тортади. Муаллиф Зайнабгина эмас, Кумушда ҳам кундошлик ҳиссининг туғилиб чечак оча бошлаганини шундай батафсил тасвирлайди: “Зайнабнинг ҳасадини кўзғатмас учун Отабек билан муомалада қилган эҳтиётлари заррача фойда бермаганига ҳайрон, энди қайси йўсинда муросани созлаш йўлини

ўйлар эди. Ўн беш кун ичидаёқ бунча кескинлашган Зайнабнинг ички адоватининг бир ойда қайси даражаларга бориб етишини ўйлар ва мураса бу ҳолда кетган тақдирда бу уйда узоқ қола олмасини фаҳмлар эди. Лекин бу уйдан чиқиб кетишни, бир-икки ойлаб Отабекни Зайнаб қўлига топшириб қўйишни яна мувофиқ кўрмас, яъни Кумушда ҳам бир қизғончиқлик ҳисси уйғонган. Фикри шу ерга етганда қайси кунидир Отабекнинг Зайнабга бошқачароқ қилиб кулиб қарагани ва Зайнабнинг шу вақтдаги ойдек жозибали тўла юзи кўрингандек бўлди... Бу кўринишдан сўнг у сакраб ўрнидан турди-да, токчадаги ойнани олди ва ўзига қаради..."

Аёл қалбида кечаётган руҳий жараёнлар, кўнгил эврилишларининг гўзал бадий таҳлилини кўрингки, яқиндагина сўз ўйинида қозонган ғалабасидан сўнг Зайнабга "Сиздан, албатта, каттаман!" дея фахрланган аёл... энди бу катталиқни фазилат эмас, нуқсон деб, ўзини қариб қолган, Зайнабни эса ёш деб ҳис қилмоқда! Бир пайтлар Отабекнинг иккинчи хотини ҳақида кўзгуга боқа туриб ўйлаганида "Гўзал бўлса ҳам холи йўқдир" дея овунган эди. Энди кўзгуга боққанида узукка қўйилган кўздек холи ҳам юпатолмайди. Мана шу ерда руҳшунослик фанида кашфиёт деса арзийдиган яна бир гап келтирилади: "Маълумки, киши ойнага боққанда нечоғлиқ айбсиз бўлса ҳам, ўзини бир камчилиги орқалиқ кўради. Шунга ўхшаш бир қарашда Кумуш ҳам ўз-ўзидан рози қолмади. Шахло кўзлар, ўсиқ жингила киприқлар, қундуз қош ва қора холлар ва бошқа латофатлар ўзига писанд бўлмадилар..." Сирасини айтганда, айниқса, аёл зотининг табиати шундайки, ўзининг чиройда тенги йўқлигини билса-да, унга гўзал эканини қайта-қайта айтишса-да, у кўзгуга боққани боққан. Боққанда ҳам ўта синчковлик билан боқади, митти нуқта, митти ажин кўрса,

уни йўқотишга-яширишга тушади. Ҳатто, баъзида ҳеч қандай гард-ғубор бўлмаса-да, кўзларига қўша кўри-ниши, кўнгли тўлмаслиги мумкин. Бунда айб, табиий-ки, гўзал юз ё қоматда эмас, балки етарлича таъриф-у тавсиф эшитмаган қулоқлар, севги ва меҳр туймаган кўнгилларда. Энди нима қилсин, кўнглига юпанчни тағин қайдан қидирсин? “Ойнани токчага қўйиб, Зайнаб-ка чинлаб ҳасадланган ҳолда келиб бояғи ўрнига ўлтурди”. Табиийки, ўйларини келиб тўхтаган жойидан давом эттирди. Энди холидан эмас, “у мени суйса бўлди-да” деган ўйдан ўзига тасалли-таскин топган-дек бўлди, лекин... Зайнабнинг тўлган ойдек юзи бу се-вилишга ҳам тез орада барҳам берадиган-дек туюлди. Шундан кейин “унинг ҳусн кучини синамоққа қарор бериб ўрнидан турди”.

Зайнабнинг “ҳусн кучи” деганда унинг Отабекни ўзига тортиш-жалб қилиш ҳунарлари, сўзлари, хат-ти-ҳаракатлари тушунилади, албатта. Демак, Зайнабнинг айна мана шу қувватини синаш зарур. Кумуш ўзига етгулик қув-қувноқ эмасми, дарича ёнида тўппи тикиб ўтирган Зайнабга “Ҳорманг, зерикмай ўтирибсизми?” йўсинида жўн гап қилмайди, эҳтимол, Зайнаб тўппини Отабекка тикаётганини англаб ичи қизийди-қизғанади, шунинг учун у “Ойим айткандек, сиз билан юлишқали келдим!” деб қармоқ ташлайди. Мақсади – Зайнабни руҳий мувозанатдан чиқариш, яъни жаҳлини чиқариш, токи у кўнглини ёрсин – кўнглидагини тўкиб солсин. Отабекни қанчалик яхши кўришини-ю, Кумушни қанчалик ёмон кўришини билдирсин. Зайнаб сир бой бермай “Мен ҳам олдин-гизга чиқайми деб турган эдим...” дея саломга яраша алик олади, эҳтимол, унга тенглашмоқчи бўлади. Лекин Кумуш кесатиққа зўр беради: “Тўппи тикиб ўл-тирибсиз-ку, менинг олдимга чиқармидингиз, бара-калла сизга!” Зайнаб гап тополмай талмовсирайди.

Буни кўрган Кумуш мақсадга яқинроқ ўтади: “Чокни яхши тикар экансиз, кимга?” Бу қитмирона саволда, табиийки, гапдан гап чиқаришга ишқибоз одамнинг ўзига етгулик макри-ҳийласи бор! Қани энди Зайнаб “Эримга!” дея тилидан илинса-ю, Кумуш уни чирпирак қилса. Аммо Зайнаб ўз сирини олдирадиган жудаям анойи эмас, ичидан пишган. У “Бировга атаганим йўқ, ахир, биттаси кияр”, дейди-да, илтифот кўрсатган бўлади: “Ўлтиринг!” Худди Кумушдаги “биронинг хаёли” Зайнабда ҳам бор. Зайнаб “Бировга атаганим йўқ” дея ёлғон гапираётган бўлса-да, ўша “бирон” ахир унинг тиккан тўпписини кийишига умид қилади. Йигитнинг кўнглини топишда қизнинг гўзал, одобли, иболи, хушмуомала бўлишидан ташқари пазанда, чевар, саранжом-саришта бўлиши ҳам муҳим. Зеро, “Чиройига нон бўктириб емайди”, “Чиройли қизларни яхши кўрадилар, лекин уйим-жойим дейдиган қизларга уйланадилар”, “Эркакнинг кўнглига йўл ошқозони орқали ўтади”, “Эр – топарман, хотин – тутарман” деган нақллар бежиз яратилмаган... Хуллас, Зайнаб ўз бахти учун ўзича, ўз билганича, ўз феъли ва дунёқарашига мос йўсинда курашади.

Шундан кейинги муаллифнинг гапига эътибор беринг! “Икки кундаш қаршима-қарши ўлтиришдилар”. “Юзма-юз” ва ё “ёнма-ён” эмас, “қаршима-қарши”. Ҳолбуки, халқ ўзининг ҳикматли гапини бежиз айтмаган: “Қаршилиқдан чиқмас яхшилиқ!” “Қаршима-қарши” ўтиришгач, Кумуш Зайнабга тикилиб-тикилиб қарайди, Зайнаб эса, “қизаринқираб ерга боқади”. “Кўз – кўнгил ойнаси” деганларидек, шу қилиқларданок уларнинг кўнгиллари яққол кўринадики, Кумуш оққўнгил, очиқ-ёриқ, мўмин-қобил, одамнинг кўзига тик боқа олади, Зайнаб эса, ичиқора, ёпиқ-зиқна, кўр-ноқобил, ўз қилмишини яшириш учун нигоҳини олиб қочади, кўзини яширади. Икки кундошнинг

бу қилиқлари ортидаги ниятлари уларнинг кейинги айтишувларида янаям ойдинлашади. Кумушнинг ўткир қарашига чидолмаган Зайнаб, ниҳоят, кўнгил сўраган бўлади: “Чиқмаганимни ҳам кўнгилнингизга олибсиз-да!” Юракдан гаплашиб муносабатларни аниқлаштиришни истаётган Кумуш учун бу айтиш муддао. У Зайнабнинг ўзини олиб қочиши “юзингни кўришга тоқатим йўқ” дегани эканини айтиб, ўн беш кундан буён йиғилиб қолган аламини тўкиб солади. Зайнаб “қўйинг-чи...” дея уни тинчлантирмоқчи бўлади, аслида гап чувалиб, сири фош бўлишидан чўчийди. Шундан кейин уларнинг “билиб айтаман”, “ичимни билмайсиз”, “баъзи ишларингиз билдиради”, “қайси”, “айтсам хафа бўласиз”, “тўғри гап бўлса, хафа бўлмайман” қабилдаги ади-бади айтишишлари ошкора “гап талашингизга айланади. Ана шунда Кумуш дангал гапни айтади: “эрингиз менинг олдимга кирса, нега ишингиз бўлса-бўлмаса кириб ўтириб оласиз-да, ёлғиз қолганимда кирмайсиз?” Зайнаб бу тўғри гапни эгрига буради-да, бошқа кирмаслигини айтади.

Шундан кейинги кундошларнинг ади-бади айтишувини шарҳлашга, очиғи, қалам ожиз – Қодирий қалами билан битилган қойилмақом тасвирнинг ўзини ўқиб, мағзини чаққанга не етсин! “Гапни кавласанг гап чиқади” деганларидек, гапдан гап чиқиб, даҳанаки жанг, гарчи соч юлишиш бўлмаса-да, ҳар қалай, бўғиш-бўғилиш даражасига қараб тобора кўтарилаверади. “Бурун бўлмаганида кўз кўзни ўярди” деганларидек, яхшиям уйда икки кундошдан ташқари Ойбодоқ ҳам бор, яхшиям Ўзбек ойим унга “хабарсиз қолма” дея тайинлаган. Ойбодоқ келиб, қандай овқат тайёрлашни сўраганида улар дарров эгачи-сингилга айланишади. Нима буюртиришни Кумуш Зайнабдан сўрайди, Зайнаб Кумушдан. Кумуш “Зайнабниса яхши кўрган томоқни қилинг!” деганда Ойбодоқундан “Лаф-

мон қилайми?” деб сўрашида ҳам нозик ишора бор. “Қулоғига лағмон осди” деган ибора алдаб-лақилла-тишни англатади. Ёзувчи Зайнабнинг яхши кўрган таоми лағмон эканини бежиз танламаган. Ойбодоқ кетгач, икки кундош гап талашини тўхтаган жойидан давом эттиришади. Кумушнинг “... азбаройи мени ёлғиз ташлаб қўйғанингиздан айтдим... Мен сизнинг уйингизга бутун умрга келган эмасман... Атиги уч-тўрт кун қайин ота, қайин оналаримни кўриб кетиш учунгина келганман. Шунчаликка бир-бирравимиздан четлашиб, минғайишиб юришимиз кишига оғир келар экан” деган гапани эшитган “Зайнаб ёришиб кетгандек бўлди”. Бу гапларда Кумушнинг оқ кўнгли, Зайнабнинг қора кўнгли яққол чизиб кўрсатилган, шундай эмасми? “Уч-тўрт кун”дан хурсанд бўлган Зайнаб сохта илтифот кўрсата бошлайди: “Вой ўлай, Кумуш опа! Чиндан ҳам кўнглингизга олибсиз дейман. Кўнглимда тариқдек ёмонлиғим бўлса, эртагача етмайин!” Зайнабдаги бу кескин ўзгаришдан Кумушнинг кулгиси қистайди-да, унинг яна қувлиги тутиб, ичида ўйлайди: “энди ўлсам ҳам кетмайман, сен қараб тур!” Дарҳақиқат, у кетмайди, шу ерда ўлса-ўлади, лекин кетмайди! Отабекнинг уйида, кўнглида абадий кўним топади! Кумуш – миллий Тил, Отабек – миллий Адабиёт тимсоллари экан, бу билан ёзувчи миллий Тилнинг ўлгани, унинг ўлик тилга айланганини эмас, балки бу миллий Тил ўз ҳақ-ҳуқуқи учун курашиб, уни сиғдирмай, сиқиб чиқармоқчи бўлган ўзга Тилга қарши туриб, охир-оқибат ўз Адабиёти билан ўзларининг уйида топишиб, бу уйда абадий қолганини уқтирмоқчи...

Шундан сўнг кундошлар яна жимиб қолишади. Кумушнинг сидқидил гапидан таъсирланган ҳам ҳайрон қолган Зайнаб “Сиз мунчалик кўрқмасангиз ҳам бўлар эди...” дея, ниҳоят, ёрилиб, ўз дардининг учини чиқа-

ради. Нимани назарда тутаётганини сўраган Кумушга у “жек кўрмасангиз ҳам бўларди”, “Мен эрим билан ўлтирганда устимга кирма дейишингиз уят” дея таъна-маломат қилади. Кумуш бу гапни унинг ўзини олиб қочишига айтганини такрорлаб, “сиз эрингиз билан ўлтирганда мен устингизга кирдимми?” дея қарши ҳужумга ўтади. Зайнаб ҳеч кирганини эслай олмайди-да, кирса, кўкрагидан итармаслигини, ўзи жек кўргани учун бошқаларни ҳам ўзига ўхшатишини айтади. “Кишини бўғасиз, Зайнаб! Гапка темирчилик яхши эмас!” дея ёзғиради ана ўшанда Кумуш. “Гапка темирчиликдан худой сақласин, ота-онам темирчи ўтган эмас”, деб тегишли жавоб қилади Зайнаб ҳам, Кумушнинг отаси қутидор-сандиқчилигига истехзоли ишора қилиб! Кумуш унинг “жек кўрасан”, “ўзингдек фаҳмлайсан”, “сен кўрқмасанг бўлади” деганларини темирчиликка ўхшатишини айтади. Дарҳақиқат, икковининг ўзаро суҳбатидан кўринадики, сўз заргари – Кумуш, сўз темирчиси – Зайнаб, сабаби Кумушнинг ҳар бир сўзи ҳам мантиқли, ҳам жонли, ҳам таъсирчан, Зайнабнинг сўзлари эса, пойма-пой, зерикарли, мужмал. Зайнаб “Рост-да, сиз кўрқмасангиз ҳам...” дея фикрини ойдинлаштиришга чоғланади. Аммо бехосдан ўз хатосини англаб, ҳақиқатни тан олишга тили бормай ғулдирай бошлайди. Бундан кўринадики, Зайнаб писмиқгина эмас, калтафаҳм ҳам. У Отабекнинг Кумушни яхши кўришини билади, шунинг учун Кумуш ҳеч кўрқмаса ҳам бўлади, деб ўйлайди. Лекин бу ўйини Кумушга тан олиб айтиши унинг олдида ўз қадрини ерга уриш, қолаверса, ҳаётининг мазмуни бўлган эрини йўқотиш билан баробар эканини кеч фаҳмлаган Зайнабнинг чайналиши табиий. Писмиқ одамнинг феъли анча мураккаб бўлади. Одатда бундай одамни гапиртириш жуда қийин, у саволга зўрға жавоб қайтариши мумкин, лекин ўзича гапирмайди. Писмиқ одам камгап

бўлгани учун тили ривожланмай, гапга нўноқ, эзма, туркистонча сўз билан айтганда, “милжинг” бўлади, гапида кўп адашади-тутилади, мос сўзларни топишга қийналади. Яна бундай одам ёлғончиликка мойил бўлади. Сабаби ўз қилмишларини яшириш учун ҳам камроқ гапиради, ҳам гапирганда ёлғон ишлатади. Унинг талмовсираётганини кўрган Кумуш ўзи гумон қилган фикрни Зайнабнинг ичидан суғуриб олишга уринади: “Мен тушундим! Сен қўрқмасанг ҳам бўлади, эринг сени яхши кўради, демоқчисиз!” Бу гапни бировга очиқ айтиш бу ёққа турсин, ҳатто ўзига тан олиб айтишга қўрқадиган Зайнабнинг аҳволини тасаввур қилиш мумкин. “Айтилган сўз – отилган ўқ”, энди у гапни қайтариб ололмайди, гапига изоҳ бериши керак. “Ҳа” деса ҳам бало, “йўқ” деса ҳам бало. Ана шунда у даҳшатли ёлғонни тўқиб чиқаради: “Ахир... мен сенсиз туролмайман, деб сизга ҳам айтгандирлар...” Бу гапдан Кумуш эсанкираб, зўрға “Ҳеч!” дея олади, холос. Зайнаб-ку “суймаганга суйкалма” деган иборани буткул тан олмайди, лекин Кумуш учун севиб-севилиш – ҳаётининг мазмуни. Ўз вақтида Ҳомиднинг сохта талоқ хатини ўқиғач Отабекдан ҳам, умуман, эр зотидан ҳам ҳафсаласи пир бўлиб, ҳаётнинг қизиғи қолмаган эди унга. Энди худди шундай “талоқ хати”ни Зайнабдан эшитиб турган Кумушнинг аҳволини ҳис қилса бўлади. Аслида Отабек бундай ноўрин гапни наинки суюксиз Зайнабга, ҳатто суюкли Кумушга ҳам айтмаган, сабаби ҳар нима бўлганда ҳам, у уч йилга яқин Кумушсиз туролган-да. Зайнаб ўзининг ёлғонидан илҳомланиб баттар писиллатади: “Сизга айтмаган бўлсалар... менга юз қайталаб айтганлар... У кишини сизга ҳам шунақалар, деб ўйлабман...” Зайнабнинг макр кучини кўринг! Ўз вақтида Ҳомид башарасини кўрсатмай Отабек ва Кумуш орасига совуқчилик сола олганди, Зайнаб эса, безбетларча улар орасига совуқчилик со-

лишдан ташқари, Отабекни ўзига иситиш амалларини қилиб ётибди. Кумушни ўз вақтида Ҳомид хотинбоздан кўрийдиган ота-онаси бор эди, лекин ҳозир уни Зайнабдан ҳимоя қиладиган одами йўқ. Бунинг устига, Зайнабнинг онаси-ю қариндошлари унинг ортида тоғдек суянчиқ. “Ўзингдан чиққан балога, қайга борай давога” деганларидек, Ҳомид хотинбоз, ҳар қалай, ташқи душман эди, лекин Зайнаб ўзингдан чиққан душман. Шундай экан, Зайнабни на уришиб бўлади, на қувлаб, на ўлдириб. Аксинча, Зайнаб бундай ишлардан тап тортмайди. Зайнабнинг захарли гапи ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. “Зайнаб тўғри айтади, агар уни яхши кўрмаганда Тошкандга келишимни кутиб ўлтурармиди?..” деб ўйлайди Кумуш. У “моддий ҳаётдан айрилган жонивордек бўшашди”. Бу гапдаги “бўшашди” сўзи ҳам заифлашди, ҳам қалбида бўшлиқ пайдо бўлди, деган маъноларни англатади. Ойбодоқ она олиб келиб ўрталарига қўйган лағмон анчагача совуб ётади. “Зайнабнинг кўрқа-писа “олинг, опа!”сидан сўнг” икки кундош икки тарафдан чимчиб еган бўлишади. Кўнгиллари ярим икки кундошга овқат татимайди. Улар ошга шерик ҳам, ҳамтовоқ ҳам бўлишолмайди, бу ёлғонни ҳазм ҳам қилишолмайди.

Юқорида Кумушнинг “Кишини бўғасиз, Зайнаб!” деганини чуқурроқ таҳлил қилиб кўрайлик. Ёзувчи Кумуш тилидан “кишини” дея нафақат Кумушни, балки Отабекни, унинг қайнона-қайнотасини, қўйингчи, ҳар қандай одамни кўзда тутяпти. Қолаверса, “бўғасиз” дея нафақат сўзи билан, балки ўз қилиғи билан ҳам бўғишига ишора қиляпти. Кумуш – ўз, миллий Тил, Зайнаб – (хоҳ араб тили бўлсин, хоҳ форс, рус ё инглиз) ўзга, чет Тил экан, ё бу икки Тил ўзаро тил топишади, ё бири иккинчисини бўғади, бошқача бўлиши мумкин эмас. Тилнинг қудрати-ю жозибаси эса, хоҳ бадийий, хоҳ илмий бўлсин, Адабиётда кўринади.

Адабиёт ўзида бир неча Тилни сиғдира олиши мумкин, агарда улар ўзаро уйғун ва жонли бўлса. Масалан, ўзбек тили ва адабиёти ўтмишига боқсак, кўра-мизки, унга ҳинд, лотин, форс, юнон, араб, мўғул, рус ва бошқа тил ва адабиётлар ўз таъсирини ўтказиб келган. Лекин шуни фахр билан тан олиб айтишимиз керакки, саналган тиллар ва адабиётларга нисбатан ўзбек тили ва адабиёти яшовчанроқ ва жонлироқдир. Сабаби, ўзбек тилида яратилган энг қадимги адабий асарлар бўлмиш Ўрхун-Энасой битиклари, “Ал-помиш”, “Гўрўғли” ва бошқа юзлаб дoston, эртак ва ривоятлар, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”и, Аҳмад Яссавийнинг “Ҳикматлар”и, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк”и, Рабғузийнинг “Қисаси Рабғузий”си, Бобурнинг “Бобурнома”си ва бошқа юзлаб-минглаб ёзма ва оғзаки адабий асарларни бугун ҳам ўқиб бемалол тушуна оламиз. (Ҳолбуки, қадимий санскритни ҳозирги ҳинд, қадимий лотинни ҳозирги италян, қадимий славянни ҳозирги рус ўқиб тушунолмайди!) Ўзбек тилига қанча чет тиллар ўз таъсирини, боринги, босимини ўтказмади дейсиз! Аммо у ҳамиша ўзлигини сақлаб қола олди. Бунинг бош сири нимада? Ўйлашимча, бу аввало ўша тилнинг феълида, яъни феъл сўз туркумида! Қолаверса, феълнинг буйруқ майлида! Ўзбек тилидаги аксар феъллар икки, уч ё тўрт ҳарф-товушдан таркиб топган бўлиб, улар ўтда ёнмайди, сувда чўкмайди. Юқорида саналган асарлар қатори Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар”и ҳам бундан минг йил кейин ҳам китобхонларга тушунарли бўлишига шак-шубҳа йўқ! Сабаби бу асарда ўзбек тилининг феъли, ўзбекнинг феъли жонли ёзиб-чизиб кўрсатилган. Ўзбек адиби Алишер Навоий ўз асарларида жами 28 минг, рус адиби Александр Пушкин 25 минг, инглиз адиби Уилям Шекспир 22 минг, испан адиби Сервантес 18 минг сўз қўллаган, деган ўлчов-

лар айтилади. Ўйлашимча, бу бирёқлама баҳо. Бирон ёзувчининг тилига баҳо берганда унинг шоҳ асарини танлаб, қўлланган турли тилдаги сўзларнинг нисбатини уйғунлигига қараш керак, менимча. Аминманки, агар “Ўткан кунлар” асаридаги ўзбекча сўзлар ҳисобланса, улар асарнинг 80–90 фоизини ташкил этади. Асарда қўлланган чет тилидаги сўзлар эса, ўзбек тилидаги сўзларга уйғун, ўзбек тилининг ўз сўзларига айланган, ўзлашган-ўзбеклашган сўзлар. Асарнинг бутун куч-қудрати мана шунда! Келинг, гапимиз қуруқ бўлмаслиги учун асарнинг кейинги жумласини ўқиб бунга амин бўлайлик:

“Шундан бирар соат кейин Отабек қайтиб Зайнаб томондан қарши олинди. Уст тўнини ешиб Зайнаб-ка бергандан сўнг, қайси уйга кириш тўғрисида ҳавли юзасида бир оз тараддудланиб қолди. Теварагида ғилдираб юрган Зайнабнинг уйига кирабериш учун Кумушнинг мулоҳазасини қилар, Кумушнинг олдиға кирмак учун Зайнабни ўйлар эди. Кумуш уйда кўринмади, шунга кўра “ухлағандир” деб ўйлаб Зайнаб билан кирди. Зайнаб оёғи олти, қўли етти бўлган ҳолда эрини тўрт қават кўрпача устига ўтқузиб, ёнига учта пар ёстиқни уйди. Эрининг маҳсисини артишка кўмаклашиб, елпиб қўймоқ учун изн сўради. Отабек узр айтиб бунчалик меҳрибончилик маъносидан чўчиб қўйди. Отда келган бўлса ҳам куннинг иссиқлиғидан бир пиёла чойга муҳтож эди. Чой сўзи оғзидан чиқмасданок Зайнаб ўчоқ бошиға югуриб кетди. Унинг кети билан Кумушнинг уйига қаради. Эшик ва даричалар очиқ бўлсалар ҳам, уйда бирав кўринмади”.

Ўн битта гап, бир юз йигирма бешта сўздан тузилган бу жумлада тўққизта арабча ва иккита форсча сўз қўлланган, холос. Агар ўзбекча асарда арабча, форсча, русча ва бошқа чет сўзлар ҳаддан ташқари кўп қўлланса, уни ўқиган ўқувчи бўғилади-да. Бирон асарни ўқи-

ганда зериксангиз, энсангиз қотса, ҳафсалангиз пир бўлса, қисқаси бўғилсангиз, билингки, унинг тутуруқ-сизлиги аввало ундаги сўзлар нисбати ва уйғунлиги бузилганида, сўнгра асарнинг бадиияти саёзлигида... Келинг, қодирийхонликка – бевосита асар воқеаларининг таҳлилига қайтайлик.

“Шундан бирар соат кейин Отабек қайтиб Зайнаб томонидан қарши олинди” гапидаги “қарши” сўзи кўп муносабатларни билдиради, албатта. Отабек Зайнабни кўришга қарши, Зайнаб Отабекнинг Кумуш билан кўришишига қарши, хуллас, бир-бирларига қарши! Шу гапдан кейинги тасвирда асосий эътибор, табиийки, икки кундошнинг эри Отабекка, унинг кўнглига қаратилади. Зеро, икки кундош орасидаги олий ҳакам ҳам, тарозибон ҳам – Отабек. У Зайнабнинг уйига кириш учун Кумушнинг, Кумушникига кириш учун Зайнабнинг андишасини қилади. Ўз кўнглига эмас, уларнинг кўнглига қарайди. Қарашга мажбур! Чунки бир томонга кўпроқ оғса, бошқа томонга озор беришини яхши англайди. Шунинг учун “Кумушга қандоғ муомала қилса, Зайнабга ҳам шундоғ қилишга мажбур эди”. Ҳатто Ўзбек ойим ҳам аввало “чин келини” Кумушга, сўнг кўнгли қолмаслиги учун Зайнабга исириқ тутаттиради. Сабаби Зайнабнинг кўнглини қолдириш яхшиликка олиб бормаслигини она ва ўғил яхши тушунадилар-да. Қолаверса, ўзлари пиширган ош, энди ўзлари айланиб-ўргилиб ичишга мажбур. Ўзбек ойим-ку икки келинининг роҳатини, орзу-ҳавасини кўриб-кўриб юравериши мумкин, қийин-қийин Отабекка қийин. Чунки у икки ўт орасида. Кумушга чин юракдан, ростдакам муомала қилади. Ёзувчининг сўзлари билан айтганда, “Отабек ва Кумуш ишқларида самимият, яна тўғриси – шеърият бор”. Зайнабга эса, мажбуриятдан, ёлғондакам муомала қилади. Отабекни мажбурлаган нарса эса, айниқса, бир неча

хафта илгари Зайнабнинг ўз дардини унга очиқчасига айтгани эди. Зайнаб дардисарнинг бу дарди “Ўзбек ойим – оғма, Зайнабнинг дарди” бобида батафсил тасвирланган эди... Отабек Кумушни “ухлагандир” деб ўйлаб Зайнабнинг уйига киради. Зайнаб елиб-югуриб эрининг хизматини қилади, ҳатто ундан “елпиб қўймоқ учун изн сўрайди. Отабек узр айтиб бунчалик меҳрибончилик маъносидан чўчиб қўяди”. Бир томондан Зайнабнинг хотинлик бурчи эрига хизмат қилишни буюрса-да, бошқа томондан бу хизматлар Отабек учун қўшимча мажбурият юклайди-да. Отабек ўзи ва Зайнаб орасига кўринмас девор тиклаб, у билан масофа сақлашга тиришса-да, Зайнаб бу деворни бузиб, у билан масофани яқинлаштиришга тиришади. Агар Отабек бунга қаршилик қилса, у биладики, бунинг оқибати ўзига, айниқса, севгилиси Кумушга ёмон бўлиши мумкин. Отабек ана шуларни ўйлаб кўрқади. Отда юриб чанқаб-очқаб келгани учун Зайнаб таклиф қилган чой-ошга кўнади. Ейилмай совиб қолган лағмонни биргаликда ейишади. Сўнг Зайнаб тагин макрҳийла қилади, яъни Кумушга айтган ёлғонининг “рост”лигига ишонтириш томошасини кўрсатади: бу ёқда ухлаб кетган Отабекни Зайнаб елпиб ўтиради, у ёқда Кумуш буларни бу ҳолатда кўради-ю, куйиб кул бўлади. “Кўнгилга буюриб бўлмайди” дейдилар. Маълумки, эртак ва дostonларда “дев” ҳар нарсга эпчил қилиб тасвирланади. У бир зумда одамни узоқ йўлга кўчириш, дангиллама кошона куриб бериш, бойликка кўмиб ташлаш ва бошқа ақл бовар қилмас моддий ишларнинг эпини қилади, фақат битта ишни эплай олмайди: одамнинг кўнглига кўл солиб, уни севиб қолишга қистолмайди. Яъни, дев одамнинг кўнглига буюра олмайди. Худди шундай, шайтон ҳам одамнинг кўнглига бевосита ўз ҳукмини ўтказа олмайди – уни бирон ишни қилишга зўрлай олмайди, балки кўнгил-

га қутқу солади – қутини ўчиради, васваса қилади, ростни ёлғон, ёлғонни рост қилиб кўрсатади... Зайнабнинг ростни ёлғон, ёлғонни рост қилиб кўрсатишини кузатиб, “вой, шайтон-эй” дейсиз беихтиёр. Афсуски, оқкўнгил ва ишонувчан Кумуш унинг бу қутқусига учади...

Бирор соатдан сўнг Отабек Зайнабнинг уйидан чиқиб Кумушнинг уйига киради. Зайнабнинг қутқусига учгани шунчаликки, Кумуш эрига елиб-югуриб хизмат қилиш, унинг кўнглини овлаш бу ёққа турсин, қош-қовоғини уйиб, совуқ муомала қилади. Отабек “адоват қилишингизга арзимамайди” деса, у “икки юзламалиғингиз ва тил тегида тил сақлағанингиз ҳам арзимайдими?” дея баттар ўпкалайди. Кумушнинг асабий ҳолатини шундан ҳам кўрса бўладики, у Тошкентга келгач, илк учрашувда Отабекнинг бир юзига урганди, Отабек иккинчи юзини тутиб берганида, иккинчи юзига Зайнаб уришини айтиб, унинг иккиюзламалигига нозик ишора қилган эди. Ҳозирга келиб шу қадар куйганки, бундай нозик ишора қилишга ҳам хуши йўқ, ўйини очик айтишдан тоймайди. Айниқса, “тил тагида тил сақлаш” ибораси Отабекнинг – Адабиёт, Кумуш ва Зайнабнинг эса – Тил тимсоллари эканига қаҳрамон тилидан айтилаётган ишорадек. Тил тагида тил сақлашнинг даҳшатини яқин ўтмишимизда, яъни шўро тузуми даврида роса кўрдик: давлат, яъни расмий тил – рус тили, халқнинг сўзлашув тили эса – ўзбек тили. Натижада барча каттаю-кичик идора ва минбарларда оғзаки ва ёзма нутқ рус тилида қилиниб, кенг халқ оммаси уларга тушуниб-тушунмай роса қийналмадими? Сирасини айтганда, аввалги тузумларда ҳам бундай ачинарли ҳолларни кўришимиз мумкин. Масалан, адабий асарларнинг номларини олиб қаранг. Нега ўн асрлик ўтмишда Юсуф Хос Ҳожиб асарининг номи “Қутадғу билиг” ҳам, асар қаҳра-

монларининг номлари “Кунтуғди”, “Ойтўлди”, “Ўгдулмиш”, “Ўзғурмиш” ҳам ўзбекча сўзлар бўлгани ҳолда, беш аср ўтмишдаги биз юксак қадрлайдиган Алишер Навоийнинг аксарият асарлари ҳам, асарларининг қаҳрамонлари ҳам ўзбекча эмас, арабча аталган? Бу ҳам тил тагида тил сақлаш намунаси эмасми? Абдулла Қодирийнинг буюклиги шундаки, у ўз асарини ҳам, асари қаҳрамонларини ҳам соф ўзбекча атаган. Бу кутлуғ анъанани Чўлпон “Кеча ва кундуз”, “Ёрқиной”, Ойбек “Қутлуғ қон”, “Қуёш қораймас”, Абдулла Қаҳҳор “Ўтмишдан эртақлар” асарларида, бошқа бир қатор ёзувчилар ўз асарларида давом эттирдилар. Айтиш мумкинки, тил тагида тил сақлашдек ёқимсиз ҳолга қарши бош кўтарган қудратли куч ҳам мана шу ўзбек Тилидаги Адабиёт бўлди! Эркинлик-эгаманлигимизнинг биринчи тирилтирувчи булоғи – тириклик суви 1989 йилда қабул қилинган Ўзбекистон давлат тили ҳақидаги Қонун бўлгани, бу руҳбахш Қонуннинг қабул қилинишида жон куйдирган энг етакчи фидойилар айнан Ўзбек Ёзувчилари бўлгани ҳам бежиз эмас, албатта!.. Отабек Кумушнинг “мундай терс гапларни умрида биринчи мартаба” эшитиб, “Зайнаб сизга бир нарса дедими?” деб сўрайди. Ана шунда Кумуш “Деди, “Сенсиз туролмайман” деб айткан сўзларингизни ҳам деди!” дея Зайнаб билан ораларида ўтган барча воқеаларни миридан-сиригача айтиб кўнглини бўшатади. Кумушнинг озор чекишини истамаган Отабек энди уни “қувлашга” мажбур бўлади. Кумуш эса, “Юрагим: қувланишга ким сазовор, деб сиздан сўрайди... Сиз ўз юрагингиздан олиб жавоб беринг!” дея Отабекнинг “энг нозик жойидан ушлайди”. Кумушнинг бу аччиқ саволи ҳар қандай одамни эсанкиратади! Дарҳақиқат, Отабек аслида кимни қувлаши керак: Кумушними, Зайнабними? Отабекнинг уйида ким қолиши керак: суюкли хотиними ёки суюксиз хо-

тини? Отабек кимга қулоқ солиши керак: ўз кўнглигами ё ўзга кўнгилларга? Зайнаб кўнглининг кўчалари, кўнглининг тусаганлари чексиз-чегарасиз эмасми? Отабекдан сўнг Кумушнинг кўнглини қолдирган Зайнаб, қўйиб берилса, қайнотаси-қайнонасидан бошлаб барчанинг кўнглини қолдириб бахтсиз қилмайдими? Уни қувлаш энг тўғри иш эмасми? Адабиёт аввало адабни ўргатар экан, Отабек Зайнабнинг адабини бериши керак эмасми? “Тўғри тил тошни ёради, эгри тил бошни ёради” деганларидек, Кумушдек тўғри Тил йўл-йўриғига кириб, Отабек Зайнабдек эгри Тилни жиловламас экан, оқибатда бош ёрилиб, кўз чиқмайдими? Отабек тош бўлмаса-да, ҳарқалай, ўсал кўнглини шундай ёради: “Мақсадингизга яхши тушунаман, ҳар жиҳатдан қаралганда ҳам сиз бу тўғрида ҳақлисиз. Аммо ўшангача... балки буни ўзингиз ҳис этарсиз, деб ўйлайман...”

Эътибор берган бўлсангиз, “Кундаш – кундашдир” бобида атиги бир кун, наинки бир кун, атиги бир неча соат ичида кундошлар ўртасида рўй берган можаролар ва ади-бади айтишувлар тасвирланган. Шу қисқа вақтдаки шунча ғиди-биди, энди йиллаб, ўн йиллаб кундош бўлиб, ҳаттоки опа-сингиллардек иноқ бир оила бўлиб, бола-чақаларини бирга-бирга тинч-тотув ўстириб-ундирган бибиларимизу бибиҳонимларимизнинг юракларига балли-ей, нақадар кенг экан-а бу юраклар, деб ўйлаб қолади киши. “Куч адолатдадур!” дея, нафақат инсоний жамиятда ва улуғ салтанатда, балки ўз оиласида, оиласидаги кундошлар ўртасида ҳам ҳақ-хуқуқ ва адолатни қарор топтира олган буюк Соҳибқирон бобомиз Амир Темур ҳазратларининг инсонпарварлиги, билга-кўрагонлиги ва ишбилармонлигига қойил қолса арзийди, шундай эмасми?..

Шу ўринда бир савол туғилади: нима учун “Эр бермоқ – жон бермоқ”, “Жон олов – жон эр” қабилидаги

ҳикматли гаплар хотинлар тилидан эрларга нисбатан яратилган, нега аксинча эмас? Бунинг сабаби, ўйлашимча, шундаки, бир турмуш қурган эркакнинг янги турмуш қуриш имконияти то ўлгунича тўла сақланиб қолаверади, бу имкониятни эрнинг ўзидан бошқа ҳеч ким йўққа чиқаролмайди. Лекин бир эр кўрган аёл бошқа турмуш қуриш имкониятининг камида саксон фоизини қўлдан буткул бой беради. Турмуш қурилганидан кейин хотиннинг эрга чиппа ёпишиб олиши ва эрни ўзидан бошқа ҳеч кимга бериб қўймасликка ўчлиги мана шундан келиб чиқади. Айниқса, ёши ўтиб қолганида эрни қўлдан бой бериш жондан кечишдан оғирроқ туюлади ва уни, Ўзбек ойим ҳазил тариқасида айтганидек, овқатгина асрамайди, балки аввало эр асрайди, нафақат шунчаки асрайди, балки хузурижон олов бўлиб жон-танни иситади.

“Эсон бўлсак кўришармиз” деб номланган ўн учинчи боб асосан бир-бирлари билан хайр-маъзур қилишаётган қуда-қудағайлар ва она билан қиз ҳақида, лекин бу хайр-маъзурларнинг ҳам бош мавзуи, табиийки, кундошлик балоси теварагида чирпирак бўлиб айланади. Масалан, ҳожи қудасига “энди келин болани юбормаймиз-да” деб кулади. Қутидор “Менинг болам эмас – сизники, у ер ҳам, бу ер ҳам ўзининг уйи. Жанобингиз нимани мувофиқ кўрсалар, менга ҳам маъқули ўша!” деб оқил ўзбек отасининг гапини айтади. Ҳожи “бирмунча гап айлантириб”, “Агар сизга оғир тушмаса, юртдаги гап-сўз босилгунча бирар йил Тошкандда турсин, сўнгра Марғилон борсин, дердим!” дея ўзининг нимани мувофиқ кўришини билдиради. Бу тўғри гапга қутидор қандай қаршилик қилсин! Ҳолбуки, у Офтоб ойимнинг “Кумушни Тошкандда қолдирмаймиз!” деб қўйган шартига қайта-қайта розилик билдириб, сўз берган эди. Сўзида турмасликнинг туб сабаблари ҳақида муаллифнинг

изоҳи-тушунтириши шундай: “Сўзни чўзмоққа ҳожат йўқ: эрларимизнинг Офтоб оймларга қараши ҳамиша шундан бошқа эмас!”, яъни, хотинига хўп дейди-ю, ўз билганидан қолмайди!

Табиийки, онаизор Кумушнинг Тошкентда қолиш дарагини Ҳасаналидан эшитгандаёқ қизининг олдига кира солиб, “Кумуш, қайтар эканмиз, даданг айтибдилар!” – дейди. Эътибор беринг, бу гапни Офтоб ойм атайин дадасининг буйруғи шаклида айтяпти. Дадасининг ихтиёри Кумушни бу ерда қолдириш эканини атайин яширяпти. Сабаби она яхши биладики, бу уйдан кетиш-кетмаслик ихтиёри отадан кўра кўпроқ қизида. Кумушнинг Тошкентда қолиши кераклиги борасида Юсуфбек ҳожи ва Мирзакарим кутидорларнинг ўз қарашлари бўлгани ҳолда Кумушнинг ҳам бу масалада ўз қараши бор, албатта. У энди ота қарамоғида эмас, эрининг қарамоғида, шунинг учун у ота эмас, эрининг кўнглига қараб иш қилиши керак. Эрининг кетишини истамаса, у эрининг ёнидан бир қадам ҳам жилмайди. Шундай экан, Кумушнинг жавоби тайин, ҳатто сақмоннинг тошидек қақшатгич: “Қайтсаларингиз, хайр-хўш!” Онаизорнинг бирга қайтиш кераклигини тушунтиришу-уқтиришларига жавобан айтилган кўп гаплардан бири яна-да шиддатли: “Қолсам ўз эримники, бегона эмаски уят бўлса...” Онанинг “мен сени кундошлик уйга ишонмайман...” дея йиғлаб айтган гапига жавоб ҳам тайин: “Кундошим битта бўлса, дўстларим саккизта!” Шу ўринда бир ўқувчи Кумушнинг, бошқа ўқувчи онаизорнинг томонини олса, эҳтимол. Она тараф ўқувчи “Дўстинг юзта бўлса ҳам – кам, Душманинг битта бўлса ҳам – кўп” деган мақолни халқ бежизга яратмаганини, ахир, энг ишонган дўст-ёри Отабек ҳам Зайнабнинг кирдикорларидан уни сақлай-қўрий олмаяпти-ку, бошқалар ҳақида гапирмаса ҳам бўлади, дейиши мумкин. Кумуш тараф

Ўқувчи эса, “Интилганга толе ёр” дея унинг ўз бахти учун курашганини ёқлаши тайин. Кумушнинг “Ул кундаш бўлганда мен кундаш эмасми?” деган кесатиғига она “Сен чин кундаш бўлмайсан! Нимагаки, эринг сен тарафда, чин кундашлик ва чин душманлик Зайнаб тарафда!” дея уқтиради. Яна икки тарафнинг ёни олувчи ўқувчилар ўз асосларини келтира бошлайдилар: Ҳа, кундошга кундош бас кела олади, Кумуш жуда қув, эри ва қайнота-қайнонасининг меҳрларини обдон қозонгач, бош ва чин келин сифатида Зайнабнинг попугини пасайтиради, керак бўлса, кавушини тўғрилаб қўяди... Йўқ, Кумуш қув бўлса, Зайнаб шум, у ҳам қараб турмайди. Ахир, Кумуш Зайнабнинг “менга юз қайталаб айтганлар” деган ёлғонига чидолмай Отабекни нақ бўғзидан олгудек бўлмадими? Ҳозир-ку Отабек икковига хўжакўрсин учун бўлса-да, тенг муомала қилишга тиришяпти, лекин эртадир-кечдир сир очилиб, Зайнаб керакмас матоҳдек четга итқитилса, у рашқ ва нафрат ўтида ёнмайдими? Зайнаб ўз ютқизиғини мардона тан олиб, индамай ўз йўлига кета қоладими, йўқ, Ҳомидга ўхшаб бир балоларни бошлайди-да... Кумуш “Хотиржамъ бўлинг, агар Зайнаб менга кундашлик қилаберса, куявингиз унинг жавобини бермакчи... мен кетсам, ҳеч қачон Зайнаб-ка жавоб бермайдир, чунки қудачангиз келинсиз қоламан деб ораға тушадир, аммо мен шу ерда бўлсам, албатта тилига калтак келадир” дея ўз қутини, қутлуғ келажagini кўримоқчи. Кумуш мана шу оқилона ва одилона қарорини аввал-бошда билдириб, эрининг уйига келин бўлиб келганида эди, шу чоққача бўлган ва бундан кейин бўладиган барча фожиалар юз бермасми эди?! Вазиятни ўнглаб бўладими, бунисини энди қаҳрамонларнинг кураши-ю олий ҳакам бўлмиш вақт кўрсатади. Қизининг қатъий сўзларига жавобан онаизор худонинг зорини қилади: “... биравга ёмонлик

соғинма, ман билан бирга кет, нима қилишса ўзлук-ўзи қилишсин... Зайнаб ҳам умид билан бир ёстиққа бош қўйган". Ёнбосарлар: Ҳа, Кумуш ортга чекинмаслиги керак, Зайнабнинг макридан қўрққулик, йўқса, эридан ажраб қолиши ҳеч гап эмас... Йўқ, Кумуш масалага адолат ва кенглик билан қараши керак, Зайнабни қувғин қилишда бевосита иштирок этмаслиги лозим, онаси айтгандек, нима қилсалар ҳам ўзлари қилишсин, Кумуш кейин қайтиб келаверади-да бу ерга! Ҳаёти мазмуни бўлган Отабекдан айрилиш Зайнаб учун ўлим билан баробар экан, айтиш мумкинки, Кумуш кундошига ўлим тилаяпти. "Пичоқни ўзингга ур, оғримаса бировга" деганлар, ахир... Тасаввурдаги бу баҳсда ҳар икки томон ўзича ҳақли, албатта.

Она билан қиз ўртасидаги тортишув авжига чиққанида ўта табиий йўсинда Ўзбек ойим худди қозилик қилиш учун кириб келади ва табиийки, у қудаларининг кетишини ёқламайди. Офтоб ойим "Кумушингиз ҳам, шунча турганимиз бас, энди Зайнабни олиб ойимнинг ўзлари бизникига борсинлар, дейди..." дея бир ўқ билан икки қарғани урмоқчи, яъни Кумушни кетиш тарафдори қилиб кўрсатиш орқали ҳар икковининг тилларини қисик қилмоқчи бўлади. Ахир Кумуш "Йўқ, мен қоламан" деб ойисини ёлғончига чиқаролмайди-да. Ана ўшанда "Ҳали Кумуш ҳам кетмакчими?" дейди ҳам таажжуб, ҳам ўзи уч йилда энди топишган келинидан ажраб қолишидан хавотир аралаш оҳангда Ўзбек ойим. Мана, шундан кейинги ҳаракат тасвири: "Кумуш кулимсираб онасиға қаради". Бу қараш замирида бир неча маънолар яширинган: ҳам ўзининг қайнонаси томонидан қадрланишидан суюниш, ҳам онасини тинчлантириш, ҳам онасига ўзининг қарори қатъийлигини уқтириш! Офтоб ойим унамагач, Ўзбек ойим "Йўқ, йўқ, Офтоббону, сизларга жавоб берсам-да, Кумушка йўқ!" дея ўз аҳдини айтади. Кетаман, деб

бекорга хомтама бўлмаслиги учун келинига шартта ўгирилиб: “Уят эмасми, келин? Кеча келдинг сурилиб, бугун кетгин бурилиб!” дея пичинг қилади. Бундай кесатиқли мақолга Кумушдек сўз ўйинининг устаси ўзига етгулик қувлик билан жавоб қайтаради, албатта: “Менда ихтиёр йўқ, ойижон! Сизлар нимани маъқул кўрсаларингиз менга барибир” Айниқса, гапдаги “ойижон” сўзи худди “ойижон, сизга айтаман, қайнонам, сиз эшитинг” дегандек машҳур иборанинг янгича шаклига ўхшаб кетади, шундай эмасми? Энди қайнона келинига “баракалла” деган маънода бош чайқайди. Тил топишиб олган қайнона-келинга кучи етмагач, Офтоб ойим тактикани ўзгартиради, яъни ажратиб ҳукмини ўтказмоқчи бўлади. Қизини ташқарига чиқариб юбориб, қудасига қизининг феъли ёмонлиги, кундош билан келишолмаслигини тушунтиришга уринади. Ўзбек ойим Кумушнинг одобини жуда яхши кўрди-билди-синади-ку, шу боис қудасининг гапларига ҳайрон қолиб, кесатади: “Ўз боласини ёмонлағучини мен ўз умримда биринчи марта кўрдим... Ундан кўра боламини сенга ишонмайман, деб айтинг!” Офтоб ойим ўзини оқлаб яна важ келтирмоқчи бўлганда Ўзбек ойим “Нима бўлганда ҳам, Кумушга жавоб йўқ!”, “Қизингизга ёмонликни ўзингиз ўргатиб кетмасангиз, сиздан ўпкам йўқ” каби гаплар билан чўрт кесади. Натижада икки қуда бирга Зайнабнинг уйига келишади. Ўзбек ойим қудасини ишонтириш ҳамда тинчлантириш учун, Офтоб ойим эса, йўл-ёрдам қидириб! Бир томондан Ўзбек ойим “... Опоқ ойингга қолса, Кумуш опангни ҳам бирга олиб кетмакчи”, иккинчи томондан Офтоб ойим “Кетмаса бўлмайти, був Зайнаб!..” дейишгач, Зайнабнинг “ер остидан қайин онасига кўз юбориши”дан кўрққулик! Кумушнинг жўнаб кетишини сабрсизлик билан кутаётган Зайнабни бу хабар эсанкиратади. Айниқса, Офтоб ойимга қарши бориб бўлса-да, Ўзбек

ойимнинг жон куйдириб Кумушни олиб қолишга ури-наётганини билган Зайнаб қайнонасига ёвқур қарай-ди ва мана шу қарашидан қўрққулик! Кумушнинг уйи-да Офтоб ойим билан Кумуш Ўзбек ойимни қози қил-ган бўлса, энди Зайнабнинг уйида икки қуда Зайнабни қози қилишади. Ўзбек ойимнинг "... опоқ ойингнинг ҳамма мулоҳазаси сенданга ўхшайди. Зайнаб сиқил-масмикин, икки ўртага совуқчилик ораламасмикин, деб қўрқади. Мен: Зайнаб сиз ўйлаған келинлардан эмас, тегу тахтлик, аслзода... десам ҳам унамайди..." кабилидаги гаплар билан Зайнабнинг ваъдасини олмоқчи, шу йўл билан қудасини тинчлантирмоқчи бўлади. Зайнаб "Мени худо уриптими" дейди, холос. Одатда оққўнгил одам "Худо сақласин", "Астафурилло", "Худо хоҳласа, эгачи-сингил бўлиб кетамиз", "Хаво-тирланманг, ҳаммаси яхши бўлади" каби ижобий гап қилади. Ичиқора одам эса, "жинни бўпманми", "нега сиқиларканман", "нега совуқчилик оралаши керак" дея худди ўзини ҳимоя қилаётгандек, оқлаётгандек гапиради. Ўзбек ойимнинг феъли шундайки, унинг нияти яхши бўлса-да, бирон гапни гапириш ёки бирон ишни қилиш усули ҳар доим ҳам яхши бўлавермайди. Кўп ҳолларда ортиқ қиламан деб тиртиқ қилади ёки қош қўяман деб кўз чиқариб қўяди. Мана ҳозир у Оф-тоб ойимни қийин аҳволга солиб қўйди. Офтоб ойим "гўё Кумушни қолдиришға тарафдор бўлса ҳам, фақат Зайнабнинг кундашлик қилишидан қўрқиб тургандек кўрсатилған эди". Бечора Офтоб ойим энди эрига юку-нади! Лекин қутидор кўплар қаторида энг ашаддий мухлисига айланиб, ўзи алоҳида ихлос қўйиб улгурган ҳожининг бир гапини икки қила оларми эди! "Охирда Отабекка ҳам мурожаат қилиб кўрди. Ундан ҳам асли мақсадни ҳосил қилолмай, фақат уларникидан жўя-лироқ узр эшитди... талабингизни маъқул қиладирған бўлсам, айниқса қизингизнинг кўнглига шубҳа кела-

дир...” Ҳар қалай, кўнгилда умид уйғотувчи узр эди бу! Айниқса, шу бир гап: “...Жуда бўлмаганда Кумушнинг ўзини олдингизга жўнатарман, хотиржам бўлинг!” Ёзувчининг қадим туркий сўзлар қўлланган мана бу жонли тасвирига қаранг: “Офтоб ойим шу йўсун ҳар тарафдан ҳам умидсизланиб, менгравсиб қолди”. Гапдаги “менгравсиб” сўзи, аслида, “ҳанг-манг” сўзидаги “манг” сўзи, “менгров” сўзининг қисқарган шакли эса, “меров”дир. Ўз қизини фожиадан қутқариш йўлини тополмаётган онаизорнинг руҳий ҳолати-да бу! Муштипар онанинг бу ҳанг-манг, олазарак ҳолатини ўқувчи, айниқса, асар фожиавий тугаганида кучлироқ ҳис қила олади. Ўшанда у “онанинг кўнгли сезибди, она ҳақ экан!” деб ачинса ажабмас. Ноилож, тақдирга кўнар экан, онаизор энди қизига ўғит бера бошлайди: “қайин ота ва қайин оналарингга хизмат қил, яхшилиқни қўлингдан берма, айниқса кундашингга ёмонлиқ соғинма. Яхшилиқдир, ёмонлиқдир, ҳар нимаики ўзлари қилсинлар, зинҳор сен аралашма!.. Кундашининг кўриниши баёвга ўхшаса ҳам, аммо ўзи писмиқ экан... Бундай одамдан албатта ҳазар керак! Агар ораларингга совуқчилик тушадирган бўлса, сен ўчакишиб юрма, яхшиси қайин отангга узрингни айтиб, бу уйдан кетиш ҳаракатини қил! Мен бу тўғрида эринг билан ҳам сўзлашиб қўйдим, тузикми?” Бу ўғитларда Онанинг қанчалик “кўзи ўткирлиги”, “одам таниши”, ернинг тагида илон қимирласа билиши, қолаверса, яхши инсон сифатидаги феъл-атвори офтоб-ойдек кўриниб турибди! Дарҳақиқат, қайнона чала-думбулга ўхшаб кўринса-да, аслида енгил табиатли эканини, кундоши бўш-баёвга ўхшаб кўринса-да, аслида ичидан пишган писмиқ эканини, ҳар икки тоифали одамлардан ўта эҳтиёт бўлиб, “қозонга яқин юрсанг – қораси, ёмонга яқин юрсанг – балоси юқади” деганларидек, қизига улардан узоқ туришини айтяпти-да

ўта оқила ва кайвони Она. Кумуш “Тузик” дея онасини тинчлантиради. Бир оздан сўнг Кумуш онасига кулиб бўйида борлигига ишора қилганда она “Муборак бўлсин!” дейди-да, шивирлаган кўйи уқтиради: “бу сирни эрингдан бошқа ҳеч кимга билдирма, қайин онанг ҳам энгил хотин, айниқса кундашинг сеза кўрмасин!” Аслини олганда, айна мана шу интиқлик билан кутилган воқеа – қизининг ҳомиладор экани қизини бу уйда қолдириш учун энг катта асос бўлиб хизмат қилади. Нима учун? Чунки Офтоб ойим жуда яхши биладики, туғилажак чақалоқ аввало қудалари Юсуфбек ҳожи билан Ўзбек ойимнинг невараси, ана ундан кейин эри билан ўзининг невараси! Қолаверса, фарзанднинг ота уйида эмас, она уйида туғилиши ўзбекчиликдан ва умуман, яхшиликдан белги бўлолмайди. Шу боис туни бўйи қизи иккови сирлашиш ва туғилажак неварасини орзиқиб кутиш билан қониқишга тўғри келади. Эртаси кун хайрлашиш пайти Офтоб ойимнинг “Худойга топширдим. Кумуш, қазом етиб кўролмай ўлсам, мендан рози бўл!” деганига Кумуш “Сиз ҳам, ойи!..” деб, кутидор унинг манглайдан ўпиб “Кўришгунча, қизим...” дейишида кўп ишоралар бор. Яхши одамларни ёмонлардан аввало худо асрайди, шунинг учун она қизини худога топширяпти. “Ўлим – ҳақ”, лекин ким аввал, ким кейин ўлади, буни фақат Яратган билади. Она ва қизнинг ўзаро рози-ризолик тилашишлари кўнгилларининг нотинч эканини кўрсатса, ота яхшиликдан умидвор. Аммо-лекин, бобнинг “Кўришгунча” эмас, айнан “Эсон бўлсак кўришармиз” деб номланиши отанинг умидидан онанинг кўркуви устивор эканига ишора қилаётгандек. Бу ном гўё Отабек ва Кумуш достони яхшилик билан тугамаслигига ўқувчини руҳан тайёрлаётгандек...

Шундай қилиб, Кумушнинг Марғилонга қайтиб кетмай, Тошкентда қолиши шартлигининг ташқи

омилини боб бошида Юсуфбек ҳожи (томтешарлик билан қотилликка ишора қилиб), “анови гап-сўзларнинг тинчиши керак” лигида, ички омилини боб сўнгида Кумуш “бўйида борлиги” да очик-ойдин кўрсатиб беради. Қолган ҳамма гап-сўзлар шу икки бош сабабнинг ўзига хос кўмакчиларигина, холос.

Айниқса, мазкур бобда муаллифнинг баайни фалакнинг гардишидан андаза олиб палакни – шоҳи сўзанани “гуллатаётган” – гулини гулига тўғри келтираётган чевар каштадўздек беқиёс ёзувчилик маҳорати ёрқин намоён бўлади. Агар бобни бутун асардан алоҳида ажратиб олиб қарасангиз, кўрасизки, унинг ўзиёқ тўлақонли ҳикоя, дейлик, Абдулла Қаҳҳор билан Ғафур Ғуломнинг энг сара ҳикоялари қаторида эркин яшай оладиган ҳикоя!

Ўн тўртинчи боб “Хушрўйбиби ва Зайнаб” дея кўшалок исм билан аталган. Ўқувчи асарнинг деярли бошидан қутидор оиласи, бу оила аъзоларининг феъл-атворлари, дунёқарашлари, туриш-турмушлари тўғрисида етарли билимга эга бўлиб келди. Ҳатто, “қариси бор уйнинг париси бор” деганларидек, Кумушбиби, айниқса, бувисининг тарбиясини олиб хуснда ҳам, одобда ҳам тенгсиз бўлиб улғайганини билди. Бувисининг исми Ойша экани ҳам бежизмас... Аммо ўқувчи Олим понсадбошининг оиласи, у оила аъзоларининг феъл-атворлари, дунёқарашлари, туриш-турмушлари ҳақида деярли ҳеч нарса билмайди. Фақат “Қудаларни кутиб олиш” бобида Зайнабнинг онаси Моҳира ойим, эгачиси Хушрўй ва янгаси Ҳанифа ҳақида юзаки билдириш берилди, холос. Ҳатто Зайнабнинг феъл-атвори бир неча бобларда турли вазиятларда қойилмақом чизиб кўрсатилса-да, унинг ички дунёси, айниқса, қандай тарбия кўргани-ю, қандай орзу-ҳаваслари борлиги ҳали очиб кўрсатилмади. “Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр” деганла-

ридек, мазкур бобда Олим понсадбошининг оиласи, айниқса, Хушрўй ва Зайнабнинг олган тарбиялари шундай жонли чизиб кўрсатиладики, Зайнаб гўё шамол учирган эчкига ёки сувда сузиб юрган музтоғнинг сувдан чиқиб турган учига ўхшаб кетади. Зайнабнинг шу чоққача кўрсатган минг бир ҳунарлари опаси Хушрўйнинг макрлари олдида ҳолва бўлиб қолади. Боб билан танишган ўқувчи “Э-э, гап бу ёқда эканда” деб ўйласа ажабмас. Умуман, бу романни – уйга, ёзувчини – уста муҳандис-қурувчига ўхшатсак, айтиш мумкинки, уй – ҳожининг оиласи, уйнинг устунлари – қутидор ва понсадбоши оилалари. Роман қутидор оиласи билан бошланиб мана понсадбоши оиласи билан тугаяпти, ўртада эса, ҳожининг оиласи. Устун пишиқ бўлса, уй турғун, аксинча, устун чирик бўлса, уй омонат бўлади. Қутидор оиласининг нақадар пишиқ ва файзли эканини, унинг Юсуфбек ҳожи оиласининг шаънини ҳар боб билан сақлаб келганини кўрдик. Мана, ҳожининг пушти-палаги ўзидан кўпайиш, ўсиб-униш учун қутлуғ қадамини қўйди – Кумуш бу оиланинг давомчисини дунёга келтириш остонасида турибди. Ҳа, устуннинг пишиқлиги уйнинг мустақамлигига гаровдир. Минг афсуски, чирик устун эса, ҳар қандай уйни қулатиб вайрон қилади... Атиги беш бетлик бу бобда понсадбоши оиласидаги муҳит, ундаги опа-сингилларнинг инсоний феъл-атвори ва феълларига яраша қисматлари шундай ишонарли кўрсатиладики, ҳатто зўрман деган ёзувчи ҳам уни наинки кичик боб, каттакон асарда уддалаши қийин!

Боб “Хушрўйбиби Зайнабнинг эгачисидир” деган таништирувчи гап билан очилади. Шу биргина гап билан зукко ўқувчига кўп фикрлар уқтирилмоқда: аввало Хушрўйбиби Зайнабнинг гўёки эгаси, яъни хўжайини; қолаверса, катта арава қайдан юрса, кичиги ҳам шундан юради деганларидек, у Зайнабнинг йўл-

бошчиси; Зайнаб шохида юрса, опаси Хушрўйбиби баргида юради ёки юқорида айтганимиздек, туяни (Хушрўйбиби) шамол учирса, эчкини (Зайнаб) осмонда кўр... Икки қиз ва икки ўғилли оилада Хушрўйбибининг иккинчи, Зайнабнинг кенжа қиз экани айтилиб, бу опа-сингилларнинг ташқи ва икчи кўринишлари бир-биридан тубдан фарқ қилиши айтилади. Лекин бири ижобий, бири салбий маънода эмас, балки ёмоннинг бир қилиғи ортиқ деганларидек, салбийнинг икки қутби маъносида айтилади. “Хушрўй узун бўйлик, қотмароқ ва зарча танлик эди. Зайнаб қисқа бўй, гўштдор ва оқ танлик эди. Хушрўйнинг ҳаракати енгил ва лавзи тез эди. Зайнаб лоппос ва ўнта сўзга аранг битта жавоб қайтарадиган эди. Хушрўйнинг кўзи ўйнаб, ҳар секундда ўн ёққа аланглар эди. Синглиси бўлса бирав билан бетма-бет келиб сўзлашқанида ҳам кўзини ҳамиша бир нуқтадан узмас эди. Хушрўйга болалик чоғидаёқ уй ичи ва кўни-кўшни “шаддод” деб исм берганлар, чунки ул кимдан бўлса-бўлсин, айтканини қилдирмай қўймас, агар бирарта иш унинг тилагига тескари кетса шовқин-суронни худди бошига кийиб олар эди... Зайнаб... ўз яқинларидан “писмиқ” деб исм олган, онаси бўлса аччиғи чиқғанда “минғаймас ўлгур” деб уни қарғар эди”. Кўриниб турибдики, ҳар икки опа-сингилга ҳавас қилгулик эмас. “Оқ ит, қора ит, барибир ит” деганларидек, Хушрўй тили узун, олазарак, шаддод золим, Зайнаб эса, тили қисқа, анқов, писмиқ золим, лекин иккаласиям золим. Ёшлигидан Офтоб ойим ёлғиз қизи, Ойша буви ёлғиз невараси Кумушбибини эркалаб-суйиб ўстирган бўлса, Моҳира ойим кенжатой қизи Зайнабни “минғаймас ўлгур” дея қарғаб ўстирган. Ўтибор беринг, луғатда “минғаймас” сўзи “дардини, юрагидагини ёрилиб гапирмайдиган; индамас”, “писмиқ” сўзи эса “мақсадини, сирини бировга айтмайдиган, индамай ишини битирадиган, ичи-

дан пишган” дея таърифланган. Онанинг ўз қизининг кўнглини, қолаверса, ёзувчининг ҳар иккаласининг кўнгилларини тасвирлашда топиб сўз қўллашига қойил қолмасликнинг иложи йўқ. Яна айтиш мумкинки, ёзувчи ўзбек тилидаги “шўх-шаддод” кўшма сўзидаги “шўх”ликни Ўзбек ойимга, “шаддод”ликни Хушрўй-бибига тақсимлаб бергандек! Ўзбек ойим шўх, нари борса, ўктам, лекин у ҳечам шаддод эмас, хусусан, эр билан муносабатда ўзининг аёллик ҳаддини билиб, бу ҳаддан ҳеч қачон ошмайди! Хушрўйбиби, аксинча, шаддод, лекин мутлақо шўх эмас! Унча-мунчага тишининг оқини кўрсатмайди. Ўзини жиддий тутиб, гапини қисқа қилиб, шу гапини ҳаммага, табиийки, ўз эрига ҳеч бир эътирозга ўрин қолдирилмайдиган энг олий ҳукм сифатида ўтказди.

Муаллиф опа-сингилнинг характердаги фарқларини очиб кўрсатиш учун шундай ҳаётий мисоллар келтиради: Моҳира ойим ҳар бир ҳайитдан бирор ой аввал қизларига атаб кийим олдирад эди. Хушрўйга кийим ёқмаса, у буни дарров айтиб, алмаштириб беришга мажбур қилар эди. Зайнабга кийим ёқмаса, у то ҳайит кунигача бу ҳақда лом-мим демай, аммо кундан-кунга тумшайиб, хурпайиб, қовоқ-дудоғини солиб юраверар эди. Ҳатто ойиси “минғаймас, писмиқ ўлгур, тағин нима жин урди сени?” деб сўраганида ҳам индамас эди. Ахийри, ҳайит куни кириб келгач, йиғлаб-сиқтаб ўз дардини айтар эди. Ёки бирор жойга меҳмонга борилса, Хушрўй “Мен ҳам бораман!” дея ўзининг қатъий қарорини эълон қилар эди. Зайнаб эса, аввалига индамас эди, лекин онаси меҳмондорчиликдан қайтиб келгач, у йиғи аралаш “нега мени бирга олиб кетмадингиз...” дея хархаша қилар эди. “Сут билан кирган, жон билан чиқар” деганларидек, Зайнабнинг бу феъли эрга текканда ҳам ўзгармайди. “Эри унга ойлаб, йиллаб қарамай қўйганида ҳам ул

их деб товуш чиқармади”. Қизлик давридаги каби эрлик бўлганда ҳам Зайнаб эрига ўз муҳаббатини фақат кундоши келиши арафасида айтиб солди. Тиббиётдан маълумки, одам жисмидаги бирон дард ўз вақтида даволанмаса, у йиринглаб-қуртлаб кетади. Одам тафтини одам олади деганларидек, одам руҳидаги дардни бошқа одамга айтиб енгиллашмай, ичига ютаверса, охир-оқибат у ғирт аламзада-ёвуз бўлиб кетади. Муаллиф Зайнабга кийимнинг ёқиш-ёқмаслиги билан эрнинг ёқиш-ёқмаслигини атайин ёнма-ён қўйиб тасвирлаши орқали эр-хотин бир-бирларининг кийимларидир, деган ақидага ишора қилмоқда.

Ёзувчи “аксарият қизларимиз ота-она кимга мувофиқ кўрса, шунга тегишга мажбурдирлар. Лекин Хушрўйники мундоғ бўлмади”, дея Хушрўйнинг феъл-атворини тасвирлашга ўтади. Ўн саккизга кирганида унга совчилар кела бошлаганини, ота-онаси унинг раўйига қараб қанча яхши жойларни бой берганини айтади. Ҳатто бир гал ота-она қизидан яширинча бир яхши жой билан битишиб қўйганида, Хушрўй совчиларнинг олдига келиб бетларига “Ҳали мен эрсираб қолганим йўқ, фотиҳа ўқуб ташвиш чекмай уйлари-нга жўнай беринглар!” деб жавобларини беради. Совчилар бундай уятсиз қиздан қочиб қутулибгина қолмай, унинг шумтакалигини бутун юртга дoston қиладилар-да, натижада Хушрўйга совчилар келмай қўяди. Лекин кўп ўтмай мартабали оиланинг Нусратбек деган бекидан хотини устига совчи келади. Ота-онаси, ака-укаларини ҳам ажаблантириб, ҳам суюнтириб Хушрўй ўша бекка турмушга чиқишга кўнади. Кейинчалик унинг бўлажак эри билан олдиндан тил бириктиргани билинади. Тўй ўтар-ўтмас Хушрўйнинг икки болали ўз кундошига қилиб бошлаган жабр-зулмини ўқиган китобхоннинг Хушрўйга жирканиш, кундошига ачиниш кўзи билан қараши тайин. Хушрўйнинг

ёвузликлари тасвири шундай хулосаланади: “Хушрўй уч ой ичида томир ёйиб қолган бир оилани илдизи билан юлқиб ташлаб тинчийдир... Энди етти-саккиз йил, у ўз кайфича яшаб келадир. Ҳар нарсадан ҳам мамнун, бироқ... Шунча муддатдан бери она бўлолмаганидан хафа, ҳамма қайғу, ҳасрати ана шу туғмасликда”. Енгилтаклик билан эркакни ўз домига илинтириб, кўрли-қутли оиласини бузган бузғунчига Худонинг қаҳри келгани шу – тумсаликда! Хушрўй эрининг маломатига жавобан уни, сўнг ўзини заҳарлаб ўлдиришини айтиб кўрқитгач, эри нима қилади – тилини тишлаб, дардини ичига ютишга мажбур бўлади.

Ёзувчи икки инсоний феъл-атворнинг муайян ният ва амалларда кўринишини ёрқин тасвирлайди. Хушрўй кўнглидагини яширмай шартта-шартта айтиб ташлайверадиған ва айтганини қилдирмай қўймайдиган, ҳукмини ўтказадиган нусха. Зайнаб эса, терсинча, ҳамиша асл ниятини кўнглида яширин сақлайдиган, халқона ибора билан айтганда, “тўй ўтгандан кейин ноғора чаладиган”, пичоқ бориб суякка қадалган пайтдагина, “ювошдан йўғон чиқади” деганларидек, беихтиёр кучли “портлайдиган” нусха! Ҳар икковининг оилавий бахти, тўғрироғи, бахтсизлиги мана шу феъл-атворнинг аччиқ меваси!

Яна бир бор жиддийроқ ўйлаб қаранг: одам бола-си, айниқса, қиз бола уйига ўзи учун совчилар келиб кетганидан кейин “Худой кўтарсин эрни! Ўшанга текканимдан кўра, қора ерга текканим яхши!” дея калондимоғлик қилиш ва ҳатто уйида фотиҳа ўқиш учун ўтирган совчиларнинг олдига безрайиб кириб, “Ҳали мен эрсираб қолганим йўқ, фотиҳа ўқуб ташвиш чекмай уйлариңга жўнай беринглар!” дея уларни шаллақиларча қувиб солиш учун у қанчалик шаддод, тап тортмас, қайтмас-қайсар бўлмоғи керак! Нима истайди, кимни кутади бу қиз? Оқ от минган шаҳзоданими?

сам ҳам зерикмас эдим, фақат бир жойигина мени зериктирарди. Бу кун мен... ўша ўзимни зериктирган фаслини ташлаб ўтишга мажбур бўлдим” дея ёзувчи икки маълумотни беряпти: биринчидан, асардаги кўпгина воқеаларни Қодирий ўз отасидан эшитган, қолаверса, худди қаҳрамони Отабек ўз отаси Юсуфбек хожи билан сиёсат, иқтисод, жамият ҳаёти, оила ҳаёти ва бошқа мавзуларда муҳокама-мунозара қилганидек, ёзувчи ҳам ўз отаси билан суҳбат қурганларини айтяпти; иккинчидан, ёзувчи кундошларнинг бир-бирларига қиладиган аччиқ-тизиқ муомалалари тасвирини қисқартиришга қарор қилганини айтяпти. Унинг бу икки маълумоти жуда қимматли. Қодир бобо 72 ёшида кўрган ўғли Абдулла Қодирийни 32 йил тарбиялаб, 1924 йилда 104 ёшда вафот этиши, “Ўткан кунлар” романи илк бор 1926 йилда китоб бўлиб чоп этилгани ёдда тутилса, ўғил бу китобни ота билан кенгашиб яратганини англаса бўлади. Шу маънода элшунос ота билан ёзувчини худди халқ бахшисидан халқ достонини ёзиб олган фольклорчи олимга менгзаш мумкин. (Кези келганда мазкур қодирийхонликни ёзишимда менинг ўғлим ҳам ўзимга кенгашчи-кўмакчи бўлганини фахр билан айтиб ўтмоқчиман). Чўлпоннинг 1936 йилда китоб бўлиб чиққан “Кеча ва кундуз” романида ҳам кундошлар можаролари боплаб кўрсатилган. Бу романда мингбошининг тўртта хотини бўлиб, икки катта кундош кенжа кундошни заҳарлаб, учинчи кундошга тўнкашмоқчи, шу билан икки кичик кундошлардан бирийўла қутулишмоқчи бўлишлари, бироқ қутилмаганда чойнакдаги заҳарли чойни эрлари ичиб ўлиши тасвирланади. Менимча, бу икки фожиавий романнинг асосий фарқи шундаки, булардан биринчиси – баайни нурли-ёруғ кундуз, иккинчиси – нурсиз-қоронғу кеча! Абдулла Қодирийнинг буюклиги

аввало мана шу кундошлик можаросининг тасвирига ҳаддан ташқари берилиб кетмаслигида, тасвирлаганда ҳам, сўз ўйини, қочирим, кесатик, ҳазил-хузул сингари бадий воситалар орқали кўнгилларни аяб, ҳатто ёриштирадиган тарзда тасвирлашида ёрқин кўринади.

Ёзувчи “Эсини киргизди” номи орқали фақат опа сингилнинг эсини киргизишини эмас, балки Қодир бобо ўғли Абдулланинг, ёзувчи ўқувчининг эсини киргизиб кўйганига ишора қилаётгандек. Ўзбек тилидаги “эсли”, “эссиз”, “эсдалик (эслатма)”, “эсирик (маст)”, “эсхона (калла)”, “эсвос (эси паст)”, “эсанкирамоқ”, “эси бор”, “эси йўқ”, “эси бутун”, “эсини емоқ”, “эсини йиғмоқ”, “эсига келмоқ”, “эсига солмоқ”, “эсига тушмоқ”, “эсидан чиқмоқ”, “эсидан оғмоқ”, “эсида тутмоқ”, “эси жойида”, “эси кетди”, “эси кирди-чиқди”, “эси паст”, “эси қурсин”, “эсини танимоқ”, “эси ўзига келди” “эс борида этагини ёпмоқ” каби “эс”га боғлиқ кўпдан-кўп сўз ва иборалар одам боласининг эс-хуши ҳақидаги бири-биридан жонли тасвирлар, таъсирчан бадий кўриклардир. Эс бу одамнинг билиш, ўйлаш қобилияти, унинг ақли, онги, мияси, хотираси экан, одамнинг одамийлиги ҳам айнан унинг эси билан ўлчанади. “Эсини киргизди” ибораси “ақлини киргизди”, “кўзини мошдек очди”, “эс-хушини жойига келтирди”, “эсини танитди”, “эсига солди” ва бошқа салбий ҳамда ижобий маъноларни бараварига англаиб турибди. Одатда доно одам нодоннинг эсини киргизади, лекин нодон нодоннинг эсини киргизиши мумкинми? Ўзбек ва умуман жаҳон адабиётида доно ва нодон ҳақида кўп ва хўп ёзилган. Масалан, “Сўзлагувчи нодон бўлса, эшитгувчи доно бўлсин” деган ўзбек мақоли, “Билганини билган одамга эргашинг, билганини билмаган одамни огоҳлантиринг, билмаганини билган одамга ўргатинг, билмаганини билмаган одамдан қочинг” де-

ган хитой донишманди Конфуций доно ва нодонни жуда аниқ таърифлаганини кўрамиз. Ана энди билмаганини билмаган икки билмас (русча балбес!) одамнинг аҳволини кўз олдингизга келтиринг! Мазкур бобда айнан мана шу аянчли ҳолат тасвирланган. Хуллас, демоқчимизки, “Эсини киргизди”ни айна сўзлар англатувчи юза маънода юзаки тушунмаслик, иборани унинг тагидаги истехзо-заҳарханда билан бирга англаш керак! Ўзи ўзлигидан тониб чиққани учун Худо уриб қўйган аслида, ўзининг эси кирди-чиқдироқ бўлиб турган шу бир бандаи ғофилу бандаи ожиз Хушрўй!.. Бировнинг эсини киргиза оладими?! “Ўзига енг бўлолмаган бировга эн бўлармиди!” дейди кўпни кўрган элимиз. Бу аёлнинг нажот йўлини қидириб қаёққа боришини билмай остонасига бош уриб келган сингисига айтаётган гапларини ўйлаб қарасангиз, тепа сочингиз тик бўлиб кетади. “Ранг кўр – ҳол сўр” деганларидек, “сумбула ойининг мўътадил ҳавосига қарамасдан маржон-маржон терлаган” сингисининг юрагини бир жуфтгина савол билан қаттиқ шувиллатиб, бир тутам қилади-қўяди: “Нега мунча ўзингни олдириб қўйдинг, Зайнаб! Уйингдан тинчми-сан, эринг эсон-омон юриптими?” Юраги аламга тўлиб келган Зайнаб “Қуриб кетсин!” дея ошкора йиғлаб юборади. Қаранг, бир ўқ билан кўп нишонлар урил-япти: унга қарамаган эри қуриб кетсин, унга рақиб бўлган кундоши қуриб кетсин, кундош томонга оғган Ўзбек ойим қуриб кетсин, ёруғлик бўлмаган ўша уй қуриб кетсин, жонига теккан бу ҳаёт қуриб кетсин. Хушрўй ҳам, ўқувчи ҳам Зайнабнинг феълини яхши билганлари учун унинг бу қарғиниши ичига ютиб келган дард-аламини одатдагидек кечикиб (бўлари бўлиб, бўёғи синггач) айтилаётганини англайдилар. Ўзини андак босиб олганидан кейин, азбаройи опасидан ҳам кўнгил, ҳам йўл-йўриғ сўраб: “Поччам эсон-

омонмилар?” – дейди. Саволга жавоб гўёки “Мана, эрга қандай муомалада бўлиш керак!” дея уқтириб-ўрғатиб тургандек: “Поччанг ўлсин! Нажмиддинбек деганнинг даласига кеткан эди. Тўрт кундан бери дову-дараксиз, ўлдими-қолдими, билмайман!” Хушрўйнинг бу гапидан кўп нарсалар англашилади: биринчидан, унинг эрига совуққонлиги, яъни эри кўчада ўлиб қолса ҳам унга жони ачимайди, аксинча, қутулганига суюнади; иккинчидан, юқорида айтганимиздек, иккови ҳам золим – Зайнаб сушт ва писмиқ золим бўлса, Хушрўй фаол ва шаллақи золим, шунинг учун иккови ҳам эрга ёлчимаган, бироқ икковининг ҳам эрлари улардан қочиб қутулолмайди, учинчидан, Зайнабга йўл-йўриғ кўрсатишга Хушрўйнинг на маънавий ҳаққи, на ҳаётий тажрибаси, на ҳавас қилгулик ҳоли бор; тўртинчидан, мана шу биргина савол-жавобдан икковининг ҳам билмаганини билмайдиган нодонлар экани англашилади... Зайнаб опасини тушунмайди ҳам ўзича уни инсофга чақирмоқчи бўлади: “Ношукур экансиз, опа, поччамдан нолишингиз яхши эмас, сизнинг ҳам бошингизга менинг кунимни солса нима қилар эдингиз?” Бу, аслида, савол эмас, беихтиёр айтилган оҳ-нола, имконсизнинг ягона имкони! “Бири тоғдан, бири боғдан” деганларидек, икковининг дунёқараши бошқа-бошқа бўлгач, тил топишишга қийналадилар. Хушрўй яна манманлик қилади: “Мен ҳам Зайнаб бўлсам, албатта солар эди. Менга қолса, ҳар ким ўз нафсига яхшилиқ ёки ёмонликни ўзи ҳозирлайдир!..” Яратганга эмас, ўз нафсига қул бўлиб қолган кимсанинг фалсафаси-да бу! Зайнаб табиатан ундан салгина берироқда! Шунинг учун опасини яна инсофга чақиради: “Тавба денг, опа!” Хушрўй шунақанги шаддодки, тавбани билмайди! Аксинча, яна-да юқори-роқ пардаларда фалсафа сўқади: “Мен шу чоқғача бандасига бош эгишни ва бандаси олдида тавба қилишни

ор билдим ва шу орланишим орқасида ҳар кимнинг устида юрдим...” Бу гап, аслини олганда, ҳақ гап. Яъни, бандаси бандасига эмас, фақат Яратганга бош эгиши, Аллоҳга тавба қилиши керак. Қолаверса, банда ўзининг бад нафсига эмас, худога бош эгиши керак. Бироқ “камбағал бой бўлсам, бой худой бўлсам дейди” деганларидек, шу ҳақ гапни айтаётган Хушрўй, аслида, худолик даво қилаётган худосиз. Бунининг кейинги гапларидан уқса бўлади. Қанчалик ҳасадчи ва писмиқ бўлмасин, ҳар қалай, зиғирча иймони бор Зайнабнинг “Худо урар...” дейишига жавобан опасининг “Айтсанг, айтмасанг, худо уриб қўйипти!” дея икковининг қандай усулда эрга текканларини қиёслаб оғзини кўпиртирган кўйи гап беради: “...энди келайлик сенинг эрга тегишингга: албатта, тона олмассан, сенинг эр қилишда тариқча ихтиёринг ва ризолиғинг йўқ эди. Эҳтимолки, ихтиёр нима, орзу нима, ўзинг ҳам пайқамас эдинг. Балки ихтиёр ва орзуларинг ҳам бўлғандир, бироқ уни ҳеч ким майдонда кўрмас эди. Шунинг учун тизгининг ойинг билан дадангнинг қўлида, бошқача айтканда, уларнинг туяга ортқан юки, кимга сотса, қарға жўнатса ихтиёрсиз эдинг... Ёдингда борми, никоҳ куним мен кулиб, чақчақлаб аравага миндим, сен бўлсанг уйдан йиғлаб чиқдинг ва эрингникига йиғлаб бординг... Яхши, эринг сенга ёқди, аммо эринг фақат сенга ёқиш билан иш битмаслигини яна хотирингга келтирмадинг. Эринг сени ташлаб қўйди, сен чурқ этмадинг, истиқболнинг тўғрисида ўйламадинг... Фақат ғалвир сувдан кўтарилгандан сўнггина, сен ўзингни ҳар тарафга ташлай бошладинг... Лекин энди бир минг тоблансанг ҳам натижа ўзингнинг феълингча битта: сенинг учун ҳар кун бир ўлим, ёки ўша уйдан бошингни олиб чиқиш!” Юзаки қараганда, ғамхўр опа, жонкуяр дўстнинг аччиқ гапларига ўхшайди бу гаплар. У ҳар бир киши ота-онасига бўлса-да, кўр-кўрона бўйсун-

маслиги керак, балки ўз тақдири, ўз истиқболини ўзи белгилаши керак, деб гўё жуда тўғри гапиряпти. Зайнабнинг ё тақдирига тан бериб ҳар куни ўлиб тирилиш, ё уйдан бош олиб чиқиш – икки йўли борлигини айтиб жуда тўғри йўл кўрсатаётгандек. Аслида-чи, зимдан синглисини ота-онасига, эрига, қайнота-қайнонасига, қўйингчи, уни қуршаб турган одамларга қарши қайраб соляпти. Ўз ота-онасига итоатсизлик қилганини, “ота-она рози – худо рози” деган ақидага зид равишда ота-онасидан яширинча ўзининг бўлажак эри билан тил бириктирганини, кундошини сургун қилиб эрга буткул эга чиққанини, хуллас, ўзининг бад нафси нимани буюрса, шуни қилишини синглисига ўртак деб кўрсатяпти. Тўғри, бойлик, мартаба, ножўя орзу-ҳавасга учиб ўғил-қизининг раъйига қарши, уларга молдек муомала қилиб уйлантираётган ёки узатаётган ота-оналарни қоралаш-ёзғириш керак. Лекин у чегарадан бу чегарага оғиб, бугунги куннинг атамаси билан айтганда, экстремизмга йўл қўймаслик, яъни ота-онага ҳам, элнинг урф-одатлари-ю жамиятнинг қонун-қоидаларига ҳам буткул бўйсунмаслик яхши эмас-да!.. Қисқаси шуки, Хушрўй синглиси Зайнабни ўз томонига оғдиришга уриняпти. Бечора синглисини гўёки “Қани, сен ҳам майдонга чиқсанг-чи, менга ўхшаб ўз эрингни баайни бир эшшак қилиб миниб олсанг-чи!” дея ошкора ундаб, ўзининг қаторига қўшиб олмоққа шайланиб турибди! Опасидан аччиқ ҳақиқатни эшитган Зайнаб йиғлаб юборади. Хушрўйнинг “Мен йиғлашни билмайман! Кишилар йиғлаганда, менинг кулгим қистайди” дейиши ҳам унинг бағри-тошлиги, ҳам эси пастлигининг белгиси. Опа-сингилнинг шундан кейинги айтишувга ўхшаш қизгин суҳбати чоғида ундов яна-да кучлироқ уқтирилиб, энди унинг гапларига “заҳар” сўзи ҳам оппа-очиқ ва ундалма кўринишида аралашади: “Сенинг ўрнингда бўлсам,

биласанми, нима қилар эдим, Зайнаб, дунёсини остуст қилар эдим, бир томчи ёшимни юз томчи захар билан қўшиб ташлар эдим!” Бундан ҳам оғирроқ ва аччиқроқ таъна-маломатлару дакки-дашноларга чидаёлмай қолган Зайнаб, табиийки, анави зимдан айтилган ундовларни тўлиқ англамай, яна ёрилтошдек ёрилади: “Сиздан ўзимни чақдирғали келган эмасман, – деди йиғлаган қўйи Зайнаб, – ўз уйимда ҳам тегмай чақадирған газандаларим бор... Сиз ҳам маним куйган жонимга ўт ёқманг-да, агар қўлингиздан келса, бу ўртанған синглингизни тинчитинг!” Шундан кейин опа-сингил ўртасида ким кимни қандай тинчитиши юзасидан яна-да кучлироқ баҳс-мунозара, шунчаки ўй алмашув эмас, ошкора тортишув бўлади. Унинг ниҳоясида Хушрўйбиби “Чиқ эрингдан!.. Негаки сенинг дардингнинг давоси, менга қолса, фақат шу!” дея чинакам опаларча тўғри маслаҳат бераётгандек. Лекин хоҳ ўзи бўлсин, хоҳ синглиси, Хушрўй ҳеч қачон ўзининг оғзидагини олдириб қўядиган лапашанг эмас. Шундай экан, унинг бу гапини кесатиқ деб тушуниш тўғрироқ бўлади. Негаки, эсни киргизишнинг энг синашта усулини қўллаб, синглисига “эрингдан ажра” деб унга ёқмайдиган гапни дангал айтяпти, токи синглиси “ўламан, лекин ажрашмайман” деб тетиклашсин. Хушрўйбиби “Жавоб сўрасанг, сени талоқ қилиш учун эрингнинг кўзи қияди. Аммо сен аҳмоқсан, кўрпангга қараб оёқ узатишни, қарс икки қўлдан чиқишини билмайсан!” дея яна ўз таклифини мантиқли асослаётгандек, гўё синглисига тўғри йўл кўрсатаётгандек. Аслида, у синглисига “ҳаракатингни қилмасанг, эринг сени талоқ қилишдан тоймайди” дея кесатяпти. Опа-сининг кесатиғи ўз ишини қилади-да, Зайнаб ўзининг пинҳона ўй-сирларини очиқ айтади: “Этагингни қоқиб кета бер, дейсизми? Сен ҳасратда ўл, кундашинг яйраб-яшнасин, шуми мақсадингиз?” Хушрўй баттар

кесатади: “Ҳозир ҳасратда эмасмисан, кундашинг яйрамайдим?” Зайнаб “Тузик, лекин ҳар қадамда унинг ҳузурини бузаман, бир чўқитиб, ўн қаратаман” дея ўзини ҳимоя қилган, ўз кураш усулини оқлаган бўлади. Юқорида “кундош” сўзи “кўнгилдош” сўзининг қисқаргани, яъни икки хотин бир эрнинг кўнглини олишда сафдош, дея фараз қилган эдик. Шунга кўра эрининг кўнглини олишда кундоши-кўнгилдоши Кумуш билан ҳамкорлик-дўстлик қилишнинг ўрнига у билан рақиблик-душманлик қилиши Зайнабнинг катта хатосидир. Хушрўйнинг “Бундан нима чиқади?” деб сўраши остида “Қўй, сингилжон, бу ишинг яхшиликка олиб бормайди” эмас, “Бор хунаринг шугинами?” деган маънони уқса бўлади. Зайнаб ҳам саволга яраша жавоб қайтаради: “Ишқилиб, келгиндини тинчитмайман”. Бу гапнинг тағмаъноси жуда чуқур, мен сизга айтсам. Ўғри ўзгани ўғрилик, ёлғончи ўзгани ёлғончилик, жиноятчи ўзгани жиноятчиликда айблайди, яъни ўз айбини, ўз жиноятини ўзгага тўнкашга уринади. Шўро тузуми Туркистонни босиб олиб, ўзининг босқинчилик сиёсатини юргиза бошлаганида бу юртнинг эркинлиги учун курашган ватанпарвар, фидойи, элчи-элсевар зотларни босмачиликда айблагани эсингиздами? Бу тузум эл-юрт эркинлиги-эгаманлиги ва ёруғ келажоги йўлида курашган зот, халқ дўсти – мазкур асар муаллифи Абдулла Қодирийни “халқ душмани” дея айблаган эмасми эди? “Иштонсизнинг ҳадиги чўпдан” деганларидек, Зайнаб ўзи келгинди бўлгач, Кумушни келгинди дея сўкиб-камситадиди-да. Бу ерда Кумушнинг Марғилондан Тошкентга келганига ишора қилиняпти, деб тор ўйламаслик керак, балки, аслида, Зайнабнинг келгинди эканини, яъни Зайнаб Кумушдан кейин Отабекнинг уйига кириб келди, Кумуш Отабекнинг кўнглига ҳам кириб боргани ҳолда Зайнаб унинг кўнглига йўл тополмади,

дея кенгроқ тушуниш керак. Яна Отабекни – Адабиётга, Кумуш ва Зайнабни – она ва чет Тилларига менгзасак, билинадики, она тили эмас, чет тили ҳамиша келгинди бўлган. Ахир, бу юртда она турк тили, хусусан, она ўзбек тилига четдан форс, юнон, араб, мўғул, рус ва яна озмунча тиллар келгинди бўлиб келиб, сўнг вақти-соати етгач, ортларига қайтиб кетмаган дейсиз. Илдизи чуқур ва шохлари осмонўпар дарахтга бошқа кўчатларни минг пайванд қилманг, дарахт ўзлигини йўқотмайди, илдизидан сув ичиб, яшнаб ўз мевасини бераверади-да... Қолаверса, “келгиндини тинчитмайман” ибораси бузғунчи, айирмачи, террорист, кўпоровчининг оилани ҳам, юртни ҳам алғов-далғов қилишга, энг олий неъмат – тинчлигига таҳдид қилишга, оилани ҳам, жамиятни ҳам ич-ичдан кўпоришга қаратилган. Бу халқ ўтмишида озмунча келгиндилар аслзода, келажаги порлоқ бекларни ҳақ йўлидан оздириб, иккинчи хотин сифатида тегиб олган-да, эрининг биринчи хотинини келгиндиликда айблаган кўйи уни сургун қилиб в ё қириб-йўйиб, эрга бош-бутун эга, хўжайин чиқмаган дейсиз! Ёзувчи Хушрўй билан Зайнабнинг, аслида, ўзлари келгинди эканини очик айтмайди, асар ёзилган ўрин-пайтда буни айтолмасди ҳам! Лекин уқувли китобхон “гап тагидаги гап”ни, жумладан, “Хушрўй” деган асли форсча ва “Зайнаб” деган асли арабча исмлар замиридаги тагмаънолардан, айниқса, Зайнабнинг Кумушни келгиндиликда ёзғириб турганидан унинг кимлигини тушуна олади. Иккинчи бўлимнинг “Ота-она орзуси” деб аталган илк бобида айтилганидек, Отабекнинг “Анди, деганингиз нима, ўзи?” деган сўроғига Ўзбек ойим “анди... ўзи хитойми, нима бало... ўзи қалмоқдан тарқаган бўладир... Тушунмаган бўлсанг, лўлиларнинг бир тоифаси...” дея Кумушни таърифлаган эди. Аввало Ўзбек ойимнинг бу гапи ким келгинди-ю, ким ўз ер-

лик эканини англатяпти. Қолаверса, Ўзбек ойим бу гапни ҳали Кумушни кўрмай-билмай туриб, кесатиб айтган. Марғилонлик келинини кўриб, суйиб, ўз кўнглидан жой бергач, тўғрироғи, Зайнабдан Кумушга оғгач эса, ўз-ўзидан Зайнаб келгиндига айланади-да. Демак, Ўзбек ойимнинг гапини “қизим сенга айтаман, келиним сен эшит” қабилида тушуниш керак. Аслида Зайнаб хитойми, қалмоқми ё бошқа элатми, хуллас, лўлининг бир тоифаси бўлиб, унинг қони қирқ йил бирга қайнаса ҳам қўшилмаслигига ишора қилиняпти. Худди қора Ҳомид Отабекни “тинчитиб” Кумушга эга чиқмоқчи бўлганидек, энди қора Зайнаб Кумушни “тинчитиб” Отабекка эга чиқмоқчи! Бу икки бузғунчи-айирмачининг қора ниятлари қанчалик ўхшаш. Аслида, “тенг тенги билан, тезак қопи билан” деганларидек, бу икки ичиқора бир-бирларига мос. Кумуш ва Зайнаб – миллий ва ўзга Тиллар, Отабек – миллий Адабиёт тимсоллари экан, у ҳолда Комилбек ёки Ҳомид ниманинг тимсоллари, деган савол туғилади? Уларни миллий Адабиётга ижобий ёки салбий таъсир этувчи чет эл Адабиётига қиёслаш мумкиндек... Хушрўйбиби “Сен тинчитмасанг, бошқалар сени тинчитар... Яъни роҳатини буза берсанг, эринг сени кўяр!...” дея, ниҳоят, асл башарасини кўрсатади. Синглисини “Кўй, уларнинг тинчилигини бузма” деб эмас, “чўзма, тезроқ тинчитиб улгуриб қол” дея гиж-гижляяпти. Ахир, Хушрўйнинг ўзи уч ойга қолдирмай кундошини қувиб тинчитмаганми эди? Айниқса, “Хушрўй ўзининг ваҳший кўзлари билан синглисига қараб кулимсирар эди. Бу кулимсираш ораси “кўлингдан нима келади?” – дегандек бўлар эди” гапларида, “дўст ачитиб, душман кулдириб гапирар” деганларидек, “куйинар” эмас, “кулимсирар” сўзи унинг дўстлик эмас, душманлик қилаётганига ишорадир. Ана шунда Зайнаб йиғидан тўхтайтиди ва энди у опасига ўхшаб бошқаларни йиғлатиб

ўзи кулишга шайланади. Кескин оҳангда “Эсимни киритдингиз, опа, раҳмат, сизга!” дея ана ўша қора ниятини амалга оширишга ундаган шаддодгина эмас, ўтакетган шайтон опасига раҳмат айтяпти. Бунга жавобан шайтон ўз малайига яна бир васваса қилади: “Раҳматни менга айтма, ишонсанг, юрагингга айтарсан...” Бу шайтоний гапнинг замирида “Юрагингни, жонингни менга ишониб топширсанг, қора ниятингга етасан. Қани, сенинг ҳам дов юрагинг борми ё қуёнюракмисан? Қўлингдан нима келишини кўрсата оласанми? Бу дунёи дунда жон берасанми ё жон оласанми, опангга ўхшаб олғирроқ бўлсанг-чи мундоқ!..” деган маънолар яширинган.

Кўриниб турибдики, опа, аслида, синглисининг эсини киргизмади, аксинча, эхонасини чиқарди, ўзидек ашаддий аламзада қасоскорга айлантирди, холос. Минг афсуски, писмиқдаги бу ўзгаришни эри, кўпни кўрган қайнота-қайнонаси ва бошқалар сезолмадилар-билолмадилар! Наинки улар, ҳаттоки айни лаҳзалардаги бош кенгашчиси ҳам ўз гапларининг оқибатини ҳойнаҳой билмас, ақалли тасаввур қилолмас эди.

Савол туғилади: “Танлай-танлай тозисига учрабди” деганларидек, нега Ўзбек ойим шаҳардаги қизларни кўра-кўра, таг-тугини суриштира-суриштира келиб-келиб Олим понсадбошининг оиласи билан қуда бўлди? Бу оиланинг нимасига ҳавас қилди-ю, нимасига учди? Зайнабнинг опаси Хушрўйбиби ҳақидаги миш-миш гапларни эшитмаганми, унинг хотин устига хотин бўлганини, ҳатто икки болали кундошини сазойи қилганини билмасми эди? Йўқ, билган, у айнан мана шу ҳолга қизиққандир, эҳтимол. Аввало, понсадбоши (бешюзбоши) мингбошидан кейинги энг мавқели лавозим. Қолаверса, ўғли Отабек ҳадеб Марғилонга кетиб қолаверишидан куйган Ўзбек ойим ўғлига шунақанги маккор хотин олиб бермоқчи бўлганки, у кун-

дошини сазойи қилсин-да, ўзини “анди” келинидан, ўғлини оворагарчиликдан қутқарсин. Буларни ёзувчи очиқ айтмайди, лекин “куйгандан кулли бало чиқади” деганларидек, Ўзбек ойимнинг эри ва ўғли билан “анди” келини атрофида уришишларини, мана энди понсадбоши қизларининг феълларию қисматларини ўқиб-билгач, китобхон шундай фараз-тахминлар қилишга ҳақли, албатта.

“Ой-куни яқин эди” деб аталган ўн олтинчи боб “Кумушнинг ой-куни яқин эди”, дея бошланади. Ҳа, Кумушнинг она бўлиш бахти яқин эди. Эрини оталик, ота-онаси ва қайнота-қайнонасини набиралик қилиш бахти яқин эди. Ўзларидан кўпайиш, болани бирга-бирга тарбиялаб ўстириш, қўша қариш бахти яқин эди. Уларнинг мурод-мақсадларига етканларини кўрган минглаб-миллионлаб ўқувчиларни бахтиёр қилиш куни яқин эди. Отабек ва Кумуш достони “Алпомиш”, “Гўрўғли”, Афанди дostonлари каби тўла ютуқ билан тугаш куни яқин эди. Ўзбек ва қипчоқнинг бирлашиш куни яқин эди. Миллий Адабиёт ва миллий Тилнинг бир умрга чамбарчас уланиш, улли бўлиш куни яқин эди. Яхшилик ёмонлик устидан, эзгулик ёвузлик устидан ютуққа эришадиган кун яқин эди. Зулмат кечаси ёруғ кундузга алмашадиган кун яқин эди... Аммо, минг афсуски, бу кунда кутилган орзумидлар тўлиқ ушалмай қолди. Минглаб-миллионлаб ўқувчиларнинг кўзлари севинч ёшлари билан бирга қайғу-нафрат ёшларига жикқа тўлдилар. Янги чақалоқ туғилишидан суюниб, бироқ кутилмаган ўлимдан йиғлагувчиларнинг энг бошида муаллифнинг ўзи турди. Ўғилларини йўқотганидан аламзада Сурхайил мастон Алпомишни етти йилга зиндонбанд қилгандек, эрини ўзига жалб қилолмаганидан аламзада Зайнаб писмиқ ҳам уни етти йил, тўғрироғи, етмиш йилга зиндонбанд қилди... Аммо Тангрига минг қат-

ла шукурки, бу кун кўнгилларга юпанчиқ ва умид ҳам бағишлади. Отабек ва Кумуш достони абадий давом этажаги, бу дoston келгуси авлодларга боқий ёдгорлик бўлиб қолажаги ҳақида мужда берилди. Ёвузлар уларнинг бир-бирига бўлган чин севгисини ўлдиролмадилар. Ҳаққа ошиқ бу қахрамонлар ўзларининг ишқ достонига боқий ёдгорлик қолдирдилар. Бу ёдгорлик кўёш каби зулматларни абадий ёриштиришга хизмат қилади...

Асарнинг барча оғриқли ва тушкун боблари каби, бу сўнги боб ҳам уч “синиқ”дан қуралган. Гўёки муаллиф ҳажми ҳам, таъсир кучи ҳам энг катта ва энг фоже синиқни икки кафтдеккина мухтасар “синиқ” орасига қўйиб, ҳам оқ фотиҳа, ҳам дуои жон қилаётгандек!

Биринчи “синиқ”да асосан Кумушбибининг тўлғоғи арафасидаги яқинларининг “тўлғоқлари” тасвирланади. Бир томонда “Ўзбек ойимнинг иши бошидан ошқан... ул бешик ясатиш билан машғул эди. Дояча ким, ақиқага нечта қўй керак, нечанчи кунда тўй ўтказиладир, нечта эркак, нечта хотин айтиладир ва кимлар?” Иккинчи томонда “Кумушни хизматдан бўшатилиб баъзи ўчоқбоши юмишларини Зайнаб идорасига топширилганига энди бир ойлар бор”. Учинчи томонда “Ўзбек ойим набира масаласида қанча хурсанд бўлса, Отабек шунчалик хафа, чунки Кумушни кўрган сайин, уста Олим фожиасини хотирлар эди”. Тўртинчи томонда “Юсуфбек ҳожи маълум алданишдан сўнг юрт ишидан қўл ювган, кўб вақтини меҳмонхонада “Қуръон” ва “Далойил” (диний китобнинг номи) ўқуб кечирар, кундаш ораси бузилиб, ўртадан сўз чиқганини гоҳо эшитса, иккала келинини олдиға чақиртириб уларни қатор ўтқазар”, аввало Кумушга “ойим”, сўнг Зайнабга “болам” деб амри-маъруф қилар, сўнг “иккисини дуо қилиб бир-бирисига салом бердирар” эди. Улардан сўнг хотини Ўзбек ойимга

ваъз ўқир, “Зайнабни худой кўтарсин, айб ўзида...” дея ўзини оқлаган оғма хотинини “Секин-секин, уят! Қайин она деганнинг адл туриши лозим! Зайнаб сиз билан маним орзу-ҳавасимиз эмасмиди?!” дея инсофга чақирар эди. Бешинчи – ҳал қилувчи томон Кумушнинг онасига ёзган хатида батафсил баён қилинган: “...Ўлим ҳақ, аммо бечора бувим жон берар экан, ёнида туриб дуосини олиб қолмаганим учун кўп ҳасрат чекдим... Сизни ва отамни жуда соғиндим... Кудангиз мени на ерга ва на кўкка ишонадир... Маним бўлса нима учундир юрагимда бир кўрқув бор... Ўткан хатларимда кундашим билан миросамиз келишмай турганини кулгулик тарзида ёзган эдим... Зайнабнинг битмас хусумати эса ғолибо маним иккиқатлигим ошкор бўлгандан бошланди... бизнинг можаролардан қайин отам жуда сийрак хабардор... гоҳо унинг қулоғига етиб қолар ва биз икки ёв унинг олдига чақирилиб насиҳатини эшитар ва лекин яна ёмонлиғимиздан қолмас эдик... Зайнаб билан уятсизча кўп олишдиқ, бу ит-мушукликдан биз зерикмасак-да, куявингизни жонидан тўйдираёздиқ... ул биз икки кундашнинг юзимизга: “Агар шу ҳолда давом эта берсаларинг икавларингга ҳам баравар жавоб бериб қутуламан!” деди... Зайнаб... бир неча кундан сўнг ёвошқина бўлиб... Кечалари кўкка қараб келаси ой шу кунларда ёруғ дунёда борманми, йўқманми дейман... қизингизнинг кўнгли учун ҳали ҳам келганингиз яхши... Кўришолмасак мендан рози бўлинг, дадам ва бошқа ёру дўстлар ҳам...” Шу бир “синиқ”да катта уй, катта оила аъзоларининг кўнгил кечинмаларини ўқир экансиз, қаҳрамонларнинг кураша-кураша ҳолдан тойиб, зўрға шу кунларга етиб келганини ҳис қиласиз. Отабекдек биттаю битта мард уч ёвни энганида лолу хайрон бўлган ўқувчи Зайнабдек биттаю битта ёвни тўртта мард энголмаганига ҳангу манг қолса, ажаб-

мас. Аслида, Ўзбек ойм, Юсуфбек хожи, Отабек ва хатто Кумушдан ҳам ўтган катта хатолик шуки, улар аввалбошдан Зайнаб келин қилиб олинисида “бу ҳам инсон-ку” дея унинг кўнгли ва орзу-ҳавасларига қарамадилар. Бир инсоннинг тақдири билан ўйнашдилар. Аввалбошда Зайнаб бу уйга зўрлик билан келгани йўқ, балки уни ўзлари авраб-алдаб олиб келдилар. Шундай экан, улар энди айбни ўзгадан эмас, аввало ўзларидан қидиришлари керак. “Ўзингдан чиққан ба-лога қайга борарсан давога” деганларидек, Зайнаб бу ували-жували бўлиш илинжида турган қўрли-қутли оиланинг ўзидан чиққан қутулмас балоси. “Бурунни сассиқ деб кесиб ташланмайди” деганларидек, уни на сўкиб бўлади, на уришиб. Бир койишни минг койиш қилиб қайтаради у. Очиқ қайтармаса, аламини ичига писмиқларча йиғиб-йиғиб, сўнг ҳаммасини бирваракайига қайтаради! Писмиқ одамнинг табиати шундай. Нафақат одамда, балки табиатда ҳам, жамиятда ҳам шундай. “Тўфон олдидан тинчлик” деганларидек, қуруқлик устидаги ҳаво исиб, юқорига кўтарилгач, денгиз устидаги совуқ ҳаво қуруқликка қараб шиддатли равишда эса бошлайди ёки шамол жазирамада сувсизликдан қақраб турган ер устига булутларни шиддат билан четдан ҳайдаб келади-да, жала ёғдиради. Худди шундай, қачонки инсоний жамиятда зулм, бузғунчилик, бошбошдоқлик, қонунсизлик каби ёвузлик кўпайса, четдан “эзгулик” ва “қутқарув” байроғини юқори кўтарган кучлар шиддат билан бостириб келади. Бунга жаҳон тарихида ҳам, ўз тарихимизда ҳам мисоллар ошиб-тошиб ётибди. Доро билан Кир, Искандар, Қутайба, Чингизхон, Черняев, Ленин билан Сталин каби “байроқдорлар” бу юртга аслида эзгулик олиб келишдими ё ёвузликми, буни ҳам тарихимиз очиқ-ойдин кўрсатиб турибди. Лекин асл хўжааламбардор, чин байроқдор Қодирий ўзининг

“Ўткан кунлар” асари орқали ана шундай тўфон ол-дидан бўладиган тинчлик ҳақида ёзиб огоҳлантириб турибди! Ҳамиша жамиятдаги тўфон хавфидан зиё-лилар огоҳлантириб келадилар-да! Шу ўринда “Тинч-ликни истасанг, урушга тайёр тур”, деган ўта аччиқ ҳаёт ҳақиқати борлигини эслатиб ўтиш лозим. Бунда ҳам жисмонан, ҳам маънан уруш-кураш назарда тути-лади, албатта. Мазкур асарда ҳам муқаддас Қуръон ва “Далойил” (Далиллар) диний китобларини ўқигувчи энг улуғ зиёли Юсуфбек ҳожи бўлгач, у барчани, ху-сусан, оила аъзолари – хотини, ўғли, икки келинини яраштириб, дин-диёнатга чақириб, тўғри йўлга со-либ турибди. Аммо, “Бир кун жанжал бўлган уйдан қирқ кун қут-барака кетади” деганларидек, кундош-ларнинг ўзаро адовати-ю қайнона ва ўғилнинг бу адоватни яна-да кучайтиришларидек зулматларни биргина Юсуфбек ҳожининг зиёси ёриштира олмай-ди. Агар улар бирлашиб-биргалашиб ҳаракат қилган-ларида эди, ўзишарди, минг афсуски, бирлашмадилар ва натижада тўздилар, бўлиндилар. Хуллас, демоқ-чиманки, биринчи “синиқ”да яқинлашиб келаётган улкан фожиа – қотилликнинг аломатларини ҳеч ким, ҳаттоки ернинг тагида илон қимирласа биладиган ул-кан арбоб ва руҳоний зот Юсуфбек ҳожи ҳам кўрмай-ди-кўролмади. Тўғри, бу одамнинг Зайнаб қандай-дир “хунар” кўрсатишидан хавотири, бу келинининг кўнглига қарашни лозим деб билиши аён сезилиб туради. Лекин у Зайнабга ўзининг насиҳатлари кор қилиб, кўринишидан мўмин-қобилгина туюлувчи аёл янаям мўмин-қобиллашиб қолганига ишониб, табиа-тан оқкўнгил-ишонувчан ўзбек бўлганидан кейин, эҳтиёт чорасини кўрмади. Масалан, Ўзбек ойимга “Ҳар эҳтимолга қарши Зайнабни қозон-товоққа яқин келтира кўрма, нима қилганда ҳам кундош-ку...” дея огоҳлантиришни ўйламади. Чунки, аввало, одам бо-

ласи, тағин денг, аёл кишининг бундай ёвузлик қилиши – болани дунёга келтирган ОНАга захар бериши мумкинлигини бошқалар қатори у ҳам ақлга сиғдиролмади. Қолаверса, донишманд рус халқининг “Сокин ботқоқда иблислар яшайди” мақолини эшитмаган – ўзи табиатан писмиқ одамнинг нега янаям писмиқлашиб қолганини ва эгачиси Хушрўйбиби уни ҳам ўзидек ёвузлаштириб улгурганини билмади-биллолмади.

Иккинчи “синиқ” Кумушнинг тўлғоғи, Офтоб ойимнинг Марғилондан йўлга чиққани, аввалдан белгиланган доя хотиннинг чақиртирилиши каби хайрли хабарлар билан кўнгилдагидек бошланади. Барча ҳаяжон билан чақалоқнинг дунёга келишини кутмоқда. Ниҳоят, ичкаридан Ойбодоқ югуриб чиқиб “сўйинчи!” сўрайди. “Ўғил!” учун суюнчилар берилиб, қутловлар, дуолар қилинади: “Оллоҳ таоло умри билан берган бўлсин!”, “Ўғил муборак бўлсин!”, “Баракалла”, “Қутлуғ бўлсин!”... Отабек ойисидан Кумушнинг тетиклигини билгач, бир қадар енгил тортиб, иккинчи хотини Зайнабнинг уйига келади. Қисқа қутловдан сўнг Зайнаб “Ҳалиги...” дея гап тополмай қолади. Унинг бу ҳолати ҳаяжонми, эсанкирашми, довдирашми, асабийлашишми, аниқ айтиш қийин. Бироздан кейин “Оти курсин... ҳа, айткандек ошингизни ейсизми?” дея алланечук талмовсираши ўқувчини баттар ажаблантириши табиий. Отабек Зайнабдаги эсанкираш сабабини сўраганида Зайнаб туғишдан кўрққанини айтиб гапни айлантиради, аслида, салгина ўтиб маълум бўладики, бутун ўй-хаёли кундошини захарлашга қулай пайтни пойлаш билан банд. Отабек Кумушининг қийналганини эшитиб безовталанади, ҳатто ухлаганида ҳам бо-синқираши бежиз эмас. Тушида чаманни кўриши, бу чаман уники экани, теваракка келган ёвни ханжари билан қувиши, ёв орасида ота-онасининг ҳам бўлиши,

чаманда бир сигирнинг гулларни босиб, янчиб ўтлаб юриши, Отабекнинг у сигирга қўлидаги ханжари билан югуриши, сигирнинг сариқ сочли алвасти экани, дунёни қоронғулиқ босиши... Булар ўзига хос рамзлар ва имо-ишоралардир. Отабекнинг чамани – Кумуш, ёв – Ҳомид, Содиқ, Мутал, Жаннат, ҳатто ўз ота-онаси, ва ниҳоят, энг сўнггида сариқ сочли алвасти – Зайнаб! Отабек шайтонга малай одамларга бас келиши мумкин, лекин одам қиёфасидаги шайтонга қандай бас келсин?! Тонг отгач, Отабек соғ-омон Кумушни ҳам, ўғилчасини ҳам кўриб суюнди, айнаи чоғда, қаттиқ безовталанди: “Хўрак қилдингизми?” Қарабсизки, Ўзбек ойим “Кечадан бери ичига иссиғ киргани йўқ. Зайнабка айтай, сутлик атала қилиб берсин!” дея кўзичоқнинг тақдирини бўрига топширади-қўяди. Тамом, Кумушнинг аталасига Зайнабнинг захри қўшилади-ю, кўп ўтмай Кумуш ўқчиб қуса бошлайди. Кумушнинг хонасидан чиқиб келаётган Зайнабдан нима гаплигини сўраган Отабек “Билмадим, опам кўнгиллари айнаб қусяптилар...” деган писмиқона-мунофиқона жавоб олади. Ўзбек ойимдан эса “Ўша аталадан бошқа хўрак қилмади. Ундан ҳам ярим косагина ичди. Қолгани ана, токчада...” деган жавоб қайтади. Отабек ташқарига чиқиб Ҳасаналини табибга жўнатгач, қайтиб кирганида “Зайнаб чақалоқни кўтарган, Кумуш ҳамон кусмоқда!..” Айни мана шу ҳолат содир бўлиши кутилаётган ва тушда аён кўринган балодан қаттиқ кўрқиб турган ўқувчига ҳам, бош қаҳрамонга ҳам Зайнабнинг қора ниятини сўзсиз англагандек бўлади. Афтидан, опаси Хушрўй унинг “эсини киргизганидаёқ” Зайнаб шундай қабих режа тузган: боласини туққач, Кумушни ўлдиради-ю, Отабек билан болага – бирйўла иккаласига эга чиқади-қўяди, қарабсизки, макрни эгачиси Хушрўйдан бир баҳя оширади – кундошининг эригина эмас, боласига ҳам эга чиққан бўлади! Унгача эса,

сабр қилиб, барчанинг ишончини қозониш ва қулай пайт топиб зимдан иш битириш зарур!.. Табиб аталага захар кўшилганини, тезда дорисини юборишини айтиб чиқиб кетгач, Отабек бу тубан ишни айнан Зайнаб қилганини дарров фаҳмлайди-да, “Ич муни, ич, жалаб!” дея ортига тисланган Зайнабга косани улоқтириб уст-бошини аталага белайди. Ниҳоят, “Кет, ифлос, кет! Талоқсан, талоқ!” дея, жуда кеч бўлса-да, Зайнабни қувиб солади. “Талоқ!” сўзи Кумушнинг узилай деб турган жонини киритгандек бўлади. Ҳожи ҳам Зайнабга “Чиқ, Зайнаб, чиқ. Лаънат сендек хотинга!” дея уни қарғайди. Кумуш “Ойи... дада... бегим!” дея инграниб, “эрининг юзини юзига қўйди, уялгансимон кўзини юмди...” Иккинчи “синиқ” ҳар бири теран рамзий маънога эга шу уч нидо, сўнгги ингроқ, юзни юзга қўйиш, уялгансимон кўз юмиш тасвири билан тугайди. На табибнинг дориси етиб келади, на бошқа бирон мўъжиза рўй беради, ичи зардобга тўлиб кетган Зайнабнинг захри ўз ишини адо қилмай қўймайди. На Тоҳир ва Зуҳра, на Лайли ва Мажнун ва на бошқа ишқ дostonлари бунчалик фожиавий тугамаган десак, муболаға қилмаган бўламиз.

Учинчи “синиқ” Кумушбибининг кўмиш маросимидан бошланади. Учинчи куни етиб келган ота ва онанинг қайғуларини ифодалашга ёзувчинингки қалами кучсиз экан, табиийки, йўйишга бизнинг қаламимиз ҳам... “Еттинчи кун хатми қуръон қилиниб халққа ош берилди ва ... чақалоққа “Ёдгорбек” деб исм қўйилди”. Чақалоқнинг “Ёдгорбек” деб аталишига бир сабаб, ажойиб қодирийшуносларимиздан бири Хайриддин Султонов қиссасининг номи орқали айтадиган бўлсак, бу “Ёзнинг ёлғиз ёдгори” Кумушбибидан ягона ёдгор бўлиб қолгани бўлса, яна бир сабаб шундаки, буюк эпосимиз “Алпомиш” дostonидаги Бойсин-Қўнғирот давлатининг меросхўри,

Ҳакимбек билан Барчинойнинг ўғли ҳам “Ёдгорбек” деб аталган! Қодирий бу ўринда ҳам “Алпомиш” достонига ўзига хос жавоб-татаббу қиляпти! Худди Навоий ўз “Хамса”сини Низомий, Деҳлавий ва Жомий “Хамса”ларига татаббу қилганидек!.. Фожиадан сўнг Зайнабнинг жинни бўлиб қолиши, унинг жинниликни қозилар ва табиблар тасдиқ этишлари, шунинг учун унинг устидаги жазо кўтарилиши бир томондан худонинг Зайнабни уриб қўйганини кўрсатса, иккинчи томондан у замонларда жиннихона, яъни руҳий касаллар шифохонаси мавжуд бўлмаганига ишора қилаётгандек. Фожианинг йигирманчи куни яна хатми қуръон қилиниб, бутун юртга ош берилгач, Мирзакарим қутидор билан Офтоб ойим Марғилонга қайтиш тадоригини кўрадилар. “Ёдгорбек ҳам Офтоб ойимнинг қучоғида кетмакчи, унинг олиб кетилишига қарши ҳеч ким йўқ эди”. Ёзувчи бу ҳолатнинг сабабини айтмаса-да, зукко ўқувчи ўзи тушуниб, ҳис қила олади: Юсуфбек ҳожи билан Ўзбек ойим ҳам, ҳатто Отабек ҳам ўзларини озми-кўпми Кумушнинг ўлимида айбдор ҳис қилишлари, шунинг учун улар Ёдгорбекнинг кўзига тик боқишлари амримаҳол! Онасиники ғаюр кўзлардан асрай олмаган одамлар, мурғак чақалоқни қандай асрасинлар?! Қолаверса, худди бўлган ёмон воқеаларни Ёдгорбекнинг кўнгли сезгандек, “мени бу золимлардан қутқаринг” дея ялинаётгандек, у бувиси Офтоб ойим билан кетишни истаяпти. Бу билан ёзувчи Юсуфбек ҳожи, Ўзбек ойим ва ҳатто Отабекка ўзига хос жазо берилаётганига ишора қилмоқда...

“Энг кейинги видоълашиш куни етди, Отабек, Мирзакарим қутидор ва Офтоб ойим (...) қабристонининг икки туп қуриган чинор ёғочи орасиға турғизилган янги хиштин сағана қаршисида тўхтадилар. Сағананинг ўнг бошидағи тошдан ўйиб ясалган лавҳа

кўзга чақилиб турар эди” Мазкур жумладаги “(...)” уч нуқтани ҳам “ва бошқалар” деб, ҳам “Кумушбибининг энг яқинлари” деб тушуниш мумкин. “Кўзга чақилиш” иборасини ҳам ҳар икки маънода – “чақнаш”, яъни “порлаб туриш” ва “чақиш”, яъни “кўзни куйдириб, юракни эзиб”, деб тушуниш керак. Китобда Кумушбибининг қабртошига арабча ёзувда битилган лавҳанинг сурати қўйилиб, кетидан унинг шундай кирил ёзувига ўгирилган матни келтирилган: “Кумушбиби бинни Мирзакарим Марғинович, тарихи таваллуди 1248, вафоти 1269 йил ҳижрий, жумод-ул-аввал. Бу лавҳа бир дилпорадан ҳусн санамига ёдгордир. Бунда мадфун кундош балосининг намоён бир қурбонидир...” Лавҳанинг сурати ва ўгирмаси, қолаверса, матннинг ўзи ҳам бир неча жиҳати билан аҳамиятли. Аввало арабча ёзувдаги “Ла илаҳа илаллоҳ, Муҳаммадур расуллоҳ...” калимасининг кириллчада келтирилмагани шўро сиёсатининг чекловидан далолат беради. Арабчада “бинти” деб ёзилгани ҳолда, кириллчада “бинни” дея нотўғри кўрсатилган. Бугунги кунда асосан “Марғилон” дея талаффуз қилинган шаҳар қадимда “Марғинон” деб аталган. Бу шаҳарда буюк аллома Бурҳониддин Марғинович, шоира Увайсий (Жаҳон отин) ва бошқа кўп буюк шахслар туғилганлар. Бу лавҳада фақатгина туғилган ва ўлган сана эмас, Кумуш ҳақидаги шахсий маълумотлар, айтиш мумкинки, Ўрхун, Энасой, Ирқ битиктошлари руҳида анчагина батафсил ёзилган... Мирзакарим кутидор ва Ёдгорбекни кўтарган Офтоб ойим аравага чиқиб Марғилонга жўнамоқчи бўлиб турганларида қабристонда тунаб қолган Отабек етиб келиб Ҳасаналининг ўрнига отга минади-да, улар билан Марғилонга бутунлай жўнаб кетади. Бу ҳам орзу-ҳавасни деб ҳаддидан ошган Ўзбек ойим ва Юсуфбек ҳожилар учун яна бир оғир жазо бўлади. Шундай қилиб, бу боб

Кумушбибининг ўз ҳаққи, ўз ёри, ўзининг ёруғ келажаги учун мардона курашиб шаҳид бўлгани билан тугайди.

Учинчи бўлимнинг, қолаверса, бутун романнинг “Хотима” деб номланган сўнгги ўн еттинчи боби Отабекнинг ҳам қаҳрамонларча шаҳид кетганини эълон қилиш билан тугайди. Ўйлашимча, Қодирий ўн еттинчи бобни “Хотима” деб аташ орқали 1917 йилги Октябр инқилобига ва бу инқилоб натижасида чоризм тугатилиб, шўро тузуми ўрнатилганига ишора қиляпти. Маълумки, 1917 йил ноябрда Туркистон генерал-губернаторлиги (вилояти) ўрнида Туркистон мухторияти, сўнг 1918 йил апрелда Россия Совет Федерацияси таркибида Туркистон Мухторият Совет Социалистик Республикаси ташкил этилган. 1924 йилда эса, Туркистон МССР тугатилиб, унинг ўрнида уч бўлак республика, жумладан Ўзбекистон ССР ташкил этилган. Бошқача айтганда, Қодирий Туркистоннинг хотималаниши, яъни турк юртининг тугатилишига ўзига хос ишора қилиб турибди... Боб шундай бошланади: “Бир йилдан сўнг Отабек уста Олим билан бирга Тошканд келди. Ҳожи ва Ўзбек ойим оғиз очиб ундан ранжий олмадилар. Ул меҳмонлар каби эди. Отаси ва онаси билан очилиб сўзлашмади. Уста Олим билан бир ҳафта чамаси Тошкандда туриб, энг сўнгги кеч ёлғиз кўйи Кумуш қабри ёнида бўлди”. Удум ва таомилга кўра Отабек ўз ёрини бир йилдан сўнг яна эслаб зиёрат қилиш учун келди. У билан бирга келган уста Олим нафақат бош қаҳрамоннинг ўртоғи ва йўлдоши, балки қисматдоши ва кулфатдоши ҳамдир. Романнинг “Бахт ва бахтсизлик” бобидаги уста Олимнинг гапларини эсланг: “Туришка Саодатлар уйи ортиқ торлиқ қила бошлаганликдан шу ҳавлини (Жаннат опа ҳовлисиға ишора қилиб) ҳозирғи қўшнимиздан сотиб олишга муваф-

фақ ҳам бўлдим. Қайин онам, қайним ва эру хотин шу ҳавлиға кўчиб келиб тура бошладик. Кундан-кунга Саодатка бўлган муҳаббатим ошгандек, касбим ҳам унумлик бўла бошлаған, уйланишимнинг иккинчи йили ҳалиги қўшнимиздан ўзингиз кўрган боқчани ҳам сотиб олған эдим. Уйланишимнинг учунчи йили Саодат юклик бўлди. Эру хотин биримиз ота ва биримиз она бўлмоғимизни ўйлаб қувонар эдик. Кечалари ётиб уйқумиз келмас эди. Ниҳоят, Саодатнинг ой-куни яқинлашди... яқинлашди... лекин абадий бахтсизлик кунларим, манҳус (иши юришмаган) соатларим ҳам яқинлашди... Саодат боладан қийналиб уч кунгача азобланди-да, тўртинчи куни ўлди... қайин онам Саодатнинг вафотининг иккинчи йили мени зўрлаб уйлантирди. Лекин бу иккинчи хотин менга Саодат бўлолмади... хотиним фақш суратда рўзгоримни тўзита бошлади... кейинги хотинимни талоқ қилдим”. Нақадар ўхшаш тақдирлар. Ёзувчи уста Олим фожиасининг асл сабабчиларини очиқ айтмайди, балки тағдор имо-ишоралар қилади. “Бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур!” деганларидек, укувли ўқувчи “Жаннат опанинг ҳовлиси? Тасодифми ё қонуният?” дея буни ўзи фаҳмлайди. Ахир, Тошкентда Хушрўй ва Зайнаб каби алвастилар Отабекнинг бахтли оиласини тўзитганидек, Марғилонда Жаннат ва анави оти йўқ иккинчи хотиндек алвастилар уста Олимнинг бахтли оиласини тўзитган-да... Отабек энди ўз уйида меҳмон. Уни туғилган уйига боғлайдиган на ота, на она, на Зайнабдек тушов бор. Унинг тақдири билан ўйнашган ота-онанинг ҳам на ундан ранжишга, на уни койишга ҳаққи қолмаган. Қабр ёнига тиз чўккан Отабекнинг “кўз ёшлари ҳам қуръон оётларига қўшилишиб оқар эди”. Ҳам ҳаққа, ҳам ёрга ошиқлик бундан-да гўзал тасвирланиши мумкинми? Шу пайт унинг орқасидан ярим яланғоч

кўлага (шарпа) пайдо бўлди. “Ким бу?” деган Отабекка “Мен Кумуш!..” дея жавоб берди мажнуна Зайнаб. “Кет мундан!” деб қувилгач, у орқасига қарай-қарай узоқлашди. Телба Зайнабнинг қабристонга келишини бир неча хил тушуниш мумкин: оч арвоҳга ўхшаб у на тирик, на ўлик; “бу ошиқлар яна топишиб қўйишмасин” деган қора ниятли писмиқ шу ерда ҳам ёвузлигини қўймайди; ўз қотиллигидан сўнг мияси айниган Зайнаб Кумушнинг қабри атрофида ўралашиб, ундан кечирим тиланади... Эртаси куни Отабек уста Олим билан Марғилонга жўнаб кетади ва бошқа Тошкентга қайтиб келмайди.

“1277 йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек ҳожи Қаноатшодан бир хат олди, Қаноатшо Авлиё отадан ёзар эди: “Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшунда эди. Авлиё ота устидаги чор аскарлари билан тўқунишмамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб шаҳид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим...” “Юсуфбек ҳожи хатми қуръон қилиб юртка ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди”. Айтишларича, муҳаррир мазкур асарнинг биринчи нашрини тайёрлар экан, мана шу жумлани олиб ташламоқчи бўлибди. Ўшанда муаллиф “Ахир, мен бутун асарни шу бир жумла учун ёзганман-ку!” дея қаршилиқ билдириб, базўр сақлаб қолган экан. Худди мусулмоннинг шаҳодат калимаси, аскарнинг ватан қўриғи қасамёди сингари, бу жумла романнинг бош ғояси эканини уқтирмоқчи бизга Абдулла Қодирий! Отабекнинг чор аскарларига қарши курашишида ҳам, унинг айнан Авлиё ота шаҳрида шаҳид бўлганида ҳам теран маънолар бор. Ҳозирги Қозоғистон давлатида жойлашган, V асрдан Тароз (Талос, Кошғарий девонида “Тироз”), X асрдан 1936 йилгача Авлиё ота, 1938-йилдан 1998 йилгача Жамбул деб аталган бу шаҳар 1998 йилдан

бугунга қадар Тароз деб аталади. Қолаверса, Кошғарийнинг девонида “Атлуқ – Авлиё ота шаҳри яқинидаги бир шаҳар” дея келтирилган. Авлиё ота шаҳри X–XII асрларда қорахонийлар давлатининг пойтахти бўлиб, у қорахонийлар давлатининг асосчиси Қорахон, яъни Буғрохон шарафига қўйилган. Қорахонийлар ўзларини буюк Алп Эр Тўнганинг ворислари деб билганлар. Тарихдан яхши маълумки, қорахонийлар давлати “Фозил одамлар шаҳри”ни битган элчи Абу Наср Форобий, “Қутадғу билиг”ни битган элчи Юсуф Хос Ҳожиб, “Девони ҳикмат”ни битган авлиёлар сарвари Хўжа Аҳмад Яссавий, “Девону луғотит-турк”ни битган элчи ва тилчи Маҳмуд Кошғарий, араб тили бўйича ёзган китобини бутун араб халқи энг бирламчи дарслик сифатида фойдаланган тилчи Маҳмуд Замахшарий, “Ҳибат ул ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар армуғони”)ни битган авлиёи киром Адиб Аҳмад – Аҳмад Югнакий каби жаҳон эътироф этган буюк сиймоларни етиштириб берган улуғ салтанатдир! Айни шу қорахонийлар даврида, яъни бундан минг йил муқаддам жамики туркий халқларнинг муштарак эпоси – “Алпомиш” достони (аниқроғи, қадимий достоннинг ислом таълимоти таъсирида қайта яратилган шакли!) дунёга келгани ҳам, албатта, бежиз эмас! Айни шу оламшумул сулола асосчиси Қорахон Авлиё ота дея улуғланган! Яна шуниси ҳам борки, у бутун башарият тарихидаги бирдан-бир, якка-ягона ҳукмдор-авлиё – ҳукмдорларнинг авлиёси ҳисобланади! Худди ҳозирги Ўзбекистон давлати уч хонлик (Бухоро, Хива ва Қўқон) худудини ўзида бирлаштирганидек, Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари барпо этган улуғ салтанат ўзидан аввалги учта улуғ салтанат – қорахонийлар, ғазнавийлар ва сомонийлар давлатларига тегишли худудларни ўзига хос тарзда бирлаштирган бўлиб, бу уч давлатнинг каттаси қора-

хонийлар давлати эди!.. Шундай қилиб, хулосага келамизки, Отабек ана ўша Авлиё ота шахрини қўриш кўйида шахид кетди, яъни, туркий давлатчилик, хусусан ўзбек давлатчилигини сақлаб қолиш йўлида ўзини қурбон қилди! Аминманки, “Алпомиш” достонининг бош ғояси туркий элнинг ўзлиги ва бирлигини сақлаб қолиш бўлганидек, Отабек ва Кумуш достонининг бош ғояси ҳам айнан мана шунга ундов! Агар халқнинг марказлашган давлат қуришга боғлиқ ҳаёт-мамонт кураши ўзининг бетакрор бадиий ифодасини топган “Алпомиш” эпосимиз бундан минг йил муқаддам қайта яратилиб, ҳозирги биз билган шаклга келтирилган бўлса, “Алпомиш” достонига татаббу тарзида битилган мазкур “Ўткан кунлар” романи ҳам бу умрибоқий эпосимизга янги ҳаёт бахш этгандек бўлди. Бу асар буюк эпосимиз қаторида наинки тўқсон йил, яна тўққиз юз-минг йил яшаши тайин!

Келтирилган жумла замиридан яна бир фикр англашилиб туради. Юсуфбек ҳожидек авлиёсифат давлат арбобининг якка-ёлғиз ўғли Отабек, агар замон имкон берганида, кундалик турмуш икир-чикирлари қуюнига ўралашиб кетмай, отасидек давлат одами, давлат арбоби бўлиш йўлини қаттиқ тутганида, бу хон кўтаришга ва хон қизига лойиқ бир йигит, худди қорахонийлар давлатининг асосчисидек чинакам Авлиё Ота, ҳукмдорларнинг авлиёси, авлиё-ҳукмдор бўлиши мумкин эди. Начора, унинг аччиқ қисматига шу йўсинда шахид кетиш ёзилган экан! Ҳар қалай, Ёдгорбеги ортида қолди-ку! Энди умид мана шу Ёдгорбекдан!..

Бу фикрни хотима сўнгидаги “Ёзғучидан” деган бир жумла ҳам ўзига хос тарзда тасдиқлаб турибди! “Кейинги Марғилон боришимда яқин ўртоқлардан Ёдгорбек тўғриси суриштириб билдим: Ёдгорбек ушбу асрнинг ўн тўққиз ва йигирманчи очлик йилла-

ри миёнасида вафот қилиб, ундан икки ўғил қолибдир. Ўғилларидан биттаси бу кунда Марғилоннинг масъул ишчиларидан бўлиб, иккинчиси Фарғона босмачилари орасида экан. Бу кунда ному нишонсиз, ўлук-тириги маълум эмас, дейдилар”. Юзаки қараганда, бу жумла азбаройи “Романда қаламга олинган воқеалар муаллифнинг уйдирмаси эмас, аслида – ҳаётда рўй берган воқеалар, ғирт реалистик асар-да бу!” деган гапни сўнгги бор уқтириш учун ёзилгандек. Аслида, Юсуфбек ҳожи билан Ўзбек ойимнинг эваралари, Отабек билан Кумушбибининг неваралари, Ёдгорбекнинг икки ўғлидан бири – шўро давлатининг масъул кишиси, иккинчиси – бу давлатга қарши курашаётган “босмачи”, яъни, бой берилган ўзбек давлатчилигини қайта тиклаш йўлидаги миллий озодлик ҳаракати қатнашчиси эканига аҳамият беринг! Эътиборингиз учун, шўро давлати шу ака-укалар ўртасида яна бир Ҳомидми-Қоработир бўлиб, уларни бир-бирларига қаттиқ ёвлаштириб турибди! Улар бирлашиб, яхлит бир кучга айлансалар, ана ўшанда мустамлака балосидан озод бўлиб, империя таркибидаги қўғирчоқ давлат эмас, чинакамига эркин-эгаман ўзбек давлати қайта тикланади, дейилмоқчи бу жумлада! Сўнгги гап эса, асарнинг реал воқеаларга асосланганини яна бир бор уқтириб, ҳар бир жумлага лупа билан тикилиб турган ғажо кўзларни шамғалат қилишдан бошқа нарса эмасдир: “Бу кунда ному нишонсиз, ўлук-тириги маълум эмас, дейдилар”.

“СССР” деб аталган империя таркибидаги “Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси” деб номланган қўғирчоқ давлатнинг дастлабки йилларида, табиийки, аслида, эркин давлатчиликдан ному нишон йўқ, унинг ўлик-тириги маълум эмас эди! Бу ному нишон кейинги йигирма етти йил ичида амалда бўй кўрсатиб, ўзбек халқининг Алпомишдек зиндонбанд

этилган давлатчилиги баайни Гўрўғлидек қайта тирилиб, Қодирийнинг ва бошқа не бир улуғ аждодларимизнинг муқаддас орзулари ушалди ва ушалмоқда! Илоё, Тангри таоло “тур” дея ёрлақан Турк ҳам, “ўз” дея ёрлақан Ўзбек ҳам дунё тургунча турсин! Омин, Аллоҳу Акбар!

СҮНГСҮЗ

“Ўткан кунлар” романи – Отабек ва Кумуш достонини ўқир эканмиз, бир томондан, ҳам ўтган хон замонларининг, ҳам чор ва шўро замонларининг кир, қора кунларини яқиндан кўргандек бўлсак, иккинчи томондан, барча замонларда кўрли-қутли бўлган элнинг ўз турмуш тарзи, қарашлари, тилаклари, интилишлари, қувончлари, севгилари, қўйингчи, бой кўнгил бисоти ва тил хазинасини туйгандек, яъни унинг оқ кунларини ҳам кўргандек бўламиз. Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романида тасвирланган қоронғу кечагина эмас, ҳар қалай, тўлақонли, яъни ҳам кечаси, ҳам кундузи бор кун бу! Шунинг учун ҳам, “икки ёрти – бир бутун” деганларидек, бу роман бир бутун асар-да. Бутунликда гап кўп! Жонажон тилимиздаги “ота-она”, “эр-хотин”, “қозон-ўчоқ”, “ер-сув”, “топарман-тутарман”, “эл-юрт”, “оқлик-кўклик”, “таг-туг”, “тан-жон”, “тинч-тотув”, “тож-тахт”, “уй-рўзғор”, “кун-тун”, “кеча-кундуз” сингари кўш сўзлардан бири “кўр-қут” дир. “Кўр” нима-ю, “қут” нима? Бу сўзларнинг туб луғавий маъноларини тўлароқ англаб етиш учун шу ўзаклардан ясалган сўзларни йўйиш керак. Масалан, “кўр” кўра, кўрбоши, кўриқ, кўриқчи, кўрс, кўрчи, кўрқмоқ, кўрғон сингари, “қут” эса, қутадғу, қути, қутидор, қутли, қутлов, қутлуғ, қутулмоқ, қутурмоқ, қутқармоқ, қутқу сингари кўпгина қадим туркий сўзларнинг ўзгидир. Бу сўзларнинг маъноларини яхшироқ тушунмоқ учун эса, икки буюк асар – халқнинг “Кўрқут Ота” достони билан Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони моҳиятини чуқурроқ англаб етиш лозим. Бу ўринда иложи борича қисқа ва лўнда тушунтирайлик: “кўр” овқат пиширилаётган қозоннинг тагидаги

оловнинг чўғи, “қут” эса, ана ўша қозоннинг ичига солинган масаллиқ демакдир. “Қўрли-қутли, ували-жували” жуфт сўзларида қозонининг тагида ўтини, ичида масаллиғи етарли, бой-бадавлат ва бола-чақалари кўп оила таърифланади. “Юрак қўри” ибораси “юрак ўти”ни англатса, “Оқсоқол уйнинг тўрида қўр тўкиб ўтирибди” деган гапдаги “қўр тўкмоқ” сўз бирикмаси истараси иссиқ, юзи порлаб, кўзи чақнаб, ёруғликка ўралиб, нур таратиб ўтирган нуроний отахонни англатади. “Қут-барака” деган қўш сўз эса, “қут” сўзининг “барака” сўзига маънодошлигини билдиради... Хуллас, демоқчиманки, Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” асари, худди қадимий Туркистон шаҳридаги авлиёлар сарвари, шайхулмашойих Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасида қўним топган, ўз вақтида Соҳибқирон бобомиз Амир Темур ясаттирган қирқ қулоқли улкан дошқозонга ўхшаб, ўзида беқиёс қўр билан қутни мужассамлаштирган ўта ноёб адабий-бадий ёдгорлик, топилдиқ, устун, кўрсатма, кўмма-кўмўшдир.

“Қўр” ва “қут” сўзлари шундай пурҳикмат-пурмаъно сўзларки, олов, ўчоқ, қозон кабилар кашф этилган энг узоқ ўтмишда дунёга келган бу қўш сўз, ўз-ўзидан, бугунги кунда кўпгина қўшимча маъноларни ҳам англатади. Бу хусусда каминанинг “Қўрдан – қутга!” ва “Қутимизни ўчирмайлик!” деб аталган жажжи бадиаларимда кенгроқ ёзилган. Бу ўринда, масалан, қозоқ ва қорақалпоқ биродарларимиз “қўр” сўзини арабча “жамғарма” ва лотинча “фонд” сўзлари англатувчи маънода қўллашини эслатиб ўтиш мумкин. “Қўр” сўзи, булардан ташқари, арабча “хазина” ва “давлат” маъноларини ҳам англатади. Шунинг учун, масалан, “қўрбоши” – “қўрнинг бошлиғи”, яъни, “давлат ҳимоясидаги масъул шахс”, “давлат одами”, “давлат арбоби” демакдир. Кошғарий девонида “қўр” сўзи “қатик томизғиси”, яъни “уютқи” деб келтирилгани ҳам бежиз эмас,

чунки сутга томизилган кўр сутни уютиб қатиққа айлантиради-да. “Кут” сўзи ҳам “кўр”дек сермаъно!.. Хуллас, бу икки пурҳикмат сўзнинг маънолари кўп бўлиб, туб луғавий маънолари, ҳозирги давлатчиликка хос энг етакчи илмий атамалар билан айтадиган бўлсак, “кўр” – “базис”, “кут” – “устқурма” демакдир. Башарти бу илмий атамалар тили “Ўткан кунлар” романидаги бадий ташбеҳлар тилига кўчирилса, ойдинлашадики, Юсуфбек ҳожи билан Ўзбек ойимнинг хонадонида – кўр, Мирзакарим қутидор билан Офтоб ойимнинг хонадонида – кут бор! Лекин Зайнабнинг отаси Олим понсадбоши билан онаси Моҳира ойимнинг хонадонида, аксинча, на кўр, на кут, на барака, на файз бор! “Понсадбоши” дегани на юзбоши, на мингбоши эмас, балки буюк эпосимиздаги Яртибой оқсоқолга ўхшаб, чала-ярим, на дон, на сомон демакдир. Шунинг учун ҳам бу хонадонда тарбияланган икки қиздан каттаси шаддод Хушрўй, кичиги писмиқ Зайнаб! “Танлай-танлай тозига учрабди” деганларидек, соддадил ва чала-думбул Ўзбек ойим “шаҳарнинг энг гўзал қизи” деб топгани, аслида, шу “шумтака тоз”, яъни, кўрни ҳам, кутни ҳам ўчирадиган, яъни, оилани тўзитадиган, оласи ичида бўлган писмиқ! Агар Ўзбек ойим ўзининг анди келинидан шу писмиқ келинининг қўли билан қутулишни кўзлаб, бировга ёмонлик соғинган бўлса, Худонинг қудрати билан бу ёмонлиги охир-оқибат ўзига қайтиб, кўрдан ҳам, кутдан ҳам айрилди... Бир томонда Юсуфбек ҳожи билан Ўзбек ойим, иккинчи томонда Мирзакарим қутидор билан Офтоб ойимнинг невараси, Отабек билан Кумушнинг ёлғиз боласи Ёдгор эса, табиийки, ана ўша қадимий кўр билан кутдан қолган ягона эсдалик-ёдгорлик!..

Умуман, “Ўткан кунлар” романи, хусусан, асардаги ҳар бир бўлим (қисса), боб (ҳикоя), жумла ва ҳатто гап билан сўздаги маънолар қатламини очиб кўрсатиб,

ҳозирга қадар икки юз бетдан ошиб кетган таҳлил ва талқинларни яна чексиз давом эттираверсак бўлади! Аммо энди гапни иложи борича қисқароқ қилишга ва фикримизни жамлашга киришайлик. “Чучвара ту- гишдан мурод гўшт ейиш” дейди халқимиз. Мазкур қодирийхонликдан мурод кўпчилик яхши билиб-бил- маган, пайқаб-пайқамаган ва ўйлаб-ўйламаган маъно- лару тағмаъноларни сеп қилиб ёзишгина эмас. Бал- ки уларга асосланган ҳолда бугунги адабиётимизга асқата оладиган муҳим хулосалар чиқаришдир. Зеро, “Тилга эътибор – элга эътибор” ва “Ўтмишсиз келажак йўқ” экан, айниқса, Қодирийнинг тилига эътибор – элимизга эътибор, ўтмишимизга қараш – келажак- мизга қараш демакдир. Ҳар бир элнинг ўзигагина хос феъл-атвори унинг тилию ўтмишида яққол бўй кўрса- тади-да, ахир!

Олдинига шуни алоҳида қониқиш билан айтмоғи- миз керакки, буюк Қодирий бошлаб берган ва буюк Ойбек ўзининг “Навоий” асари билан янги юксаклик- ка кўтарган тарихий романчилигимиз Ўзбекистон давлат мустақиллиги йилларида улкан ижодий ютуқ- ларга эришди ва бу билан, айтиш мумкинки, отадек улуғ устозларимизнинг дилларида тилсимланиб кет- ган энг эзгу орзу-армонларини ушатди. Муҳаммад Алининг “Улуғ салтанат” тарихий эпопеяси, Пиримқул Қодировнинг “Она лочин видоси”, Мирмуҳсиннинг “Турон маликаси”, Мақсуд Қориевнинг “Ғазнавийлар”, Саъдулла Сиёевнинг “Аҳмад Яссавий”, Эркин Саман- дарнинг “Султон Жалолиддин” ва “Қуюн излари ёхуд Огаҳий”, Асад Дилмуроднинг “Маҳмуд Торобий” ва “Паҳлавон Муҳаммад”, Фулом Каримийнинг “Наршах қалъаси”, Рисолат Ҳайдарованинг “Жавзо”, Шаҳодат Исахонованинг “Бибихоним”, Тўлқин Ҳайитнинг “Вафо маликаси”, Абдуҳамид Исмоилнинг “Жинлар базми”, Наби Жалолиддиннинг “Тегирмон” тарихий роман-

ларида Соҳибқирон Амир Темур ва унинг тўрт ўғли, Гавҳаршодбегим, Маҳмуд Ғазнавий, Аҳмад Яссавий, Жалололиддин Мангуберди ва Огаҳий, Маҳмуд Торобий, Паҳлавон Муҳаммад ва Ҳусайн Бойқаро, Наршахий, Бибихоним, Қодирий ва Чўлпон каби улуғ аждодларимиз сиймолари адабиётимиз тарихида илк бор кенг бадиий гавдалантирилди. Ҳали инсоний тақдирлари ёзиб кўрсатилмаган буюк ота-боболаримиз шунчалик кўпки, улар тўғрисида ўнлаб адиблар ўн йиллаб ёзсалар ҳам етарлича кенг қамраб олишлари қийин! Юқорида айтилган Амир Умархон ва Нодирабегим, улардан ҳам олдинроқ Алп Эр Тўнга – Афросиёб, Тўмарис, Широқ, Ўғизхон, Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотурудий, Бурҳониддин Марғиноний, Маҳмуд Замахшарий, Паҳлавон Маҳмуд, Абдуллахон, Абулғози Баҳодирхон, Ялангтўшбий баҳодир, Бедил, Муҳаммад Раҳимхон – Феруз, Амир Олимхон, кўпдан-кўп хоразмий, бухорий, самарқандий, термизий аждодларимиз сингари бири биридан атоқли тарихий сиймоларимиз йирик насрий “сўзаналар”нинг марказида бор бўйлари билан кўкрак кериб туришга тўла ҳақлидирлар.

Тарихий шахс, у хоҳ подшоҳ бўлсин, хоҳ авлиё, хоҳ муаллим, хоҳ мукаллим, муҳаддис, мутафаккир... ким бўлмасин, том маънодаги замонамиз қаҳрамони бўлолмайди, балки ана ўша замонамиз қаҳрамонига йўлдош-қўлдош, елкадош-орқадощ, руҳан таянч бўлолади! Бутун халққа замонавий қаҳрамон тимсоли бўлишга тарихий шахс эмас, балки буюк эпосимиздаги Ҳакимбек ва Ойбарчин сингари тўқима, умумлашма қаҳрамонлар ҳақли-да, ахир! Жаҳонда беқиёс ўзбек халқ дostonлари ва эртаклари, айниқса, атоқли адабиётшунос олим Тўра Мирзаев таърифидаги “дostonлар гултожи” – “Алпомиш” эпосимиз билан энг мумтоз эртагимиз “Уч оға-ини ботирлар”нинг енгилмас бош қаҳрамонлари, латифаларимизнинг ўлмас бош қаҳра-

мони Хўжа Насриддин Афандининг инсоний қисматлари аён кўрсатиб турибдики, ўлиш (борингики у шаҳидлик даражасидаги ўлим бўлса ҳам!) – чинакам қаҳрамонлик эмас, аксинча, ашаддий қотилларга қарши курашиб яшаш, ўлмай яшаш, ўлмаслик – чинакам қаҳрамонликдир! Яна бир эпосимиз – “Гўрўғли”нинг энгилмас-енгаман бош қаҳрамони баайни афсонавий қақнус қушдек, гўрдан қайта тирилиб чиққан қаҳрамон эканлиги ҳам бежиз эмас, албатта. Зотан, инсоний тирикликдан мурод-мақсад ўлиш эмас, аксинча, ўлмаслик, мангулик-умрибоқийлик – абадий тирикликдир! Афсуски, қадимий юнон драматургияси ва замонавий Ғарб адабиётининг таъсирида бизнинг кейинги бир асрлик адабиётимизда ўлим фожиаси – фожиёна ўлим тасвирлари ҳаддан ташқари кўпайиб-урчиб, ошиб-тошиб кетди! Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг “Падаркуш” драмасидан то, айтайлик, Ўлмас Умарбековнинг “Одам бўлиш қийин”, “Фотима ва Зухра” романларига қадар юзлаб (юзлаб!) асарларни олиб қарасангиз, кўрасизки, уларда ўлим, ўлим, ўлим!.. Ҳар қанча уринилмасин, ушбу асарлар Тоҳир ва Зухра, Юсуф ва Зулайҳо, Лайли ва Мажнун, Вомиқ ва Узро, Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам сингари кўпдан-кўп бош қаҳрамонлар ҳаёти ёритилган ишқий-китобий дostonларимиз юксаклигига кўтарилолмади! Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романининг бош қаҳрамонлари Отабек билан Кумуш бу юксакликка кўтарилди олишдики, буни ушбу қодирийхонлик ҳам рўйи-рост кўрсатиб турибди. Қодирийдан кейин, агар буюк Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романидаги Йўлчи билан Гулнор сингари саноклигина қаҳрамонларни айтмасак, “ишқий-қаҳрамонлик достони” деб аталувчи энг қутлуғ анъананинг ўзи ҳам тобора унутилиб, бугунги кунда ҳатто бутунлай тугаб битаёзди, дейиш мумкиндек! Ё энг олий мақомлардаги тасаввуфий ишқ, севги, муҳаббатнинг ўзи тугаб бит-

моқдами?! Тўғри, Абдулла Қаҳҳорнинг “Муҳаббат” ва Одил Ёқубовнинг “Муқаддас” асарларидан бошланган “севги қиссалари” кўп, лекин “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” ва “Қутлуғ қон” романлари қаторида “ишқ достони” деса дегудек ишқий-қаҳрамонлик романи борми кейинги етмиш беш йиллик адабиётимизда?!

Тағин такрорлагимиз келади: ўлим эмас, тириклик, ўлимдан сақланиб яшаш – қаҳрамонликдир! Буюк замондошимиз Абдулла Ориповнинг “Онажон” шеъридаги бир қуйма шоҳбайтда битилганидек, “Лекин, она, тириклик ҳам Билсанг, ярим ҳикматдир”. Ҳа, ҳар бир банда учун бошни бало-қазолардан омон сақлаб яшаш ярим ҳикмат бўлса, ҳаётда ўз тўғри йўли ва ўрнини топиб, ўсиб-униб, ҳалол ва ёруғ юз билан яшаш бу ҳикматнинг иккинчи ярми. “Икки ёрти – бир бутун” деганларидек, бутун ҳикмат билан яшай олган инсонгина эл достонидаги Ҳакимбекдек қаҳрамон бўла олади. Демак, чинакам ҳаёт қаҳрамони ҳам, адабиёт қаҳрамони ҳам нафақат ўлмаслиги, балки мурод-мақсадига етиши шарт! Шунинг учун ҳам аксарият ўзбек халқ эртаклари қаҳрамонларнинг мурод-мақсадларига етиши билан тугайди-да! Бундан ўттиз икки йил олдин ўша пайтдаги ёшлар қиссачилиги ҳақида “Қаҳрамоннинг қисмати – кураш” деб аталган танқидий мақола ёзган эдим. Ҳа, барча замон ва маконларда, дарҳақиқат, қаҳрамоннинг қисмати – кураш, лекин бу курашда ютқизиқ ва ё ўлим эмас, ютуқ ва яшовчанлик ҳақиқий қаҳрамонликдир! Ўлим эса, “қаҳрамонларча ҳалокат” деб аталиши мумкин, бироқ чинакам қаҳрамонликнинг ўзи бўлолмайди! Айни шу нуқтадан қаралса, айтиш мумкинки, мана, минг йиллардан буён бутун адабиётимизнинг бош қаҳрамонлари ва шу минг йиллик адабиётимиздаги замона қаҳрамонлари, демак, бизнинг бугунги замонамизнинг ҳам қаҳрамонлари, сўзсиз, “Алпомиш” эпосимизнинг бош

қаҳрамонлари Ҳақимбек билан Ойбарчин бўлиб турибди! Буюк Қодирий ўзининг иккинчи тарихий романи “Меҳробдан чаён” асари билан бу борада – замонамиз қаҳрамонлари ҳақидаги янги бир дostonни яратиш йўлида – янги ижодий қадамни қўйиб, энди ёзма-китобий дostonларимизгина эмас, балки оғзаки дostonларимизнинг гултожи бўлган “Алпомиш” эпосимиз қаҳрамонлари билан ҳар томонлама бўйлаша оладиган ўлмас қаҳрамонлар – ўлимга чап бериб яшай олган ва нақ аждаҳонинг оғзидан гавҳарни юлиб олиб, беомон тегирмондан бутун чиққан қаҳрамонлар – Анвар билан Раъно сиймоларини яратиб берди... Энди бир жойда депсиниб туравермасдан ва ё тобора ортга чекинмасдан, аксинча, навбатдаги ижодий қадам қўйилмоғи – Отабек билан Кумуш ва Анвар билан Раънонинг ёнида тура оладиган замонамиз қаҳрамонлари жуфтлиги эртадир-кечдир яратилмоғи керак! Ишонманки, ҳозирги ўзбек ёзувчилари шу ўта мушкул ишни ҳам уддалашга қодирдирлар!

“Ўткан кунлар” романи янги ўзбек адабиётидаги реализм, романтизм ва бошқа шулар каби ижодий методларгина эмас, балки аввало символизмнинг, аниқроғи, шарқона мажознинг замонавий адабиётимиздаги энг ёрқин намунасини берди. Абдулла Қодирий ўз қаҳрамонлари Юсуфбек ҳожи билан Мирзакарим қутидор орқали Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутағу билиг”ига имо-ишора қилганини юқорида айтдик. Бу қутлуғ асарни шимолий, жанубий ва шарқий хитойликлар мос равишда “Ҳукмдорлар одоби”, “Ҳукмдорлик қонун-қоидалари” ва “Ҳукмдорлар зийнати” деб, эронликлар “Туркий “Шоҳнома” деб аташлари бежиз эмас. Асар қаҳрамонлари Кунтуғди – адолат, Ойтўлди – давлат, Ўгдулмиш – ақл, Ўзғурмиш – қаноат тимсоллари экани шарқона – туркона мажознинг энг юксак намуналаридан бири, десак тўғри бўлади. Абдулла Қоди-

рий ана шу туркона мажозга ўзига хос руҳ бағишлаб, Юсуфбек ҳожи – давлат, Мирзакарим қутидор – бойлик, Кумуш – Тил, Отабек – Адабиёт тимсолларини яратди. Бу тимсолларни панд-насиҳат руҳидаги фалсафий асарда эмас, Ғарб адабиёти тажрибаларига таянган реалистик асарда бадиий гавдалантирди. Қодирий ижодидаги бундай тимсол яратиш анъанаси қарийб бир асрлик адабиётимизда изчиллик билан давом эттирилди ва давом эттирилмоқда. Масалан, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз”идаги Зеби – поклик, Ойбекнинг “Қутлуғ қон”идаги Йўлчи – меҳнат, Асқад Мухторнинг “Чинор”идаги Очил бува – ўсиб-унишнинг ёрқин тимсоллари бўлиб, Абдулла Қодирий яратган Давлат, Бойлик, Тил ва Адабиёт (Адиб) тимсолларининг ўзига хос мантиқий давомидир. Айниқса, чинор тимсоли шарқона мажознинг ғарб илмида “психологик параллелизм” (руҳий уйқашлик) деб аталувчи бир кўринишини ўзида мужассамлаштирган бўлиб, бу тимсол, ўз навбатида, ўзбек адиблари билан бир қаторда рус адиби Михаил Булгаков ва рус тилида ижод қилган қирғиз адиби Чингиз Айтматов асарлари таъсирида дунёга келган, десак янглишмаймиз. Булгаковнинг энг машҳур асарларини ит билан мушук, Чингиз Айтматов қиссалари ва романларини эса, шохдор она буғу, ит, от, бўри, қоранор, кит ва қорли тоғ қоплони каби қатор тимсолларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Адабиётда шулар қаторида тура оладиган янги бир тимсол яратиш осон эмас, албатта!

Қодирийхонлик асносида қайта-қайта амин бўлдикки, энг юксак тасаввуфий маънолардаги ошиқлик, қаҳрамонлик дostonларига хос оқиллик, ботирлик, тинчликсеварлик, эл-юртсеварлик, ишга-сўзга усталик ва бошқа кўпгина инсоний фазилатларига кўра Отабек билан Кумуш замонамизнинг ҳам қаҳрамони бўла олади, албатта. Фақат биргина жиҳатдан – дунё-

қараш бобидан бу қаҳрамонлар баайни бутун олам қўш кафтимизда ва кўз ўнгимизда тургандек туюлувчи бугунги илмий тараққиёт ва ахборот технологиялари асрида замонамиз қаҳрамони бўлишга ожиздек кўринадилар. Зотан, уларнинг, ҳаттоки Отабекнинг отаси Юсуфбек ҳожи билан Кумушнинг отаси Мирзакарим қутидордек авлиёсифат зотларнинг ҳам дунёқарашлари шу қадар чекланган ва ё муаллиф билиб билмай чеклаб кўрсатганки, улар айни шу жиҳатдан бугунги китобхонга ўрнак бўлиши қийин. Начора, бугунги кунимизнинг эмас, дейлик, поезд “шайтонарава” дея таърифланиб, қолоқлик ботқоғига ботган замондан ҳам нарироқдаги ўтган кунларнинг қаҳрамонлари-да улар, аслида ҳам! Бинобарин, том маънодаги замонамиз қаҳрамонларини яратиш учун миллий адабиётимиз, қолаверса, бутун жаҳон адабиёти ўзининг неча минг йиллик тарихида қўлга киритган ижодий ютуқларни атрофлича ўрганиш, шу билан бир қаторда буюк Қодирийнинг ижодий тажрибаларини тўлароқ ўзлаштириш ва уларни ижодий юксалтириш керак бўлади! Бундан бошқа йўли йўқ! Акс ҳолда, донишмандликда беназир халқимиз “Қўй келади кўзи билан, бир-бирининг изи билан” деганидек, ҳамма ўзбек ёзувчилари буюк Қодирийнинг издошлари бўлиб қолаверадилар, лекин улардан биронтаси бу адибга ёндош, елкадош, бўйдош бўлолмайди! Бу адабиёт майдонида улоқ Қодирийда қолаверади! Энг юксак мақсад-марра, энг эзгу истак-тилак эса, Қодирийдан ошириб, Қодирий орзу қилган чинакам халқ достонини яратишдир.

Яна бир аччиқ ҳаёт ҳақиқатини унутишга ҳаққимиз йўқ! Буюк Қодирий икки оламшумул романини агар шўро замонидаги “социалистик реализм” деб аталган адабий қолип исканжасида туриб эмас, бугунги давлат мустақиллиги ва фикр эркинлиги замонида

туриб ёзганида эди, бутунлай бошқача асарлар ёзар эди, албатта. Шундай исканжада туриб ҳам, нафақат “социалистик реализм”, балки, умуман, реализм қолипларига сиғавермайдиган гўзал бадий асарларни амалда яратиш – энг қойил қоларлик иш, менингча, мана шу! Демокчиманки, бугунги адабиётимиз, хоҳ у реализм бўлсин, хоҳ романтизм, хоҳ натурализм, хоҳ символизм, хоҳ модернизм... – ҳар қанча яшовчан ва ҳаётбахш ижодий метод бўлмасин, биргина “изм” доирасида қолиб кетмаслиги керак! Адабиётшуносларимиз ҳам, реализм ва ё модернизм каби биргина ижодий методни адибларга ҳадеб тиқиштириб, ёзувчига қандай ёзишни ўргатавермасликлари керак энди! Ўзларининг биртомонлама қарашлари билан ёзувчини ҳам, ўқувчини ҳам чалғитиб, уларнинг туясини адаштирмасликлари керак! Ёзаётган асарларимиз ҳар қандай “изм”лардан юқорироқдаги, иложи бўлса, уларнинг барчасини ва ҳали очилмаган кўриқдек бутунлай янги “изм”ларни ўзида юксак бадиият билан умумлаштирмоғи керак!

Шу ўринда бир мисолга тўхталиб ўтгим келиб турибди. Мана, биринчи қодирийшунос олимимиз Матёкуб Қўшжоновнинг 1994 йилда адиб таваллудининг юз йиллигига “Қодирийга армуғон” деган кўшимча ном остида Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриётида чоп этилган китоби – “Ўзбекнинг ўзлиги”дан бир кўчирма. Унда атоқли олим Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романи ёзувчининг улкан ижодий журъати-жасорати эканини алоҳида таъкидлаб, жумладан, бу журъат-жасорат моҳиятини шундай шарҳлайди: “Журъат ва жасорат шунинг учунки, ҳали бугунгига нисбатан ниҳоятда кам бўлган китобхонларимизнинг ҳам аксарият қисми диди диний афсона, ривоятлар, ишқ-муҳаббат темасидаги саргузашт характеридаги ярим афсонавий дostonлар

даражасидан ҳали унча юқори кўтарила олмаган бир пайт эди” (66 бет). Тушуняпсизми, бу ерда “Қодирий адабиётимизни дoston даражасидан роман даражасига юксалтирди”, деган фикр уқтирилмоқда! Бу эса, аслида, Ғарб адабиётига хос роман жанри ва реализм ижодий методини идеаллаштириб талқин, тарғиб ва ташвиқ этишдан бошқа нарса эмас! Аслида эса, юқоридаги қодирийхонликдан ҳам аён кўриниб турибдики, бутунлай тескариси! Қодирий Ғарб адабиётига хос реалистик роман тажрибаларига таянган ҳолда шарқона дostonга иккинчи нафас бахш этиб, буюк Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonидан кейин дostonчилик анъанасини қайта тиклаб, янги даврнинг янги дostonини яратмоқчи эди! “Ўткан кунлар” ҳам, “Меҳробдан чаён” ҳам оғзаки ва ёзма дostonларимиз юксаклигига кўнгилдагидек кўтарилиш йўлидаги дастлабки уринишлар эди! Шунинг учун ҳам ҳар икки асар жанри дoston эмас, роман деб кўрсатилган эди! (Асар қаҳрамонлари, юқорида кўриб ўтганимиздек, Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” дostonи ва “Бобурнома” асарига алоҳида ихлос билан қарашлари ҳам, китоб аввалидаги “Ёзғучидан”да “дostonчилик”нинг “романчилик” ва “ҳикоячилик”дан олдин тилга олингани ҳам шундан яққол далолат бериб турибди, ахир!) Бу икки роман тажрибасига таянган ҳолда янги даврнинг янги дostonи сифатида “Амир Умархоннинг канизи” ва “Номоз ботир” асарларини ёзмоқчи эди, афсуски, мустабид тузум бунга йўл бермади: Қодирий романдан дostonга ўтолмади, аксинча, “Обид кетмон”-дек қиссага чекинди!.. “Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ” дейдилар. Ўзбек халқи юзлаб (юзлаб!) оғзаки ва ёзма дostonларга эга бўлгани ҳолда жаҳонда шундай халқлар ҳам кўпки, уларнинг битта-иккита дostonи ё бор, ё йўқ! Ҳаттоки инглиз, немис, француз, рус сингари бугунги куннинг энг тараққий этган халқла-

рида ҳам!.. Биз ўзимизда мавжуд дostonларимизнинг эстетик моҳиятини етарли даражада англамаётган ва уларни муносиб қадрлаб, жаҳон аҳлига яхшироқ танитолмаётган бўлсак, бу “дostonнинг савияси романдан пастроқ, чунки унда реализм етишмайди” дегани эмасда, тўғрими? Биринчи қoдирийшуносимизнинг фикри шундай биртомонлама ва чалкаштирувчи бўлганидан кейин, “Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўр!” деганларидек... Камина бу ўринда адабий танқид бoбидаги энг биринчи устозимни айбламоқчи эмасман, зотан, адабий асар, хусусан, Қoдирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қoдиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби ажойиб адибларимиз асарларига хос бадииятни эстетик таҳлил қилиш бoбида бу устоз барчамизга ибратдир! Бу кўзи ўткир синчига ўзимнинг чексиз ихлосимни, масалан, 1998 йилда олим таваллудининг 80 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон радиосидаги махсус чиқишимда атрофлича изҳор қилган эдим. Ўшанда мунаққидимизнинг Қoдирий асарларини шарҳлаш маҳоратини “муаллими соний” Абу Наср Фoробийнинг Арасту асарларини шарҳлаш маҳоратига қиёслаган эдим. Ҳозир ҳам ўхшатишим етарли асосларга эга, деб ўйлайман. Бу ўринда гап атоқли олимнинг теран таҳлиллардан келиб чиқадиган айрим хулосаларнинг янглишлиги, аниқроғи, Шўро тузумининг ғоявий-сиёсий талабларига бўйсинишга мажбур бўлган олимнинг нотўғри хулосалари эканидадир. Буни ҳам биргина мисолда аниқ-равшан кўриш мумкин. Матёқуб Қўшжоновнинг яна бир асари – 1992 йилда “Фан” нашриётида чоп этилган “Қoдирий – эрксизлик қурбони” китобининг 42-бетида шундай гапларни ўқиймиз: “Одил Ёқубов 1989 йил октябрда Ўзбекистон Олий Совети мажлисида ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш масаласи муҳокама қилинганда Абдулла Қoдирий номини Отабек,

Кумуш ҳақида дoston яратган адиб сифатида тилга олди. Буни у бекорга айтгани йўқ, чунки аввало Отабек ва Кумуш қисматини тасвирлаган роман – “Ўткан кунлар” адибни Абдулла Қодирий қилган асардир”. Атоқли романнавис гапини маъқуллаган биринчи қодирийшунос олимнинг бу гаплари биз юқорида келтирган гапларига нисбатан масаланинг моҳиятига ҳам, муаллиф билан қодирийхоннинг кўнглига ҳам ҳар жиҳатдан яқинроқ, албатта. Бунинг тўғрилигини яна бир қодирийшунос олим Умарали Норматовнинг куйидаги гаплари ҳам тасдиқлаб тургандек: “Қарангки, “Ўткан кунлар”, “Меҳробдан чаён” чиққач, бизда Фарҳод, Ширин, Тоҳир, Зухра каби севимли исмлар сафида Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно деган номлар кўпайди” (“Ўткан кунлар” ҳайрати”, Т. “Ўқитувчи”, 1996, 42-бет). Худди Юсуф, Аҳмад, Алишер, Бобур, Нодира, Абдулла, Зулфия исмларининг кўп учраши бу сўзларнинг туб луғавий маъноларидан ҳам олдин энг севимли адибларимизнинг исмлари экани билан узвий боғлиқ бўлганидек, Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно исмларининг кўп учраши Қодирий асарлари билан узвий боғлиқ, албатта. Шу ҳодисанинг ўзиёқ, “Мана, худди Тоҳир ва Зухра, Фарҳод ва Ширин каби, Отабек ва Кумуш дostonи!” дея уқтириб тургандек гўё!

Атоқли рус олими В.Жирмунскийнинг “Алпомиш” ва “Одиссея” дostonлари қиёсий таҳлил қилинган “Алпомиш” ва “Одиссея” илмий тадқиқоти таниқли олим Нўъмон Раҳимжонов томонидан ўзбек тилига ўгирилиб, “Жаҳон адабиёти” журналининг 1999 йил март сонидан эълон қилинган эди. Жаҳондаги бошқа бирон халқ эпоси эмас, айнан ўзбек халқ эпоси билан юнон халқ эпоси қиёсий таҳлил қилингани етарли илмий асосларга эга эди, албатта. Худонинг қудрати билан Шарқда – “Алпомиш” дostonидан илҳомланиб яратилган “Ўткан кунлар” романи дунёга келган

бир вақтда Ғарбда – ирланд адиби Жеймс Жойснинг “Одиссея” дostonидан илҳомланиб яратилган “Улисс” романи дунёга келди. Бу икки романдан бири шарқона мажоз – Шарқ адабиётида энг юксак мавқега эга “мажозий-фалсафий дoston”га иккинчи нафас бахш этди, яна бири эса, Ғарб адабиёти ва умуман, жаҳон адабиётида “модернизм” деб аталувчи ижодий методни бошлаб берди. Бу ҳар икки асар, худди “Алпомиш” ва “Одиссея” эпослари каби, бутун жаҳон адабиётининг келгуси тараққиётига ўзининг кучли таъсирини кўрсатди ва ҳали-ҳануз бу ҳаётбахш таъсир жараёни давом этмоқда. Абдулла Қодирий ва Жеймс Жойсдан кейин жаҳон адабиёти майдонига кириб келган жамики оламга машҳур ёзувчилар, дейлик, Михаил Булгаков, Габриел Гарсиа Меркес, Чингиз Айтматов, Фозил Искандар, Пауло Куало... асарларини кузатсангиз, бир ҳолни аён кўрасиз. Масалан, Фозил Искандарнинг “Қуёнлар ва бўғма илонлар” фалсафий эртаги билан Пауло Куалонинг “Алкимёгар” романи шарқона мажоз билан ғарбона модернизмни ўзига хос тарзда умумлаштириб-уйғунлаштириб турибдики, жаҳон адабиётидаги бундай ижодий таъсир жараёнлари кенгроқ миқёсларда илмий тадқиқ этишга арзигуликдир. Хусусан, Жеймс Жойснинг “Улисс” асари билан “Одиссея” дostonи қиёсий таҳлил қилинган тадқиқотлар инглиз адабиётшунослигида ҳам, умуман, жаҳон адабиётшунослигида ҳам кўплаб яратилган. Лекин “Ўткан кунлар” романи билан “Алпомиш” дostonини қиёсий таҳлил қилиш, бу икки оламшумул асарнинг бутун Шарқ адабиётига, хусусан, юқорида номлари тилга олинган Мухтор Авезов, Чингиз Айтматов, Тўлепберген Қаипбергенов, Хидир Деряев, Жалол Икромий, Абиш Кекилбоев, Мухтор Мағавин каби машҳур адиблар ижодига ҳаётбахш таъсирини илмий ўрганиш ўзбек адабиётининг ҳам, қардош халқлар адабиётларининг

ҳам келгуси тараққиётига ўзининг унумли таъсирини кўрсатиши тайин. Айниқса, “Ўткан кунлар” ва “Улисс” романларини қиёсий текшириш жаҳон адабиёти оламидаги бу ўзига хос икки чўққи, борингки, ўзаро зид икки қутбнинг муштарак ва фарқли жиҳатларини ойдинлаштирган бўлар эди. Чунончи, “Ўткан кунлар” романида “Алпомиш” достонига мустаҳкамроқ таянилганми, ё “Улисс” романида “Одиссея” достонига?” қабилдаги саволларга аниқ илмий жавоб топиш адабиёт оламида янги кўриқ очиш билан баробар, дейиш мумкин!

Жаҳон халқларининг достонларини кузатар эканмиз, достоннинг энг бирламчи белгисини англагандек бўламиз. Бу белги – достонда бир эмас, икки ва ундан ортиқ элларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда бир элнинг ўз эркинлиги ва ўсиб-униши йўлидаги кураши кенг тасвирланганидир. Масалан, ўзбек достонлари “Алпомиш” да Бойсин-Кўнғирот эли билан Қалмоқ эли, “Гўрўғли (Кўрўғли)” туркумидаги достонларда Марказий Осиё ва Кавказ эллари, “Фарҳод ва Ширин” да Чин эли билан Арман эли, юнон достони “Одиссея” да Итака эли билан Трой эли, ҳинд достонлари “Маҳабҳарата” да Каврав эли билан Пандав эли, “Рамайна” да шимолий ҳинд эли билан жанубдаги Шри-Ланка эли, немис достони “Нибелунглар ҳақидаги кўшиқ” да хун эли билан бургунд (нибелунг) эли, француз достони “Роланд ҳақида кўшиқ” да баск эли билан франк эли, испан достони “Сид ҳақида кўшиқ” да араб эли билан испан эли, арман достони “Сосунли Довуд” да арман эли билан араб эли, гуржи достони “Амираниани” да одамлар ва девлар, англо-саксон достони “Беовулф” да скандинав эли билан афсонавий маҳлуқ ва аждар, рус достони “Игор полки жангномаси” да рус эли билан қипчоқ эли, бошқа достонларда турли элларнинг ўзаро муносабатлари кўламли тасвирланган. Бу жиҳат-

дан “Ўткан кунлар” романи ҳам дoston хусусиятига эга, сабаби унда қипчоқ ва қорачопон элларининг ўзаро муносабатлари кенг ёритилган.

Достонга хос яна бир белги шундаки, йиллар-асрлар ўтгани сайин келгуси авлодлар уни қайта ишлаб, пишитиб, кенгайтириб, кучайтириб борадилар, қолаверса, унинг бир неча вариантларини яратадилар. Шунинг учун, дейлик, “Алпомиш” достонининг ўнлаб вариантлари мавжуд бўлиб, энг юксаги Фозил Йўлдош ўғли айтган вариант ҳисобланади. Шу маънода, “Ўткан кунлар” романига келгуси авлодлар яна ва яна қайтишлари, унга янгича ёндошишлари, унинг устида ишлаб, бадий ва ғоявий савиясини яна-да оширишлари табиий. Сирасини айтганда, 1969 йилда роман асосида ишланган бадий филмда ана шундай янгича ёндошувни кузатиш мумкин: филм Зайнабнинг аразлаб уйдан чиқиб кетиши ва Кумушнинг ўзи табиий ўлиши билан якунланади. Яъни на фарзанд туғилади, на Зайнаб Кумушни заҳарлайди. Тўғри, филм шўро тузуми даврида яратилгани боис муайян чекловларга учраган, хусусан, бадий филмда романнинг сиёсий, ижтимоий ва диний томонлари анча қисқартирилган ҳолда кўрсатилган... Кези келганда икки таклиф билдиришни истар эдим. Биринчидан, шояд ҳозирги эркинлик замонида бу роман асосида бадий филм (балки кўп бўлимли) ишланса-ю, мазкур қодирийхонликда ёритилган анчагина ҳолатлар маромида кенгроқ кўрсатилса. Иккинчидан, шоядки асардаги мазкур қодирийхонликда айтиб ўтилган муаммоли ва баҳсталаб ўринлар қайта ишланиб, у чинакам халқ ижодига айланиб кетса. Дейлик, “Алпомиш” достонида ўзига ошиқ бўлиб қолган Товка ойимни Ҳакимбек чўпон Қайқибетга эрга бериб, барчалари бахтиёр бўлганларидек, бу романда ҳам Отабек суймас хотини Зайнабнинг жавобини берсин, сўнг, балки, Оренбург ё Ша-

майда орттирган бирон дўстига эрга бериб, барчалари мурод-мақсадларига етиб, қўрли-қутли бўлсинлар. Дейлик, Отабек қутидор уйида ичкуёв бўлмасин-да, аввал-бошда Марғилондан данғиллама уй сотиб олиб, Кумушга том маънода уйлансин! Қарабсизки, ҳам Офтоб ойимнинг шарти (қизини Тошкентга жўнатмаслик), ҳам Ўзбек ойимнинг шарти (ўғлини ўзи орзу-ҳавас қилганидек ўзбекона удумларга риоя қилган ҳолда уйлантириш) бажарилган бўлади. Айни чоғда, романнинг умумий мазмунига путур етмайди. (Бу романга қайта ишлов берадиган адибнинг истеъдодига боғлиқ, албатта).

Бир жиҳати – “дастлабки тажриба” бўлгани боис, иккинчи жиҳати – азбаройи камтарлик юзасидан “роман” деб аталса-да, шарқона дoston руҳи баайни уфуриб турган “Ўткан кунлар” асарининг умрибоқийлик сири, бошқачароқ айтганда, ўтган тўқсон йил мобайнида бу романдан бадий жиҳатдан бақувватроқ асарнинг дунёга келмаётганига бош сабаб нимада? Уйлайманки, ҳамма гап илдизга бориб тақалади. Чинор, бобоёнғоқ, арча, бойтерак, сада сингари улкан ва улуғвор дарахтларнинг умрибоқийлик сири уларнинг илдизлари она ер бағрига нечоғли чуқур сингиб, кенг томир ёйганидадир. Худонинг қудрати шу қадар чексизки, Қодир Эгам баайни кўрар кўзларга ибрат учун бундай илдизи чайир дарахтларнинг батамом аксини ҳам яратиб қўйган! Масалан, Дашти Қипчоқда “туяқорин” (қомусда ёзилган: кампирчопондошларга мансуб бир йиллик заҳарли ўт; бўйи 30–60 см, сершоҳ) деган бир антиқа бугами-ўт ўсади. Ақалли саксовул қадар кўп йил яшай олади деб бўлмайди, бир йиллик ўсимлик у! Ана ўша ўсимлик сув мўл кўкламда олти ойлик чанқоқдан сўнг сув ичган туянинг қорнидек тезда катталашиб-думаланиб кетади-да, садарайҳон билан росмана саданинг ўртасидаги дарахтсимон бир

Ўсимлик ҳолига келади. Лекин, дейлик, ўша даштдаги янтоқ билан шувоқдан фарқли равишда, бу туяқориннинг илдизи шу қадар калта ва мўрт бўладики, натижада ёзнинг бошларига етиб-етмай салгина эпкинга илдизи чирт узилиб, туяқориннинг ўзи чексиз дашт бағрида изиллаб-изғиб, думаланиб кетади. Лекин, энг қизиғи шундаки, у на бир йиллик ўсимликдек хашак, на кўп йиллик дарахтдек ўтин бўлолмайди, шунчаки бир дахмаза, дардисар бўлади, холос!.. Ўзбек адабиёти тарихи ҳам, жаҳон адабиёти тарихи ҳам мана шу туяқоринга ўхшаш синувчан ва ўткинчи “дахмаза”ю “дардисар”ларни кўп кўрган! Улар дунёга келганидан сўнг озгина вақт ўтар-ўтмай унутиладики, ҳатто мутахассислар ҳам “Қаранг-а, шунақасиям бўлган эканда!” дея кулибми-ажабланиб эслайдилар. Агар эслай олсалар! Лекин “Ўткан кунлар” романи!.. Бу асарнинг умрибоқийлик сири аввало шундаки, у нафақат асар бошида тилга олинган “Тоҳир ва Зухра”, “Фарҳод ва Ширин”, “Чор дарвиш”, “Баҳромгўр” дostonлари, асарнинг ўзида тилга олинган Фузулий (бу беназир шоирнинг девонигина эмас, “Лайли ва Мажнун” дostonи!) билан Бобурнинг “Бобурнома” асарлари, балки мутлақо тилга олинмаган “Алпомиш”, “Қутадғу билиг”, “Мантиқ ут тайр” ва “Лисон ут тайр”дек азим Шарқда машхур энг баркамол фалсафий-мажозий дostonлар тажрибаларига мустаҳкам таяниб турибди! Энди “Ўткан кунлар” романидан ҳам зўрроқ асарни амалда яратишга астойдил чоғланган адиб асарининг илдизи, табиийки, янада чуқурроқ бўлмоғи керак!

“Ўткан кунлар” романида Кумуш тимсолида таъриф ва тасвир этилган тил жозибаси, хусусан, сўз ўйини, ажойиб шоиримиз Эркин Воҳидов қаламига мансуб энг гўзал китобнинг номи билан айтганда, “Сўз латофати” нуқтаи назаридан минг йиллик ўзбек адабиёти тарихига ялпи назар ташласак, қандай манзара-

ни кўрамиз? Муаззам Шарқдаги уч тил (туркий, араб, форс) ва бу уч тилдаги бири биридан бақувватроқ уч Адабиёт ютуқларини ўз ижодида бетакрор тарзда мужассамлаштирган буюк мутафаккиримиз Алишер Навоийнинг бадий олами беқиёс ва ўзига хос мураккабликларга эга бўлган тилсимли дунё, албатта! Аммо менинг ўта шахсий қарашимга кўра, Яссавий, Отойи, Лутфий, Бобур ва Машраб ижодига хос гўзал бир соддалик ва халқчиллик янги давр ўзбек адабиётида, айниқса, Чўлпон, Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулом, Миртемир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва Муҳаммад Юсуф шеърлятида яққол бўй кўрсатиб, ҳатто янги юксакликларга кўтарилиб турибди! Лекин бадий насрда... етти ёшдан етмиш ёшгача ҳар бир китобхон қўлдан қўймай тушуниб ҳам мароқланиб ўқийдиган асарлар Рабғузий билан Бобурдан кейин буюк Қодирий асарларигина бўлиб тургандек! Бадий насрда ҳаттоки Чўлпон билан Ғафур Ғулом, Саид Аҳмад билан Пиримқул Қодиров, Ўткир Ҳошимов билан Шуккур Холмирзаев ҳам Рабғузий, Бобур ва Қодирийга хос ажиб соддалик ва халқчилликка эришолмагандек! Хусусан, Қодирий тилининг халқ бахшилари тилидек ёқимли-ўйноқилиги, тасвирининг кўримли-туйимлиги, гапларининг пишиқ-сайроқилиги, мана, тўқсон йилдирки, бадий насрдаги эришиш-етишиш қийин устунлик бўлиб турибди! Айниқса, ҳар бири ихчам, етук ва эркин ҳикоя бўла оладиган олтмиш олти асар(боб)ни “қаловини топиб” ва “кифтини келтириб” қураштирганча улкан бадий асар эҳромини тиклаш тажрибаси!.. Бу ижодий тажриба, худди Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асаридек, ҳали юз йил, ҳатто минг йиллаб ўзбек ёзувчиларига ибрат мактаби бўлиб хизмат қила олади!

Қодирийнинг “Обид кетмон” қиссаси номиёқ аён кўрсатиб турибдики, асар бош қахрамони меҳнаткаш

деҳқон – кетмон ишлатадиган жисмоний меҳнат кишиси. “Меҳробдан чаён” романининг бош қаҳрамони Анвар мирзо хон саройида мунший – қалам ишлатадиган ақлий меҳнат кишиси. Бу икки қаҳрамонни, табиийки, катта бир рўзгорни юргизаётган уй бекаси Раънони ҳам меҳнатсиз тасаввур этиб бўлмайди. Хўш, Отабек билан Кумуш-чи? Масалан, Отабекнинг асар бошида савдогарлик билан аввал Шамайга, сўнг Марғилонга боргани айтилади, савдо ишлари яна бир-икки жойда йўл-йўлакай қисқагина тилга олиб ўтилади, лекин уни савдогар сифатида, дейлик, ақалли Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги “чакки шу сартияда туғилиб қолган америкача бизнесмен” Мирёқуб эпақадек аниқ-равшан тасаввур қила оламизми? Кумуш-чи, бирон ҳунар-касб қиладимиз ё бекорчимиз?.. Сирасини айтганда, китобхон Отабек билан Кумушнинг ёрқин сиймосига мафтун-махлиё бўлиб қолади, лекин, айтишимиз керак, “Булар бекорчимизми?” деган ўйга бориши табиий. Шу маънода қодирийшунос олим Матёқуб Қўшжонов ҳам “Ўзбекнинг ўзлиги” китобининг (Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994) 59-бетида шундай ёзганида ҳақ эди: “Кўриниб турибдики, Отабек давр ижтимоий ҳаётига нисбатан маълум бир позицияда турган шахс. Аммо ёзувчи уни даврнинг муҳим ижтимоий ва сиёсий масалаларига фаол ва бевосита қатнаштирмайди. Бу жиҳатдан Отабек фаол яратувчи эмас, балки пассив кузатувчи, воқеалар оқимида ўзининг кириб қолганини ўзи сезмай қоладиган кишидир”. Кумушнинг ўз отаси билан эрини ўлимдан қутқариб қолиш йўлидаги жонбозлигини айтмасангиз, бу қаҳрамоннинг ҳам ижтимоий фаолияти, аниқроғи, фаолиятсизлиги ҳавас қилгулик эмас. Демокриманки, айтишимиз керак, бу жиҳатдан ҳам Отабек билан Кумуш замонамизнинг қаҳрамони бўлишга ожизлик қилади! Чунки замондошимиз

эпсиз-бекорчи эмас, давлат ва жамият ҳаётидан узилиб, ўзининг шахсий ғам-ташвишларига ўралашиб қолган биқиқ ва бўшашган инсон эмас, фаол ижтимоий ҳаёт кечираётган, халқ ғами билан яшаётган яратувчи инсон! Тўғри, у, дейлик, Ўзбекистон халқ шоири Уйғуннинг бир пайтлар ўрта мактаб дарслигида ўрганган “Назир отанинг ғзаби” шеъридагидек “Менга деса тош ёғмайдими! Барибир, пахтани терамиз!.. Ҳукуматга тўплаб берамиз!” дейдиган даражадаги уқубатли меҳнат ва сиёсий ғоянинг кули, жонсиз плакат, шиор эмас, балки эркин ва соғлом дунёқарашга эга жонли одам! Жонли бўлганда ҳам, хоҳ жисмоний меҳнат, хоҳ ақлий меҳнат, хоҳ ижодий меҳнат бўлсин, нима биландир астойдил машғул бўлаётган ва фойдали нарсаларни яратаётган бунёдкор инсон!

Қодирийнинг ҳар қанча ўрганса арзийдиган ёзувчилик маҳорати шундаки, у хоҳ кулгили, хоҳ бахтли, хоҳ қайғули бўлсин, ҳар қандай ҳолатни юзаки эмас, асосли, ишонарли кўрсата олади. Дейлик, Зайнабнинг кундоши Кумушни ўлдиришида айбдорлар фақат унинг ўзи ва ё кундошлик балосигина эмас! Бу фожиада Зайнабни қуршаб турган жамики одамларнинг оздир-кўпдир ўз улушлари бор! Масалан, Зайнабнинг ота-онаси уни “писмиқ”дан олиб, “минғаймас ўлгур”-га солиб ёмонлашнинг ўрнига қизларининг кўнглига йўл топиб, кўнгилни кўтариш ва юракни кенгайтиришга ҳаракат қилганларида у ўз қобиғига ўралиб, ўз ёғига ўзи қоврилиб, ич-ичдан зил кетиб, баттар писмиқлашмас, ичига зардобни йиға-йиға, пичоқ бориб суякка қадалгачгина бирйўла тўкиб солувчи ашаддий аламзадага айланмас эди. Ўзбек ойим оғмалик қилмай, ҳар икки келинига тенг қарай олганида, Отабек айна Кумуш Тошкентга келиш арафасида иккинчи хотини Зайнаб беихтиёр “портлаб”, ўзини унинг кўксига отганида кўнгилчанликка берилмай,

демакки, уни умр йўлдоши бўлишга умидвор қилмай, “жонсиз ҳайкал” лигича қолганида ва тез орада жавобини берганида, Кумуш ҳам Зайнабни ҳар боб билан куткилаб, кундошлик қилмаганида, ниҳоят, опаси Хушрўй ўлганнинг устига тепгандек қилиб, унинг йиллар давомида шаклланган, аниқроғи, яқинлари шакллантирган “асл табиати”ни очиб кўрсатиб, байни юзига ойна тутиб, яшашга уқувсизлиги, ё ўлиш, ё ўлдиришга маҳкумлигини “исботламаганида”.. кутилмаганда ювошдан йўғон чиқиб, қотиллик юз бермаслиги мумкин эди. Зайнабни қуршаган одамлар орасида ҳаттоки катта оила бошлиғи Юсуфбек ҳожининг ҳам озми-кўпми айби бор, лекин у ҳамиша она ва ўғил, қайнона ва келин, ўғил ва келин, ўғил ва қудаларга нисбатан муроса-келишув йўлини, ҳақ-адолат йўлини тутишга тиришгани унинг чинакам эр, ота, қайнота ва қуда эканини кўрсатади. Фақат угина келинига тўғри муносабатда бўлиб, ҳар икки келинига баравар оталарча ўғитларини айтади, лекин бу ўғитлар атрофини қуршаган бошқа одамларнинг муносабатларидаги кўпдан-кўп ноҳақликлар исканжасида, табиийки, Зайнабга тескари таъсир кўрсатади: бош айбдор – кундошга кекини сусайтириш ўрнига, аксинча, баттар кучайтиради. Бошқача айтганда, худди Ҳомид ўзининг тубан қилиқлари билан Отабекни қотилликка мажбур қилганидек, атрофидаги ҳамма, ҳаттоки Кумушнинг ўзи ҳам Зайнабни қотиллик қилишга мажбурлагандек! Ягона чора кундошни заҳарлаб ўлдиришдек! “Оғзим ошга етганда бошим тошга тегди” деганларидек, икки йиллик сабр-тоқат билан кутишлар адоғида Отабек ўзига эндигина кулиб боқа бошлаганида ҳамма унинг оғиз-бурни-ю юрак-бағрини баттар қон қилаверса, Зайнабнинг шундоқ ҳам зикна-писмиқ кўнгли баттар торайиб, кўзига шундан бошқа қутулиш йўли кўринмай қолади!.. Шундай

бўлса-да, Зайнабни ҳеч ҳам оқлаб бўлмайди: у жоҳил, у кўрнамак, у худбин, у ҳасадчи, у ёвуз жодугар... Бу ўринда Зайнабнинг қотиллигини ҳеч қандай узрли ҳолатлар билан оқлаб бўлмаганидек, муаллифнинг ўзини йиғлатган ўлим-ўлдириш фожиасига келиш йўллари аτροφлича очиб кўрсатишдек ибратомуз маҳоратини алоҳида таъкидламоқ керак.

Хулоса шуки, Отабек ва Кумушбиби сингари бош қаҳрамонларнинг жамики инсоний фазилатларини ва уларни тасвирлаш бобидаги муаллифнинг беқиёс маҳоратини пухта ўзлаштирган, айтиш чоғда, дунёқараш торлиги ва фаолиятнинг чекланганлиги сингари жиддий кемтиклар тўлдирилган ҳолда бугунги куннинг жонли қаҳрамонларини, халқ тақдири, давлат ва жамият қурилиши, башарият истиқболи борасида астойдил қайғура оладиган дунёқараши ва фаолият миқёслари кенг, келгуси авлодлар учун ҳам ҳар жиҳатдан ибрат бўла оладиган тўлақонли замонамиз қаҳрамонлари сиймоларини яратиш ҳозирги адабиётимиз олдида турган энг бирламчи, энг улуғ ва энг мушкул вазифадир. Бу вазифани шараф билан адо этишда буюк Абдулла Қодирийнинг ижодий тажрибалари ҳар бир адиб учун ўзига хос ибрат мактаби бўла олади.

Қодирийхонликка таяниб яна бир хулосага келиш мумкин. “Ўткан кунлар” романи, дарҳақиқат, замонавий ўзбек адабиётида ўзбекнинг ўзлиги, ўзбек халқининг миллий хусусиятларини энг ёрқин бўёқларда кўрсатувчи асар ва айтиш чоғда, бу асарда ўзбек халқининг миллий хусусиятлари бузиб кўрсатилган ўринлар ҳам йўқ эмас! Майда одамларнинг хатоси ҳам майда ва аксинча, йирик давлат арбобининг хатоси ҳам ўзига яраша каттагина – давлат миқёсида бўлади! Худди шундай, ёзувчи қанчалик улкан бўлса, ижодий ютуғи билан бир қаторда камчилиги ҳам

шунга яраша улкан! Юқорида айтилганидек, масалан, Отабекнинг ота-она розилигисиз, ўзбошимчалик билан уйланиб олиши, айниқса, қайнотасининг уйида ичкуёв сифатида яшаши ўзбек халқининг миллий менталитетига тўғри келмайди! Ўзбекнинг ўзлигини Қодирийдан ҳам ёрқинроқ кўрсатмоқчи бўлган адиб замон талабига кўра ночор-ноилож қўлланган бундай нотўғри талқинларга ўрин қолдирмаслиги керак, албатта.

Абдулла Қодирий анъаналарини ижодий ривожлантириш, хусусан, биринчи ўзбек романида йўл кўйилган “бекорчилик” ва ижтимоий фаолиятсизликдек кемтикни тўлдириш бобида, айниқса, икки ёзувчининг ижодий ютуқлари ҳам, менимча, ҳар бир ўзбек ёзувчисига катта ибрат мактаби бўлиб хизмат қила олади. Булардан бири – Ойбек, иккинчиси – Чингиз Айтматов. Масалан, Чингиз Айтматов қаламига мансуб ўнлаб шоҳ асарларнинг бош қаҳрамонлари “замонамиз қаҳрамони” деса дегудек фидойи ўқитувчи, йўл қурувчи, ҳайдовчи, деҳқон, чорвадор, балиқчи, темир йўл ишчиси..., кўйинг-чи, оддий меҳнат кишилари, аввало шуниси билан том маънодаги қаҳрамонлар! Ораларида биронта бекорчисини кундузи чироқ ёқиб ҳам тополмайсиз! Ҳаммалари шунақанги меҳнат кишисики, ҳар бири нафақат ўзи ва ё оиласи, бутун бошли халқ ва ватан тақдирини баайни қўш елкасида кўтариб турган афсонавий паҳлавон дейсиз! Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романи бош қаҳрамони Йўлчининг қанчалик меҳнаткашлигини тўнка кўпориб кўрган одамгина тушуна олади! Қадимда ота-боболаримиз йигитни куёвликка танлаганларида унинг ғўлани қандай ёриб, тўнкани қандай кўпорганига қараб қизларини берганлар. Йигитнинг қанчалик азаматлиги, енгилмас куч-қувват эгаси экани ва ишнинг кўзини нечоғлик билиши ана ўша ғўла ёриш билан тўнка

қўпоришда кўринган-қўйган! Қаҳрамонлар ўлими тасвирланган юзлаб асарлар орасида Отабекдан бошқа яна иккита бош қаҳрамоннинг ўлимини чинакамига қаҳрамонона ўлим – шаҳидлик дейиш мумкин. Булардан бири Ойбекнинг “Қутлуғ қон” романи бош қаҳрамони, миллий озодлик кураши йўлида ўзини қурбон қилган Йўлчи, иккинчиси Чингиз Айтматовнинг сўнгги романи “Тоғлар қулаганда (Мангу қайлиқ)” асари бош қаҳрамони, қорли тоғ қоплони, умуман, ўз Ватани сарҳадларининг дахлсизлиги, Халқ ва Ватан бойликларини асраш йўлида жонини фидо қилган Арсен Саманчин, яъни, Сомон йўлидан келган Орсан – ориятли инсонсан! Бу ҳар икки қаҳрамоннинг тўккан қони, худди Отабекнинг Авлиё отада тўккан қони каби, дарҳақиқат, қутлуғ қон, чунки у Халқ ва Ватанга бахшида қон!..

Отабек, Йўлчи ва Арсен Саманчиндан зинҳор қолишмайдиган чинакамига замонамиз қаҳрамонларини бугунги ҳаётимизда кўплаб учратишимиз мумкин! Уларнинг қаҳрамон сифатидаги яна бир фазилати шундаки, ўзини қурбон, жонини фидо қилишлари зинҳор шарт эмас, чунки озод ва обод Ватанда, мустақил давлатда халқ билан ҳамнафас ҳолда фидокорона ва бунёдкорона меҳнат қилиш, байни Фарҳоддек меҳнатда ўзлигини намоён қилиш имкониятига тўла равишда эга! Энг тараққий этган давлатларда таҳсил кўриб келиб, халқ хўжалигининг турли тармоқларини юксалтиришга астойдил бел боғлаган, Отабек, Анвар ва Йўлчига тенгдош, қирчил-лама, малакали мутахассисларимиз фаолияти, Асака автомобил заводи, Устюрт, Муборак ва бошқа қутлуғ манзил-маъволарда қад ростлаб турган улкан қўшма корхоналарнинг олий малакали ишчи-хизматчилари, Ватанимиз сарҳадларини кўриқлаб турган мард чегарачиларимиз, жонажон Ўзбекистонимизнинг

довруғини жаҳонга таратаётган эпчил спортчиларимиз, уста санъаткорларимизу жаҳон фанига ўз улушларини қўшаётган олимларимиз... Бундай кундалик ҳаётдаги замонамиз қаҳрамонлари фақатгина кичик публицистик мақола ва очерклар эмас, йирик насрий асарлар қаҳрамонлари бўлишга, Отабек ва Кумуш, Анвар ва Раъно, Йўлчи ва Гулнор каби мангу барҳаёт сиймолар қошида етук асар қаҳрамонлари бўлиб бор бўйлари билан туришга тўла ҳақлидирлар. Фақат улар ҳаёти Қодирий ва Ойбекдек маҳорат билан ёзиб кўрсатилса бас!

МУНДАРИЖА

Сўзбоши ўрнида	3
Биринчи бўлим	22
Иккинчи бўлим	115
Учинчи бўлим	223
Сўнгсўз	356

Адабий-бадиий нашр

ОТАУЛИ

ОТАБЕК ВА КУМУШ ДОСТОНИ

*“Ўткан кунлар” романини янгича уқиш
ёхуд қодирийхонлик
(бадиа)*

Муҳаррир: *Дилрабо Мингбоева*
Бадиий муҳаррир: *Акбарали Мамасолиев*
Саҳифаловчи: *Азамат Қаюмов*
Мусаҳҳих: *Шаҳзода Ҳакимова*

“MASHKHUR-PRESS NASHRIYOTI”
Нашриёт лицензияси № АІ 282. 11.01.2016

100129, Тошкент, Марказ-15. 1/90-уй.
e-mail: mashkhur-press@mail.ru

Босишга 2019 йил 3 декабрда рухсат этилди.
Бичими 84x108^{1/32}. Офсет босма. «Cambria» гарнитураси.
Шартли босма табоғи 12,06.
Адади 2000 дона. Бюджет № 42

*Адиб ва
жамият*

ОТАУЛИ

Отабек ва
Кумуш достони

Бадиа

«MASHHUR-PRESS»

ISBN 978-9943-5672-7-6

9 789943 567276